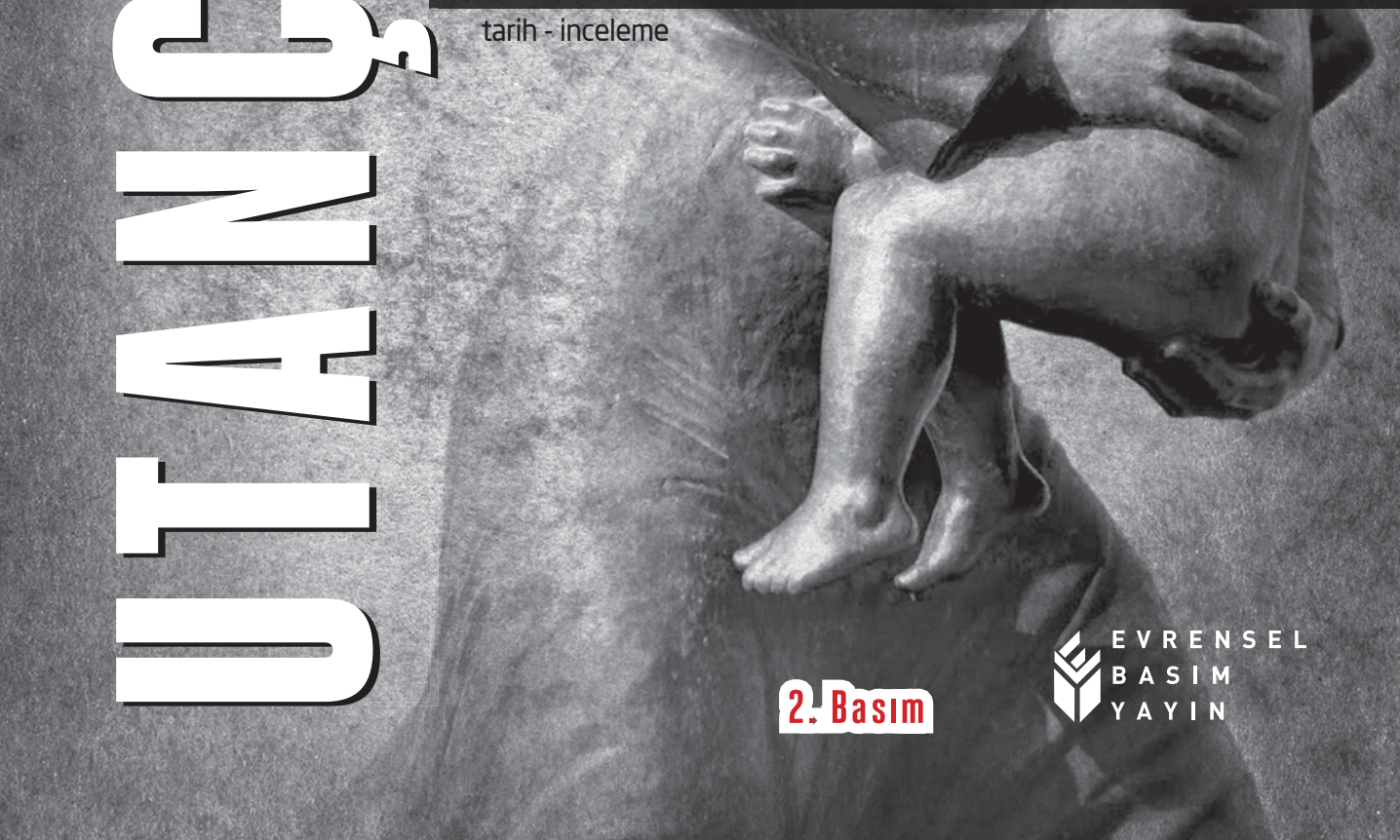
UTANÇ ve ONUR

1915 – 2015
Ermeni Soykırımı'nın 100. Yılı

Hazırlayanlar: Aydın Çubukçu • Nevzat Onaran • C. Hakkı Zariç • Onur Öztürk

tarih - inceleme

2. Basım

EVRENSEL BASIM YAYIN

EVRENSEL

BASIM YAYIN

Hazırlayanlar

Aydın Çubukçu • Nevzat Onaran
C. Hakkı Zariç • Onur Öztürk

UTANÇ VE ONUR

1915-2015
Ermeni Soykırımı'nın 100. Yılı

Tarih-İnceleme

DOĞA BASIN YAYIN
Dağıtım Ticaret Limited Şirketi
Tarlabaşı Blv. Kamerhatun Mah. Alhatun Sk. No: 25 Beyoğlu / İstanbul
T: 0212 255 25 46 F: 0212 255 25 87
www.evrenselbasim.com - info@evrenselbasim.com

Evrensel Basım Yayın **633**
Utanç ve Onur

Hazırlayanlar: **Aydın Çubukçu, Nevzat Onaran, C. Hakkı Zariç, Onur Öztürk**
Redaksiyon: **Didem Gerçek**
Kapak Tasarım: **Başak Sopacı, Bahar Eroğlu**
İç Tasarım: **Bahar Eroğlu**

ISBN 978-605-331-348-9
© Evrensel Basım Yayın **2015** - Sertifika No: **11015**

Birinci Basım **Nisan 2015** - İkinci Basım **Mayıs 2015** • İstanbul

Baskı: Ezgi Matbaacılık Tekstil Pors. İnş. San. Tic. Ltd. Şti.
Sanayi Cd. Altay Sok. No: 14 Yenibosna / İstanbul • Sertifika No: 12142
T: 0212 452 23 02 - www.ezgimatbaa.net

UTANÇ VE ONUR

1915-2015

Ermeni Soykırımı'nın 100. Yılı

İÇİNDEKİLER

17 **Utanç ve Onur** Aydın Çubukçu

19 **Ermeniler Ne Yaşadı? Sorumluluğu Nerede Aranmalı?** Erdoğan Aydın

41 **24 Nisan 1915: 76'sı Sağ Kaldı** Nesim Ovadya İzrail

53 **1915'te Öldürülen 7 Ermeni Milletvekili** Nesim Ovadya İzrail

66 **"1915'te Benimdi!.."** Nevzat Onaran

83 **Türkiye'deki Ermeni Ortak Mallarının Tarihsel Süreci** Sebu Aslangil

91 **1880'den 1915'e Kürt-Ermeni Hinterlandındaki Kısmi Soykırım ve Soykırımdaki Kürt İştırakı Üzerine** Fırat Aydınkaya

109 **Osmanlı Döneminde Ermeni Sosyalistler** Kadir Akın

134 **Coğrafyamızda İlk Toplu Protesto İlk Kırsal Gerilla ve Kent Gerillası Eylemleri** Ragıp Zarakolu

144 **Cumhuriyet'in 1915 Fişi** Nevzat Onaran

171 **Ermeni'siz Yüzyılın Politik Psikolojisi: Politik Psikoloji Açısından 1915-2015 Parantezi** Ulaş Başar Gezgin

179 **Hukuk İçinde Yerleşmiş Bir Olgu Olarak Soykırım** Fethiye Çetin

186 **"İyi Ermeni" Olmanın Yakın Tarihi** Yetvart Danzikyan

192 **İnkâr Siyasetinin Toplumsal Boyutları ve Yansımaları** Ümit Kurt

202 **Yüzleşme Siyaseti Üzerine** Sinan Birdal

219 **Direnişin Şarkısı: Ondokuzuncu Yüzyılda Ermeni Ninnileri** Melissa Bilal

236 **Ermenice Basın Yayın Tarihi ve Süreli Yayınları** Zakarya Mildanoğlu

258 **Gayriresmî Hatırlamak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimliksiz Ressamlar** Burhan Kum

287 **Anadolu Kültür Çoğulluğu İçinde Ermeni Mimarisine Bakış** Zakarya Mildanoğlu

308 **Yüz Yıl Sonra: Sinemanın Boğazında Bir Bıçak** Evrim Kaya

319 **Nazaret Dağavaryan'ın Taşları ve Hayat Ağacı** Karin Karakaşlı

327 **Ermenice Süreli Mizah Yayınları** Zakarya Mildanoğlu

343 **Osmanlı Türklerinin ve Ermenilerinin Edebiyatlarını Beraber Okumak: Çatışmalar ve Uzlaşılar** Mehmet Fatih Uslu

352 **İnkâr ya da İkrar Türkiye Edebiyatında Ermeni Soykırımı** Hacı Orman

366 **Barışmak, Ama Nasıl?** Pakrat Estukyan

369 **Dizin**

Paramaz'a, Hrant'a, yitirdiklerimize...

Dahiliye Nâzırı Talât'ın 24 Nisan 1915 Tarihli Şifresi

[1. sayfa]

BOA, DH.ŞFR, 52/96

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi

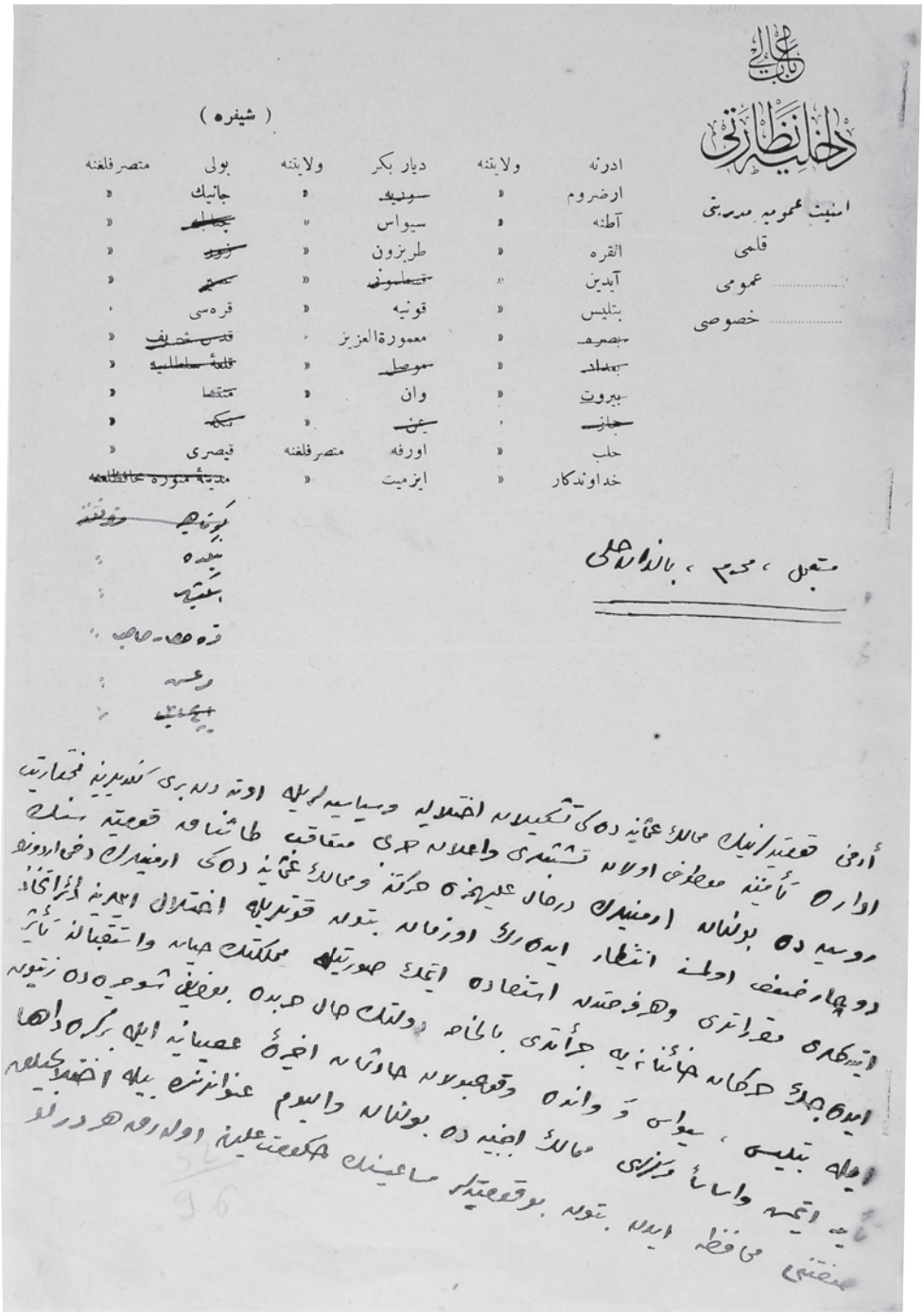
Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, ~~Basra**, Bağdad, Beyrut, Hicaz~~, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbekir, ~~Suriye~~, Sivas, Trabzon, ~~Kastamonu~~, Konya, Mamuretülaziz, ~~Musul~~, Van, ~~Yemen~~ vilayetine,

Urfa, İzmid, Bolu, Canik, ~~Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke~~, Kayseri, ~~Kütahya*~~, Niğde*, Eskişehir*, Karahisar-ı Sabih*, Maraş*, ~~İçil~~ (İçel)* mutasarrıflığına,

~~Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na,~~

Şifre
müsta'cel, mahrem, bizzat halli

Ermeni komitalarının Memalik-i Osmaniye'deki teşkilat-ı ihtilaliye ve siyasiyeleriyle öteden beri kendilerine muhtariyet-i idare teminine matûf olan (muhtariyet idaresini gerçekleştirmeye yönelmiş) teşebbüsleri ve ilan-ı harbi müteâkib Taşnak Komitası'nın Rusya'da bulunan Ermenilerin derhal aleyhimizde hareketine ve Memalik-i Osmaniye'deki Ermenilerin dahi ordunun dûçar-ı zaaf olmasına (zayıf duruma düşmesini) intizar ederek (bekleyerek) o zaman bütün kuvvetleriyle ihtilâl eylemelerine dâir ittihaz (kabul) etdikleri mukerrerâtları (kararları) ve her fırsattan istifade etmek suretiyle memleketin hayat ve istikbâline tesir edecek harekât-ı hâinaneye cüretleri (hain harekete kalkışmaları) bilhassa devletin hâl-i harbde (devletin harp halinde) olduğu şu sırada da Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vukubulan hâdisât âhire-i isyaniye (son isyan olayları) ile bir kere daha teyid etmiş (doğrulanmış) ve esâsen merkezleri memalik-i ecnebiyede (yabancı memleketlerde) bulunan ve el-yevm (bugünkü) unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını muhafaza eden bütün bu komitalar mesâisinin (çalışmasının) Hükümet aleyhine olarak her türlü

24 Nisan 1915 tarihli şifrenin 1. sayfası.

[2. sayfa]

BOA, DH.ŞFR, 52/97

Bâb-ı Âli
Dâhiliye Nezareti
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi

Şifre

Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Hicaz, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van, Yemen vilayetine,

Urfa İzmid, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri mutasarrıflığına,

Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na,* * *

esbâb (nedenler) ve vesaite müracaat (her vasıtaya müracaat) suretiyle nuhbe-i âmâlleri (emellerinin en sonu, ideali) olan muhtariyeti istihsâl maksadı (muhtariyeti gerçekleştirmek amacıyla) etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile mahall-i sâirede meydana çıkarılan bombalarla ve Rus ordusunda gönüllü alayları teşkil ederek Ruslarla birlikte memlekete saldıran ve an-asl (aslında) Osmanlı memleketi ahâlisinden olan Ermeni Komite ruesâsının (reislerinin) harekâtı ve Ordu-yı Osmaniyi arkadan tehdid etmek (tehlike yaratmak) sûretiyle ve pek büyük bir mikyâsda (ölçüde) alınan tertîbât ve neşriyatlarıyla tahakkuk eylemiştir (gerçekleşmiştir).

Bi't-tabi (elbette) hükümet kendisi için bir mesele-i hayatiye teşkîl eden bu kabil tertîbât ve teşebbüsatın temadisine (hazırlık ve girişimlerin sürüp gitmesine) hiçbir zaman nazar-ı igmâz (göz yummayla) ve müsamaha ile (hoş görmeyle) bakamayacağı ve menbâ-ı mefsedet (bozgunculuk kaynağı) olan komitaların hâlâ mevcudiyetini meşrû telakki (yasal kabul) edemeyeceği cihetle bi'l-umum teşkilat-ı siyâsiyenin ilgasına (bütün siyasi teşkilatın kaldırılmasını) lüzûm-ı âcil hissetmişdir (acilen gerekli görmüştür).

Binâenaleyh (bundan dolayı) Hınçak, Taşnak ve emsâli komitelerin vilayet dahilindeki şuabâtının (şubelerinin) derhal seddleri ile (kapatılmalarıyla) şube merkezlerinde bulunacak evrak ve vesaikin katiyyen (kesinlikle) zıya (kaybolmasına) ve imhasına imkân bırakılmayarak müsaderesi (zorla alınması) ve komitalar rüesa (reisleri) ve erkanından müteşebbis eşhas ile (girişimde bulunan üst yöneticileriyle) hükümetçe tanınan mühim ve muzır (önemli ve zararlı) Ermenilerin hemen tevkifi (tutuklanması) ve bulunduk-

ları mahallerde devamı ikametlerinde mahzur (sakınca) görülenlerin vilayet sancak dahilinde münasib görülecek mevakide (yerlerde) toplattırılarak

[3. sayfa]

BOA, DH.ŞFR, 52/98

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi

Şifre

Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Hicaz, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van, Yemen vilayetine,

Urfa İzmid, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri mutasarrıflığına,

Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na,* * *

firarlarına imkân bırakılmaması ve icab eden mahallerde silah taharrisine (aratmasına) başlanılarak her türlü hal ve ihtimale karşı kumandanlarla bi'l-muhabere (görüşerek) kuvvetli bulunulması ve icraatın hüsn-i tatbîki (derhal uygulanmasıyla) esbabının (nedenlerinin) temin ve istikmaliyle (tamamlanmasıyla) zuhur edecek (meydana çıkacak) evrak ve vesaikin tetkiki neticesinde (incelenmesi sonucunda) tevkif olunan (tutuklanan) eşhasın divan-ı harblere tevdii (vermek), Ordu-yı Hümayundan (Padişahın Ordusu) Başkumandanlığı Vekaletiyle [Enver için, kabine üyesi Harbiye Nazırı ifadesi değil, Başkumandanlık Vekili tercih edilmiş, Ed.] bi'l-müzakere (görüşerek) takarrür edilmiş (kararlaştırılmış) olmağla icab eden tedabirin bi'l-etraf istikmâliyle (gerekli tedbirin etraflıca alınmasıyla), derhal tatbik ve tevkif olunan eşhas adediyle icraattan (derhal uygulanması ve tutuklanan kişi adediyle sürdürülen faaliyet hakkında) peyderpey malumat itası (bilgisinin verilmesi), "ve şu icraati sırf komitelerin teşebbüsatına karşı bir hareket mahiyetini haiz olmasına (elinde bulundurmasına) binaen (dayanarak) buna ahali-yi İslamiye ile Ermeni unsuru arasında mukateleyi (karşılıklı öldürmeyi) intaç edeceği (sonuçlanacağı) bir şekil verilmemesi"* * * * kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunur (önerilir).

Fî 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915)

Nazır [Talât]

AÇIKLAMA: Şifrenin tam metni 3 sayfa.

*: Matbu olan listeye eklenen mutasarrıflıklar.

**: Üç şifreden oluşan telgrafın birinci şifredeki üzeri çizilen vilayet ve mutasarrıflıklar. 2'nci ve 3'üncü sayfalarda vilayet ve mutasarrıflıklar üzeri çizili değil.

***: 2'nci ve 3'üncü sayfalardaki gönderilecek kısım aynen matbu.

Ayrıca, telgrafın aynı tarihte bir sureti de Başkomutanlığa gönderildi (BDH, Kls. 401, E.D. 50, Y.D. 1580, F. 1-3, aktaran Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, cilt: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara-2005, sf. 127-128 ve Osmanlıcası, sf. 423-425).

****: Tırnak içinde bulunan ve altı çizilen cümle, yalnız Bitlis, Erzurum, Sivas, Adana, Maraş [için] yazılacaktır.

KAYNAK: BOA, DH.ŞFR, 52/96, 97 ve 98, 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli şifre.

Utanç ve Onur

Aydın Çubukçu

Yüz yılı geride bırakmış olmanın, "hesap defterini" adalet ve vicdanla açmaya yetmediğini, günümüz devlet politikalarına bakınca bir kez daha utançla görüyoruz.

Ermeni sanatçıların eserlerinin özgün kimliğini "Osmanlı üstkimliği" altında örtme çabalarını, canı çoktan alınmış bir ulusun topraktan silinmesi yetmezmiş gibi, yarattıkları güzellik evreninden de adlarının silinmesi için gösterilen gayreti utançla izliyoruz.

Adı Murat, Ali, Hasan, Hakkı olan arkadaşlarımızın aslında Ermeni olduklarını öğrendiğimizde, bize Kirkor, Agop, Ohannes adlı arkadaşlarla birlikte oynamayı bile çok görmüş olanların taşıması gereken utancı bize yüklemelerinden acı çekiyor, bir de bundan utanç duyuyoruz.

Derinden işleyen bir kaval nağmesinde inleyen, üstüne yalan yanlış uydurulmuş Türkçe sözler altında ezilmiş bir Anadolu ezgisiyle içlenip sonra kökünün-aslının Ermeni halkında olduğunu öğrendiğimizde, bu gasp edilmiş, açıkça ve zorla el konulmuş "türkü"yü bir kere daha dinlerken içimiz acıyor, utanıyoruz. Bu sesin, "Elazığ dolaylarından, Erzincan, Malatya, Sivas vs. vs. dolaylarından" değil, kaybedilmiş bir ruhtan, çiğnenmiş bir halkın yağmalanmış kültüründen geldiğini bilerek dinlemek bizi eziyor, utandırıyor.

Güzel bir bahçe, usta işi bir ahşap ev, dantel gibi işlenmiş taş, yanık bir ses, bahçemizden erik çalan çocuk, bir avuç tuz, bir fincan kahve, bir kaşık yoğurt mayası paylaştığımız komşu kadın… hatırladıklarımız bizi utandırıyor.

Yüz yıl sonra, hâlâ cesetler üzerinde tepinerek, erimiş kafatasları içinde çırpınan ruhları yardıma çağırarak "mukatele" masalına kanıt arayanların, soykırım kelimesini duyunca yerlerinden fırlayanların egemen güç olmasından sorumlu olduğumuzu biliyor, utanıyoruz.

Acısını onurla taşıyanların, unutturulmak istenmelerine onurlu geçmişlerinden gelen güçle direnenlerin yanında olmak istiyoruz.

Hrant'ın kardeşi olmaktan nasıl onur duyduysak, yüzbinlerce mazlumun ve maktulün de kardeşi olduğumuzu haykırmanın onurunu yaşamak istiyoruz.

Azınlıkta olmalarına karşın katillere direnmiş, mazluma yardım etmiş, acısını da ekmeğini de evini de paylaşmış dedelerimizin, ninelerimizin anılarını hak ettikleri yere taşımak, onların onurunu paylaşmak istiyoruz.

Bugün adlarını, özgürlük savaşının burçlarında dalgalandırarak savaşan kardeşlerimizin yeniden hatırlattığı Paramazların, Torosyanların, Petrosyanların, Topuzyanların onuruna sahip çıkmak, sınıf mücadelemiz içinde adlarını yaşatarak onurlarına ortak olmak istiyoruz.

Yüz yıl sonra, hiç hak etmedikleri bir utançla yüzleri karartılmış Türk ve Kürt halklarının tarihsel kardeşlik, kutsal komşuluk ve ebediyen bir arada ve barış içinde yaşama özlemlerinin er ya da geç gerçekleşeceğine olan inancımızla, haykırıyoruz: Onur, utancı yenecektir!

Utanç, katliamdan sorumlu ve hâlâ bu sorumluluğu açıkça üstlenerek savunanlara kalsın; onur Ermeni, Türk ve Kürt halklarının hakkıdır.

Ermeniler Ne Yaşadı? Sorumluluğu Nerede Aranmalı?

Erdoğan Aydın

Falih Rıfkı Atay, Cemal Paşa'nın isteği üzerine, "*Lübnan'ı Konyalaştırmak*" amacıyla Türk okulları kurmak için Halide Edip'i Şam'a götürmektedir.

"Adana'dan ileride bir istasyonda kompartımana rahmetli Bahaeddin Şakir geldi. Halide Hanım'a takdim ettim. Bahaeddin Şakir'in ismini ve ehemmiyetini biliyordu ama Ermeni politikasında rolünün ne olduğunun o güne kadar farkında değilmiş. Bahaeddin Şakir ise gene o güne kadar bu işte kendisi gibi düşünmeyecek bir Türk milliyetçisine rastgeleceğini hatırına bile getirmemişti. Uzun bir konuşmadan sonra Bahaeddin Şakir trenden indi. Halide Hanım beni alıkoyarak: "Bana bilmeyerek bir katilin elini sıktırdınız" dedi. Aşağıda vedalaştığımız Bahaeddin Şakir ise kulağıma eğilerek: "Senin gibi yetişecek kıymetli gençleri, bu kadınla temas etmekten men etmeli" diyordu.[1]

Kendisi de İttihatçı ve Türk milliyetçisi olan Halide Edip için, Bahaeddin Şakir'in elini sıkmaktan bile hicap duyurtan "katil"liği, kişisel bir pozisyon değil, gerçekte o sırada hayata geçirilen İTC Genel Merkez politikasıydı. Bahaeddin Şakir ise, bu politikayı sahada uygulayan Genel Merkez üyesiydi.

Bu toprakların muktedirleri, hiçbir dönemde tebaanın sorunlarını çözen örnekler ortaya koymadılar. Onların yurttaşlaşmasını, kimlikleriyle de varolabilmesini, hak ve özgürlükleriyle iktidarı belirleyebilmesini sevmediler. Tebaa hak istediğinde onları ezmenin, sürmenin, yok etmenin yoluna baktılar. 16. yüzyılda Alevilerin, 20. yüzyıl başında Ermenilerin ve Süryanilerin, Cumhuriyet sonrasında Kürtlerin başına gelen felaketler bunların en belirginleri.

1 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, sf. 73

Hak isteyen tebaasının bekâsına son verirken, sürekli kendi bekâsının tehlikede olduğunu söyleyip tebaasının bir kesimini de buna ikna eden bir muktedir karşısındayız. Sadece Monarşi döneminde değil, Cumhuriyet sonrasında da nasıl olmamız gerektiğini belirleme tekelini kendine hak gören, dahası tüm kimliklerden emekçileri haksız, örgütsüz ve bayramsız yaşamak zorunda bırakan bir egemen gelenekten söze ediyoruz. Ama kabul edilmeli ki hak taleplerini bastırma örneklerinin hiç biri Ermenilerin ve Süryanilerin yaşadığı denli yok edici olmayacaktı.

Hak yoksunu yaşadıkları yüzyılları takiben nihayet 1898 Berlin Antlaşması'yla uluslararası bir güvenceye ulaştıklarını sandıkları andan itibaren, Ermenilerin felaket 10 yılları başlayacaktı. Bir yandan yapılacak reformla haklarına kavuşabilecekleri taahhüt edilirken, diğer yandan resmî ve gayriresmî katliamların muhatabı olmaya başlayacaklardı. Öyle ki son kez Şubat 1914'te yinelenen Ermeni reformunu yapma taahhüdünün sonu ise, bir yıl sonra 24 Nisan 1915'te başlayan toplu bir imha ile sonuçlanacaktı. Bunu takip eden süreçte Ermeniler, kendi tarihsel topraklarında yok edilmiş, tüm maddi birikimlerine el konulmuş, nüfuslarının önemli bir çoğunluğu vahşet düzleminde katliamlarla yok edilmiş, geriye kalanları da dünyanın dört bir tarafına dağılmış hale geleceklerdi.

Ermenilerin kendi topraklarından imha edilmiş olmasının 100. yılı, ne denli geciktirilirse geciktirilsin, geçmişten kaçmanın mümkün olmadığını göstermek açısından özel bir önem taşıyor.

Ermeni sorununun, "Ermenistan" isimli bölgenin önce Bizans, sonra Emevi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlı adlarındaki yabancı güçler tarafından fethi ve halkının ek vergilerle tebaalaştırıldığı zamanlara kadar giden derin bir geçmişi var.

Ancak tartışmakta olduğumuz sorunun asıl yönü, modernleşme sürecine bağlı olarak artık tebaalık hukukuna sığmayan bir halkın hak istemlerinin Osmanlı'nın hak vermez düzeni açısından bir sorun haline gelmesidir. Osmanlı'nın gerilemesi ve yenilgileri döneminde belirginleşmesine bağlı olarak sorun, uluslararası siyasetin de sorunu olacaktır; Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi bunun yansımasıdır.

Ne var ki söz konusu anlaşmayı imzalayarak sorunu kabul edip çözüm taahhüdünü yükümlenen Osmanlı rejimi, çözüm yerine tenkil, sürgün gibi yöntemlerle sorunu çürütme ve ezme ve yok etme yoluna gidecektir.

Nereden Nereye

1839 Tanzimat Fermanı ve onu yineleyen 1856 Islahat Fermanı, Hıristiyan halkların hayatında büyük umutlar yaratacaktı. Çünkü bu gelişme, o ana kadar boyun büküp "cizye" (Şeriat gereği Müslüman tebaadan ayrıca alınan ikinci vergi, kelle vergisi) vermek dışında "Millet-i Mahkûme" diye aşağılandıkları bir hayat yaşıyorlardı.

Ancak son yüzyılında Osmanlı çok ağır siyasal ve ekonomik koşullarda yaşıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın 24 Haziran 1839'da Osmanlı ordusunu yenmesi karşısında Osmanlı'nın dışsal bir desteğe olan ihtiyacı yaşamsal bir hâl almıştı. Dışsal destek ise ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun "Düvel-i Muazzama"ya imtiyazlar vermesi ve bu durum insani bir kılıfa bürünsün diye Hıristiyan halklara karşı o ana kadar uyguladığı keyfiliklerden vazgeçme taahhüdü ile mümkündü.

İşte bu koşullarda (3 Kasım 1839) ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla, artık din ayrımı yapmadan tüm tebaaya can, mal ve namus güvenliği, vergilendirmede adalet, yargılanmadan kimseye ceza verilmemesi ve yargılamada açıklık gibi bir dizi söz veriliyordu.

Batıdan gelen baskıyla gerçekleşen bu durum, o ana kadar uygulanmakta olan sistemle kıyaslandığında gerçekten de demokratik bir reform anlamı taşıyor, despotik Osmanlı rejimini insan eksenli modern hukuka yaklaştırıyordu.

Tabii bu değişim aynı zamanda Saray'ın Müslüman halk üzerindeki keyfiliklerini de sınırlıyordu; ama toplumsal algısı "kâfir" diye aşağılananlara ayrıcalık verilmesi olarak yansıdığından tepkiyle karşılanıyordu. Artık Gayrimüslimlere "gâvur denilemeyeceği" yollamasıyla aşağılama ve ötekileştirmenin yasaklanması Hıristiyan ve Musevi halklarda eşitlik yönünde umut üretirken, İslamcı kesimlerin Müslüman halkı kışkırtmasıyla toplumsal ve siyasal krizlere yol açıyordu.

Bundandır ki Tanzimat Fermanı hayata geçemeyip kâğıt üzerinde kalacaktı. Osmanlı rejimi ve egemen toplumsal aklı, sanayileşmeyi beceremediği gibi demokratik reformlara da direniyordu. Ancak Osmanlı'nın durumu da gün günden kötüleşiyordu. Özellikle Kırım Savaşı'nın (1853-56) bir felakete dönüşmesi sonrasında, Avrupa devletlerinin kendisini yıkımdan kurtarması karşısında Osmanlı, yeni bir reform taahhüdüyle yeniden Batının olurunu almaya çalışacaktı. Bu kapsamda 1856 Islahat Fermanı'yla Osmanlı, bir öncekini pekiştirerek yineleyen ikinci bir reform taahhüdü gerçekleştirecekti.

Niyazi Berkes'in söylediği gibi bu yeni yasalar, *"şeriattan türeyen ve diniyle tanımlanan millet sistemine dayanan bir takım uygulamalara aykırıydı."* Yine Cevdet Paşa'nın aktarımına göre o günlerde halk feryat ediyordu: *"Bugün atalarımızın kanlarıyla kazandığı mübarek millî hakkımızı kaybettik. Millet-i hâkime bu hakkından mahrum bırakılmıştır. Gün İslam âlemi için matem günüdür."*[1]

Tabii bu feryadın halklar arası adalet gereğine karşı gayrimeşru bir feryat olduğu bir yana, Osmanlı'nın içine girdiği çürüme ve çözülmeyi tersine çevirmek açısından da hiçbir çözüm önermediğini özellikle anımsatalım. Diğer yandan burada asıl feryat edenin halk değil, mevcut sistemden nemalanan ulema olduğunu, ancak Müslüman halkın da ne yazık ki onların yönlendirmelerine açık olduğu belirtilmeli.

1 Akt. Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, sf. 58.

Bununla birlikte bu yeni ortam söz konusu "mahkûm" tebaanın ticari hayat yanında kültürel ve ulusal olarak da kendini geliştirmesini, görece iyileşen bir yargılama ve temsiliyet hakkına ulaşabilmesini sağlayacaktı. Bu rahatlamanın zirvesi ise 1876 Anayasası olacaktı. Ancak Abdülhamid'in ipleri ele geçirip söz konusu anayasayı ve Meclis-i Mebusan'ı tasfiye etmesiyle durum tersine dönecekti.

İlginçtir, Abdülhamid iktidarına karşı Ermenilerle ittifakla 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren Jön Türk iktidarı da, kısa bir zaman sonra Ermeni sorununda hak tanımaz ve imha edici bir tutum alacaktı; dahası Osmanlı mirasını reddederek kurulmuş görünen Cumhuriyet de Ermenilerin imhasını meşru ve kaçınılmaz görecekti.

Cumhuriyetin ilk İçişleri Bakanı Ahmet Ferit Tek, Meclis'in 16 Ekim 1921 tarihli Gizli Oturumu'nda, Berlin Antlaşması'nı Türk-Ermeni ihtilafının ve "bu ihtilafla paralel trajedisinin nedeni" olarak[1] göstermesi de bu manipülatif yaklaşımın yansıması olacaktı.

Kısacası birbirleriyle sorunlu olan bu her üç dönemin iktidarları da, gerçekte iktidara karşı hak talebi olan Ermeni sorununa, bastırılması gereken bir "bölücülük", "dış güçlerle işbirlikçilik", "devlete ihanet" gibi aynı pencereden bakmaktadırlar.

Sorunu çözmek konusunda, Abdülhamid sonrasında da sergilenen direnç, Abdülhamid'e karşı kurulan Jön Türklerle Ermenilerin demokratik ittifakının da "Aşil topuğu" olacaktı.

Esasen Berlin Antlaşması, Osmanlı'yı, 3 Mart 1878 tarihinde Rusya ile imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın bazı yükümlülüklerinden kurtaran, deyim uygunsa nefes almasını sağlayan, ancak buna karşılık zaten ayyuka çıkmış olan Ermeni (ve Makedon) mağduriyetini giderme taahhüdü altına girmesini sağlayan bir antlaşmaydı.

Söz konusu 61. madde şöyle idi:

> "Bab-ı Ali, Ermeniler tarafından iskân edilen vilâyetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği düzenlemeleri ve reformları vakit geçirmeksizin uygulamayı ve söz konusu bölgenin Çerkezlere ve Kürtlere karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu yolda alacağı tedbirler hakkında, onların tatbikini denetleyecek olan Büyük Devletlere belirli zamanlarda bilgi verilecektir."[2]

Kısacası Osmanlı'da "Vilayet-i Sitte" (Altı Vilayet: Erzurum, Van, Harput, Sivas, Bitlis ve Diyarbakır) diye tabir edilen tarihsel Ermenistan coğrafyasında taahhüt edilen reform, Ermeni halkın can ve mal güvenliğini, yerel yönetim iradesinin oluşumunu öngörüyordu.

1 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 89.

2 Akt. Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 166; ayrıca Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler*, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, Sayı 21, sf. 133-4.

"*Muğlak olmasına karşın Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Ermenilerin bundan böyle dayanabilecekleri bir uluslararası hukuk temelini formüle ediyordu.*"[1] Yinelemek gerekir ki söz konusu düzenleme bir emperyalist tahakküm düzenlemesi değil bir "uluslararası hukuk temeli" düzenlemesiydi. Hukuk ekseninde söz konusu maddeye ilişkin belirtilebilecek biricik rezerv, onun yetersiz, gerekli güvencelerden yoksun ve üstünkörü yazılmış olmasıydı.

Buna karşın Abdülhamid (ve sonradan İttihat ve Terakki), söz konusu maddeyi hukuka değil, güce biat ettiği için kabul etmiş görünecek, ancak uygulamamak için emperyalist ülkelere bir dizi imtiyaz dağıtmak da dâhil her yola başvuracaktır. Bu hukuk tanımaz kararlılığın Ermeni halkına faturası ise, punduna getirdiği her fırsatta sürgün ve katliamlarla yok edilmek olacaktır. Bu hak vermezlik ve hukuk tanımazlık hâli, günümüz ideologlarının ağzından söyle ters yüz edilecektir:

> "Ermenilerin, bağlı bulundukları ve tebaası oldukları meşru devlet ve hükümet aleyhine önce gizli, sonra alenen yabancı devletlerle iş birliği yapmaları her şeyden evvel düşmanca bir tavır idi. Ayrıca kanunlara göre suçtu ve ihanet idi. Bilindiği gibi 'vatana ihanetin gerekçesi olmaz'. Bu itibarla, hem II. Abdülhamid, hem Bâb-ı Ali tarafından iyi karşılanmadığı gibi, onları Ermenileri engellemek için düşünmeye ve ciddi tedbirler almaya sevk etti."[2]

Abdülhamid'in şahsında, insan ve azınlık haklarından söz edenleri düşmanlaştıran bir siyaset devletin merkezine oturmuştu. Öyle ki kendisine karşı 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren Jön Türkler dâhil Cumhuriyet de bu çizgide kurumlaşacaktı.

Oysa Ermeni sorunu, Meclis-i Mebusan'ın henüz lağvedilmediği günlerden başlayarak ve daha henüz Berlin Antlaşması gündeme gelmeden önce bir iç sorun olarak meşruti yönetimin doğallığında dillendirilmeye başlanmış bir sorun örneğiydi.

Nitekim Osmanlı Meclisi'nin 93 Harbi'nin (1877) *"ilk günlerinde gerçekleştirilen oturumlarından birinde Ermeni Cemaati ile Osmanlı merkezi hükümeti arasında bir anlaşmazlık sorunu olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Ermeni mebusları, "Ermeni milleti Osmanlı anavatanını savunma niyetini sergilerken, sınır boylarında binlerce Ermeni'nin, içlerinde Kürtlerin de bulunduğu nizami ve başıbozuk yağmacı Osmanlı askerlerince saldırıya uğramakta ve katledilmekte olduğuna dikkat çekiyordu.*"[3]

4 Haziran 1877'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Ermeni sorununda reform yapma gereği tartışılıyordu. Yaşanmakta olan sorunlar, *"ana hatlarıyla; a) silahlı Kürt aşiretleri tarafından doğu vilayetlerindeki silahsız Ermenilere karşı düzenlenen yağmalar; b) bu yağmalara*

1 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 167.

2 Prof. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler*, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, Sayı 21, sf. 134.

3 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 90.

eşlik eden cezai muafiyet; c) yerel ve merkezi yetkililerin suç ortaklıklarını içeriyordu."[1] Üstelik bu sırada aralarında paralellik kurulan Balkan uluslarından ayrımla Ermeniler, en küçük anlamda bir gerilla savaşı ve direniş emareleri göstermiyor, aksine Enver Ziya Karal'ın da belirttiği gibi, *"diğer Osmanlı cemaatleri gibi bağımsızlık peşinde koşmayan"*, İmparatorluğun "millet-i sâdıkası" bir örnek oluşturuyordu.

Konuya dair söz alan Rum mebusu Soulides, konuşmasında, "*Devlet-i Âliye'nin en sadık ve itaatkâr reayası Ermenileri, Kürtlerin canından bezdirmesi, katletmesi reva mıdır?*" diye soruyordu.[2]

Söz konusu bu tartışma ve hesap sormalar Müslüman mebusların bir kesimince de paylaşılırken, Osmanlı, hayatında ilk defa olduğu gibi demokrasiyi keşfediyor ve görece şeffaflaşılıyordu.

Buraya kadarki verilerden hareketle belirginleştirelim ki sorunun nedeni Ermenilerin bağımsızlık arayışı değil, doğal haklarının engellenmesiydi. Buna karşın Balkan halklarının ayrılma yönelimi karşısında Abdülhamid Pan-İslamcı bir hatta girerek Müslüman halkları kendi kişisel iktidarı etrafında tahkim etmeye yöneliyordu. Bu yönelim gayrimüslimlerin mevcut haklarını bile gerileten bir işlev görürken, devletin benimsediği bu hukuk dışı yaklaşıma karşılık Ermeniler, yakaladıkları kalkınma ve eğitim düzeyi ile artık Osmanlı'nın despotizmine sığmaz ve monarşi karşısında Müslüman ve Türkler dâhil bütün Osmanlı halkları için bir demokratikleşme dinamiği haline geliyordu.

Kısacası haklarının verilmemesi yanında, Müslüman halkın kendilerine karşı koşullandırılması bağlamında Ermeniler, kendi bağımsız örgütlenmesini yaratma ve "sadıka"lıktan direnişçiliğe doğru hat değiştirecekti. Teslim edilmeli ki bu hat değişimi, bu hak vermezliğe, ısrarla sürdürülen çifte vergilendirmeye, inancının aşağılanmasına ve Hamidiye Alayları'nın sistematik tecavüzlerine tepkiyle Osmanlılıktan yana umutların yitirilmesinin sonucudur.

Almanya'nın Rolü

Alman Başbakanı Bismarck'ın, Osmanlı'dan elde ettiği olağanüstü imtiyazlar karşılığında Abdülhamid'in politikasını kollar bir çizgi izlemesi de sorunun derinleşmesinin dışsal nedeni olacaktır. Öyle ki Bismarck, Büyük güçlerin Ermeni reformunun yapılması doğrultusundaki basıncını 10 yıl boyunca engelleyecekti.

> "Akabinde Kayzer II. Wilhelm, 22 Mayıs 1985'te, 'Berlin Kongresi bir hatadır ve ağır sonuçlar doğurmuştur. İkinci bir kongrenin toplanmasına asla izin vermem' diyerek Ermeni sorunu konusunda Bismarck'çı tutumu onaylıyordu."[3]

1 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 90.

2 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 91.

3 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 151.

II. Wilhelm'in 1898'deki Osmanlı ziyaretine de eşlik eden papaz Friedrich Nauman, "*Almanya'nın yüksek çıkarlarının özel duygularımız yönünden ne kadar acı verici olursa olsun, Türk İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların ıstırabına politik olarak kayıtsız kalmamızı sürdürmemiz gerekiyor*" dediği görülecektir.[1]

Wilhelm'in 1894-96 katliamlarının ardından da Abdülhamid'e payanda oluşu devam edecekti. Bu dönemde Dışişleri Bakanı Yakındoğu İşleri Başdanışmanı A.M. von Schwarzenstein'in 12 sayfalık raporu, Ermeni sorununa emperyalist çıkarlar penceresinden bakıldığının tipik bir göstergesi olacaktır. Nitekim bu raporun; "*1) Kurnaz ve fesat bir ırk olan Ermeniler, kendi ulusal varlıklarının tehlikeye düştüğü duygusu yaşayan Türkleri kışkırttılar, 2) Almanya'nın mutlak olarak hiçbir çıkarı olmayan bir ırkın lehine duruma müdahale etmesi için hiçbir nedeni yoktur, 3) Türkiye'deki çok sayıda Alman'ın ekonomik çıkarları düşünülürse, ne kadar üzücü olursa olsun Ermenistan'daki kıyımlar genel tablo içinde küçük kötülükler olarak görülmelidir*" dediği görülecekti.[2]

Gerçekten de bu dönemde Abdülhamid, demiryolları ihalelerinden bankacılığa, ordunun yapılandırılmasından silah alımlarına kadar her alanda Alman ekonomisi ve genişleme hayallerini imtiyazlarla besliyordu. Kısacası Ermeni sorununu çözmeme ve Osmanlı'nın demokratikleşmesine karşı despotizmi sürdürme iradesinin bedeli Osmanlı halkına patlayacak, bu bağlamda Osmanlı yeni emperyalist Almanya'nın sağmal ineği haline getirilecekti.

Bu yönelim çerçevesinde Almanya, sonraki dönemde yükselecek Türkçü-Turancı yaklaşımı ideolojik ve fiili olarak beslerken, I. Dünya Savaşı sırasında da bu yönelimin sonucu gelişecek olan Anadolu'nun Ermenilerden (ve Süryanilerden) etnik arındırılmasının da fiili destekçisi olacaktı.

Dönemin Alman başbakanı Bethmann-Hollweg'in, "*Yegâne gayemiz, sonuç itibariyle Ermenilerin mahvolup olmadıklarına bakmadan, Türkiye'yi harbin sonuna kadar yanımızda tutmaktır*"[3] sözleri, Alman emperyalizminin bu insanlığa karşı suçta nasıl rol oynadığına işaret eder.

Dönemin Osmanlısında en etkili Alman şahsiyetlerinden biri olan von der Goldz Paşa, "*Homojen bir Müslüman kalesi inşa edebilmek ve Rusya karşısında sağlam bir siper elde oluşturmak için Ermenilerin yerinin değiştirilmesi ve Mezopotamya çöllerine sürülmesi gerekirdi*"[4] şeklindeki sözleri de bu lanet misyonun stratejik meşrulaştırılmasını yansıtır..

1 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 156.

2 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi,* sf. 157.

3 Metternich'in 17 Aralık 1915 tarihli raporundan; Hüseyin Hasançebi, Sahne-i Fecai, s. 146.

4 C. Dinkel, Akt. Hüseyin Hasançebi, *Sahne-i Fecai*, s. 131.

Nedenler ve Örnekler

Bu süreçte Balkan Hıristiyanları bağımsızlıklarını kabul ettirdikçe Anadolu'da da benzer bir gelişmenin olmasını önlemeye yönelik olarak bir taraftan İslami eksenli motivasyon ve örgütlülük geliştirilecek, diğer yandan Ermeni halkın ulusal bilinci, ekonomik yükselişi ve özgüveninin kırılması yoluna gidilecekti.

Bu kapsamda "*okullar, hastaneler çok açık bir şekilde sadece Müslümanların kullanımına mahsus*" kılınarak[1] tebaa arasında açık bir ayrımcılık yapılması bir yana Müslüman halk, "gâvurun malı helal!" zihniyetinin yaygınlaştırılması yoluyla Hıristiyan mallarının gaspına teşvik edilecekti.

Bu yönlendirmelerle, gerçekte meşru bir hak olan Balkan Hıristiyanlarının bağımsızlıklarının bedeli "millet-i sâdıka" olan Ermenilere çıkarılacaktı. Böylece devlet politikası olarak İslamizasyon, Hıristiyan tebaaya karşı yeniden geliştirilen adaletsiz yönetim, ağır ve çifte vergilendirme, Hıristiyan tebaanın yerleşik Müslüman eşraf ve ağalar eliyle taciz ve gasplara uğramasına göz yumulması yaygınlaşacaktı. Bu yönlendirme çerçevesinde Ermeni halkına saldırı yapanların iki temel ödülü olacaktı. Bunlardan birincisi yağmalarla zenginleşme, ikincisi cezasızlık.

Bu baskınların ve izlenen cezasızlık politikasının Ermeni halkta kendi savunma refleksi üretmesi kaçınılmazdı. Hınçak, Taşnak, Armenak ve Ramgavar gibi örgütler, keza Ermeni halkın silahlanması bu atmosferin sonucu büyüyecekti.

Ancak bu öz savunma arayışları Ermenilerin bir dizi pogromla karşılaşmasını engelleyemeyecekti. Bu pogromlarda yerel yöneticilerin yönlendirmeleriyle aktif rol oynayan Kürt aşiret reisleri ve Müslüman eşraf giderek Hamidiye Alayları adıyla devletin düzenli bir gücüne dönüştürülecekti.

Hamidiye Alayları'nın Hıristiyan halkın yaşamını daha da çekilmez kılmasına karşı gelişen ulusal bilinç ve örgütlenmeleri üzerinden 1894'te Sason Ermenileri çifte vergilendirmeyi ödememe direnişine geçeceklerdi. Ancak bu sivil itaatsizlik eylemi, "*diğer Ermenilere örnek teşkil edecek askerî bir cezalandırma eylemine, daha doğrusu ilk büyük katliama girişmek için Hükümete yeterli olacaktı*."[2] 1895 Eylülünde Urfa, İstanbul, Van, Erzurum, Eğin'de benzer katliamların yinelendiği görülecektir.

Sürecin haklar ekseninde tarafsız analiziyle kabul edilecektir ki bütün bu direnişler, gerçekte çifte vergilendirmeye, merkezi iktidar yanında mahalli Kürt ağalarına da vergi ödememek ve uygulanan aşağılama ve keyfiliklere karşı itiraz olarak başlamış birer demokrasi mücadelesidir.

1 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 352.

2 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 200.

Mithat Sertoğlu bu durumu, "*Sason Ermenileri çifte vergilendirmeye boyun eğmeyi reddettiler (…) [Bu itaatsizlik karşısında] cahil ve dik kafalı vali, yörenin Müslümanlarını Ermenilere karşı kışkırtmaya başladı*"[1] şeklinde ifade eder. Bu Osmanlıcı taraftan yapılan en hak bilir açıklamada bile eksiklik vardır, çünkü asıl nedenin haksızlığa itiraz olduğu teslim edilse de, sorumluluk "cahil ve dik kafalı valilerin" sırtına atılarak devletin merkezi siyaseti aklanmaya çalışılmaktadır.

Bu uygulamaların yarattığı kaygı ve tepkiler karşısında Hınçak Partisi, 1 Ekim 1895'te 4 bin Ermeni'yle Osmanlı Hükümet merkezi Babıali'ye yürüyüp, "*Sason katliamını, taşradaki Ermeni ahalinin yaşadığı zorlukları ve merkezi otoritenin duyarsızlığını"* anlatan bir şikâyet dilekçesi verme eylemi gerçekleşecekti. Söz konusu dilekçede ayrıca, *"medeni haklar, vergi adaleti, can, mal ve şeref güvenliği, Kürt ağalara ödenen haraç anlamındaki vergilerin kaldırılması dâhil yağmalardan kurtulma talepleri"* ifade ediliyordu. Bir istekleri de *"Kürtlerin silahsızlandırılmaması halinde silah taşımalarına izin verilmesi"*ydi.[2]

Ancak bu yürüyüş Osmanlı polisi tarafından engellenecek, Ermenilerin yürüyüş kararlılığı da, önceden hazırlanmış eli çivili sopalı kalabalığın saldırısıyla İmparatorluğun başkentinde gerçek bir katliamla sonuçlandırılacaktı. Abdülhamid'in destekçisi olan Almanya'nın elçisi, Şansölyeye yolladığı raporda, "*Türk otoritelerin, İstanbul'un Müslüman ahalisinin kanlı aşırılıklarından sorumlu olduklarını*" ve katliamın "*büyük ölçüde Saray'ın gizli emirlerine bağlanabileceği*" görüşünü iletecekti.[3]

İstanbul'daki katliamı takiben söz konusu bu tacizler Zeytun'da gerçekten de isyan doğuracaktır. Üstelik Maraş'ın bu küçük ama görece korunaklı kasabasında hükümet kuvvetleri, Şubat ayına kadar peş peşe yenilgiye uğratılacaktır. Bunun üzerine Abdülhamid, 6 Büyük Devletin arabuluculuğunu ve Ermenilerin taleplerini görüşmeyi kabul edecek, ayaklanmanın nedeninde de olduğu gibi barış, çifte verginin kaldırılması, yargıç dışındaki görevlilerin Zeytun yerlilerinden atanması gibi basit hakların kabulüyle sağlanacaktı.

> "Katliamlar, faillerin ve arka plandaki destekçilerin arzu ettiği şekilde, Doğu vilayetlerinin Müslümanlar lehine demografik ve ticari olarak ciddi bir dönüşümüne, yani Van vilayetinde olduğu gibi büyük alanların Kürtleşmesine neden oldu. Ancak aynı katliamların, Doğu vilayetlerindeki ticaret üzerinde yıkıcı bir etkisi olacaktı."[4]

Gerçekten de 1800'lerin son çeyreğinde Doğu Anadolu'nun Ermeni nüfuslu bölgelerindeki manifaktür sanayii, sınai tarım, sermaye birikimi, ticari etkinlik, eğitilmiş nüfus, gazete, tiyatro, kadının sosyal hayata katılımı gibi medeniyet göstergeleri açısından ciddi bir gelişme yakalanmıştı. Ermeni olmayan nüfus açısından da ciddi bir kalkındırma dinamiği olan bu durum, uygulanan kırım ve sürgünler sonucunda hızla kaybolacaktı.

---

1 M. Sertoğlu, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Akt. Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, sf. 182.

2 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, sf. 189.

3 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, sf. 190.

4 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 356.

Abdülhamid Sonrası

1908 Devrimi gerçekleştiğinde, sorunların çözüleceği yönünde büyük umutlar oluştu. İttihat ve Terakki, "*1908 sonrasının ilk yıllarında İmparatorlukta hukuksal eşitliği sağlamak ve yakın geçmişte yaşanmış haksızlıkları düzeltmek için o zamana kadar devleti oluşturan ümmetle çatışmayı göze almıştı. Bu arada Hamidiye Alayları'nı lağvetmeleri ve Doğu vilayetlerindeki toprak meselesini –Ermenilerin topraklarının yasadışı yöntemlerle Kürtlerin eline geçmesi sorunu– düzene koyma çabaları, Sünni Kürtlerle de aralarının bozulmasına neden olmuştu.*"[1]

Ancak bu dönem çok sürmeyecekti. Önce Trablusgarp, ardından Balkan savaşlarında yaşanan hezimet ve zaten öncesinde başlamış olan Türkçü-Turancı çizgi ve Alman işbirlikçiliği ile İttihatçılar 1908 devrim programının imhasına dönüşeceklerdi. 1913 Ocağında gerçekleştirdikleri darbe ile iktidarı ne pahasına olursa olsun bırakmayacaklarını gösteren İttihatçılar, toplumun en geri kesimleri de dâhil Türk-İslam kimliği eksenli bir tahkimata yönelirken, kendi zıtlarına dönüşeceklerdi.

1908 Devrimi ve öncesinde İttihat ve Terakki, Abdülhamid'in Hilafet egemenlikçi politikalarına karşı dünyaya insanların ve halkların hakları penceresinden baktığı için Ermeni devrimci örgütleri ile dostane ilişkiler içindeydi. Bu dostluk, konumunu değiştireceği zamana kadar sürecekti. Ancak 1911 sonrasında Türk-İslamcı bir hatta oturmasına bağlı olarak siyasette Abdülhamidleşecek, onun gibi despot ve Alman işbirlikçisi ve onun gibi Ermeni kırımcı bir siyaset hattına geçecekti.

Buna karşın Ermeniler 1908 Devrimi hattında duracaklardı. 1908 Devrimi'nde olduğu gibi, 31 Mart (yeni takvimle 13 Nisan 1909) ayaklanmasına karşı da Ermeni örgütleri, İTC ile birliktedirler.

31 Mart ayaklanmasının hemen sonrasında (14 Nisan 1909) Adana'da Ermeni mahalleleri ve işyerlerine yönelik yağma ve katliam başlayacak ve akabinde Adana'ya vali atanacak Cemal Paşa'nın kabul ettiği kadarla bile, 17 bin Ermeni öldürülecektir. 1908 Devrimi'nin gelişinin hazımsızlığı ve Adana'nın ticari hayatının ağırlıkla Ermenilerin elinde olmasıyla tetiklenen bu katliam, Abdülhamid döneminin artığı yöneticilerin dahli ile ve muhtemelen 31 Mart ayaklanmasıyla ilişkili bir katliamdır. Ancak sonraki dönemin ipuçlarını da içinde taşır; nitekim katliamı bastırmak üzere Selanik'ten gönderilen Jön Türk askerlerinin 27 Nisan'da öncelikle Ermenileri silahsızlandırması üzerine ikinci katliam başlayacak ve (her Ermeni katliamının yağmayı da beraberinde getirmesi nedeniyle de olabilir) askerler de bu ikinci katliamın içinde olacaktı.

Ancak 31 Mart'ın bastırılması sonrasında İTC iktidara daha güçlü olarak yerleşmesine karşın, Ermeni sorununun çözümü gereğinden uzaklaşan bir çizgiye girer. El konulan top-

1 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 709.

raklar, değişik yaşam alanlarına yönelik tacizler, tacizcilerin soruşturulmaması ve cezasızlık sürer. Aynı bağlamda yerel yönetimlerde özerklik, idari kadroların nüfus oranında paylaşımı, vb. hiçbir konuda adım atılmaz.

Milliyetçi yaklaşımları aşarak gerçeklik ve adalet alanına geçtiğimizde teslim edeceğimiz gibi, Ermeniler çoğulcu ve haklar eksenli yeni bir Osmanlı talebini, bu anlamda 1908 Devrimi'nin ruhunu sürdürürken, İTC Türkleşmeyenlere yer vermeyecek bir Osmanlı yapılanması dayatmaya yöneliyordu. Asgari vicdanla kabul edileceği gibi bu koşullarda Ermenilerin dışsal arayışlara girmesi de meşru ve kaçınılmaz bir durumdur. Bunu anlamazlıktan gelen yaklaşımların Ermenilere sunacağı biricik tahayyül ise, Talat Beylerin, Bahaeddin Şakirlerin ve tabii Alman emperyalizminin doğuya hâkimiyetleri önüne boyunlarını uzatmaktır.

Çözüm Arayışları

1908'in sonrasında da Ermeni yerleşim alanlarındaki koşullar kötüleşmeye devam eder. Van'daki Ermeni örgütleri, 1913 Nisanında, Sadrazam Said Halim Paşa'ya yolladıkları mektupta, "*her gün devam etmekte olan talan ve cinayetlere engel olmayan devlet görevlilerinin memuriyetten alınmasını*" ve bu duruma daha fazla sessiz kalamayacaklarını belirtirler.[1] Ancak İTC, bütün bu işaretleri duymazdan gelmekte veya gereklerine yanaşmamaktadır.

Bu koşullarda 17 Ağustos 1913'te toplanan Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi'nde, Güvenlik garantisi, el konulan toprakların iadesi, yerel ve merkezi kurumlarda nüfus oranında temsil sağlanması talepleri yinelenmiş, Osmanlı halklarının ulusal haklarının Osmanlı'nın huzuru için şart olduğu vurgulanmış ve İTC ile ilişkilerdeki kopuşun belgelere dayalı hikâyesini yayınlama kararı ilan edilmiştir.[2]

Ermeni halkının daha küçük ama sosyalist partisi olan Hınçak ise daha derin bir kopuş içindedir ve artık tıpkı Abdülhamid döneminde olduğu gibi illegal faaliyete geçme ve Talat Bey'e suikast yapma arayışına girmiştir. Dahası Anadolu üzerinde yürüyen Alman Rus rekabetinde, İTC'nin Almanya'yla özdeşleşmesi karşısında ulusal çıkarlarının Rusya'da olduğunu düşünmeye başlamıştır.[3]

Derinleşen bu güvensizlik ve süregelen saldırılar karşısında çaresizlik sonucu bu süreçte örgütlü Ermenilerin silahlanmaya başladığını görüyoruz. Esasen uğradıkları fiili ve süreğen saldırılar karşısında öz savunma kapsamında belli oranda silahlıdırlar zaten. Ama havanın yumuşadığı dönemler azalan silahlılık halinin bu konjonktürde arttığını görüyoruz. Ancak Trabzon Alman Konsolosu'nun raporunda da belirtildiği gibi, bu silahlanma "*daha çok, kuşkularının gitgide çoğalmasıyla, şimdiye dek hiç olmadığı gibi, 'olur da gerekirse, iyisi mi olmalı' demelerindendir*" deniliyordu.[4]

1 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 123-4.

2 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 118-9.

3 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 120-1.

4 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 115.

Bu arada savaş rüzgârları yoğunlaşırken Rusya, Ermenileri kazanmak için Berlin Antlaşması'na atıfla sorunu gündemleştirmekte ve kendi Ermenistanı'nda yanı sıra Azerbaycan ve Gürcistan'da da reform adımları atmaktadır.

İlginçtir, bu ortamda Osmanlı devletinde mutlak hâkimiyet kurmuş olan Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim, Rusya'nın hazırladığı reform projesini "*Osmanlı devletinin egemenliğini ihlal eden bir tasarı ve Anadolu'nun parçalanmasının işareti*"[1] olarak niteleyerek, Ermeni haklarına karşıt bir Türkçülüğü kışkırtacaktır.

Bu koşullarda sorunu gündemden düşürmek üzere yeniden görüşmeler başlatılır. Ancak İTC'nin bu görüşmelerde Ermenilerden istediği, Büyük Devletlerin müdahalesini geri çevirmeleriydi. Buna karşın Ermeniler uluslararası denetim için bir anlaşma imzalanmasını, yine bu kapsamda hak eşitliği taleplerini yinelerken, Ermeni vilayetlerinde jandarmanın %50'sinin Ermenilerden oluşması ve Avrupalı vali atanmasının geciktirilmemesini istiyorlardı.[2]

Talat Bey ise bu talepleri kesinlikle reddediyordu ki söz konusu oyalama görüşmeleri de bu kapsamda sona eriyordu. Anılarında ise bu süreci, "*Bundan sonra Ermenileri ikna etmeye çalıştığımız bir devre geldi. Yabancı müdahaleden sakınarak ıslahatın birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat vaziyeti değiştirmeye imkân kalmadığı ve bu itibarla tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık*" şeklinde aktaracaktı.[3]

Oysa gerçeklik böyle değildir. Aksine Alman Askerî Heyeti kontrolünde bir yandan askerî tahkimatını ve kontrol kapasitesini güçlendirirken, diğer yandan da Anadolu'nun Türkleştirilmesi yönünde gemi azıya alan bir seferberlik gerçekleştiriliyordu. Aynı bağlamda "*Düşmanın ülkesi viran olacak! / Türkiye büyüyüp Turan olacak!"* marşları eşliğinde Ermeni sorununun da kökten halledeceği savaşa hazırlanıyordu İttihatçılar. İşte bu ara süreçte, kendilerine taahhütlerini hatırlatacak uluslararası bir dayatmayla karşı karşıya kalmamak için Ermeniler oyalanmaya çalışılıyordu.

Bu gelgitler içinde I. Dünya Savaşı başladığında Ermeniler hiçbir haklarına kavuşmadıkları gibi gelecekte kavuşacaklarından yana da en küçük bir emare yoktur.

İşte bu koşullarda, 2-14 Ağustos 1914'te Erzurum'da toplanan Taşnaktsutyun VIII. Kongresi, tüm resmî spekülasyonları geçersizleştiren ilginç bir karar alacaktır. Genel seferberlik başladığı için Kongre, "*Osmanlı'nın savaşa fiilen girme olasılığının çok yüksek olduğuna ve olaylar bu yönde geliştiği takdirde partinin tüm şubelerinin vatani görevini yerine getirmek zorunda olduğuna*" karar verir. "*Bu Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı Ordusu saflarında dövüşeceği anlamına geliyordu.*"[4]

1 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 125.

2 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 126-7.

3 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 127.

4 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 131.

Dahası çok ilginçtir: Kongre çalışmaları tamamlandıktan sonra İTC Heyet-i Merkeziyesi'nden Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Beyi içeren bir heyet, Taşnak liderleri Rostom, Vramyan ve Agnuni'ye, Rusya Ermenistanı'nda isyan çıkarılması için ortak çalışma önerir. Trans-Kafkasya halklarının toplu başkaldırısına hazırlandıklarını, Azerbaycanlıların hazır olduğunu, Gürcülerle de görüştüklerini, umut verici sonuçlar aldıklarını söyleyecektir. Buna karşı Taşnaktsutyun liderleri; "*Osmanlı Ermenilerinin vatani görevlerini yerine getireceğini, ancak Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'na karşı bir isyan başlatmanın söz konusu olmadığını*" söyleyecektir.[1]

Uluslararası savaş cephelerinden birinde, tektipleştirmeci İttihatçı programı rezervsiz şekilde destekleyen Almanlar, karşı blokta ise Ermenilerin haklarını tanıyacaklarını söyleyen Rusya ve İngiltere bulunmaktadır. Diğer yandan Osmanlı, herkesin memleketi kılma hedefinden iyice uzaklaşmış; tersine Müslüman-Türk kimliğinden olmayanların yaşam hakkının gün günden ortadan kalktığı bir yolda ilerlenmektedir.

Bilindiği gibi bu sürecin Osmanlıcılar ve Türkçüler nezdindeki anlamı, "savaş ortamında vatanına ihanet eden güçlere karşı meşru müdafaa" veya "karşılıklı mukatele", Ermeni belleği ve uluslararası kurum ve aydınların ezici çoğunluğundaki anlamı ise "soykırım" olacaktır.

Felaketin Asli Nedeni

29 Eylül 9 Ekim 1911'de Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki IV. Kongresi, Partiyi Türkçü-Turancı bir hatta sokarak kendi devrimci programına ihanet ediyordu. Bunun anlamı ise, bundan böyle içeride Türkleştirme ve Türkleşmeyeceği düşünülenlerin (Gayrimüslimlerin) tasfiyesi, dışarıda ise yayılma arayışlarıydı.

1910 ve 1911'deki iki Kongrede de delege olan Kazım Nami Duru'nun da vurguladığı gibi; "*İttihat ve Terakki, tüm bu halkları Osmanlı içinde eritmeye yemin etmişti.*"[2] Osmanlı milletlerinin eşitliği çizgisinden, Türklük dışındakileri inkâr eden Pantürkizm çizgisine bu geçiş ise gayrimeşru yollarla olacaktı.

Nitekim İTC İzmir Katib-i Mesulü Celal Bayar'ın ifadesiyle, görünüşte "İTC'nin *esas tüzüğünde bir değişiklik olmamıştı. Bu yeni cereyan da resmen kabul ve ilan edilmemişti. Fakat Cemiyet'in ön safındaki elemanları, Ziya Gökalp'in telkinlerini yeni bir ideal olarak kabul etmeye başlamışlardı. Bunlar sözleri, yazıları, şiirleri, romanları ile Turancılığı yayıyorlardı.*"[3]

Bu kongrede Merkez-i Umumi üyeliği ve partinin ideologluğuna getirilen Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip'le yayınladıkları '*Vatan, Yalnız Vatan*' manifestosunda, "*Bir*

1 Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 132.

2 Kazım Naimi Duru, *Ziya Gökalp*, sf. 41, akt. Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, sf. 90.

3 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 2, sf. 78.

millet için, bir vatan için manevi hastalıkların en müthişi, en korkuncu 'insaniyet' ve 'uluslararasıcılık' fikridir (…) Bunlar yayılırsa vatan mahvolur. Biz başka milletlere dönüşür, erir, tarihten siliniriz!"[1] diyerek, İttihatçıların "vatan" anlayışı belirginleştirilir: Bu bağlamda Ömer Seyfettin, 1908 sonrasının 'uhuvvet' (kardeşlik), müsâvat' (eşitlik) şiarlarını "dengesiz bir sarhoşluk" ilan edecekti.[2]

Öyle ki sadece Ermeni, Rum ve Süryanilerin değil Boşnak, Arnavut, Kürt, Çerkez, Arap, Laz, Gürcü, vb. Müslümanların da kimliksel haklarını savunmaları, İttihatçıların yeni Osmanlısı'nda imkânsızlaştırılacaktı.[3] Muktedirlerin şekillendireceği Türkçülükle 'vatan', yüzlerce yıldır üzerinde yaşayan farklı millî ve inançsal kimliklere sahip Osmanlı tebaasının vatandaşlık haklarıyla donanacağı eşit haklı ortak yurdu değil, yine eskisi gibi devletin istediği kalıba sokacağı "mülk" kılınacaktı.

Bu bağlamda 'vatan', Ziya Gökalp'in Türkleşmek-İslamlaşmak-muasırlaşmak formülasyonu çerçevesinde Türkleşen ve Müslümanlaşanlara ait bir mekâna indirgeniyordu. Bu yaklaşımda, "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!*" anlayışıyla dışa doğru genişletilmeye yönelinirken, içeride de tektipleştiriliyordu. Nitekim yine Ziya Gökalp, "*Vatan*" şiirinde bu hedefini ilan ediyordu:

> "Bir ülke ki toprağında başka elin gözü yok, / Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir. / Mebusanı temiz, orda Boşo'ların yeri yok, / Ey Türkoğlu işte senin orasıdır vatanın / Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye, / San'atına yol gösteren ilimle fen Türkündür. / Hirfetleri (meslekleri) birbirini daim eder himaye; / Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türkündür / Ey Türkoğlu işte senin orasıdır vatanın."[4]

Kısacası bu "vatan"da gayrimüslimlere, geçmişin "millet-i mahkûme"liğinden bile geri bir durum olarak ya terk-i diyar etmek veya imha seçeneği kalıyordu.

Bunun Türk-Müslüman kimliğine bir diğer yansıması ise dizginsiz bir militarizm kışkırtması olacaktı; nitekim "*Cenk Türküsü*" adlı şiirinde Ziya Gökalp, halkın insani değerlerini şöyle tahrip etmeye çalışır:

> "Medeniyet deme, duymaz o sağır; / Taş üstünde taş kalmasın durma, kır. / Kafalarla düz yol olsun her bayır / Attila'nın oğlusun sen, unutma!"

Bu yaklaşımın adına davrandığını iddia ettiği Türklere dayattığı seçenek ise, haklarıyla yaşam değil iktidara mutlak bir emirerliği olacaktı; nitekim "*Vazife*" şiiri bunun göstergelerinden biridir:

---

1 Ömer Seyfettin, *Türklük Üzerine Yazılar*, sf. 32.

2 Ömer Seyfettin, *Türklük Üzerine Yazılar*, sf. 37.

3 Erdoğan Aydın, *Osmanlının Son Savaşı.* sf. 262.

4 Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, sf. 99.

> "Benim hakkım, menfaatim, arzum yok / Vazifem var, başka şeye lüzum yok / Aklım, gönlüm düşünmezler, duyarlar / Ondan gelen emirlere uyarlar /Gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım!"[1]

Bu çerçevede Ermeni sorununun bu aşamasında en çok başvurulacak yol, her hak isteme girişiminin "isyan ettiler!" denilerek bastırılması, devletin kimliğinden farklı her kimliğin kendi topraklarında hak yoksunu "yabancı" addedilmesi ve Millet-i Hâkime'nin baskısı altında tutulup, bu adaletsizliğin sonraki nesillere "vatanseverlik" olarak egemen kılınmasıdır.

Bunu izleyen savaş ortamında başvurulacak toplu imha, savaş nedeniyle başvurulmuş bir "nefs-i müdafaa", bir "zorunlu savaş önlemi" parantezine sıkıştırılacaktı. Bu yaygın iddiaya karşı belirtilmeli ki, halkların can ve mal güvenliği karşısında devletin meşru müdafaası diye bir hukuk kategorisi yoktur. Bu bir yana, bir mazeret olarak sunulan I. Dünya Savaşı'na katılışın bizzat kendisi de bir nefs-i müdafaa durumu değil, belgelerin de açıklıkla gösterdiği gibi Turan hayali ve Alman işbirlikçiliği ile bile isteye atılmış bir adımdı.[2]

Turan İmparatorluğu hesabıyla başlatılan, ama daha işin başında yaşanan Sarıkamış bozgunu karşısında Rusya, hem büyük bir karşı saldırı meşruiyeti elde edecek, hem de karşısındaki cephenin dağılması avantajına sahip olacaktı.

Bu gelişmenin Ermeni halkına yansıması ise facia olacaktı. Çünkü İttihatçılar, hem yenilgilerini "Ermenilerin sabotajları" iddiasıyla gizlemek için, hem de geri çekilirken geride devletleşebilecek bir Ermeni halkı bırakmamak için İstanbul'dan başlayarak tüm Ermenilerin tasfiyesi uygulamasına başlayacaklardı. Kısacası kendi halkını (Türkleri) bile büyük bir sorumsuzlukla savaşa atmayı "nefs-i müdafaa" kılıfına sarmalayanların, zaten önceden planladığı Ermeni halkını yok etmeyi de "nefs-i müdafaa" kılıfıyla meşrulaştırma girişimi karşısındayız.

"Gayri Türk Yığınakların Tasfiyesi"

Osmanlı'nın merkez coğrafyasını Türk ve Müslüman (ve İttihatçılardan ibaret) kılmak yönelimi, bizzat Celal Bayar tarafından şöyle ilan edilecekti:

İTC, "Devletin karşısında iki kronikleşmiş yara" saptıyordu ki bunlar: "1) Her türlü hürriyeti suistimale hazır ölçüsüz bir muhalefet; 2) İmparatorluğun tamamiyet ve birliğini gizli açık vasıtalarla tehdit eden ayrılıkçı, Türk olmayan unsurlar"[3] şeklinde tanımlanıyordu.

Görüldüğü gibi muktedirlerin görüşü ve kimliği dışında kalanların, yani farklı görüşteki Müslümanların ve farklı milletlerin sorununa hukuk ve insanlık gereği temel hakları ekseninde değil, aksine bir tehdit gözüyle bakılıyor ve ona uygun yöntemlerle yok ediliyordu.

1 Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, sf. 100.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Aydın, *Osmanlı'nın Son Savaşı.*

3 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, sf. 103.

İttihatçılar bu dönüşüme uğrayınca, tebaa milletlerin hak taleplerini, "*asırlarca devletimizin ekmeği ve nimeti ile beslenmiş nankör unsurların ihtirasları*"[1] olarak tanımlayıp ezme yoluna gidiyorlardı. Tebaanın hak talepleri, "*hükümranlık haklarımızın*" ihlali, *"hain ve hayâsız ihtiraslar*"[2] olarak görülünce, çözüm de doğal olarak bu meşrutiyet karşıtı bakışla halledilecekti.

Tabii kendi devrimci geçmişi içinde meşru olamayan, açıkça savunulamayan bu yönelimin uygulanması da, yasadışı yollarla, yani derin devlet mantığıyla halledilecekti:

"*Hükümetin normal faaliyeti dışında, Merkez-i Umumi'de ve Harbiye Nezareti'nde, bir emrivakinin zararlarını önleyici tedbirler için çalışılıyordu. Harbiye Nezareti'ndeki gizli toplantıların başlıca konusu stratejik noktalarda kümelenmiş ve dış menfi tesirlere bağlı gayri Türk yığınakların tasfiyesi idi...*"[3] sözleri, bunun itirafıydı. Üstelik söz konusu bu etnik arındırma işi daha savaşın öncesi 1913'te, dahası ayaklanacaklarına ilişkin herhangi bir iddiada da bulunulmayan Rumlardan başlayacaktı.

Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Bey'in anılarında da bu etnik arındırmanın Trakya'daki örneği şöyle itiraf edilir: "*Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri görünen unsurlardan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı*" denildikten sonra, bu işin nasıl kotarıldığı şöyle anlatılır:

> "İstanbul Antlaşması ile Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok tedbir isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek, Cemiyet'in teşkilâtı işi idare edecek. Bir hadise yaratılmayacak, yalnız Rumlar ürkütülecek. Bu talimat dâhilinde hareket başladı. Balkan Harbi'ndeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000'e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. (…) İzmir civarından da 200.000'e yakın Rum Yunanistan'a gitti."[4]

Kısacası Anadolu'nun "gayri Türk yığınaklardan" arındırılması uygulaması, savaştan dolayı başvurulmuş bir güvenlik eylemi değildi; aksine önceden kararlaştırılıp görece uygulamasına da önceden başlanmış olan İslamlaştırma ve Türkleştirme planının, savaşın sağladığı uygun ortamda sonuçlandırılmasıydı.

Bu bağlamda Alman ittifakı ve savaşa katılım kararı da, eldeki belgelerin açıklıkla gösterdiği gibi masum bir savunma arayışı değil, aksine Ermeni sorununu aradan çıkarmak ve

1 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, sf. 103.

2 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, sf. 104-5.

3 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, sf. 104.

4 *Halil Menteşe'nin Anıları*, sf. 165-166.

savaşın kazanılması halinde "*Bakü'nün petrolü, Mısır'ın pamuğu*" büyük bir Osmanlı-Turan İmparatorluğu kurmak için başvurulan bir tercihti.[1]

Enver ve Talat'ın gerekçelendirmesiyle "Türk ulusunun varoluş savaşı" ifadesi de gerçekte olabildiğine geniş bir coğrafyaya el koymak ve farklı olanları da o topraklardan yok etmek, dolayısıyla her iki açıdan da bir tecavüz savaşıydı. Dolayısıyla Türk ulusunu böyle gayrimeşru bir yerden kuran egemenlik aklının dönüp Türk ve Müslüman kimliğinden olanlara da bedel ödetmemesi olanaksızdı.

İnsanlığa Karşı Suç

Şimdiye kadar gördüklerimiz, Osmanlı egemenlik alanında yaşanacak toplumsal felaketlerin asli failinin, Anadolu'yu Türk-Müslüman yapmaya karar vermiş olan egemen akla işaret ediyor.

Dolayısıyla Ermeni sorunu, resmî tarih tezinde iddia edildiği gibi "ayaklanma bastırılması", "tehcir", "nefs-i müdafaa" veya "karşılıklı mukatele" nitelemeleri çerçevesinde anlaşılabilir olmaktan uzaktır.

Öncelikle savaş bölgesiyle sınırlı kalmamak üzere (göz önündeki İstanbul ve İzmir hariç) Anadolu'nun tüm Ermenilerinin planlanarak tasfiyesi operasyonu karşısındayız. Ankara, Niğde, İzmit, Kütahya, Eskişehir, Bolu, Afyon, Mersin, Balıkesir, Kayseri, Adana, Maraş, Urfa, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Sinop, Konya, Aydın, Bursa, ayrıca Beyrut, Halep, Musul Ermenileri, tıpkı Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon Ermenileri gibi tarihsel yaşam alanlarından koparılıp, yaşama uygun olmayan Deyrizor çölüne yönlendirilmişlerdir.

Tabii sürgüne çıkarılanların önemli bir çoğunluğu oraya varmamış, yani yüzbinlerce Ermeni öldürülmüştür. Bu ölüm yolculuğundan önce Ermeni erkekler askere alınmış, önce silahsızlandırılıp Amele Taburları'nda mevzilendirilmiş ve aynı süreçte onlar da imha edilmişlerdir. Bu ölüm yolculuğu kadın erkek, yaşlı çocuk ayırmadan tüm Ermenileri kapsayarak yürütülmüş ve sağ kalanların, savaş sonrasında bile bir daha eski yurtlarına geri dönüşü engellenmiştir. Söz konusu bu engelleme, yapılanın Anadolu'yu Ermenisizleştirme planlamasının ürünü olduğunu göstermektedir.

Yapılan iş, olabildiğince az resmî yazışmayla, olabildiğine çok yasadışı iradeyle, Meclis ve Hükümetten habersiz, gizli örgüt Teşkilat-ı Mahsusa'nın organizasyonu ve sırf bu iş için cezaevlerinden salınmış suçluların kullanımıyla, bir buçuk milyona yakın nüfusu olan bir halkın, anayurdundan tasfiyesi olarak gerçekleştirilecekti.

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Aydın, *Osmanlı'nın Son Savaşı.*

Gerçi 27 Mayıs tarihli ve altında Sadrazam Said Halim Paşa ile Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın imzaları ve Padişah Mehmet Reşat'ın onayı olan bir sürgün kararnamesi çıkarılacaktır. Ancak Takvim-i Vekayi'de yayınlanıp yürürlüğe girmesi 1 Haziran'da gerçekleşecek olan bu kanun, gerçekte 24 Nisan'da Ermeni aydınlarının toplanması ve pek çok yerde Ermeni sürgünü ve kırımları olarak önceden başlayan operasyonun kanun dışı niteliğini değiştirmemektedir. Kısacası "Vakt-i Seferde Hükümet İcraatlarına Karşı Gelenler İçin Askerî Tedbirler Hakkında Geçici Kanun" olarak yayınlanan söz konusu kararname, yasadışı olarak başlatılmış olan insanlık suçuna yasal bir zırh ve tabii çarpıtıcı gerekçe üretme çabasından başka bir şey değildir.

Meclis, bizzat bu yasa dışı suçları işleyenlerce önceden kapatılmış olduğundan, dönemin hukukunun gerektirdiği bir denetim de söz konusu değildir.

Denilebilir ki ne Teşkilat-ı Mahsusa'dan, ne Merkez-i Umumi ve Harbiye Nezareti'ndeki gizli toplantılarda alınan kararlardan habersiz olan Said Halim'in, ne de Hükümet ve Meclis'in olanların kapsam ve vahametinden haberi vardır. Memleketi bir çete mantığıyla yönetenler, Müslüman halktan bir kesim insanı da çıkar karşılığında bu insanlığa karşı suça dâhil ederek Ermenilerin kırımını örgütlemişlerdir. Üstelik Geçici Kanun, "Hükümete karşı gelenlerin ve casusların cezalandırılmasından" söz ederken, uygulama tüm Ermenilere yönelik topyekûn sürgün ve katliamlar olarak gerçekleşmektedir.

İstim arkadan gelsin misali 30 Mayıs'ta ve belli ki uluslararası baskıyı göğüslemeye yönelik bir makyaj düzenlemesi olan Bakanlar Kurulu Kararnamesi çıkarılacaktır. Bu kararnamede, söz konusu sürgünün "*Devletin muhafaza-i mevcudiyeti ve emniyeti uğrunda*" yapıldığı iddia edilecek ve ilginçtir, ikiyüzlülüğün ölçü tanımaz hali olarak "tehcir" (sürgün) kelimesinden bile sakınılacaktır. Esasen uygulamaya yasal kılıf ve dışsal baskıyı göğüslemek ekseninde ilan edilen metinlerde, "*diğer mahallere sevk ve iskân*", "*tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve iskân*" nitelemeleri kullanılarak, bırakın soykırımı, sürgün yapıldığı bile gizlenmeye çalışılacaktır.[1]

Söz konusu Hükümet Kararnamesi'nde, "*ahalinin kendilerine ayrılan bölgelere rahat bir şekilde, can ve mal emniyeti sağlanarak nakledileceği", "iaşelerinin sağlanacağı", "kendilerine emlâk ve arazi verileceği", "taşınabilir mal ve kıymetleri kendilerine münasip bir şekilde ulaştırılacağı", "gayr-i menkulleri ise tespit ve kıymetleri takdir edildikten sonra kendilerine ulaştırılacağı*" belirtilmiştir.[2] Bir diğer talimatnamede de, "*göç edenlerin gerek kamplarda gerek yolculuk esnasında saldırıya uğramaları halinde saldırganlar derhal tevkif ve Divan-ı Harbe sevk edilecektir*" denilecektir.[3]

1 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, sf. 279-80.

2 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, sf. 281-2.

3 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, sf. 282.

Oysa gerçek uygulama buradaki ifadelerden nitelik ayrımla, insanlığa karşı suç uygulaması olarak şekillenmektedir. Söz konusu insanlığa karşı suçu, dönem içinde gerçekliği arayan kimi Türk-Müslümanların tanıklığıyla bile saptamak mümkün. Osmanlı Tarih Encümeni üyeliği ve Askerî Sansür Müfettişliği'ni takiben 1919 yılında Türkiye Tarihi Müderrisliği, 1924-1927 yılları arasında da Türk Tarih Encümeni Başkanlığı yapmış olan Ahmet Refik'in, 1915'te Eskişehir (yani savaştan en uzak, sükunetin ve ortak yaşam koşullarının en yüksek olduğu yerleşimlerden birinde) Sevk Komisyonu'nda görevli olduğu döneme dair gözlemleri, bizi gerçekle tanıştırarak aklımızı sahtekârlıklardan özgürleştirmektedir.

> "Bir sabah Eskişehir istasyonunda me'mûlün harici (umulmayan) bir manzara görüldü" diyen Refik, ağlama ve feryatlarıyla çocuk, yaşlı, kadın, hasta demeden yük vagonlarına tıka basa doldurulmuş insanların hazin tablosunu aktarıyor. "Trenler birbirini velyediyor (peşpeşe geliyor), her trenden binlerce aile, binlerce köy halkı çıkıyordu. (...) Trenle sevkedilemeyen çoluk çocuk, kadın erkek, ayakları kanlar içinde, etraflarında birkaç jandarma karadan geliyorlardı. Manzara pek feciydi."[1]

Söz konusu bu tablonun, suçluların veya ayaklanmışların yargılanmaya götürüldüğü veya meşru bir güvenlik önlemine ilişkilendirilemeyeceği açık. Ahmet Refik, gözlemini şöyle aktarır:

> "Ermenilerin en ziyade korktukları Pozantı idi. Orada, çetelerin hücumu kalplerini titretiyordu. Bunlar hangi çetelerdi? İttihat Hükümetinin Turan siyaseti, İslam ittihadı namına Kafkasya'ya gönderdiği çetelerdi."[2]

> "Nihayet bir gün meş'ûm (uğursuz) bir emir geldi, Eskişehir de tahliye edilecekti (...) Ertesi gün, Eskişehir'in biçare aileleri ellerinde birer sepet, kollarında paltoları, hayvan vagonlarına bindiler. Gözleri yaşlarla dolu, asırlardan beri sevdikleri, oturdukları, yaşadıkları evlerini, çiçekli bahçelerini, muazzez hatıralarını bıraktılar; Konya ovasını kuşatan dağlara, Pozantı'nın yalçın geçitlerine, El-cezire'nin ateşin çöllerine, açlığa, sefalete, perişanlığa, ölüme doğru gittiler..."[3]

Cemal Paşa'nın yanından gelen Orgeneral Liman Von Sanders'in eşinin: "*Ah ne kadar yazık, bu yavrulardan, bu masumlardan, bu biçare kadınlardan bilmem ne istiyorlar? Kimler cinayet yapmışsa onları tecziye etsinler. (...) Dereler insan gövdeleri, çocuk başları taşıyor. Bu manzara yürekleri parçalıyor,*" şeklindeki gözlemini de aktardıktan sonra Ahmet Refik, şöyle yazar:

1 İki Komite, İki *Kıtâl*, sf. 30.

2 İki Komite, İki *Kıtâl*, sf. 39.

3 İki Komite, İki *Kıtâl*, sf. 34.

> "Zaten bu zulmü takdir etmemek için çeteci zihniyeti ile malûl olmak lazımdı, Almanlardan kalpleri insaniyet hisleriyle meşhun (dolu) olanların da bu cinayetlerden müteneffir olduklarına (iğrendiklerine) hiç şüphe yok. Fakat resmî Almanya isteseydi, bu kıtâle mani olurdu. Said Halim Paşa İttihad'ın kör bir aletiydi; Enver ve Talat Almanya'nın sözünden bir adım çıkmazlardı, bu cinayetleri kuvvetlerine güvenerek icra etmeleri imkân haricinde idi. Hiç şüphesiz Almanya'nın zaferine güveniyorlar, bu muazzam faciayı Almanya'nın kuvvetiyle, bu masumlar feryadını Almanların zafer teraneleriyle bastırmak ümidinde bulunuyorlardı. Almanya Anadolu'da kazanacağı menfaatlerle sermest; kurun-u vusta'da (Orta Çağ'da) bile görülmeyen bu cinayetlere; samit (sessiz) ve lakayt, seyirci vaziyetini takınıyordu."[1]

Uygulama sonucunda, operasyonun beyni Talat Paşa'nın özel defterinde 972 bin 246 Ermeni'nin o ana kadarki topraklarından koparıldığını göstermektedir.[2] 1911 (1330) yılında 1 milyon 256 bin 403 olan Osmanlı Ermenilerinin kayıtlı nüfusu, tehcir sonrası 284 bin 157'ye düşürülmüştür. Aradaki sayının ölenleri değil, sadece eksiltilmiş olanları kapsadığı iddiası, işlenen insanlık suçunu hafifsetme çabası olarak belirginleşir. Kaldı ki bu sayıya bu arada doğanları, kayıtlı olmayanları eklemek gerekecektir. İzmir ve İstanbul'daki Ermeniler de bir müddet sonra halledildiğinde, Ermenilerin tarihsel yurtlarından tamamen yok edilmesi işi de bitmiş olacaktır.

Soykırım

"Ermeni komitacıların" etkisiz hale getirilmesi ve "savaşın zorunlu kıldığı güvenlik tedbirleri" görüntüsü altında gerçekte yapılan şey bir bütün olarak Ermeni halkının imhasıydı. Aksi olsaydı, söz konusu operasyon, muhaliflerle ve savaş bölgeleriyle sınırlı kalacaktı. Oysa (başlangıç için İstanbul ve İzmir'dekiler hariç) bütün Ermeniler, topraklarından, hem de ciddi bir kırım eşliğinde silinip atılacaklardır.

Teslim edilmeli ki, kimi yöntemsel farklılıklar bir yana bırakılacak olursa Ermenilerin başına gelen ile Musevilerin başına gelen aynı niteliktedir. İkisi de kimliklerinden hareketle kendilerinin imhasına yönelik devlet operasyonlarına muhatap olmuşlardır. Musevilerin Almanya ve Nazi işgal bölgelerinde yaşayanları imha edilirken, Ermeniler ise kendi tarihsel ana yurtlarından toptan sürülerek, bu sırada ciddi oranda öldürülerek, Türk-İslam kimliğine asimile edilerek, hastalık ve açlıkla kırılmaya bırakılarak, sürüldükleri bölgelerde %10'dan çok yoğunluk elde etmeleri imkânsızlaştırılarak ve tüm birikimlerine el konularak, imhaya uğratılacaktır. Üstelik bu işlemler, erkekleri zaten önceden askere, amele taburlarına alınmış olduğundan (onlar ayrıca imha edilecektir) Ermenilerin kadın, çocuk ve yaşlılarına uygulanacaktır.

1 *İki Komite, İki Kıtâl*, sf. 38.

2 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, sf. 106.

Yapılan şey her anlamda korkunçtur. Öyle ki bu sırada İstanbul'dan uzaklaştırılmış olan İttihatçı muktedir Cemal Paşa bile, "nedenini bilmediği" kaydıyla, "Ermenilerin hepsinin tehcirine karar ver[il]diğini"[1] teyit eder. "*Ermeni tehciri ve katli meselesiyle ben zerre kadar ilgili değilim*"[2] diyerek, kendini sorumluluktan kurtarmaya çalışırken, tehcir sırasında katl yapıldığını da teyit eder. Bu sırada yapılanları yüz kızartıcı gördüğünden, "*başka ordular mıntıkasında göçmenlere karşı yapılan tecavüzlerin, benim ordu mıntıkamda da yapılmasına katiyen tahammül edemeyeceğimden, bu hususta gayet şiddetli emirler vermeyi kendi[si] için bir zorunluluk saydı[ğını]*"[3] belirtir. "*1915 tehciri esnasında yapıldığını duyduğum cinayetler cidden nefret uyandıracak şeylerdir*"[4] deyip gerçekte ne denli vahim bir durum karşısında olduğumuzu gösterir. Keza, "*Osmanlı Hükümetinin, Doğu Anadolu vilayetlerinden bir buçuk milyon kadar Ermeni naklettirmiş olduğunu ve bunlardan altı yüz bin kadarının yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen açlık ve sefaletten ölmüş olduklarını kabul edelim,*"[5] der. Kuşkusuz bunları takiben, "*Ermenilerin ihtilal sırasında Türk ve Kürtler aleyhine yaptıkları cinayetler ve alçaklık ve fecaat de bunlardan aşağı değildir*"[6] deyip olanları "Moskof" siyaseti ve savaş koşullarına bağlayarak, Osmanlı devletinin Ermeni halkına yaptığını meşrulaştırmaya çalışır; ama yukarıdaki belirlemeler bile yapılanın gerçekte tehcir ve savaş önlemi olmanın ötesinde bir şey olduğunu birinci elden itiraf eder.

Bu noktada yapılanın bir soykırım olup olmadığı sorununda, ölü sayısı üzerinden süregelen tartışmaların tayin edici olmadığını özellikle belirtmek gerek. Yaşananın kavramsal tanımını doğru yapmak için başvurabileceğimiz biricik ölçüt 1948 Soykırım Sözleşmesi'ndeki tanımdır.

"*Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 9 Aralık 1948 tarihli kararıyla kabul edilen Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi*"nin soykırıma getirdiği tanım çerçevesi bu açıdan aydınlatıcıdır. Nitekim Sözleşme'nin 2. maddesi şöyle diyor:

> "Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri soykırım suçunu oluşturur:
>
> a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
>
> b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;

1 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 408.

2 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 410.

3 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 409.

4 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 411.

5 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 412.

6 Cemal Paşa, *Hatıralar,* s. 412.

c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmesi;

d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler alınması;

e) Gruba mensup çocukların zorla başka gruba nakledilmesi."[1]

Görüleceği gibi belli bir grubu, kimliğinden hareketle kısmen de olsa ortadan kaldırmaya, dahası yaşam şartlarını kasten değiştirmeye, yaşadığı toprağından koparmaya yönelen organize fiil, soykırımdır. Burada son bireyine kadar öldürülmüş olması gibi bir yoruma yer yoktur. Aksine kritik olan ölçüt, belli bir grubun yok edilmesinin hedeflenmesi ve bunun değişik ölçeklerde uygulanmış olmasıdır. Esasen Sözleşme'yi kaleme alan Raphael Lemkin de, "soykırım"dan kastının sadece Holokost değil, aynı zamanda Ermenilerin başına gelenler olduğunu, dahası Sözleşme'nin şekillenmesinde Ermeni halkının başına gelenlerin belirleyici olduğunu belirtiyor.

Kuşkusuz bu büyük insanlık felaketiyle yüzleşilmesi, rezervsiz bir şekilde tartışılabilir ve yaraların sarılabilir hale gelmesinin, yapılanın adından daha önemli olduğu kesin; ancak yapılanın bir soykırım olduğu da açık.

Son olarak belirtilmeli ki bu süreçten doğrudan sorumlu olmamakla birlikte Cumhuriyet de bu el koyma ve Ermenilerin vatansızlaştırılması üzerinden kurumlaşacaktı. Cumhuriyet, kişisel mülklerden kurumsal birikimlere kadar el konulan Ermeni mallarını (emvâl-i metruke) Büyük Millet Meclisi'nin gizli oturumlarında "Türk milletinin" envanterine geçirecek ve sağ kalan Ermenilerin de anayurtlarına geri gelişini engelleme yoluna gidecektir. Dahası bu el koyarak gerçekleştirilen sermaye birikim tarzı, sonraki yıllarda, Türkiye'nin diğer Gayrimüslimlerinin tasfiyesine yönelik organize operasyonlarda da yinelenecek, dolayısıyla Cumhuriyet'in "tapu senedi" atfıyla anılan Lozan Antlaşması'nın azınlıklar ile ilgili güvenceleri de lağvedilmiş olacaktır.

Diğer yandan Talat Paşa gibi sorumlular hakkında 1919'da Divan-ı Harb-i Örfi'de idam cezası verilmiş olmasına karşın, Cumhuriyet sonrasında sahiplenilecek, aynı nedenle idamı uygulanan Boğazlıyan Kaymakamı "şehit" ilan edilecektir. Aynı şekilde İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü'nün başında olan soykırım koordinatörlerinden Şükrü Kaya'nın, sonradan Dersim Kırımı'nı da örgütleyen kişilerden biri olarak İçişleri Bakanlığı yaptığı görülecektir; ki tüm bunlar, Cumhuriyet'in de söz konusu soykırımın üzerine oturma yolunu tercih ettiğini göstermektedir.

1 Ragıp Zarakolu, *Özgür Üniversite Kavram Sözlüğü*, sf. 569-70.

24 Nisan 1915: 76'sı Sağ Kaldı[1]

Nesim Ovadya İzrail

Çankırı'dan 26 Şubat 1916'da sürgüne gönderilen son İstanbullu Ermeni kafilesi ile birlikte, İstanbul'da 24 Nisan 1915 gecesi başlayan Ermeni aydınlarına yönelik tutuklama ve süreç sonunda imha etme operasyonu sona erdi. 24 Nisan 1915 ve son rasındaki kısa dönemde tutuklanıp İstanbul'dan Çankırı ve Ayaş'a götürülen, İstanbul'un en elit aydınlarının büyük çoğunlukta olduğu grubun toplam sayısı, sağ kurtulan ve öldürülenlerin kaç kişi olduğu hakkında muhtelif tespitler yapılmıştır. Çankırı ve Ayaş'a götürülen 250 Ermeni aydınından[2] hiçbir yargılama olmadan öldürülen 174 kişiye karşılık 76 kişi her şeye rağmen sağ kurtulabilmiştir.[3]

Ayaş hapishanesine götürülen ve isimleri tespit edilebilen İstanbul'un 92 Ermeni aydınından 75'i öldürülmüş, 17'si sağ kalabilmiştir. Çankırı'da tutulan 158 İstanbullu Ermeni tutuklu-sürgünden 99'u öldürülmüş, geri kalan 59'u bu katliamdan sağ çıkabilmiştir.[4]

---

1 Nesim Ovadya İzrail, *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, 2014.

2 İstanbul'da 24 Nisan 1915 ve ardı sıra gelen günlerde tutuklanıp Çankırı ve Ayaş'a gönderilen Ermeni aydınlarının sayısı için, yaygın olarak 235 rakamı ifade edilmektedir. Osmanlı devleti tarafından kabaca tespit edilen bu rakam da gerçeğe yakındır.

3 Bu sayılar için, makalenin sonunda yer alan "24 NİSAN 1915'TE İSTANBUL'DA TUTUKLANAN ERMENİ AYDINLARININ İSİM, MESLEK, TUTULDUKLARI YER VE SON DURUMLARI" listesine bakınız.

4 Mikayel Şamdancıyan'ın Çankırı Anıları makalesinde yaklaşık olarak yaptığı hesaba göre:

Çankırı'da ilk toplam sayı	150 kişi
İstanbul'a dönme izni alanlar	(-) 30 kişi
Geri kalan 120 kişiden sağ kalanlar	(-) 15 kişi
Çankırı'da öldürülenlerin sayısı	105 kişi

Teodik, *11 Nisan Anıtı-Huşartsan-Memorial*, Belge Yayınları, (1. baskı Nisan 1919 Ermenice), Nisan 2010 Türkçe, sf. 224-226.

Bu makalenin mesnet aldığı mütevazı çalışmanın sonuçları ile Ermeni Soykırımı konusunda farklı tezler savunan başka araştırmaların bulguları karşılaştırılabilir. Bu karşılaştırmadan çıkacak ilk sonuç, Ermeni Soykırımı olgusunu inkâr eden tezin savunucuları tarafından, ölüm-kalım rakamlarının hiçbir şekilde telaffuz edilmemesidir. Ermeni Soykırımı'nın olmadığını savunanların ortak yorumları, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklananların çok azı ölmüş olsa bile, çoğunun serbest bırakıldığı ve sağ olarak geri döndüğü şeklindedir. Hâkim olan, konuyu önemsememe ve hafife alma eğilimi, gerçeği ret ve inkâr etmek üzere kullanılmaktadır. 4 ay gibi kısa bir zaman aralığında tamamlanan bu operasyon, Osmanlı hükümeti içinde dar bir İttihatçı grup ve İttihat ve Terakki Fırkası merkez yönetiminin işbirliği sonucunda gerçekleştirilmiştir.

Devletin kullanıma sunduğu resmî bilgi ve belgelerle, olayların içinde yer alıp sağ kurtulanların anlattıkları birlikte değerlendirildiğinde, belli ölçüde uyum sağladıkları ve birbirlerini tamamladıkları görülmektedir. Ancak, Osmanlı arşiv belgeleri ve yine resmî teze yakın anlatım ve anılarda, tutuklamalar yer almasına rağmen cinayetlerin yer almamış olması, ortaya çıkan ilginç bir sonuçtur. Devletin de resmî olarak savunduğu bu teze ait yazı ve belgeleri okurken ve değerlendirirken, gerçekleri görebilmek için farklı bir dil veya sözlük kullanmak gerekmiştir. Mesela *"Der Zor*'a gönderildiler" denince, *"öldürülmeye gönderildiler"* diye anlamak daha doğru olmuştur. Benzer şekilde İstanbul, Ayaş veya Çankırı'dan *"Yargılanmak üzere Diyarbakır Divan-ı Harb'ine sevk olunan*" bütün Ermeni aydınları Diyarbakır'a varamadan yollarda çeteler tarafından öldürüldüklerinden, *"Diyarbakır Divan-ı Harbi"* kavramının anlamı tamamen değişmiştir.

Yaygın kanaatin aksine, bireysel veya toplu cinayetlerin hiçbiri Çankırı ve Ayaş kasabalarında işlenmemiştir. Her iki kasaba, İstanbul'da tutuklanan Ermeni aydınları için geçici bir bekleme yeri, depo merkezi görevi görmüştür. Ankara'nın bugün iskân edilen, ancak 1915'te şehre 3-6 saat yürüme mesafesinde kalan ıssız vadi ve ormanları toplu katliam mekânları olarak seçilmiştir.

Toplu infaz ve cinayet olarak, Çankırı'dan 50 ve 24 kişilik iki kafile, Ayaş'tan 30 ve 27 kişilik iki kafile olmak üzere, toplam 4 kafile ön plana çıkmıştır.

Ayaş'tan Temmuz ayının son günü yola çıkarılan 30 kişilik birinci kafile, Ankara'ya getirilmiş, bekletilmeden Elmadağ vadisinde öldürülmüşlerdir. Çankırı'dan 11 Temmuz'da yola çıkarılan 50 kişilik birinci kafile Ankara'ya getirilmiş, 5 kişi serbest bırakıldıktan sonra, Ankaralı Gregoryen Ermenilerden bir grup ile birleştirilmiş ve beraber katledilmişlerdir.

Çankırı'dan 19 Ağustos'ta yola çıkarılan 24 kişilik ikinci Ermeni kafilesinden 2 kişi sağ kurtulabilmiş, geri kalanlar 20-24 Ağustos arasında Ankara hapishanesinde kaldıktan hemen sonra yola çıkarılarak katledilmiştir. Ayaş'tan aynı günlerde yola çıkarılan 27 kişilik kafile de müstakil olarak yolda öldürülmüştür.

Temmuz ayının son günlerinden itibaren yapılan toplu infazlar için, Çankırı veya Ayaş'tan yola çıkarılan Ermeni tutuklu kafileleri, Ankara'dan yürüyerek birkaç saat uzaklıkta bulunan ıssız vadi ve ormanlık yerlere götürüldüler. Önce üstlerinde bulunan her şey alınarak soyuldular. Ardından, genellikle ateşli silahlar kullanılmadan, kesici ve delici aletlerle öldürüldüler. En son üstlerinde bulunan işe yarar giysiler alındıktan sonra, cesetleri ortada bırakıldı. Bazen günler sonra gelen işçiler tarafından mıntıka temizliği yapılarak toplu olarak gömüldüler. Ancak genellikle cesetler önce hayvanların, sonra doğanın yok etmesine terk edildi. Zaten, bir katliam yapılan yerde bir daha ikinci bir katliam yapılmadı. O nedenle, bazen Ankara'nın doğusunda, bazen güneyinde, bazen kuzeyinde, farklı yönlerde ve gözden uzak yerler seçildi. Bu şekilde toplu olarak yapılan dört toplu infazda, 124 İstanbullu Ermeni öldürüldü.[1] Kısaca, öldürülen 174 Çankırı ve Ayaş tutuklusunun 124'ü toplu halde infaz edilmiştir.

Bu kalabalık gruplardan sonra gelen daha küçük toplu cinayetler olarak, Diyarbakır'a yargılanmak üzere Ayaş'tan götürülen E. Agnuni, Rupen Zartaryan, Sarkis Minasyan, Karekin Khajag, Harutyun Cangülyan ve Doktor Nazaret Dağavaryan'dan oluşan ve Urfa-Diyarbakır arasında öldürülen 6 kişilik grup ve Çankırı'dan Ankara'ya götürülürken yolda öldürülen Rupen Sevag, Taniel Varujan, Onnig Mağazacıyan, Artin Bogosyan, Vahan Kahyayan'dan oluşan 5 kişilik grup gelmektedir.

Bu 135 cinayet[2] ve geri kalan diğer cinayetlere ait bilgiler *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara* başlıklı kitabımda detaylı olarak yer almıştır. Cinayetler yerleşim yerlerinin dışında, ıssız yollardan yürüyerek gidilen tenha yerlerde gerçekleşti. Yargılanmak veya nakledilmek üzere jandarma ve polis koruması altında yola çıkarılan tutuklu Ermeniler, devlet görevlilerinin gözetimi altında, bu cinayetleri işlemek üzere yollarda bekleyen, İttihatçı hükümetin bilgisi dâhilindeki çeteler ve çapulcular tarafından öldürüldüler.

Kayseri'ye götürülen Hampartsum Boyacıyan ve İstanbul'a götürülen Mihran (Hrant) Ağacanyan yargılandıktan sonra idam edildiler. İstanbul'dan Çankırı ve Ayaş'a nakledildikten sonra çeşitli şekillerde öldürülen 174 Ermeni aydın içinde, bir yargılama süreci sonunda idamına karar verilen sadece bu iki kişi olmuştur.

Askerî mahkemede yargılanmak için Diyarbakır'a götürülmek üzere yola çıkarılan E. Agnuni ve beş arkadaşının Anadolu yollarında günlerce süren yolculuklardan sonra, ıssız bir yerde sorgusuz ve kanunsuz olarak katledilmeleri bir model teşkil etmektedir. Harput'ta yargılanmak üzere yola çıkarılan Parseğ Şahbaz'ın kaderi de bu modele örnek oluşturmuştur. Çankırı ve Ayaş tutuklularından olmayan milletvekilleri Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın da askerî mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakır'a götürülmek üzere yola

1 Çankırı'dan 45 + 22, Ayaş'tan 30 + 27, toplam 124.

2 124 + 6 + 5 = 135.

çıkarılmaları ve 47 gün süren bir yolculuktan sonra hedefe ulaşamadan Urfa-Diyarbakır arasında ıssız bir yerinde katledilmeleri de bu model içinde düşünülmelidir.

İstanbul'a dönmemek üzere Anadolu'nun ortasında serbest bırakılan, ancak gidecek yerleri olmayan bir kısım Ermeni tutuklu da yine aynı çeteler tarafından yollarda soyulduktan sonra imha edildiler. Suriye'ye doğru sürgün yoluna çıkartılan ve diğer sürgünlerle benzer akıbete maruz kalan bu tutuklulardan da bir daha haber alınamadı.

24 NİSAN 1915'TE İSTANBUL'DA TUTUKLANAN ERMENİ AYDINLARININ İSİM, MESLEK, TUTULDUKLARI YER VE SON DURUMLARI

(**A**: Ayaş **Ç**: Çankırı)

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
1	Sarkis Abo	Eğitimci	A			1
2	Dikran Acemyan	İstinaf Mahkemesi Üyesi	A		1	
3	Krikor Agopof	Azadamard dizgici		Ç	1	
4	Levon Ağababyan	Eğitimci, yazar		Ç		1
5	Ovakim Ağabegyan			Ç		1
6	Hrant Ağacanyan	Tüccar, sarraf	A			1
7	Dikran Allahverdi	Doktor	A		1	
8	Vahan Altunyan	Diş hekimi		Ç	1	
9	Vahram Altunyan	Memur		Ç		1
10	Aram Andonyan	Gazeteci, yazar		Ç	1	
11	Vıramşabuh Arabyan	Tüfek ustası	A			1
12	Armenag Arakelyan	Azadamard işçisi	A			1
13	Arşag Garabed Arakelyan			Ç		1
14	Sarkis Armdantsi		A			1
15	Krikor Armuni	Avukat	A			1
16	Asadur Arsenyan	Eczacı		Ç		1
17	Hovhannes Mardiros Arslanyan	Tüccar		Ç		1
18	Mirican Artinyan	Matbaa dizgicisi	A			1
19	Baruyr Arzumyan	Komisyoncu		Ç		1
20	Hagop Hovhannes Asaduryan	Muhasebeci		Ç		1
21	Harutyun Asaduryan	Matbaacı	A		1	

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
22	Harutyun Asaduryan	Köpek toplayıcı	A		1	
23	Vahram Asaduryan	Eczacı		Ç	1	
24	Varteres Atanasyan	Muhtar		Ç		1
25	Zenob Garabed Avakyan			Ç		1
26	Mıgırdıç Avedis			Ç		1
27	Hagop Avedisyan (Ardzruni)	Eğitimci	A			1
28	Isdepan Babinyan			Ç		1
29	Sarkis Bağdasar			Ç		1
30	Krikor Balakyan	Kıdemli rahip		Ç	1	
31	Bedros Balyan			Ç		1
32	Haçig Bardizbanyan	Doktor	A			1
33	Leon Bardizbanyan	Doktor, gazeteci	Ç-A			1
34	Vağinag Bardizbanyan	Şirketi Hayriye'de memur		Ç	1	
35	Zare Bardizbanyan	Diş hekimi		Ç	1	
36	Avedis Barsamyan			Ç	1	
37	Mıgırdıç Barsamyan	Silah tüccarı		Ç	1	
38	Manuk Basmacıyan	Mimar		Ç	1	
39	Yervant Basmacıyan			Ç		1
40	Bedros Manukyan (Manuk oğlu)			Ç	1	
41	Bedros Bedrosyan (Sako)	Siyasi aktivist	A			1
42	Haçig Berberyan	Öğretmen	A		1	
43	Bedros Beyleryan	Şemsiyeci		Ç		1
44	Garabed Beyleryan			Ç	1	
45	Hagop Beyleryan	Sarraf, tüccar		Ç	1	
46	Kozmos Beylikciyan	Kunduracı, tüccar		Ç		1
47	Dikran Hampartzum Boğbelyan			Ç		1
48	Artin Bogosyan	Fırıncı		Ç		1
49	Haçik Bogosyan	Doktor		A-Ç	1	
50	Manuk Mikael Boracıyan	Kunduracı		Ç		1
51	Hampartsum Boyacıyan (Murad)	Milletvekili	A			1

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
52	Püzant Bozacıyan	Gazeteci, matbaacı	A		1	
53	Melkiset Bükciyan			Ç	1	
54	Azarig Bülbülcüyan	Eczacı		Ç		1
55	Apig Cambaz	Tüccar		Ç		1
56	Harutyun Cangülyan	Politik aktivist	A			1
57	Krikor Celal	Doktor		Ç	1	
58	Krikor Hazar Celalyan	Kurukahveci		Ç		1
59	Misak Serkis Cevahirciyan	Jinekolog doktor		Ç	1	
60	Khajak (Karekin Çakalyan)	Gazeteci, eğitimci	A			1
61	Vahan Arşag Çarıkçıyan	Kahveci		Ç		1
62	Yervant Çavuşyan	Bilim adamı		Ç		1
63	Kasbar Çeraz	Avukat		Ç	1	
64	Taniel Varujan (Çibukkyaryan)	Şair, eğitimci		Ç		1
65	Rupen Sevag (Çilingiryan)	Doktor, şair, yazar		Ç		1
66	Pilibbos Çilingiryan		A			1
67	Dikran Çögüryan	Şair, yazar, eğitimci	A			1
68	Nazaret Dağavaryan	Doktor, milletvekili	A			1
69	Der Hovhannes Davidyan			Ç		1
70	Mihran Khaçig Debağyan			Ç		1
71	Parseğ Deveciyan			Ç		1
72	Dikran (İsrail oğlu)			Ç		1
73	Parseğ Dinanyan	Doktor		Ç	1	
74	Kris Fenerciyan (Silvio Ricci)	Siyasi aktivist	A		1	
75	Ardaşes Ferahyan	Gazeteci, muhabir	A			1
76	Frangul (Artin oğlu)			Ç		1
77	Parunag Ferukhan	Yerel yönetici	A			1
78	Mıgırdıç (Hovannesyan) Garabedyan	Eğitimci	A			1
79	Mıgırdıç (Hovannesyan) Garabedyan	Mücellit yardımcısı	A		1	
80	Hovhan Vartabed Garabedyan	Din adamı		Ç	1	
81	Aram Garabed Gedikyan			Ç		1

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
82	Krikor Goncagülyan	Tüccar		Ç		1
83	Melkon Gülistanyan	Doktor		A-Ç	1	
84	Nişan Gülistanyan	Diş hekimi		Ç	1	
85	Melkon Gürciyan (Hrant)	Yazar, eğitimci	A			1
86	Ğazar Ğazaryan (Marzbed)	Eğitimci	A			1
87	Aram Hacyan (Mıgırdıç oğlu)	Otel işletmecisi		Ç		1
88	Krikor Hacyan	Eczacı		Ç	1	
89	Artin Haçaduryan	Marangoz		Ç		1
90	Haçik Haçaduryan			Ç		1
91	Haçig (Hagop oğlu)			Ç		1
92	Aram Hampartsumyan	Azadamard işçisi	A			1
93	Hampartsum Hampartsumyan	Gazeteci, yazar	A			1
94	Hovhannes Bedros Hacı Hampartsumyan			Ç		1
95	Hovhannes Artin Hanesyan			Ç		1
96	Manuk Hanikyan	Bakkal	A			1
97	Mihırtad Haygazn	Eğitimci, şemsiye tüccarı	A			1
98	Garabet Hayrabedyan (Garabedyan)	Azadamard işçisi		Ç	1	
99	Abraham Hayrigyan	Türkolog, eğitimci	A			1
100	Hayg Hocasaryan	Eğitimci		Ç	1	
101	Hrant (Mikir oğlu)			Ç		1
102	Arşag Mıgırdıç Huşuryan			Ç		1
103	Kevork Hürmüz	Yazar, siyasetçi	A			1
104	Karekin Hüsyan	Eğitimci	A			1
105	Levonig Sarkis Der Isdepanyan	Tüccar		Ç	1	
106	Mıgırdıç Isdepanyan (Tavatyan)	Tüccar		Ç		1
107	Haçig İdareciyan	Eğitimci, yazar	A			1
108	Karnik İnciciyan	Tüccar		Ç	1	
109	Arisdakes İsraelyan	Eğitimci, yazar		Ç		1
110	Husig Kaçuni	Din adamı		Ç		1
111	Vahan Kahyayan	Kaynakçı		Ç		1

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
112	Aram Kalenderyan	Osmanlı Bankası memur		Ç	1	
113	Artin-Harutyun Kalfayan	Eğitimci		Ç		1
114	Bedros Kalfayan	Bankada görevli	A			1
115	Harutyun Kalfayan	Yerel yönetici, avukat	A			1
116	Nişan Kalfayan	Ziraat mühendisi		Ç	1	
117	Armenag Kantarcıyan			Ç	1	
118	Nerses Der Kaprielyan (Şahnur)	Din adamı		Ç		1
119	İskender Karaağaçlıyan	Mücellit	A			1
120	Rafael Karagözyan			Ç	1	
121	Der Vartan Kahanay Karagözyan	Din adamı		Ç	1	
122	Manuel Karakeşişyan	Ütücü		Ç		1
123	Arisdakes Kasbaryan	Avukat, yazar	A			1
124	Kevork Kayıkcıyan	Tüccar		Ç		1
125	Levon Kayıkcıyan	Tüccar		Ç		1
126	Mihran Kayıkcıyan	Tüccar		Ç		1
127	Arşag Kazasyan	Doktor		Ç	1	
128	Mihran Keçeciyan			Ç		1
129	Sarkis Keçeciyan			Ç		1
130	Püzant Keçyan	Gazeteci, yazar		Ç	1	
131	Sarkis Keçyan	Un tüccarı	A			1
132	Diran Kelegyan	Gazeteci, yazar		Ç		1
133	Atrig-Sarkis Keresteciyan	Kereste tüccarı		Ç		1
134	Garabed Keropyan	Din adamı		Ç	1	
135	Emirze Ketenciyan	Doktor		Ç	1	
136	Nerses Der Kevorkyan	Tüccar		Ç		1
137	Sarkis Srents (Sarkis Hovhannes Kılcıyan)	Öğretmen, yazar		Ç	1	
138	Hovhannes Kılıcyan	Yayıncı, kitapçı	A			1
139	Hovhannes Kımpetiyan	Eğitimci, şair		Ç		1
140	Levon Larents (Kirişçiyan)	Gazeteci, eğitimci	A			1
141	Harutyun Konyalıyan	Terzi	A			1

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
142	Hagop Koryan	Tüccar		Ç	1	
143	Hovhannes Kevork Köleyan	Tüccar		Ç		1
144	Tateos Köseyan	Tüccar		Ç	1	
145	Aram Krikoryan	Azadamard işçisi		Ç		1
146	Şavarş Krisyan	Eğitimci, yazar	A			1
147	Isdepan S. Kürkçüyan	Kitapçı, yayıncı	A			1
148	Leon (Ağya oğlu)			Ç		1
149	Onnik Mağazacıyan	Ciltçi		A-Ç		1
150	E. Agnuni (Haçadur Malumyan)	Gazeteci, siyasetçi	A			1
151	Asdvadzadur Maneasyan			Ç	1	
152	Bedros Manuelyan	Sigortacı		Ç		1
153	Manuk (Krikor oğlu)			Ç		1
154	Moses Bedros Manukyan	Eğitimci		Ç	1	
155	Vırtanes Mardigyan		A		1	
156	Krikor Marhanyan			Ç		1
157	Simon Melkonyan	Mimar		Ç	1	
158	Teodor Mendzigyan	Tüccar	A			1
159	Artin Mısırlıyan	Azadamard işçisi	A			1
160	Sarkis Minasyan- Aram Aşod	Eğitimci, gazeteci	A			1
161	Hampartsum Balasan Mirzayan	Azadamard işçisi	A			1
162	Isdepan Miskciyan	Doktor		Ç		1
163	Krikor Miskciyan	Eczacı		Ç		1
164	Sahak Movsesyan	Azadamard işçisi		Ç		1
165	Zare Mumcuyan	Konsolos tercümanı		Ç		1
166	Arşag Muradyan	Fırıncı		Ç		1
167	Haçadur Nacaryan	Öğrenci		Ç		1
168	Nişan Nahabedyan	Eczacı		Ç		1
169	Avedis Nakaşyan	Doktor	A		1	
170	Doktor Nakulyan	Doktor	A		1	
171	Hagop Nargileciyan	Eczacı		Ç	1	

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
172	Serovpe Noradungyan	Eğitimci	A			1
173	Nişan Odyan	Kunduracı	A			1
174	Aram Ohnigyan	Tüccar		Ç		1
175	Karekin Ohnigyan	Tüccar		Ç		1
176	Krikor Ohnigyan	Tüccar		Ç		1
177	Levon Ohnigyan	Tüccar		Ç		1
178	Nişan Padikyan	Emayeci	A			1
179	Yervant Palasyan	Azadamard işçisi	A			1
180	Şavarş Panosyan	Eğitimci	A		1	
181	Aram Papazyan	Kuyumcu		Ç		1
182	Nerses Papazyan	Din adamı, yazar	A			1
183	Vırtanes Papazyan	Terzi		Ç	1	
184	Ardaşes Parisyan	Tüccar		Ç	1	
185	Armenag Parseğyan	Eğitimci, yazar		Ç	1	
186	Keğam Parseğyan	Eğitimci, yazar	A			1
187	Sarkis Parseğyan (Şamil) (Vana Sarkis)	Eğitimci	A			1
188	Mihran Pastırmacıyan	Öğrenci		Ç		1
189	Garabed Paşayan	Doktor, milletvekili	A			1
190	Isdepan Pulciyan	Kapıcı, kahveci		Ç		1
191	Sımpad Pürad	Eğitimci, yazar	A			1
192	Leon Rakıcıyan			Ç		1
193	Rosdom Rosdomyan	Tüccar	A			1
194	Sahak			Ç		1
195	Movses Sahakyan	Bileyici	A			1
196	Vramşabuh Samuelof	Finansçı	A			1
197	Garabet Sarafyan	Tütün Rejisi memuru		Ç		1
198	Sarkisof	Azadamard işçisi	A			1
199	Jak Sayabalyan	Konsolos tercümanı	A			1
200	Arsen Hagop Sedefciyan			Ç		1
201	Serope Semerciyan			Ç		1

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
202	Margos Servet	Avukat	A		1	
203	Onnik-Jirayr (Onnik Sırabyan)	Kitapçı, yayıncı	A			1
204	Armenak Sıvacıyan	Azadamard işçisi		Ç	1	
205	Dikran Sıvacıyan	Kuyumcu tellalı	A			1
206	Gomidas Vartabet- Soğomonyan	Müzikolog, din adamı		Ç	1	
207	Armen Doryan (Hraçya Surenyan)	Eğitimci, şair		Ç		1
208	Krikor Sürmeyan		A		1	
209	Parseğ Şahbaz	Avukat, gazeteci	A			1
210	Adom Şahen	Gazeteci, yazar	A			1
211	Yenovk Şahen	Tiyatro yönetmeni ve oyuncu	A			1
212	Sarkis Krikor Şahinyan	Lokantacı		Ç		1
213	Mıgırdıç Ohannes Şahinyan	Azadamard kapıcı	A			1
214	Harutyun Şahrigyan	Avukat, siyasetçi	A			1
215	Levon Şamdanciyan		A		1	
216	Mikayel Şamdanciyan	Eğitimci, yazar		Ç	1	
217	Mikael Şerbetciyan			Ç		1
218	Mihran Tabakyan	Eğitimci, yazar		Ç		1
219	Samuel Tomacanyan	Tüccar		Ç		1
220	Boğos Tanielyan	Avukat		Ç		1
221	Isdepan Tanielyan	Terzi		Ç	1	
222	Agyos Taşçıyan			Ç		1
223	Krikor Mardiros Taşçıyan			Ç		1
224	Garabed Taşçıyan	Avukat	A			1
225	Garabed Taşçıyan	Kasap	A		1	
226	Isdepan Tataryan	Sarraf, tüccar		Ç	1	
227	Kevork Tercimanyan	Tüccar	A			1
228	Hovhannes Terlemezyan	Banker		Ç	1	
229	Hagop Terziyan	Eczacı		Ç		1
230	Hayg Tiryakyan	Matbaacı, siyasetçi	Ç-A			1
231	Hayg Tiryakyan	Bakkal	A		1	

Sıra	İsim	Meslek	Tutulduğu yer		Sağ	Öldü
232	Yervant Tolayan	Tiyatro sanatçısı		Ç	1	
233	Armenag Topcıyan	Doktor		Ç	1	
234	Hagop Topcıyan	Doktor, yazar		Ç	1	
235	Vahram Torkomyan	Doktor		Ç	1	
236	Krikor Torosyan (Gigo)	Gazeteci	A			1
237	Hovhannes Toryan	Otelci, gazinocu	A			1
238	Serop Tunyan			Ç		1
239	Siamanto (Adom Yarcanyan)	Şair	A			1
240	Mardiros Yazıcıyan			Ç		1
241	Aram Yerçanig	Lokantacı		Ç		1
242	Yervant (Ağya)			Ç		1
243	Krikor Yesayan	Eğitimci, şair		Ç		1
244	Yeznig (Artin oğlu)			Ç		1
245	Bedros Yovanyan			Ç	1	
246	Nerses Zakaryan	Eğitimci, yazar	A			1
247	Hayg Zambeciyan	Mimar		Ç	1	
248	Avedis Zarifyan	Eczacı		Ç	1	
249	Rupen Zartaryan	Yazar, şair, gazeteci	A			1
250	Jirayr (Partoğ Zoryan)	Yayıncı	A			1
Toplam		**250**			**76**	**174**
Çankırı		**158**			**59**	**99**
Ayaş		**92**			**17**	**75**
Toplam		**250**			**76**	**174**

1915'te Öldürülen 7 Ermeni Milletvekili

Nesim Ovadya İzrail

1915 yılında müstakbel Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulacağı toprakların Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması hedefiyle, Ermeni toplumuna uygulanan soykırımın, İstanbul'da Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki yansıması da farklı olmamıştır.

Aşağıdaki çizelgede, 1908'den sonra ilan edilen yeni siyasi rejimin en önemli temel kurumlarından olan Osmanlı Parlamentosu'na halkın oylarını alarak seçilen Ermeni milletvekillerinin listesini görüyoruz. Ermeni milletvekillerinin yer aldığı üç dönemi esas alarak hazırladığımız bu çizelgede toplam 22 isim bulunmakta. Bazıları üç dönem, bir kısmı iki dönem, bir kısmı da bir dönem için seçilerek meclise girmiş ve Osmanlı ülkesinin sorunları ile ilgili faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Bunların arasında 7 Ermeni milletvekili, soykırıma dâhil edilerek öldürülmüştür. 4 milletvekili (Krikor Zohrab, Hovhannes Serengülyan (Vartkes), Onnik Tertsakyan (Arşag Vramyan) ve Isdepan Çıracıyan), görevleri başında ve milletvekili sıfatını taşırken öldürülmüştür. Diğer 3 isim ise (Dr. Nazaret Dağavaryan, Hampartsum Boyacıyan (Murad), Dr. Garabed Paşayan), daha önceki dönemlerde Osmanlı Meclisi'nde görev yapmıştır.

Kayseri'de, işkence altında, adil olmayan askerî mahkeme tarafından yargılanarak idam edilen Hampartsum Boyacıyan (Murad) dışında, geride kalan 6 milletvekili, herhangi bir yargılamaya dahi gerek duyulmadan, Anadolu'nun ıssız köşelerine jandarma nezaretinde götürülmüş, bazısı jandarma tarafından, ama çoğu İttihatçı hükümetin ve derin örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'nın bilgi ve denetimi altındaki çeteler ve çapulcular tarafından öldürülmüşlerdir. "Yargısız infaz" uygulaması, 100 yıl önce seçilmiş Ermeni milletvekillerine uygulanmıştır.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDA YER ALAN ERMENİ MİLLETVEKİLLERİ				
		I. Dönem	II. Dönem	III. Dönem
		18.12.1908-18.1.1912	18.4.1912-4.7.1912	14.5.1914-21.12.1918
1	Krikor Zohrab	İstanbul	İstanbul	İstanbul
2	Bedros Hallacyan	İstanbul	İstanbul	İstanbul
3	Keğam Der Garabedyan	Muş	Muş	Muş
4	Artin Boşgezenyan	Halep	Halep	Halep
5	Karekin Pastırmacıyan	Erzurum	Erzurum	
6	Hovhannes Serengülyan (Vartkes)	Erzurum	Erzurum	Erzurum
7	Hovsep Medetyan			Erzurum
8	Nazaret Dağavaryan	Sivas		
9	Garabed Paşayan		Sivas	
10	Dikran Barsamyan			Sivas
11	Hampartsum Boyacıyan (Murad)	Kozan		
12	Mateos Nalbantyan			Kozan
13	Hagop Babikyan/Hagop Boyacıyan	Tekirdağ	Tekirdağ	
14	Vahan Papazyan	Van		Van
15	Onnik Tertsakyan (Arşag Vramyan)		Van	Van
16	Isdepan İspartalıyan	İzmir		
17	Vahan Bardizbanyan		İzmir	
18	Onnik İhsan			İzmir
19	Hagop Hırlakyan			Maraş
20	Garabed Tomayan			Kayseri
21	Isdepan Çıracıyan			Ergani
22	Minas Çeraz			Bitlis

1915'te öldürülen Ermeni milletvekilleri

Ermeni Soykırımı için çokça kullanılan 24 Nisan 1915 tarihi, İstanbul'da 250 Ermeni aydınının tutuklandığı ve ardından götürüldüğü Çankırı ve Ayaş'tan büyük oranda sağ dönemedikleri büyük operasyonu anlatmaktadır. Ancak bunun benzeri tutuklamalar, aynı günlerde, Anadolu'nun her tarafında, Ermenilerin yaşadığı her yerde yapılmıştır. Soykırıma giden yol, her tarafta, önce Ermeni toplum önderlerinin ele geçirilmesi ve imha edilmesiyle

başlamıştır. Bunun için bütün yerel devlet yöneticileri görevlendirilmiş, İstanbul'daki İttihatçı savaş hükümetinin İçişleri Bakanı Talât Paşa ve Osmanlı ordusunun komutanı Enver Paşa'nın emirleri ve yönlendirmesi altında, Ermeni aydın ve önderlerini imha etmeye girişmişlerdir.

Osmanlı Ermeni vatandaşlarının en diri, en önder, toplumda saygın ve sözü geçen kişilerinin ilk önce toplanması ve imha edilmesi sayesinde, başsız kalan Ermeni halkı üzerindeki uygulamalar bunun ardından gelmiştir. Başı koparılan Ermeni toplumunun milyonla ifade edilen bedeni, bundan sonra direnme gücü kalmadan, ülkenin her tarafında "tehcir" adı altında imha yollarına çıkarılmış ve katledilmiştir.

1915'te Öldürülen Ermeni Milletvekilleri

Krikor Zohrab

Hampartsum Boyacıyan (Murad)

1. **Krikor Zohrab (İstanbul milletvekili, 1908-1915):** 2 Haziran 1915 günü İstanbul Taksim Gümüşsuyu'da bulunan evinden alındı. Ertesi gün Diyarbakır'da askerî mahkemede yargılanmak üzere, Erzurum milletvekili Vartkes ile birlikte yola çıkarıldı. Yolda uğradıkları şehirlerde bir tutuklu gibi değil, birer konuk gibi karşılandılar ve ağırlandılar. 47 gün sü-

Dr. Nazaret Dağavaryan

Dr. Garabed Paşayan

Onnik Tertsakyan (Arşag Vramyan)

ren bu yolculuk boyunca, yaptıkları bütün müracaat ve çabalar sonuç vermedi. Nihayet, Urfa-Diyarbakır yolunda, hiçbir yargılama olmaksızın, Teşkilat-ı Mahsusa'nın denetimi altındaki çetelerden, Çerkez Ahmet çetesi tarafından 19 Temmuz 1915'te öldürüldü.

2. **Hovhannes Serengülyan (Vartkes) (Erzurum milletvekili, 1908-1915):** Krikor Zohrab ile birlikte tutuklandı ve aynı yolculuk sonucunda, Çerkez Ahmet çetesi tarafından 19 Temmuz 1915'te öldürüldü.
3. **Hampartsum Boyacıyan (Murad) (Kozan milletvekili, 1908-1912)**: 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı, Ayaş Hapishanesine gönderildi. Buradan 11 Mayıs'ta alınıp gönderildiği Kayseri'de, gördüğü ağır işkencelerden ve askerî mahkemede yargılandıktan sonra, 24 Temmuz 1915'te sekiz kişi ile birlikte kalenin önünde idam edildi.[1]
4. **Dr. Nazaret Dağavaryan (Sivas milletvekili, 1908-1912)**: 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı. 4 Haziran 1915'te Ayaş Hapishanesi'nden birlikte yola çıkarılan 6 kişilik grubun içinde, Haziran ayının son günlerinde, Urfa-Diyarbakır yolu üzerinde Şeytan Deresi mevkinde, Hacı Onbaşı lakaplı Hacı Tellal Hekimoğlu çetesinin saldırısı sonunda öldürüldü.[2]
5. **Dr. Garabet Paşayan (Sivas milletvekili, 1912)**: 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandı. Götürüldüğü Ayaş Hapishanesi'nden 30 kişilik Ermeni aydın grubuyla Ankara'ya gönderildi. Temmuz ayının sonuna doğru Ankaralı Ermenilerle birlikte çıkarıldığı tehcir yolunda, Ankara'ya birkaç saat mesafedeki Elmadağ vadisinde Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı çeteler ve çapulcuların saldırısında öldürüldü.[3]
6. **Isdepan Çıracıyan (Ergani/Maden milletvekili, 1914-1915)**: 21 Nisan 1915 günü Diyarbakır'da tutuklandı. Merkez Hapishanesinde büyük işkencelere maruz kaldı. Diyarbakır'dan sürgün edilen 636 Ermeni ile birlikte 9 Haziran'dan sonra Kürt Ferikhanoğlu aşireti mensupları tarafından Çalikan köyü yakınında Rezvani geçidinde, Vali Dr. Reşid'in adamı Çerkez Şakir'in gözetiminde katledildi.[4]
7. **Onnik Tertsakyan (Arşag Vramyan) (Van milletvekili, 1912-1915)**: 17 Nisan 1915'te, Enver Paşa'nın kayınbiraderi Van Valisi Cevdet Paşa'nın görüşme talebi üzerine yanına gittiğinde, tutuklandı. Bitlis-Diyarbakır sınırında Bohtan Çayı köprüsünde öldürüldü.[5]

---

1 Arşag Alboyacıyan, *Badmoutiun Hai Gesario (Kayseri Ermenileri Tarihi),* Aktaran: Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, 2006, sf. 64.

2 Raymond H. Kévorkian, sf. 653.

3 Raymond H. Kévorkian, sf. 654.

4 Raymond H. Kévorkian, sf. 441, 443.

5 Haigazn K. Kazarian, *The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament*, The Armenian Rewiew, Winter, 170, sf. 32.

Bu isimlerden İstanbul milletvekili Krikor Zohrab hakkında, *"1915 Bir Ölüm Yolculuğu KRİKOR ZOHRAB"* başlıklı kitabımda oldukça detaylı bilgi vermiştim. Kozan milletvekili Hampartsum Boyacıyan (Murad), Sivas milletvekili Dr. Nazaret Dağavaryan ve yine Sivas milletvekili Dr. Garabet Paşayan'la ilgili olarak, *"24 Nisan 1915 İstanbul Çankırı, Ayaş, Ankara"* başlıklı kitabımda yer vermiştim. Bu nedenle tekrardan kaçınmak üzere bu makalede, diğer üç ismin yaşam hikâyesini anlatarak yetineceğim.

Onnik Tertsakyan (Arşag Vramyan) (Van milletvekili, 1912-1915)

1870 yılında İstanbul'da doğdu. İlk tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra, 1889'da Eçmiadzin'deki Kevorkyan Ruhban Okulu'na devam etti.[1] İstanbul'da Rus Postanesi'nde çalıştı.

1896'da İstanbul Galata'da Osmanlı Bankası işgalinin planlayıcılarından ve iştirakçilerinden biri olan Vramyan, bu olaydan dolayı gözaltına alınmış, ancak daha sonra kaçmıştır.

Yurtdışına giden Vramyan, 1897 yılında Bulgaristan ve Romanya'da siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. 1898'de Cenevre'de Taşnaktsutyun Partisi'nin yöneticiliğine seçilmiş ve *Troşak (Bayrak)* gazetesinde görev almıştır. Burada üniversitedeki tahsiline devam etmiştir.

Partisinin Amerika Birleşik Devletleri örgütünü de kuran Vramyan, Boston'da yayınlanan *Hayrenik (Vatan)* adlı gazetenin temelini atmıştır. 1908'de yeniden yürürlüğe giren Meşrutiyet Anayasası ile birlikte İstanbul'a dönmüştür.

1909 yılının sonuna kadar Van'da Taşnaktsutyun Partisi'nde yönetici olarak görev aldı. İstanbul'a gidinceye kadar Van'da kaldı. Alçakgönüllü, çevresiyle kolayca iletişim kuran bir kişi olarak, büyük bir özveriyle halkın haklarının koruyucusu oldu. İstanbullu Vramyan, bir yıl kaldıktan sonra başkente döndüğünde, gerçekte bundan sonraki kaderi Van ile birleşmişti.

1909 sonunda İstanbul'da kurulan ilk Ermeni spor derneğinin kurucusu Hovhannes Hintliyan, ruhu ise Vramyan'dı. İşin başına getirilen Şavarş Krisyan adlı bir genç, büyük bir gayret ve coşkuyla çalışarak derneği geliştirdi ve topluma yaydı.

Adana'da 1909 yılındaki Ermeni katliamından sonra, olaya gerekli önemi vermeyen hükümeti uyarmak üzere *Azadamard* (Özgürlük Savaşı) gazetesinde yazdığı "*Kimleri Katlediyorsu-*

1 Eçmiyadzin, Ermenistan'da, başkent Erivan'dan batıya doğru 20 kilometre mesafede bulunan Armavir İdari Bölgesi'ne bağlı bir şehir. Nüfusu 52.757. Ermeni Kilisesi'nin bugün Eçmiyadzin (301), Kudüs (6. yüzyıl), Kilikya (1441) ve İstanbul (1461) olmak üzere dünyada dört patriklik makamı bulunmaktadır. Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Kayseri-Kapadokyalı Aziz Krikor Lusavoriç, patrikliğini o dönemde Ermeni Krallığı'nın başkenti olan Eçmiyadzin'de kurduğu için, Eçmiyadzin patriklikler arasında birincil konumda bulunuyor. Tüm patrikler özerk olmakla birlikte, Eçmiyadzin'in birincil konumunu tartışmasız olarak hepsi tanıyor, bu nedenle Eçmiyadzin'deki Patrik, kilise ayinlerinde "genel" anlamına gelen "Katolikos" unvanıyla anılıyor.

nuz Beyler" ve "*Uyanmak Üzere miyiz"* başlıklı çok sert iki makalesinin etkili olduğu belirtilmiştir. Bu makalelerin ve mecliste verilen mücadelenin etkisiyle, Osmanlı hükümeti harekete geçmiş, Adana Valisi Cevat görevinden alınmış ve Jandarma komutanıyla birlikte mahkemeye verilmiş, felaketzedeler için maddi yardım kararı meclisten geçmiştir. Buna rağmen Vramyan, İttihat ve Terakki ile işbirliği ilişkilerinin bozulmamasını savunanların safında yer almıştır.

Vramyan, 1908'de yeniden oluşturulan Ermeni Millî Meclisi'ne mebus seçilmiştir. Diğer yandan Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) İstanbul Merkez Komitesi sekreteri olan Vramyan, günlük *Azadamard* gazetesine yazdığı yazılarıyla destek vermiştir.

1912 ve 1914 yılında yapılan seçimlerde, Vramyan, Osmanlı Meclisi'ne halkın oylarıyla Van milletvekili olarak girer. Meclisin aktif milletvekilleri arasında yer alır.

Dünya Savaşı başlamadan önce seçim bölgesi olan Van'da idi. Vramyan, savaşta Ermeni gönüllü birliklerinin kurulup, Rus ordusunun emrine verilmesi şeklinde bir taahhüde girilmesine karşı çıkıyordu.

O günlerde Van Ermeni toplumunun yetkin ve önder isimleri arasında milletvekili Vramyan'dan başka, yine Van milletvekili olan Vahan Papazyan, İşkhan, Aram Manukyan ve Kalust Aloyan gibi isimler yer alıyordu. Eylül ayının son günlerinde, Kafkasya'ya gitmek üzere Van'dan ayrılan Kalust Aloyan, bir gün sonra Beyazıt'ta uğradığı saldırıda öldürülür. Aralık ayının sonuna doğru Cevdet Bey'in Van valiliği görevine getirilmesiyle, Van Ermenileri için cehennem hayatı başlamıştır.[1]

Başkentte ise Talât Paşa'nın Emniyet Müdürlüğü, meclisin toplanacağı gerekçesiyle, Van'da bulunan Ermeni milletvekilleri Vramyan ve Vahan Papazyan'ın acele olarak İstanbul'a dönmeleri için telgraf gönderir.[2] Vramyan aldığı telgrafa cevaben, memleketin içinde bulunduğu nazik durumu belirten kapsamlı raporunda, Van'daki Türk-Ermeni çatışmasının önlenmesi, Ermenilere yapılan muamelelerden dolayı bazı memurların değiştirilmesi gereğini ve bu şartlar altında kalması için kendisine izin verilmesini isteyen telgrafını İçişleri Bakanı Talât Paşa'ya iletir. Talât Paşa, Van Valisi Cevdet Bey'den Vramyan'ın şikâyetlerini ne maksatla yaptığını sorar ve mazeretlerine bakılmaksızın cebren Van mıntıkasından ihraç edilerek İstanbul'a gönderilmesini ister.[3]

1915 Şubat ve Mart ayları İstanbul ile Van arasında, Vramyan konusunda yapılan yazışmalarla geçer. Bu arada Osmanlı Meclis-i Mebusanı tatil edilmiştir.

---

1 Cevdet (Belbez) Bey, Enver Paşa'nın kız kardeşinin eşidir. Enver Paşa'nın eniştesi olduğu için de paşa unvanı verilmiştir. İlerleyen yıllarda eşinden boşanınca da bu unvanı geri alınmıştır.

2 10 Aralık 1914 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 3/17; 15 Aralık 1914 BOA. DH. ŞFR. 48/8.

3 17 Aralık 1914 BOA. DH. ŞFR. 48/38; 17 Aralık 1914 BOA. DH. ŞFR. 48/39.

Vramyan, Ermenilerin üzerine doğru gelmekte olan ve herkesin görmekte olduğu fırtınanın bilincindedir. Vramyan'ın, "Erzurum Mebusu Vartkes ve Van Mebusu Asaf Efendi'nin adreslerine gönderdiği, vergilerin ağırlığından ve bazı tedbirlerden bahseden mektubu[1]" ile çileden çıkan Talât Paşa "Muhtelif vesilelerle nezarete çektiği telgraflarla hükümet icraatını tenkit eden Vramyan'ın Van'dan ihracı ve Erzurum Divan-ı Harbine tevdii hakkındaki mütalaalarını" Van Valisi Cevdet Bey'e bildirir.[2]

Vali vekili Şefik Bey, "Vramyan'ın Erzurum'a sevkinin muvakkat bir zaman için tehiri lüzumunu" bildirmesinden sonra, Talât Paşa "Merkumun sevkinde henüz mahzur var mıdır?[3]" telgrafı ile ısrarını sürdürür. Talât Paşa, bu sefer Erzurum'dan vazgeçerek, "Van Mebusu Vramyan Efendi'nin tevkif edilerek Konya'ya gönderilmek üzere Diyarbakır'a sevki"ni emreder.[4] Vali Dr. Reşid'in Diyarbakır'ı, Ermeniler için son derece güvensiz ve sağ geçilmesi neredeyse imkânsız olan bir bölgedir. Bu nedenle, İçişleri Bakanı Talât Paşa'nın "Diyarbakır'a gönderilmesi" sözünden, "katledin" emri vermiş olduğu anlaşılmalıdır.

11 Nisan 1915 günü Van Gölü güneyinde yer alan Çatak'ta öğretmen Hovsep Çolayan ve beş Ermeni genç tutuklanır. Bu olay, Cevdet Bey'in bilgisi dışında olmaması nedeniyle, 16 Nisan 1915 günü, içinde İşkhan'ın da bulunduğu bir Ermeni heyeti vali ile görüşmek üzere yola çıkar. Heyet mensupları, gece mola verdikleri köyde, bir grup Çerkez'in yaptığı baskında öldürülür.

Bu cinayetlerin ertesi günü, 17 Nisan'da Vali Cevdet, Aram ve Vramyan'ı ayrı ayrı telefonla arayarak, görüşme yapmak için valiliğe davet eder. Vramyan, Aram'a bu davete yanıt vermemesini tavsiye eden Ermenice "Yes gertamgor, Tun getsir!" (Ben gidiyorum ama sen kal!) şeklinde bir mesaj bırakarak, acele ile Vali Cevdet'in davetine gider. Vramyan tuzağa düşmüştür ve Cevdet aynı gün İstanbul'a "Vramyan'ın tevkif olunduğu" haberini iletir.[5]

Van milletvekili Vramyan'ı bir daha kimse görememiştir. Aynı akşam, elli jandarma eşliğinde, bilinmeyen bir yöne doğru yola çıkarılır.[6] Birkaç gün sonra Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik, Talât Paşa'ya gönderdiği telgrafta, "Cevdet Bey'in Bitlis'e gönderdiği Vramyan Efendi'nin Jandarma Kumandanının odasında oturtulmakta olduğu" bilgisini iletir.[7] Vahan Papazyan da anılarında[8], Muş Mutasarrıfı Servet'in, Bitlis'te, İstanbul'a gitmekte olan Vramyan'ı gördüğünü, kendisine söylediğini yazar.

1 22 Mart 1915 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 5/53.

2 21 Mart 1915 BOA. DH. ŞFR. 51/78.

3 30 Mart 1915 BOA. DH. ŞFR. 51/169.

4 6 Mayıs 1915 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 6/40.

5 17 Nisan 1915 BOA. DH. ŞFR. 467/113.

6 Raymond H. Kévorkian, sf. 291.

7 22 Nisan 1915 BOA. DH. ŞFR. 468/68.

8 Vahan Papazyan, İm *Huşerı (Anılarım)*, c. 2, Beyrut, 1952.

Talât Paşa'nın Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Bitlis vilayetine gönderdiği cevabi telgrafla "Vramyan'ın tevkifi ve Konya'ya gönderilmek üzere Diyarbakır'a sevki"ni emreder.[1] Vali Cevdet'in tuzağına düşmesinden 10 gün sonra, 27 Nisan 1915 Salı günü Vramyan, Diyarbakır'a sevk edilmek üzere Bitlis'ten yola çıkarılır.[2]

Milletvekili Vramyan, Diyarbakır'a götürülürken, Bitlis-Diyarbakır sınırında Bohtan Çayı Köprüsünde (Batman Su Köprüsü üzerinde) öldürülür.[3] Diyarbakır Valisi Dr. Reşid, "Van ihtilalindeki rolü dolayısıyla yakalanarak Diyarbakır'a gönderilen, ancak yolda firara kalkışan Mebus Vramyan'ın jandarmalar tarafından Beşiri'de öldürüldüğü"nü bildiren 4 Mayıs 1915 tarihli telgrafı ile Talât Paşa'yı bilgilendirir.[4]

Talât Paşa, "Vramyan Efendi'nin keyfiyet-i firar [firarın nedeni] ve vefatı hakkında tahkikat icrasına dair" çektiği telgrafa, Diyarbakır Valisi Dr. Reşid "Vramyan Efendi hakkında tahkikat yapıldığı"nı bildiren cevabını gönderir.[5]

20 Nisan günü Van'da, Vali Cevdet'in emrindeki silahlı güçlerle Ermeniler arasındaki olaylar, çatışmalar başlar. Aslında Vramyan'ın öldürülmesine giden olaylar zinciri, 1915 yılında Van'da meydana gelen olayların nedenlerini çok iyi açıklar.

Diğer Van Milletvekili olan Vahan Papazyan, anılarında Vramyan'ı şöyle anlatır:

> "Vramyan tümüyle kuvvetli, dinç ve ateşli bir kişiliği olan, davasına inanmış, inatçı ve mücadeleci bir ruha sahipti. Garo ile sosyalizm karşıtlığında hemfikirdi. Ancak mutedil yaşantısı, halka olan sevgisi ve mütevazı halkın menfaatlerini korumada takındığı tavır, gerçek sosyalizmin ta kendisiydi. Aşırı derecede dakik, talep eden, hareketli ve ateşli bir insan. Arkadaşlar arasında ise, şakacı, dudaklarında tatlı ve alaycı tebessümüyle, sade ve samimiydi. Ermeni geleneklerine tapardı. Türklerle yapılan görüşmelerde, cesur ve açık kalpliydi. Çabuk çabuk konuşur ve sözleri muhatabının kulaklarına, dolu taneleri gibi çarpardı… Konuşmalarında fikirlerin ifadesi bakımından gayet açık ve özgürce davranırdı. Tenkitlerinde acımasızdı, muhatabının niyetini konuşulanlar arasından yakalar ve yararlanırdı. Son derece iyi pazarlık eden, zamanında ısrar edip gereğinde tavizlerinin karşılığını almasını bilirdi."

Pek çok benzer olayda olduğu gibi, Diyarbakır'a sevk ile yolda öldürülmenin aynı anlamı taşıması, bu olayda da görülmektedir.

---

1 25 Nisan 1915 BOA. DH. ŞFR. 52/100.

2 27 Nisan 1915 BOA. DH. ŞFR. 468/145.

3 Haigazn K. Kazarian, *The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament*, The Armenian Rewiew, Winter, 170, sf. 32.

4 4 Mayıs 1915 BOA. DH. ŞFR. 469/97.

5 6 Mayıs 1915 BOA. DH. ŞFR. 52/248; 7 Mayıs 1915 BOA. DH. ŞFR. 470/33.

Isdepan Çıracıyan
(Ergani/Maden milletvekili, 1914-1915)

Diyarbakır'da İstinaf Ceza Dairesi azası Çıracıyan Stepan Efendi, Şubat 1914'te yapılan seçimde halkın oylarıyla Osmanlı Meclisi'ne Ergani milletvekili olarak girdi. Mart 1915'te tatil edilinceye kadar Meclis Başkanlık Divanı Kâtibi olarak görev yaptı.

İstanbul'da 24 Nisan 1915 günü yapılan Ermeni aydınlarını tutuklama operasyonunun benzeri, Diyarbakır'da birkaç gün önce 21 Nisan 1915 günü başlatıldı. Çarşamba günü sabahı Diyarbakır'ın önde gelen siyasi parti yöneticileri ve aydınları tutuklandı. Tutuklananlar arasında Milletvekili Isdepan Çıracıyan ve oğlu Tur Abdin müdürü Garabed de vardı. Her gece, işkence olarak, elbiseleri çıkarılıp çıplak bırakılan tutukluların üzerlerine soğuk su döküldükten sonra, kırık camlar üzerinde yürütülürken çığlıkları şehrin sokaklarında yankılanmıştır. Diyarbakır Merkez Hapishanede, bu tutuklulara yapılan işkencelerde, bazısının başı mengene ile ezilmiş, bazısının bir organı kesilmiş veya yakılmıştır.

Bu ve daha sonra ikinci kez 11 Mayıs 1915'te yapılan Ermeni aydınların ve elitlerin tutuklanması, büyük planın genel aşamasına geçmeden önce, hazırlık önlemleri olarak, Talât Paşa ve Vali Dr. Reşit tarafından verilen emirlerle, Diyarbakır Ermenilerinin başını koparma eylemleri olarak görülmelidir.

Milletvekili Çıracıyan, Diyarbakır'dan sürgün edilen 636 Ermeni ile birlikte 9 Haziran sonrasında Beşiri'ye getirildi. Ermeni konvoyunu Diyarbakır'da Dr. Reşid'den teslim alan Ömer ve Mustafa Ferikhanoğlu kardeşler ve aşiret mensupları, Çalikan köyü yakınlarında Rezvani Geçidi'ne götürdükleri elleri birbirine bağlı Ermenileri, üç saat süren bir katliam sonunda yok ettiler. Diyarbakır Valisine bağlı Çerkez Şakir, yönettiği katliamı görmesi için sonuna kadar beklettiği Milletvekili Isdepan Çıracıyan ve birkaç Ermeni aydın, bu cellatların son kurbanları oldu.[1]

Çıracıyan'ın öldürüldüğünden emin olan Vali Dr. Reşid, iki ay sonra İçişleri Bakanı Talât Paşa'ya, boşalan Ergani/Maden milletvekilliği için Dr. Cevdet Osman Bey'i teklif edecektir.[2] Teklif edilen adayı uygun gören Talât Paşa[3], bir yıl sonra, Meclise devam etmeyen Ermeni milletvekilleri için verilen soru üzerine, "Ergani Mebusu Istepan Efendi'nin halen hayatta olup olmadığının ve bulunduğu mahal hakkında elde edilecek malumatın bildirilmesine dair" Diyarbakır Vilayeti'ne göstermelik bir telgraf gönderir.[4] Diyarbakır Valisinin "Ergani Mebusu Isdepan Efendi'nin hayatta olmadığına dair[5]" cevabını, Talât Paşa zaten iyi bilmektedir. Bir yıl önce, Isdepan Çıracıyan'ın yerine yeni milletvekili atayan bizzat kendisiydi.

1 Raymond H. Kévorkian, sf. 441-444.

2 24 Ağustos 1915 BOA. DH. ŞFR. 485/30.

3 9 Eylül 1915 BOA. DH. ŞFR. 55/A/186.

4 28 Ekim 1916 BOA. DH. ŞFR. 69/127.

5 29 Ekim 1916 BOA. DH. ŞFR. 536/32.

Hovhannes Serengülyan (Vartkes) (Erzurum milletvekili, 1908-1915)

1871 Erzurum (Karin) doğumlu olan Vartkes, Erzurum'da Ardzinian ve Sanasaryan Okulu'nda[1] okudu. Abdülhamid istibdadı ve Ermenilere baskı uygulayan Türk ve Kürt çetelerine karşı mücadele eden Ermeni Fedaileri arasında yer aldı. 1880'li yılların sonunda Erzurum'daki eylemlerin içinde yer aldı. Haziran 1890 gösterilerine katıldı ve tutuklandı.

Affedilerek serbest kaldıktan sonra 1891 yılında İstanbul'a gitti. Gedikpaşa Ermeni Okulu'nda müdür oldu. 1892'de Taşnaktsutyun Partisi'ne katıldı. 1896 yılında yeniden tutuklanıncaya kadar Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) saflarında aktif olarak yer aldı.

Tekrar serbest bırakıldıktan sonra Marsilya, Cenevre ve Bulgaristan'a gitti. Daha sonra Kafkasya'ya geçti. 1901'de gittiği Van'da, siyasi faaliyet ve örgütlenme çalışmalarına girdi. 1903 yılında yeniden tutuklandı, idama mahkûm oldu. Fransız Hariciye bakanının talebi[2] üzerine cezası hafifletildi ve ömür boyu (101 yıl) hapse dönüştürüldü[3]. Meşrutiyet'in ilanına kadar hapiste kaldı.

1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra, İttihat ve Terakki'nin listesinden milletvekili seçilerek Osmanlı Meclisi Mebusanı'na girdi. 1915'de öldürülünceye kadar 3 dönem mecliste görev yaptı. Aynı zamanda Ermeni Ulusal Meclisi üyeliği de yaparak çalışmalara katıldı.

Vahan Papazyan anılarında, 1908 seçimlerinden sonra açılan ilk Osmanlı Meclisi'ne girişinde yaşanan şu diyaloğu anlatır:

> "Meclisi Mebusan'da, Serengülyan ile Papazyan'ı İttihatçı lider ve Meclis Başkanı Ahmet Rıza karşılar. Papazyan, Serengülyan'ı, 'dağlardan inen bir fedai' olarak tanıtır. Meclis Başkanı Ahmet Rıza, bu sözlere, 'Ne güzel! Güvenilir dostlarımız Meşrutiyetin kurumlarını savunmak için dağlardan inip meclise geliyorlar' diyerek cevap verir."

İttihatçıların listesinden milletvekili seçilen Vartkes Serengülyan'ın 3 Şubat 1909 günü meclisteki konuşmasında Türkçe ve Ermenice üzerine şu açıklamayı yapar:

> "Biz Osmanlıyız. Türk değiliz. Resmî dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmî işlemlerde Türkçeyi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. Meşrutiyet'te ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir."[4]

31 Mart Olayı olarak bilinin askerî ayaklanmayı bastırmak üzere, Selanik'ten İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu, Yeşilköy'de son hazırlıklarını yapmaktaydı. 22 Nisan 1909 günü bir Ermeni

1 1919 yılında Erzurum Kongresi'nin toplandığı bina.

2 13 Nisan 1904 BOA. A. MKT. MHM. 673/13.

3 28 Aralık 1904 BOA. İ.. AZN. 59/1322.

4 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, 1989, sf. 200.

Hovhannes Serengülyan (Vartkes)

Taşnaktsutyun grubu Hareket Ordusunu ziyaret eder. Yedi sekiz kadının da içinde bulunduğu bu heyet, Hareket Ordusu'na beyaz bir bayrakla bir çiçek demeti sunar. Milletvekili Vartkes Efendi yaptığı konuşmada, ayaklanmanın karşısında olduğunu ve Jön Türklerin yanında olduğunu, Taşnak gönüllülerden kurulacak bir heyet ile de katkı sağlama isteğini ifade eder.[1]

Vartkes Serengülyan, mecliste yaptığı konuşmalarında sosyalist olduğunu ve çalışanların haklarından yana olduğunu sıklıkla söyler. Devletin görevlerinin başında, çalışanların haklarını koruyacak kararlar alması geldiğini şu sözleriyle anlatır:

> "Şimdi, efendi bize kalkıp diyorlar ki, 'ecnebi sermayedarını korkutmayalım, tehdit etmeyelim'. Sosyalist gibi, öyle prensipler meydana koyarsak yahut böyle ta'til-i eşgal [grev] yasalarını gösterirsek, 'sermayedarlar korkarlar'. Ben Nafıa Nezaretinin vekil-i muhteremine sorarım. Bunların hangisi Avrupa'da yoktur? Daha hangisinde, Avrupa sermayedarı bunlardan korkarak işe teşebbüs etmemişlerdir? Biz acaba Avrupa'nın iş, sanayi, maharet noktasını istihsal edip de, onun mafevkine [üst aşamasına] mi gideceğiz? Avrupa'nın derecesini ihraz edersek [alırsak], bundan çok müteşekkir olmak lazım gelir. Demek Avrupa'da tehdit ve korku teşkil etmeyen, neden dolayı bizde tehdit ve korku teşkil etsin?

1 Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, 1994, sf. 186.

> "Beyefendi, siz bilirsiniz ki, umum ameleler sermayenin elinde çok sıkıntı çekiyorlar. Amelenin hukukunu muhafaza edecek nizamlar vazetmek Hükümetin vazifesidir. Ameleler sermayeye tâbi olmasınlar. Amelenin işine müdahale etmek, onları sermayenin eline bırakmamak Hükümetin vazifesidir. Bendeniz diyorum ki, nasıl ki müessesat-ı umumiyelerde Hükümet düşünüyor, burada da amele ve sermayedara bir hususî nizam koymalı."[1]

Vartkes, Krikor Zohrab ile birlikte, Osmanlı Parlamentosu'nda, en çok söz alan, tartışmalarda öneri getiren Ermeni milletvekillerinden biriydi. Pek çok Ermeni milletvekili İttihat ve Terakki'nin listesinden meclise girmesine rağmen, Vartkes'in ayrıca İttihat'la çok yakın ilişkileri vardı. İttihatçı dostları, meclis içinde ve devlet bürokrasisi içinde çoktu. Bazı meclis konuşmaları, birçok İttihatçı milletvekilinden daha İttihatçı sayılabilirdi. Ancak bu niteliği, onun soykırım fırtınasından kurtulmasına yetmedi.

İstanbul'da 24 Nisan 1915 büyük Ermeni tutuklamasından önce, ziyaretine gittiği İçişleri Bakanı Talât Paşa, Ermenilere yapılacak uygulamanın ipuçlarını vermiş, hatta kaçması için telkinde bile bulunmuştu. Yine 24 Nisan 1915 tutuklama operasyonundan sonra görüştüğü İstanbul Emniyet Müdürü Bedri Bey'in de benzer bir şekilde Vartkes'e kaçmasını söylediği anlatılır. Ancak İstanbul Emniyeti kayıtlarına göre, 24 Nisan 1915 tutuklamalarından sonra önderlikten yoksun kalan Taşnaktsutyun'u İstanbul'da yeniden organize etmek, hapislere giren yoldaşlarının ve ailelerinin ihtiyaçlarını temin etmek, aileleri ile iletişimlerini sağlayabilmek için, milletvekili olmasının getirebileceği avantajı da göz önünde tutarak, Vartkes kaçmayı değil, kalmayı seçmişti.

2 Haziran 1915 günü, İstanbul milletvekili Krikor Zohrab'la birlikte evlerinden alınarak tutuklandılar. İçişleri Bakanı Talât Paşa, İttihat ile iyi ilişkileri bulunan bu iki milletvekilinin, yargılanmak üzere Diyarbakır'a götürülmesini emreder. Diyarbakır'da yargılanmak, gerçekte yolda öldürülmenin bir başka ifade şekli olmuştur. Diyarbakır'a 1915 yılı şartlarında bir Ermeni'nin sağ olarak ulaşması veya Diyarbakır'dan çıkıp başka bir merkeze gitmesi imkânsızdı. Soykırımı yürüten yöneticiler, böyle bir emri verirken, Diyarbakır'da işbaşında Dr. Reşid gibi bir valinin bulunduğunu, bölgede Ermeni soymak ve öldürmek için hazır bekleyen çetelerin varlığını çok iyi biliyorlardı.

Milletvekilleri Vartkes ve Zohrab'ın, İstanbul'dan başlayarak 47 gün süren yolculuğu, Konya, Adana, Halep, Urfa'dan geçtikten sonra, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Serezli Çerkez Ahmet ve Halil'in ellerinden öldürülmeleriyle son buldu. Urfa-Diyarbakır arasında işlenen cinayetlerden sonra, öldürülen milletvekillerinin cesetlerine dahi ulaşılamadı.

Öldürülen Ermeni milletvekilleri, öldürülen Ermeni doktorları, öldürülen Ermeni gazetecileri, öldürülen Ermeni aydınları, öldürülen, topraklarına, mallarına, dükkânlarına, mülklerine, paralarına, çocuklarına, kadınlarına el konulan, zorla Müslümanlaştırılan yüzbinlerce Ermeni. İşte 1915 yılında Ermeni vatandaşlarına İttihatçı Osmanlı yöneticilerince yapılan uygulamanın kısa bir özeti.

---

1 *Takvim-i Vekayi*, 4 Temmuz 1325/17 Temmuz 1909.

"1915'te Benimdi!.."

Nevzat Onaran

Yoldaş Paramaz'a

"Evde o metruk, şu metruk, bu metruk diye hep konuşulurdu…
Belli bir yaşa geldiğimde ulan bu neymiş diye düşünürdüm…
Fazla da anlatılmazdı…
Sonradan öğrendim ki, metruk olan evimizdi, tarlamızdı, bahçemizdi…"

Ermeni bir dostum anlatmıştı.

'Metruk' olan malı ve mülkü, aslında gasp edilmişti.

Bu, sadece Çorlu'da bir Ermeni'nin yaşadığı vaka olsa izahı kolay…

Ama öyle olmadı…

Çorlu'daki gibi mülkün gaspı her yerde yaşandı: Erzurum'da, Van'da, Trabzon'da, Sivas'ta, Diyarbakır'da, Kayseri'de, Ankara'da, Konya'da, Canik'te (Samsun), Adana'da, Antep'te…

Çünkü uygulanan, devletin resmî bir politikasıydı.

Yer-gök şahittir…

Bu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras, milleten Türk ve dinen (Sünni) Müslüman olmayanın 'öteki'nin mülkinin Türkleştirilmesinin ekonomi politiğiydi…

Mülkün Türkleştirilmesinin birinci maddesi, bir mülke ve mala 'metruk' denmesi.

İkinci maddesi, yağma…

Üçüncü maddesi de, tapunun delinmesi…

Bu, sistematik olarak 1915'ten bugüne uygulanageldi…

1915'te can ve mal güvenliğini imha eden İttihatçı politikalarla, Erzurum'dan Kayseri'ye, Ankara'ya Edirne'ye kadar Ermeniler topyekûn sürüldü…

İttihatçı sürgün politikasının kurbanı olmayan Anadolu halkı yok…

Rumlar da 1923'teki mübadele öncesinde sürgün politikasının kitlesel kurbanı olan halklardandı…

1914'ün ilk yarısında Balkan muhacirlerin iskânı için Ege ve Marmara'da kıyı şeridinde yüz binlerce Rum, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın organize planıyla* zorla Yunanistan'a kovuldu[1].

Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşı'nda Rumlar da özellikle Karadeniz kıyısından iç Anadolu'ya sürüldü…

Oysa birkaç yıl öncesinde; iktidarda varlığının her gününde krizi derinleştiren, Ermenileri imhanın ve Kürtleri yedeklemenin silahlı gücü Hamidiye Alayları'nın mucidi Abdülhamid monarşisini alaşağı eden 1908 Devrimi yeni umuttu…

Fakat 1908 Devrimi, Osmanlı'nın çok milletli olmasının 'meselesi'ni çözme ile Osmanlı'nın zulüm politikalarını tasfiye etme yönünde derinleştirilemeyince kadük kaldı…

Direksiyonu kıran, çürüyen Osmanlı'nın Balkan hezimeti sonrasında 1913 Ocak darbesiyle iktidara tamamen hâkim olan İttihat ve Terakki idi…

1915'ten Beri 'Tek'leştirme

İttihat ve Terakki iktidarı ekonomi politiğinin iki temel unsuru vardı. Bunun birincisi, *Türkleştirme* yani bugünün ifadesiyle *'tek'leştirme* ve diğeri de, Osmanlı idare yapısını *merkezileştirme*dir.[2]

Türkleştirme ve merkezileştirme politikasıyla, milleten Türk ve dinen (Sünni) Müslüman olmayanın can ve mal güvenliği imha edildi. Bunun sonucunda Ermeni Soykırımı'na varan politikalar tek tek uygulandı.

Kemalizm de bunun üzerine bina edildi.

---

1 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai sene: 1, cilt: 1, 23.6.1330 (6.7.1914) tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara-1991, sf. 606-614; Emmanuil Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, Türkçesi: Niko Çanakçıoğlu, Belge Yayınları, İstanbul-2014, sf. 51-52, 152-155; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, cilt: 5, Sabah Gazetesi Kitapları, İstanbul-1997, sf. 100-124.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul-1998, sf. 43, 62, 140-145; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul-2000, sf. 287-294, 377, 728; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 3. basım, İstanbul-2001, 234-249, 287, 367-374, 417.

Bugüne gelen Türk milliyetçiliğinin ekonomi politiğinin temeli netleştirildi ve buna Cumhuriyet yıllarında devam edildi.

Bunun sonucudur ki, büyük bir sevinçle resmî ağızlarda (ve Sünni çevrelerde), Alevi-Bektaşiler'in varlığı gözardı edilerek, büyük bir gururla *"Türkiye'nin yüzde 99'u (Sünni) Müslüman"* denilerek imhanın boyutu da itiraf edilmektedir. Oysa bir asır öncesinde Osmanlı'nın resmî sayımına göre, bugünkü T.C. sınırı içinde Hıristiyan ve Musevi nüfusun payı yaklaşık yüzde 20'ydi[1]; ama bugün belki binde 1, belki de o bile değil!..

Diğer bir deyişle, 1914 yılı Osmanlı'sında her 1000 kişiden 200'ü Hıristiyan ve Musevi'ydi; ama bir asır sonrasında 200'ün 1'e inmiş olması, aslında sözün bittiği noktadır!

1'in dışındaki 199 Hıristiyan, Musevi ve diğer inançtan insana ne oldu?..

Almanya'ya Teslimiyet

İttihat ve Terakki, *Türkleştirme ve merkezileştirme* politikasını yoğunlaştırdığı 1914 yılı ve sonrasında, Almanya'nın ittifakı olarak Emperyalist Paylaşım Savaşı'na katılmakla kalmadı, başlattığı *dâhili harbin* de tarafı oldu...

İttihat ve Terakki iktidarının Almanya ile imzaladığı sadece bir ittifak antlaşması değildi. İmza karşılığında Osmanlı askerini Alman generaline[2] ve maliyesini de Alman markına[3] teslim etti.

İttiatçı hükümet harbi Alman markıyla finanse etti. Maliye Nazırı Cavit, 1914-Mart 1918 döneminde alınan 201,2 milyon liralık dış borcun 199 milyon lirasının Almanya'ya ait olduğunu açıkladı. 1914-Mart 1918 dönemi harbin Osmanlıya maliyetiyse 225 milyon liradır.

Alman Tuğgeneral Bronzart von Chellendraffe, Osmanlı Genelkurmay Başkanı olmakla, Osmanlı ordu karargâhında başkomutan Padişah olduğu için aslında 2 numarada yer alacaktı, bu görüntüyü ortadan kaldırmak için Harbiye Nazırı Enver'e, Başkomutan Vekili gibi bir makam tesis edilerek bir formül bulundu.

---

1 *Memalik-i Osmaniyenin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiki* (İstanbul-1919), aktaran, Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviri: Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2003, sf. 208-227.

2 General Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara-1964, 47-48; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Atatürk KDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1993, sf. 53, 64; Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, cilt: 2, 5. baskı, Emre Yayınları, İstanbul-2000, sf. 281-282; Liman Von Sandars, *Türkiye'de Beş Yıl*, Hazırlayan: Resul Bozyel, Kesit Yayınları, İstanbul-2006, sf. 31-48.

3 Maliye Nazırı Cavit'in açıklaması, *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai sene: 4, cilt: 2, 21 Şubat 1334 (1918) tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara-1991, sf. 424-426 ve *Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai sene: 4, cilt: 1, 2 Mart 1334 (1918) tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara-1990, sf. 527-533, 540.

Alman ve Osmanlı orduları o denli *iç içedir* ki, Alman subay bile kod ismiyle cepheye gönderildi. Kafkas Cephesinde *Teşkilatı Mahsusa komutanlarından biri de İbrahim adıyla bilinen Alman Yüzbaşı Stange*'dir.[1]

Osmanlı'nın bu idari ve mali yapısının mucidi İttihat ve Terakki hükümeti politikalarının *anti-emperyalist ve millî* olarak değerlendirilmesi de, milliyetçilerin ne denli kafa karışıklığı içinde bulunduğunun bir ifadesidir.

Hatta Alman komutasında bir emperyalist cephenin, diğer İngiltere-Rusya-Fransa emperyalist cephesine karşı Çanakkale'deki savaş bile *'dünyanın ilk anti-emperyalist savaşı'* gibi saçma-sapan yorumlar yapılmaya bugün de devam ediliyor.

İttihatçılar şunu yaptı; Bu koşullarda milleten Türk ve dinen (Sünni) Müslüman olmayan ötekilerin tasfiyesine yönelik politikaları bir bir uyguladı. Bu anlamda İttihatçılar, '*savaşta piyasayı millileştirdi*' yani Türkleştirdi[2] ve 12 Eylül faşist cuntasının ve AKP Reisi Recep Tayyip Erdoğan'ın hem bayraklaştırdığı hem icra ettiği Türk-(Sünni) İslam sentezinin ideolojik temelini attı.

Hükümette olanlar değişse de bir asırdır aynı program icra edilegelmiştir…

Ermeniler, 'İç Düşman'

Osmanlı bu komuta yapısıyla savaşa girdi ve askerî birliklerini cephelere sevk etti.

Esas olarak Almanya'nın hazırladığı plana göre 1914 yılı sonunda ve 1915 başında Rusya'ya karşı Kafkasya'da açılan cephede, *Sarıkamış*'ta, Harbiye Nazırı Enver'in komutasında Osmanlı ordusu yenildi.[3]

Sarıkamış'taki hezimetin, Balkan Savaşı sonrasında İttihatçılarda yeni bir travma etkisi yarattığı anlaşılmaktadır. *Tarık Zafer Tunaya*'nın Sarıkamış hezimetiyle ilgili yaptığı değerlendirme dikkat çekicidir:

---

1 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Atatürk KDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1993, sf. 107-111; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, cilt: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara-1993, 358-359, 374-375, 382, 601, 616.

2 Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Millî İktisat' (1908-1918)*, Yurt Yayınları, 1. baskı, Ankara-1982, sf. 18-21, 346-351; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 3. basım, İstanbul-2001, sf. 417.

3 Sarıkamış'ta cephedeki komutan anılarına bakınız: Emekli Kurmay Yarbay Şerif Köprülü, *Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış*, Hazırlayan: Dr. Mustafa Görüryılmaz, Işık Eğitim Kültür Hizmetleri, Ankara-2007; Tuğgeneral Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Hazırlayan: Sami Önal Remzi Kitabevi, 8. Baskı, İstanbul-2007.

> "Sarıkamış yenilgisi, sonsuz hayaller besleyen İttihatçıları ağır bir düş kırıklığına uğratmıştır…
>
> 66 bin kişilik bir ölüm kitlesinin ağırlığı İttihatçıların sorumluluk hesabının ilk sayfasına –ve ilk satırına– bir daha silinmemek üzere yazılmıştı…
>
> Yenilgi, Turancı ve İslamcı rüyaları suya düşürmüştür.
>
> 1914 yılı bir yıl sonrasına felaket üstüne felaket düşürmüştür."[1]

İttihatçıların bu hali, Ermeni Soykırımı'na giden süreci hızlandırmıştır.

Rusya işgalinin Sarıkamış'tan Van'a ve Erzurum'a doğru yayılması üzerine İttihat ve Terakki hükümeti, Adana civarında başlattığı Ermenileri kısmi sürgün politikasını, *Dahiliye Nâzırı Talât'ın 24 Nisan 1915 tarihli* şifresiyle[2] Ermeni yazar, sanatçı, doktor, müzisyen, avukat ve mebusları kapsayacak şekilde uyguladı…

Ermeni gençleri askere, yol yaptırmak için *Amele Taburlarına* alındıktan sonra, toplumsal önder konumundakilerin sürülmesiyle Ermenileri başsız bırakmaya yönelik böylesi bir stratejik kararın ardından silah toplamaya başlandı ve *27 Mayıs 1915 tarihli Muvakkat Tehcir* [Sürgün] *Kanunuyla* Ermeniler, bulunduğu köyden, kasabadan vilayetten topyekûn sürülmeye başlandı…

Ermeniler Erzurum'dan Van'a, Sivas'a, Samsun'a, Kastamonu'ya Edirne'ye, İzmit'e, Kayseri'ye kadar var olduğu her vilayette, kazada ve köyde sürüldü…

Binlerce yıl yaşadığı ata toprağından kopartılan Ermeniler, bilinmeze savruldu…

Almanya safında savaşan İttihat ve Terakki iktidarı, doğuda Ermenileri *'toprak istiyor'* diyerek binlerce yıl yaşadığı ata toprağından kopartıp Suriye çölüne atarken, batıda ise *Osmanlı toprağını Bulgaristan'a bağışladı…*

Böylece ülke tarihinde, belki de dünya tarihinde bir ilk yaşandı.

Almanya'nın isteği, Harbiye Nazırı Enver'in gayretiyle ve İttihatçı iktidarın onayıyla, 1915 Ekim ayında Meriç batısındaki *Osmanlı toprağı Dimetoka vilayeti*, Alman-Osmanlı safında savaşa katılması karşılığında Bulgaristan'a hibe edildi.[3]

---

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul-2000, sf. 617-618.

2 BOA, DH.ŞFR, 52/96-98, 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli şifre. 24 Nisan 1915 sürgünü için bakınız, Nesim Ovadya İzrail, *24 Nisan 1915, İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara,* İletişim Yayınları, İstanbul-2014.

3 Hibe edilen toprağın haritası için bakınız, 23.8.1339 [1923] ve 340 sayılı Lozan Sulh Muahedenamesinin Kabulüne Dair Kanunlar, *DÜSTUR*, 3. Tertip, cilt: 5, İstanbul-1931, sf. 13-324, ek harita; *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai senesi: 5, cilt: 1, 2 Kasım ve 23 Kasım 1918 tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara-1992, sf. 109, 285-286.

'Ermeni Malı Yağmalandı...'

İttihatçı hükümetin sürgün politikasıyla Ermenilerin *can* güvenliğiyle birlikte *mal* güvenliği de yok edildi…

Sürülen Ermenilerin, *'sahipsiz bıraktırılan'* malına ve mülküne *emvâli metrûke* denildi. Bu malla ve mülkle ilgili ilk emir *'satın'* oldu.

Sürgün kanunundan yaklaşık iki hafta sonra, *10 Haziran 1915*'te Ermenileri sürmekle ve malına el koymakla ilgili iki talimatname yayımlandı.[1]

Mala ve mülke yönelik işlemleri merkezi düzeyde gerçekleştirmek amacıyla talimatname gereği *Emvâli Metrûke Komisyonları* kuruldu.

Talimatnamenin yetersizliğini dikkate alan İttihatçı hükümet, 11 maddelik bilinen ismiyle *26 Eylül 1915 tarihli Muvakkat Tasfiye Kanununu*[2] yürürlüğe koydu.

Tasfiye Kanunu'yla, 27 Mayıs 1915 tarihli geçici kanunla sürülen her bir kişinin malını ve mülkünü tasfiye etmenin, diğer bir deyişle *Türkleştirmenin* sistemi oluşturuldu.

Sürülenin malını devlet gasp etti ve sonrasında bu mallar ya dağıtıldı ya da satıldı…

İttihatçıların mülkiyeti Türkleştirme sistemine, Cumhuriyet döneminde aynen devam edildi.

Öyle bir sistem teşkil edildi ki, o günün kaideleri bugün dahi yürürlüktedir.

Tasfiye Kanunu yürürlüğü savaş sonrasına kalsın önergesi veren *Ahmet Rıza*, kanunun 26 Eylül-13 Aralık 1915 dönemi uygulamasını, "Ermenilerin malı, kısmen yağma edildi; Kuvve-i Teşrîyye (Yasama Kuvveti) kanunu reddedinceye kadar elde bir şey kalmayacak, yapılacak şeylerin hepsi yapılmış olacak"[3] şeklinde değerlendirdi.

Ahmet Rıza bir dönem İttihat ve Terakki'de çok etkin ve Paris'teki önderlerindendi. 1908 sonrasında Ahmet Rıza'nın İttihatçıların Talât, Enver ve Cemal üçlü lideriyle arası açılmıştı.

Ahmet Rıza'nın iki buçuk ayda *Ermeni mallarının kısmen yağmalandığı* tespiti, sonrasında tamamen yağmalandığına dönüşmüş olacaktır.

Bu anlamda *emvâli metrûke*, özelinde 'öteki' malının ve genelinde ekonominin Türkleştirilmesinin şifresidir.

---

1 Birinci Dünya Harbi, Klasör: 361, E. Dosya No: 1030, Y. Dosya No: 1445, Fihrist No: 1-4, aktaran Genelkurmay ATASE, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, cilt: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara-2005, sf. 132-133, 428, 430-431 ve 139-142, 433-438.

2 *Takvim-i Vekayi*, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915), No: 2303'ten aktaran, *DÜSTUR*, 2. Tertip, cilt: 7, Dersaadet-1336, sf. 737-740; Taner Akçam-Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu, Emvâl-i Metrûke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek,* İletişim Yayınları, İstanbul-2012, sf. 37-45.

3 *Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai senesi: 2, cilt: 1, 30 Teşrinisani 1331 (13 Aralık 1915) tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara-1990, sf. 134.

1923'te İttihatçı Ayar

İttihatçı hükümet, kanunla yapacağı işlemin adını koydu: *Tasfiye*.

Bu işlemi yapacak devlet teşkilatının adı: *Tasfiye Komisyonu*.

Her şey bu kadar net!

26 Eylül 1915 tarihli Muvakkat Tasfiye Kanunu'nun iki buçuk aylık icrasıyla Ahmet Rıza'nın da tespit ettiği gibi, Ermeni malının yağmalanmasına devam edildi ve bir devlet politikası olarak kalıcılaştırıldı.

Bu Tasfiye Kanunu'nun getirdiği sistem şudur:

1. Sürülenin malıyla, alacağıyla ve borcuyla ilgili tasfiye işlemini Tasfiye Komisyonu yapacak (madde 6).
2. İnsanlar sürülmeye devam edilecek. Tasfiye Komisyonları'nın sürülenler hakkında hazırlayacağı malı, borcu ve alacağı hakkındaki mazbataya göre mahkemeler tarafından tasfiye edilecek (madde 1).
3. Sürülenin kalan malı, vakıf malları da dâhil Hazine namına kayıt edilecek ve malın bedeli, sahibine verilecek (madde 2).
4. Tasfiye Komisyonu, sürülenin açık artırmayla satılan malıyla, alacağı ve borcuyla ilgili işlemden kalacak parayı, o kişi adına emaneten *Mal Sandığı*'na yatıracak (madde 3).
5. Sürülen kişiden alacağı olduğunu iddia edenler, öngörülen sürede Tasfiye Komisyonu'na ve belirtilen sürenin aşımında mahkemelere başvuracak (madde 4).
6. Sürülenin geride kalan malı ve mülkü belli bir yönteme göre tasfiye edilecek:

    a. Tasfiye Komisyonu mahkemeye başvuracak ve hazırladığı bütün evrakı da savcıya verecek.

    b. Savcı verilen mazbatayı ilan edecek.

    c. Savcı incelediği mazbatayı mahkemeye gönderecek.

    d. Alacak sahipleri, mazbata ilanından itibaren 15 günde itiraz edebilecek.

    e. Savcı varsa itirazları inceledikten sonra mazbatayı Tasfiye Komisyonu'na verecek.

    f. Buna göre Tasfiye Komisyonu karar verecek ve bu karara itiraz edilemeyecek (madde 5).

Bu bürokratik işlem bile, her şeye rağmen birçok kayıtlı evrakın bulunmasına imkân verecektir! Nerede?..

7. Kayıtları yapılan mallar muhacirlere parasız dağıtılacak (madde 9).

Kanunun son iki maddesi (madde 10 ve 11) ise icrasından sorumlu nazırlar ve yayımlanmasında yürürlükte olacağı hakkındadır.

26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu, 8 Ocak 1920 tarihli kararnameyle yürürlükten kaldırılırsa da, İzmir Yunan işgalinden kurtarıldıktan beş gün sonra 14 Eylül 1922 tarihli TBMM kararıyla[1] 8 Ocak 1920 tarihli kararname ilga edilmekle, yine fiilen İttihatçı sisteme dönüldü.

1915'te temeli atılan tasfiye sistemi, 1923'te yeniden yapılandırıldı.

Ankara hükümeti *15 Nisan 1923 tarih ve 333 no'lu kanunla*, 26 Eylül 1915 tarihli kanunu yeniden düzenleyerek yürürlüğe koydu.

333 no'lu kanunda emvâli metrûkeyle ilgili dikkat çekici geniş bir tanım yapıldı. O günkü koşullarda sadece sürülenin değil, bir anlamda *sahibi başında bulunmayan her mala ve mülke, emvâli metrûke* denilecek hükmüyle (333 no'lu kanun, madde 6), devletin el koymasının kapsamı genişletildi. 1915'te '*emval parası sahibine verilir*' hükmü de, 1923'te '*sahibi namına emanete yatırılır*' olarak değiştirildi. Kanunla ilgili talimatnameyle Tasfiye Komisyonları yeniden teşkil edildi ve 1915'teki gibi komisyon faaliyetlerinin aynen defterlere kaydedilmesi öngörüldü.[2]

Ankara hükümetinin yeniden düzenlediği İttihatçı gasp modeli kanunu, 8 Kasım 1988'e kadar yürürlükte kaldı.[3]

Ankara hükümetinin o dönemdeki iki temel kanunlarından biri, ekonomiyi Türkleştirmenin temel sistemi İttihatçı Tasfiye Kanunu'nu yeniden yapılandırmak ve diğeri de Cumhuriyet'in ilanı kanunudur.

Zaten 1920'lerin Türk Kurtuluş Savaşı, Yunan işgalinden kurtulmanın yanı sıra dâhilde de Ermeni ve Rum malının Müslüman-Türk'e transferinin savaşıdır.

'Sürgün Defterleri' Adalet'te

26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu'nun 8'inci maddesi gereği hazırlanan 25 maddelik nizamnamede[4] detaylı sıralanan görevleri yerine getirmekle sorumlu *Tasfiye Komisyonları* kuruldu.

Tasfiye işlemi hakkında detaylı hükümlerin sıralandığı nizamnamede, Tasfiye Komisyonu'nun tüm işlemlerini kayıt altına alacağı biri '*cari*' diğeri de '*esas*' olmak üzere *iki tür defter tutması* zorunlu kılındı.

---

1 *DÜSTUR*, 2. Tertip, cilt: 11, İstanbul-1928, sf. 553-561; *DÜSTUR*, 3. tertip, cilt: 3, 2. basılış, Ankara-1953, sf. 82.

2 *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: 1, içtimai sene: 4, cilt: 29, 15.4.1339 (1923) tarihli oturum, TBMM Matbaası, Ankara-1961, sf. 159-175; *DÜSTUR*, 3. Tertip, cilt: 4, 2. basılış, Ankara-1953, sf. 65-67 ve 77-82.

3 27.10.1988 tarih ve 3488 sayılı kanun, *Resmî Gazete*, 8.11.1988, no: 19983, sf. 6.

4 *Takvim-i Vekayi*, 28 Teşrinievvel 1331, sayı: 2343 ve tashih sayı: 2345'den aktaran, hazırlayan: Karakoç Sarkis, *Sicilli Kavanini*, cilt: 16, Cihan Kitaphanesi, 1936, sayfa 687-691.

Tasfiyenin devlet teşkilatı olan Tasfiye Komisyonlarının sürgün edilen kişi, malı, alacağı, borcu ve emanette toplanan parası hakkında tüm işlemlerini tek tek yazmakla zorunlu olduğu bu iki tür defter üzerindeki resmî perde kaldırılmadı.

Tasfiyenin devlet teşkilatı olan Tasfiye Komisyonları, 1915 Kasım ayından itibaren Anadolu'nun tüm vilayet ve sancağında görevlendirildi. Osmanlı Arşiv kayıtlarına göre, Adana'dan Edirne'ye, Trabzon'a, Samsun'a, Diyarbakır'a, Eskişehir'e, Adapazarı'ya kadar 42 tane Tasfiye Komisyonu[1] faaliyet gösterdi.

Her bir komisyonun iki tür defter tutacağı dikkate alındığında en azından *84 defterin olması* gerekiyor, ama bugüne kadar değil bir defter, tek yaprağı dahi gün yüzüne çıkmadı, çıkartılmadı...

Ankara hükümetinin 15 Nisan 1923'teki kanunla yeniden yapılandırdığı Tasfiye Kanunu gereği Tasfiye Komisyonları tekrar iş başı yaptı.

1923'te ne kadar Tasfiye Komisyonu'nun görev yaptığı bilinmiyor, bilinen tek örnek *İzmir Tasfiye Komisyonu*[2] olup, bu komisyonlar çalışmasını, mevcut devlet elinde kalan emvâli metrûkenin tespiti ve kaydı üzerinde yoğunlaştırdı.

Defterler konusu zaman zaman gündeme geldi. En son bahseden Murat Bardakçı oldu; *'Sevk defterleri'*nin Osmanlı arşivinden alınıp farklı bir yere götürülüp saklandığını[3] açıkladı.

Sivas Hafik'teki bir davayla ilgili olarak *Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü*'nün mahkemeye ve savcılığa gönderdiği ve kısaca, *"Köşker Agop'un torunusun, ama dedenin malını alamazsın"* denilen evrak, Sürgün Defterleri için adresin Adalet Bakanlığı olabileceğini göstermektedir.[4]

Murat Bardakçı'nın ifade ettiği gibi sadece 1915'lerdeki dönemle ilgili defterlerin açıklanması yeterli değildir. Tasfiye Komisyonlarının tam faaliyetinin anlaşılabilmesi için hem 1915'lerde hem de 1923'lerde kurulan komisyon defterlerinin açıklanması gerekmektedir.

İttihatçıların ve sonrasında imha edilmeyen evrakın hepsinin araştırmacılara açık olmadığı biliniyor. Genelkurmay Arşivi gibi, sürülenlerle ilgili kayıtların bulunduğu defterler de açık değil. Zaman zaman kayıtların varlığı resmî ağızlardan söylense de, defterler gündeme geldiğinde başka bir konuya geçilmesi tesadüf değildir.

---

1 Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 340-344, 477-486.

2 İzmir Ticaret Odası, *Meclis Karar Defteri I-II, 1922-1930*, Hazırlayan: Dr. Fikret Yılmaz, İzmir Ticaret Odası, Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları-5, İzmir-2008, sf. 90.

3 *AGOS*, 19.12.2014, sayı: 972, sf. 1, 5.

4 Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 347-353, 487-489.

Müslüman-Türk'e Transfer

Özelinde başta Ermenilerin ve diğer sürülenlerin mülkünün ve genelinde ekonominin Türkleştirilmesinin temeli 1915'te atıldı. Bu İttihatçı sistem 1923'te yeniden yapılandırıldı.

Bu sistemle devlet kaydına metruk olarak giren ev, apartman, bağ-bahçe, tarla, iş hanı, atölye ve fabrika hepsi çıkartılan kanun ve talimatnamelere göre devletin yerel teşkilatının yönlendirmesiyle dağıtıldı ve satıldı.[1]

Emvâli metrûkeyi kimler aldı?

– Müslümanlar

– Muhacirler

– Askerî ve sivil bürokrasi

– Devlet kurumları

– Türk Ocağı ve diğer benzer kurumlar

– Müslüman-Türk sermayedar

– 882 no'lu kanunla 'kan bedeli' olarak 12 İttihatçı aile

Bilinen bazı el koymalar:

– Kasapyanların çiftliği, Çankaya Köşkü oldu.

– Kasapyanların Şişli'deki binası da müze yapıldı.

– Elen Ticaret Akademisi, Deniz Kuvvetleri'ne devredildi.

Ara not: *Elen Ticaret Akademisi*, Ruhban Okulu'ndan 13 yıl önce 1831'de Halki'de (Heybeliada) Ekümenik Patrikhane tarafından kuruldu…

Ekümenik Patrikhane'nin Elen Ticaret Akademisi'nden 40 yıl sonra Osmanlı devletinin Mekteb-i Sanayi'sinin 1873'de ve 60 yıl sonra anlı şanlı Sultan Abdülhamid'in Ticaret-i Hamidi'sinin 1894'te eğitim vermesi, her şeyin yeterince izahıdır…

– Bugün Taksim'deki Divan Oteli'nin bulunduğu arazi *Surp Agop Ermeni Mezarlığı*'ydı ve İstanbul Belediyesi ne yaptı etti mezarlığa el koydu, sonra da Vehbi Koç'a sattı.

– Sirkeci'deki Sanasaryan Hanı, Vakıflar'a 'zorla' tapulandı ve 1940'larda polisin işkence merkeziydi.

Müslüman-Türk sermayedarın, 1915'ten itibaren el koyduğu emvâli metrûke, sermaye birikiminin kaynağını oluşturdu. *1915'te Osmanlı sanayisinde sermaye dağılımı* şöyleydi:

1 Taner Akçam, '*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*', 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul-2008, sf. 222-236; Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 353-367; Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 402-463.

Rum Ortodokslar yüzde 50, Ermeniler yüzde 20, Müslüman-Türkler yüzde 15, Yahudiler yüzde 5 ve yabancılar yüzde 10.[1]

1880'ler Osmanlı ekonomisine sektörel açıdan bakıldığında, 31 sektörün sadece 4 tanesinde Müslüman-Türk sermayedarın egemen olması[2] 1915'deki Osmanlı sanayi sermayesinin dağılımını yeterince açıklayıcı olmaktadır.

Müslüman-Türk'ün 'öteki'ni tasfiye politikasıyla, Ermenilerin topyekûn sürgünü ve Rumların sürgün ile mübadelesi dikkate alındığında, 1930'lara gelindiğinde *Müslüman-Türk ticaret sermayedarının* sermaye dağılımındaki yüzde 15 olan payı, 10-15 yıl gibi bir sürede *en iyimser tahminle yüzde 80'lere* fırlamış olmalı.

Tarihi materyalizme göre, burjuvazinin sermaye birikimi kaynağının bir önceki üretim tarzında egemenlerin artığı oluşturduğu ilkesi, Müslüman-Türk sermayedar birikiminin analizinde yeterli olmamaktadır. Çünkü Müslüman-Türk sermayedarın sermaye birikimi kaynağının esasını, aynı sermayedar cephede yer alan *tasfiye edilen Ermeni ve Rum ticaret-sanayi burjuvazisinin sermayesi* oluşturmuştur.

Bugünkü finans kapital oligarşisi, 1915'lerden 1930'lara Ermeni ve Rum ticaret-sanayi sermayesine el koyanlardır.

Takrir-i Sükûn atmosferinde devleti yapılandırmaya yönelik faaliyetin yoğunlaştığı bir dönemde, emvâli metrûkenin de *'bir an önce elden çıkarılması'* amacıyla 11 yıl önceki değerine göre satılmasını sağlayan bir kanun yürürlüğe kondu. Satışların her ne kadar açık artırmayla yapılacağı hükmü yer alsa da, *13 Mart 1926 tarih ve 781 no'lu kanunla*, emvalin 1915'deki defter kaydına göre satılması öngörüldü.[3]

Bunun arka planı şudur: Emvalin günün rayiç fiyatından değil de 1915 değerinden satışıyla, Tasfiye Kanunu gereği emvâli metrûkenin satılması halinde paranın sahibi namına emanete konacak hükmü gereği, emanetteki paranın daha az olması hedeflenmiş olmalı.

Zaten 1929 krizi öncesinde emvâli metrûke satışından dolayı emanette toplanan paralar, 1928 yılından itibaren devlet bütçesine aktarıldı[4] ve ilk yıl aktarılan para 300 bin liraydı.

---

1 Gabriel Bie Raundal, Deportment of Commerce, Government Printing Office, Washington D. C. 1926, sf. 161, aktaran, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul-1980, sf. 6-7; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin Elli Yılı*, Ankara-1973, sf. 143, aktaran, Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri -Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945),* İletişim Yayınları, 5. baskı, İstanbul-2001, sf. 197.

2 Hakkı Nezihi, Oda Tetkikat Şubesi Müdürü, *50 Yıllık Oda Hayatı, 1882-1932*, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul-1932, sf. 28-33.

3 *DÜSTUR*, 3. Tertip, cilt: 7, 2. tabı, Ankara-1944, sf. 655-657; *Resmî Ceride*, 29.3.1926, no: 334.

4 *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai sene: 1, cilt: 4, 24.5.1928 tarihli oturum, Ankara, sf. 353, 386; 24.5.1928 tarih ve 1349 no'lu kanun, *DÜSTUR*, 3. tertip, 2. basılış, kanunun yer aldığı sıra no: 228; *Resmî Gazete*, 30.5.1928, no: 902.

Emanetten bütçeye aktarım sonraki yıllarda da devam etti.

Oysa bu emanetteki para, kanunlarda yazdığına göre mal sahibi Ermeni (ve diğerleri) için toplanmıştı…

Devletin, mala ve mülke el koyduktan sonra, bu malın ve mülkün parasından sahibine kuruş vermeden bütçesine aktarması da ikinci bir gasp değil mi?..

Vakıfların 1410 mülküne el kondu

'Öteki'nin mülkine yönelik tasfiye, 1970'li yıllardan itibaren vakıf mülkleri üzerinde yoğunlaştırıldı.

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 8.5.1974 tarihli kararında[1] T.C. vatandaşı Rumlara '*Türk olmayan yabancı*' yani *ecnebi* denildi.

Zihniyette süreklilik vardı.

32 yıl sonra 2006'da AKP hükümetinin vakıflardan sorumlu bakanı Mehmet Ali Şahin de, T.C. vatandaşlarının yönetimindeki cemaat vakıflarını, *yabancı vakıflar* olarak tanımladı. Benzer tanımlama, Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu raporunda da aynen yer aldı.[2]

1970'lerde cemaat vakıfların 1936 yılındaki gayrimenkul listesine mahkeme kararıyla eklenen mülklere, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 'eski sahiplerine iade edilmesi' gerekçesiyle 'el konuldu' ve dava konusu edildi. Zamanla 1936 listesindeki bazı mülkler de aynı işleme tabi tutuldu. Sonunda vakıfların 1410 gayrimenkulü *zorla* alındı. Ermeni, Rum, Yahudi ve diğer cemaat vakıfların, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden mülklerini geri alma mücadelesi başladı. Avrupa Birliği uyum yasalarına rağmen sonuç hüsrandı.[3]

Bu dönemde sırf Ermeni vakıflarının 741 gayrimenkulüne el kondu. Mahkeme sürecinin sonunda ancak 144 tanesi ya vakfa iade edildi ya da bedeli ödendi.[4]

Vakıf mülküne el konulmasından dolayı pek çok vakıf, gelirden mahrum olduğu için faaliyetini sürdüremez oldu ve işlevsiz kaldı.

---

1 Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 8.5.1974 tarih, Esas no: 1971/2-820, Karar no: 1974/505, aktaran, *Yargıtay Kararlar Dergisi*, yıl: 1975, ay: 8 [Ağustos], sf. 16.

2 *Hürriyet*, 15 Mayıs 2006, sf. 27; TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu, 6.2.2006 tarih ve 2006/1 no'lu raporu.

3 Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 551-560.

4 *2012 Beyannamesi, İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Mülkleri*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul-2012, sf. 384-407.

Tapu Delindi

Nasıl ki *'sahipsiz bıraktırılan'* mala ve mülke, emvâli metrûke denmesi gibi, dağıtılıp ve satılmasının ardından tapu kaydının delinmesi de tasfiye sisteminin bir maddesiydi.

11 Aralık 1916'da Osmanlı'da Balkan ve Birinci Paylaşım Savaşı gerekçesiyle tapu kayıtlarının *'zayi olması'* nedeniyle değiştirilmesine yönelik layiha kabul edildi.[1]

Nitekim gerek bu düzenleme ve gerekse Tasfiye Kanunu'nda öngörülen mahkeme kararıyla tasfiye işleminin tamamlanması sonucunda tapu kayıtlarında değişikliğe gidildiğine, *8 Ocak 1920 tarihli Kararname*'de[2] dikkat çekildi. Toplam 33 maddelik kararnamenin pek çok maddesinde (madde 1, 4-6, 10 ve 26) tapu kaydının değiştirildiği hükmüne yer verildi.

15 Nisan 1923'te İttihatçı Tasfiye Kanunu'nu yeniden yapılandıran Ankara hükümeti, Cumhuriyet ilanı sonrasında 1920'li yılların ortasından itibaren emvâli metrûkeyi dağıtmaya ve satmaya yönelik kanun ve diğer mevzuat hükümlerini bir bir yürürlüğe koydu. 1920'lerin sonuna gelindiğinde gündemde, dağıtılan veya satılan emvâli metrûkenin tapu kayıtlarının yenilenmesi vardır.

Bununla ilgili *24 Mayıs 1928 tarih ve 1331 nolu kanunla*[3] tapulandırmaya hız verildi. Kanunun tapulandırmanın yanı sıra, bir diğer özelliği de hiçbir şekilde emvalin sahibine iade edilmeyeceğini kesin hüküm altına almasıdır.

Medeni Kanun'un ilgili maddelerinde (madde 638 ve 639) öngörülen süre kadar bir gayrimenkulü kullandığını beyan edenler üzerine de tapulandırmaya devam edildi.

1915'te devletin 'öteki'nin malını ve mülkünü gaspıyla başlayan süreç, dağıtma ve satmanın ardından, 1930'larda tapulandırmayla tamamlandı.

Tapulandırmanın yoğunlaştığı dönemde mevcut tapu kayıtlarıyla ilgili önemli bir kanuni düzenleme daha yapıldı. Tapu kayıtlarının hukuki kıymetini kaybetmiş olanların tasfiyesi için *2.6.1929 tarih ve 1515 no'lu Tapu Kayıtlarındaki Hukuki Kıymetlerini Kaybetmiş Olanların Tasfiyesine Dair Kanun*[4] da yürürlüğe kondu.

1930'lara doğru yapılan iki yönlü bir devlet operasyonuydu: Bir yandan tapu kayıtları imha edilirken, diğer yandan da mülkler yeni kullanıcılar adına tapulandırıldı.

---

1 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai sene: 3, cilt: 1, 28 Teşrinisani 1332 (11.12.1916) tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara-1991, sf. 112; Emmanuil Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, Belge Yayınları, İstanbul-2014, sf. 393.

2 *DÜSTUR*, 2. Tertip, cilt: 11, İstanbul-1928, sf. 553-561.

3 *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: 3, içtimai sene: 1, cilt: 4, 21 Mayıs ve 23 Mayıs ve 24 Mayıs 1928 tarihli oturum, sf. 221, 288, 354-355; *DÜSTUR*, 3. tertip, cilt: 9, 2. baskı, Ankara-1948, sf. 732-734; *Resmî Gazete*, 30.5.1928, no: 902.

4 *DÜSTUR*, 3. tertip, cilt: 10, 2. basılış, Ankara-1953, sf. 896; *Resmî Ceride*, 9.6.1929, no: 1211.

Sadece tapular yenilenmedi, kimlikleri hedefleyen operasyonlar da yoğunlaştırıldı…

1915'lerde başlayan süreç, 1930'lu yıllarda *'Ne Mutlu Türküm diyene!'* sembolizmle ve *Türk Tarih Tezi*'yle dünyada *herkesin* ve Anadolu'da Etilerle Sümerlerin Türk olduğunun ve *Güneş-Dil Teorisi*'yle bütün dilleri Türkçenin var ettiğinin tezleriyle, T.C. vatandaşı *herkesin Türk ve dilinin Türkçe* olacağı politikasıyla zirve yaptı…

Yıllar geçse de tapular, devletin hep meselesi oldu…

Tapuların imhasına ve yenilenmesine rağmen, tapu meselesi hükümetlerin ve *Millî Güvenlik Kurulu*'nun hassas konusu olup, *"kimseye bilgi vermeyin"* emri verildi.[1]

Tapu elde, nasıl bilgi vermezsin?

Yüzleşme ve Tazmin

1910'larda İttihatçıların temellendirdiği ve üzerine 1920'lerde-1930'larda Kemalizmin inşa ettiği, milleten Türk ve dinen (Sünni) Müslüman olmayanın, 'öteki'nin ekonomik ve demografik yapısını tasfiyeye yönelik politikaların sonucudur ki, *bugünün finans kapital oligarşisi*, 1915'lerdeki Müslüman-Türk ticaret sermayedarıdır.

En basitinden Türkiye iktisat tarihinin önemli iki tartışma konusu vardır.

Bir, niye *100 yıllık şirket yok* denecek kadar azdır?

İki, niye küresel düzeyde *özgün marka* üretilemedi?

Tasfiye sisteminin yapısal krizinden dolayı 100 yıllık şirket sadece bir elin iki parmağını geçmezken, marka da yaratılamamıştır.

Hatta detaylı analiz edildiğinde görülecektir ki, T.C.'nin demokratikleşememesinin esas sorunu: *Ötekini tasfiyenin merkezi ve millî politika* olarak sürdürülmesidir…

Yapısal kriz öylesine derinleşmiştir ki, İstanbul için bir kent imha planı yapılsa bu kadar olur…

Dünün *Konstantinopolis ve Dersaadet*'in marka konumu, bugünün İstanbul'unda ise tartışmalıdır…

Pera ve Galata Kulesiyle marka kimliği öne çıkan Beyoğlu'nun en önemli caddesi İstiklâl'de kent kimliği imhası ve çukurlar nedeniyle yürünemiyor olması, kent kimliğinde tasfiyeye devam edildiği içindir…

1 MGK Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanı Tuğgeneral Tayyar Elmas'ın 26.8.2005 tarihli yazısı, Hürriyet, 19.9.2006, sf. 1, 24; 12 Eylül hükümetinin 2001'de Tekrar Yayımlanan Genelgesi, http://haritapu.org/1/genelgeler/2001_7.htm. ve http://www.milliemlak.org/cmevzuat/detay/886/

100 yıllık tasfiye

Türkiye'nin değil 100 yıllık, 150 yıllık bile şirketi de markası da olabilirdi, ama 1915'ten itibaren İttihatçı politikalarla buna fırsat verilmedi…

Ermenilerin 1860'da kurulan Sirkeci'deki kıymetli taş ve çanta satış mağazası *K. Makulyan Evlatları*, 1865'te kurulan Galata'daki kurşun boru dökümhanesi *Hovagimyan Kardeşler*, 1868'de kurulan Sirkeci'deki ipek işlemeleri ve hamam malzemesi üreten *Stepan Mardigyan Evlatları*, 1878'de kurulan Sultan Hamam'daki Paris'ten getirdiği elbiseleri toptan satış mağazası *Hetum Setyan*, 1880'de kurulan Konstantinopolis'teki Çin-Japon malları satış mağazası ve konserve kutusu üreten *K. Yavruyan, H. İsagulyan*, 1888'de kurulan Kadıköy'deki inşaat malzemesi deposu *Asadur Nevşehirliyan*, 1890'da kurulan Kâğıthane'deki tuğla fabrikası *Harutyun Arslanyan*, 1899'da reklam veren Sirkeci'deki kundura firması *Kozmoz H. Bellikçiyan*, İzmir'deki halı fabrikası *Silcikyan, İspenciyan ve Kâhyayan*, Galata'daki *Osmaniye Büyük Ermeni Oteli* ve Konstantinopolis'teki *Tokatlıyan Hotelleri* bugünün 110-140 yıllık şirketi ve önemli bir markası olabilecek birkaç firma.[1]

1915'te ve sonrasında İttihatçı politikalarla, 'öteki' sermayedara ait firmalar bir bir tasfiye edildi...

Sonunda 150 yıllık şirket olmadığı gibi, küresel düzeyde etkin bir marka da var edilemedi…

Türk milliyetçiliği, faşizmi içselleştirmiştir

Türk milliyetçiliğinin 'tekçi' programının *'Türkçü ve Merkeziyetçi'* rotasıyla ekonomide ve nüfusta 'öteki'ni tasfiye millî ve yapısal politikadır.

1915'te Ermeni Soykırımı…

1914'ten itibaren Rumlar sürüldü ve 1923 mübadelesiyle Anadolu Rumsuzlaştırıldı…

1920'li yılların ortasından itibaren Kürtlere, *Türksün* operasyonları…

1934'te Trakya'da Yahudiler sürüldü…

1938'de Dersim Kırımı…

1942'de Varlık Vergisi…

1955'te 6-7 Eylül yağması…

1964'te İstanbul Rumları kovuldu…

1959-1968'de 12 bin köyün adı değiştirildi…

1978'de Maraş katliamı…

1 Derleyen: Khaçadur Dadayan, *XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiyesi'nde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti,* çeviren: Mariam Arpi ve Nairi Arek, Gasprint Yayıncılık, Yerevan-2012.

1993'te Sivas'ta insanlar yakıldı…

2007'de Hrant Dink öldürüldü…

2011'de TSK uçakları Roboski'yi bombaladı…

Ve on binlerce insanın öldüğü 30 yıllık *yoğunluk derecesi bilinen* savaş…

1915'ten bugüne mevcut pratiği sistemli olarak var eden ve sürekli kılan Türk devletinin kurumsal yapısı ortaya koymaktadır ki, Türk milliyetçiliğinin *'öteki'ni tasfiye etme ve 'tek'leştirme* politikası, faşizmi içselleştirmiştir…

Hazine'den Genelkurmay arşivine

Elbette 1915'ten itibaren ne yaşandığının anlaşılması açısından Tasfiye Komisyonları'nın tuttuğu "Sürgün Defterleri"nin ortaya çıkartılması şarttır, ama yeterli değildir…

Bu sürecin pek çok kaydıysa, devletin birçok kurum arşivi kara kutularında…

'Öteki'nin tasfiyesi sürecinde kimin ne kadar malının ve mülkünün gasp edildiğini veya kimin ne kadar mala ve mülke el koyduğunun veya satın aldığının adresi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, vilayetlerde İl Özel İdaresi ve Hazine arşivi…

İstanbul'la diğer vilayetlerde gayrimenkul satışının ve emanetteki para hareketinin adresi Ziraat Bankası arşivi...

Mal Sandıkları açısından Maliye Bakanlığı arşivi…

Elbette Genelkurmay Başkanlığı Arşivi de önemli bir başka adrestir!..

Şu da bilinmelidir ki gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde evraklarda hayli *temizlik* yapılmıştır.

Evrakları '*imha edin*' emrinin verilmesinin yanı sıra, bir kısım evrakı Dr. Nâzım'ın alıp götürmesi ve Alman Tümgeneral Hans von Seeckt'in Berlin'e taşıması, 1930'larda Osmanlı evraklarının imha edilecek ve edilmeyecek diye ayıklanması, imha edileceklerin Bulgaristan'a hurda fiyatına satılması bilinen devlet operasyonlarındandır.[1]

'Toprağım... Yurdum...'

100 yıl önce can ve mal güvenliğini imha eden İttihatçı politikalarla, Ermeniler özelinde yaşanan bir soykırımdır…

1 Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 417-424; Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 501-512.

Van'dan Edirne'ye, İzmit'e, Adana'ya, Konya'ya Ankara'ya, Diyarbakır'a, Samsun'a kadar tüm vilayetlerde Ermeni nüfusu topyekûn sürüldü…

Ermeniler evinden, toprağından, yurdundan kovuldu…

Yüz binlercesi canından oldu…

Ermenilerin tarihi ve kültürel varlığı yok edildi...

Evi, bağı, bahçesi, tarlası, fabrikası vs... emvâli metrûke denilerek *gasp edildi*…

Mala ve mülke el koyan Devlet…

Malı ve mülkü dağıtan, satan ve tapuyu delen Devlet…

Emanet hesabındaki parayı bütçeye aktaran Devlet…

Türk devletinin millî tasfiye politikasını, 1914 İttihat ve Terakki hükümetinden itibaren 2015 AKP hükümeti de dâhil hepsi bir fiil uygulayageldi…

Komşumuzun dün yaşadığıyla *yüzleşmemiz* vicdani bir sorumluluğumuzdur…

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, vatandaş arasında böylesine ayrımcılık yapan ve tasfiye politikasını sürdüren devletin (ve toplumun da) yüzleşmesi bir zorunluluktur…

Hepimiz şahidiz!..

Bunun birinci adımı: Özür dilemek…

Ermeni her canın (ve diğer milletten insanların) yaşadığının telafisi mümkün değildir!..

Ermeni'nin (ve diğer milletten insanların) gasp edilen mülkünün *her çeşit* tazmini hakkıdır ve mümkündür!..

Türkiye'deki Ermeni Ortak Mallarının Tarihsel Süreci

Sebu Aslangil*

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte Osmanlı devletinin aksine, azınlıklar hukukunun oluşmaması yönünde bilinçli bir politika süregelmiştir. Bu konuda en önemli istisnayı vakıf örgütlenmesi alanında yapılan yasal düzenlemeler oluşturmaktadır.

Bugünkü Türk hukuk literatüründe ve uygulamada "cemaat vakfı" olarak vasıflandırılan kurumlar, esasında Cumhuriyet'ten önce, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlık döneminde cemaatin demografik yapısına göre imparatorluk sınırları içinde çeşitli il ve ilçelerde yaşayan inanç grubu mensuplarının dini, hayrî, eğitsel, sıhhi ve sosyal gereksinimlerini karşılamak amacıyla padişah fermanlarıyla, diğer bir ifadeyle irade-i seniyelerle inşaasına izin ve ruhsat verilen kurumlardır. Bu kurumlar çeşitli il ve ilçelerde (gerek Anadolu ve gerekse İstanbul'da) değişik semtlerde cemaat ileri gelenlerince veya hayırseverlerce yapılan yardımlarla, halkın bizzat taş-toprak taşıyarak inşa ettiği ve faaliyete soktuğu manastırlar, kiliseler, okullar, hastaneler, yetimhaneler gibi dini, hayrî, eğitsel, sıhhi ve sosyal alanlarda mensuplarına hizmet vermiş kurumlardır.

Osmanlı Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni milletine ait bu gibi çeşitli özellikle kilise, manastır, yetimhane, hastane ve okullardan ibaret kurumlar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Bu kurumlar, kuruldukları dönemde vakıf olarak adlandırılmamışlardır. Şöyle ki:

* Avukat

İmparatorluk döneminde İslam hukukunda, Hanefi fıkıhına göre bir vakıf kurulabilmesi için hazırlanan vakıfnameyle, yani bir kuruluş senediyle ancak bir gerçek kişinin veya kişilerin, yararı Tanrı kullarına ilişkin olmak üzere belirledikleri gayenin gerçekleştirilmesi için bir varlığın, yani bir taşınmazın veya bir miktar para veya eşyanın ulu Tanrının mülkü gibi vakfederek, Şer'i Mahkemeler huzurunda beyan ve tasdik edilmesiyle gerçekleşirdi. Yani vakfedilen varlığın Allah'ın mülkü olarak kabul edilmesi, bu mülkün bir başkasının ya da kişinin kendisinin varlığına geçirilmesinin sonsuza kadar durdurulması ve yasaklanması, sadece yararlarının Tanrı kullarına ilişkin tutulmasıdır.

Müslümanlar dışında diğer milletlerde (Ermeni, Rum ve Musevi) ise kiliseler, manastırlar her ne kadar bir nebze Allah'ın mülkü olarak kabul edilseler bile, bu mülkleri bu gaye için vakfeden bir kişi veya kişilerin bulunmaması ve bu yöndeki vakıf kurma iradesinin İslam hukukundaki usulüne göre bir vakıf kurulmak suretiyle gerçekleştirilmemiştir.

O dönemde gayrimüslim azınlık hayır kurumları bu anlamda kurulmuş birer vakıf olmadan, faaliyetlerini hayır kurumu olarak sürdürmüşlerdir.

Bu kurumlar, hayrî görevleri ayni ve nakdi bağış ve yardımlarla gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Hayırseverlerin yaptıkları ölüme bağlı veya sağlar arası işlemleriyle taşınmaz mal edinmişler ve ayrıca sair yollardan (mum, kumbara gibi) elde ettikleri gelirleri de hayrın idamesine harcamışlardır.

Ancak zamanın hukukunun bu kurumlara, edindikleri taşınmazları kendi adlarına tapuda tescil imkânını vermediğinden, zorunlu olarak nam-ı müstear (takma isim) ve nam-ı mevhumlar (aslı olmayan isim) kullanmak suretiyle tapuya tescil ettirmişler ve o şekilde tasarruf edegelmişlerdir.

O dönemlerde yani Cumhuriyet'ten önce bir taşınmazın tapuda devir ferağ işlemi, bugünün çağdaş hukuk sistemlerinde olduğu gibi iki taraflı sözleşmelerle, alıcı ve satıcı, hibe (bağış) eden ve hibe alanın bir arada bulunmasını gerektirmeden ifa edilirdi. İşlem, satıcı veya hibe edenin ilmühaber esasına göre tapu memuru huzurunda yaptığı bir beyanla gerçekleşirdi. Bu şekilde var olmayan bir isim lehine de bağış ve satış yapılabilirdi.

Açıklamaya çalıştığımız bu uygulama Batı hukuk sisteminde uygulanmış olan bir yol ve usul olmadığından şaşkınlıkla izlenebilir. Tamamen sui generis (kendine özgü) bir uygulama olan sistemin özü yukarıdaki gibidir.

1912 Yılındaki Kanun

Her ne kadar yeni Vakıflar Yasası cemaat vakıflarının mülga 2762 sayılı Kanun gereğince tüzel kişilik kazandıklarını hükme bağlamışsa da esasında cemaat vakıflarının bu kanunla değil, adından da anlaşılacağı gibi 1328 (1912) yılında yürürlüğe giren "Eşhası Hükmiyenin Gayrimenkul Emvale Tasarrufuna Dair Kanunu Muvakkate" başlıklı kanunla hükmi şahsi-

yet kazanmışlardır. Adı geçen kanunla şirketler, cemiyetler, vakıflar ve hayır kurumları gibi hükmi şahıslara edindikleri taşınmazları tapu sicilinde kendi adlarına tescil ettirme hak ve yetkisinin verilmiş olduğu yadsınamayacak bir gerçektir.

Adı geçen kanunun 1912 tarihinde yürürlüğe girmesiyle mezkur kurumlar, bu arada Ermeni milletine ait kilise ve manastır gibi kurumlar, ellerindeki taşınmaz malları cetveller halinde (ki bunlara "Eşhası hükmiye cetveli" diyoruz), zamanın tapu idaresine, Osmanlıca tabiriyle "Defatir-i Hakani Emanetine" tevdii etmek durumunda kalmışlardır. Ancak bu kurumlara ait taşınmaz mallar cetveli, bu kurumları temsilen Patrikhane divanı tarafından hazırlanarak takdim edilmiştir.

Elbette ki bu kurumlardan bahsederken sadece İstanbul değil, bütün Anadolu topraklarında yayılmış manastır, kilise, okul ve sair millete ait hayrî kuruluşların da taşınmaz malları dahil edilmiştir. Adı geçen cetvellerin bir örneği Ermeni Patrikhane arşivinde bulunduğu gibi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde de bulunmaktadır. Adı geçen cetvellerin tevdii için verilen süre ayrı ayrı birer yıl uzatılmış olduğundan, her bir kuruma ait cetveller, taşınmaz mallar tespit edildikçe hak düşürücü süre içinde çeşitli zamanlarda ve ayrı ayrı tevdii edilmişlerdir.

Patrikhanenin Statüsü

Buradan anlaşılacağı gibi Patrikhanenin taşınmaz malları üzerinde bir mülkiyet hakkı yoktur. Patrikhanenin görevi, 1863 Nizamnamesi'nin 46. maddesi düzenlemesiyle örneklerini o tarihe kadar, yani kanunun yürürlük tarihi olan 1912'ye kadar, Patrikhane kaleminde toplanan verilerle sadece taşınmaz malların tapu kütüğünde sahibi olan kurum adına tescilini temin etmek maksadıyla yaptığı müracaattan ibarettir.

Bu durumda Ermeni cemaatinin örgütlenme şeklini, kişi ve kurumlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar manzumesi olan 1863 Nizamnamesi'nden de anlaşılacağı gibi, Patrikhanenin aktif bir hukuk süjesi olma vasfı bulunmadığı gibi, idari yönden kurumlar üzerinde hiyerarşik bir yaptırımı bulunmamaktadır.

Patrikhanenin konumu sadece dini bir hiyerarşiden ibarettir. Kurumların idari, mali ve hukuki faaliyetleri üzerinde murakabe ve kontrol, siyasi ve cismani meclislerle onların görevlendireceği kurullar eliyle yürütülmektedir. Ancak bu meclis ve kurulların dahi Anadolu coğrafyası üzerindeki iki bini aşkın manastır, kilise ve okulların sahip oldukları taşınmaz malların mülkiyetiyle ilgili denetim ve murakabe dışında bir hak ve yetkileri bulunmamaktadır.

İstanbul'daki cemaat vakfı statüsünde bulunan kurumların sahip oldukları ve bir nebze dahi olsa yitirdikleri taşınmazların bir bölümünün tespiti mümkün olmakla birlikte, Anadolu coğrafyasında varlıklarını sürdürürken tehcir sırasında vaziyet edilen, boşalan, tahrip

olan manastır ve kiliselerin çok büyük kısmının tapu kayıtlarına, senedi hakani, hüccet veya benzeri belgelerine ulaşmak mümkün olamamaktadır. Tapu Kadastro ve Genelkurmay arşivleri bu soruların cevaplarını arayacak araştırmacılara açık bulunmamaktadır.

Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi,1912 yılında elden geldiğince ve var olan bilgi ve belgelere istinaden Patrikhane kalemi eliyle açıklanmış kilise, manastır ve okulların isimlerini içeren eski Türkçe yazı cetvel örnekleri Patrikhane arşivlerinde bulunmaktadır.

İşte ve ancak sayılanlar arasında 1912 yılında yayınlanan kanunla Hayır Kurumu, yani Osmanlı Müessese-i Hayriyesi olarak adlandırılan ve daha sonra 1936 yılında 2762 sayılı Kanunla "vakıf" statüsüne sokulan cemaat kurumlarına, 1912 tarihinden itibaren hükmi şahıs olarak edindikleri taşınmaz malları tapu sicilinde kendi adlarına tescil imkânı getirilmiştir.

1936 Beyannamesi

Ancak bu hayır kurumları mülga 2762 sayılı Vakıflar Yasası gereğince 1936 yılında ellerindeki malları belirten bir beyanname vermek suretiyle kanun gereği vakıf olarak tescil edilmişlerdir, diğer bir anlatımla kanunla vakfa dönüşmüşler ve var olan tüzel kişiliklerini korumuşlardır.

Bu şekilde vakfa dönüşen bu kurumların gerek İslam hukuku ve gerekse yürürlükteki hukuk kuralları gözetildiğinde, bir vakfiyeleri veya bir kuruluş senetleri bulunmamaktadır. Zira yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi bu kurumlar vakıf olarak kurulmamışlardır. Bunlar anonim kuruluşlardır. Hükmi şahıs olarak sahibi oldukları genel hak yeteneklerine istinaden kurulup faaliyete geçtikleri tarihten sonra ve ayrıca 1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Kanunun neşrinden sonra da sağlar arası ve ölüme bağlı tasarruflarla taşınmaz mal edinmişlerdir. Hatta Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 1963 yılında, bu vakıfları zilyetlikle dahi taşınmaz mal edinebileceklerine dair içtihadı vardır.

Ancak 1974 yılında yine aynı Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun bir insan hakkı ihlali mahiyetinde olan bir içtihadı sonucu cemaat vakıfları mal edinme hakkından yoksun bırakılmışlar ve 1936'dan sonra edinmiş oldukları malların tapu kayıtları ise edinilen malların yolsuz tescil olduğu hukuki kılıfına sığınılarak mahkeme kararlarıyla iptal edilmeye başlanmıştır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 08.05.1974 yılında ittihaz ettiği ve doktrinde çok tartışılan, özetlemek gerekirse 1936 yılında tevdii edilen beyannameleri vakfiye mesabesinde sayan ve mal edinmeye dair bir açıklık bulunmaması halinde ise cemaat vakfının mal edinemeyeceği yolundaki içtihadını kendisine dayanak yapan Vakıflar İdaresi ile hazine, cemaat vakıflarınca 1936 yılından sonra edinilen taşınmazların tapu kayıtlarının iptali için onlarca dava ikame etmiş, bu davalar sonucu cemaat vakıflarınca edinilmiş ve tapuda cema-

at vakıfları adına tescil edilmiş olan taşınmazların tapu kayıtları iptal edilmiş, bir kısmı eski malik veya mirasçıları, bir kısmı ise Vakıflar İdaresi ve Hazine adına tescil edilmek suretiyle cemaat vakıflarının hak kaybına uğramalarına sebebiyet vermiştir.

Azınlıklara ait hayrî kurumları vakfa dönüştüren ve 1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Yasası, esasında Osmanlı'dan gelen ve Şeri mahkemelerce onanmış vakfiyeleri bulunan eski vakıfları tasfiye etmek amacını gütmekteydi.

Ancak yasa, azınlık kurumlarını da vakfa dönüştürüp geçici (a) maddesiyle ellerindeki mallar hakkında hazırlayacakları beyannamenin kuruluş senedi olacağına dair bir hüküm içermemesine rağmen, yasaya ek yapmak suretiyle ve islim arkadan gelsin zihniyetiyle Yüksek Mahkemenin 1936 yılı beyannamelerini bir kuruluş senedi, bir vakfiye olarak kurgulaması yıllar yılı azınlık vakıflarının insan hakkı ihlalleriyle karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiştir.

Bu insan hakkı ihlallerinin ve hak kayıplarının önlenmesi için Avrupa Uyum Yasaları çerçevesinde yürürlüğe konan 4771, 4778 ve 4928 sayılı kanunlarla çareler aranmaya başlanmıştır.

2008'deki Kanun

2008 yılında yürürlüğe giren 5737 sayılı yeni Vakıflar Yasası Hükümleri gerek imparatorluk yıllarında kurulmuş olup mazbuta alınmış olan ve İslam hukukuna göre kurulmuş olan vakıfları, gerek 1926'dan sonra Türk Medeni Kanunu'na göre kurulmuş olan tesis-yeni-vakıfları ve cemaate ait olan ve 1936 yılında vakıf statüsüne sokulan cemaat kurumlarını bir şemsiye altında toplamıştır.

Bu kanunun Geçici 7. ve 11. maddeleri büyük oranda iyileştirmeler getirmiş olmakla birlikte, bu vakıfların sorunlarının tamamen ortadan kalktığından ve geçmişte uğradıkları hak kayıplarının tamamen giderildiğinden bahsetmek mümkün olmamaktadır. Yapılan düzenleme sadece Hazineye veya Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçip de üçüncü kişilere satılan taşınmazlarla ilgilidir. Sahip oldukları mülkiyet hakkının çiğnenmesinden ötürü yaşanan travma ve neticeten uğranılan maddi zararlar hiçbir şekilde giderilmemiştir. Kamu gücüyle çiğnenen anayasal hakları nedeniyle herhangi bir tazminat alamamışlardır.

Burada ifade etmek gerekir ki tazminat verilmesine dair Vakıflar Meclisi kararlarının süratle ve hakça uygulandığını gösterir bir örnek vermek de mümkün değildir.

Bu açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi iyi veya kötü bu kanunla getirilen iyileştirmeler, sadece kanunen vakıf olarak kabul edilen ve bazı koşulları taşıyan vakıflara yönelik olmuştur.

Anadolu coğrafyasında 19. yüzyıl başlarında varlıklarını sürdüren, faaliyette bulunan, mensuplarına hayrî, dini ve sosyal hizmet vermekte iken yaşanan trajik olaylar nedeniyle faaliyetleri sonlanan ve zaman içinde tahrip edilen, camiye, ahıra, sinemaya, samanlığa dönüştürülen, yıkılan, izleri silinen kilise, manastır, yetimhane gibi vakıf olarak kurulmayan ve sadece Osmanlı hayır müesseseleri olarak bilinen kurumların yukarıda adı geçen Vakıflar Yasası'ndan yararlanmaları bugünkü iç hukuk kuralları karşısında mümkün olamamaktadır.

İadenin İki Kriteri

Vakıflar Yasası'nda yapılan ek düzenlemelerin ele aldığı konuyu çözmekte ne kadar eksik kaldığını 651 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin 17. maddesi ile 5737 sayılı Vakıflar Yasası'na eklenen geçici 11. maddede örnekleyebiliriz.

Bu değişiklikle taşınmazların iadesi için iki kıstas getirilmiştir. Buna göre;

a. Bu kararnameden yararlanmak için kanunen cemaat vakfı olarak tavsif edilmek gerekir. (Esasında bu kurumlar vakıf olarak kurulmuş değildir. Vakıf kuruluş senetleri yoktur. Ancak, Yargıtay bu tür vakıfların 1936 yılında Vakıflar İdaresi'ne vermiş oldukları beyannameyi vakfiye mesabesinde saymış ve o cemaat vakıflarının genel hak yeteneğine darbe vuran içtihadını üretmiştir. Her ne kadar uyum yasaları ve son yürürlüğe giren Vakıflar Yasası vakfiyesi bulunsun bulunmasın demişse de içeriğinde 1936 beyannamesine önem atfetmiş ve bir kuruluş beyannamesi olarak kabul etmiştir. Buradan çıkan sonuç; bu vasıflandırılmaya tabi olmayan kurumların bu kanun hükmünde kararnameden yararlanmaları söz konusu değildir.)

b. İkinci kriter; iadeye konu olacak taşınmazların yukarıda açıklamaya çalıştığımız kurumların 1936 yılı beyannamelerinde kayıtlı bulunmasıdır. (Bu şarta göre Hatay ilinde kurulu bulunan cemaat vakıflarının bu kanun hükmünden yararlanmaları olanaksız hale getirilmiştir.)

Kararnamede, 1936 beyannamelerinde kayıtlı olmakla birlikte iadesi öngörülmeyen taşınmaz vardır.

Cemaat vakıflarının 1936 beyannamelerinde kayıtlı olmakla birlikte;

- Nam-ı müstear veya nam-ı mevhum isimler kullanılmak suretiyle tapuda tescilli taşınmazlardan, mazbut bir vakıftan icare veya mukaata yoluyla tasarruf edilen, ancak mahlüliyet (mirasçısı bulunmayan mal) kararlarına istinaden Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün idare ve temsili altında bulunan mazbut vakıflar adına (örneğin Ayasofya-ı Kebir Vakfı gibi) tapuda tescil edilen taşınmazlar,

- Tapuda elan nam-ı müstear veya nam-ı mevhum isimler adına tescilli olarak kalan taşınmazlar,
- Kadastro sırasında Hazine adına tescil edilip üçüncü şahıslara geçen taşınmazlar,
- Yine nam-ı müstear ve nam-ı mevhum isimler adına kayıtlı iken o isimlerin yitik ve kaçak olduklarından bahisle Hazinece vaziyet edilip üçüncü şahıslara geçen taşınmazların iadesi bu kararnameyle öngörülmemiştir.

Görüldüğü gibi her ne kadar amaç cemaat vakıflarının uğradıkları hak kayıplarını ortadan kaldırmaksa da yasaya eklenen geçici bu madde ve diğer değişikliklerle mezkur amacın gerçekleşmesini beklemek hayalcilik olacaktır. Çünkü cemaat vakıflarının mallarının iadesi konusunda birden çok yasal düzenleme yapılmasına rağmen iadesi talep edilen malların ancak yüzde 20'si iade edilmiştir.

Osmanlı döneminde mevcut ve yasal varlığı Cumhuriyet döneminde tanınmayan binlerce Ermeni kurumuna ait gayrimenkullerin akıbeti halen çözüm beklemektedir.

Öneriler

Bu sorunun çözümü için birçok yol önerilebilir.

Bizce "gayrimüslim" azınlıklar için bir an önce her alanda özel yasalar düzenlenip yürürlüğe konulması şarttır. Aksi halde yapılacak kısmi idari ve yasal düzenlemelerle bu sorunun giderilmesi imkânsızdır.

Bu bağlamda Osmanlı döneminde mevcut Ermeni kuruluşlarının birçoğunun yeniden ihyası söz konusu olamayacağına göre, bunlara ait Ermeni ortak gayrimenkullerin akıbetinin de ne olacağı bir sorun olarak durmaktadır.

1863 Ermeni Nizamnamesi dahil, tarihsel olarak hiçbir dönemde Ermeni Patrikliği'nin Ermenilere ait ortak mallara sahipliği söz konusu olmamıştır. Bugün Türkiye'de herhangi bir yasal statüsü bulunmayan Ermeni Patrikliği'nin bu şekliyle ne tarihsel olarak ne de statü olarak bu mallarda mülkiyet iddiasında bulunması mümkün görülmemektedir.

Türkiye'de halen statüsü kanunla tanınmış Ermeni kuruluşları, "Cemaat Vakfı" olarak adlandırılan vakıflardır. Bu vakıfların her birinin geçmişteki Ermeni ortak mallarının amaçları gereği kendilerine iadesi için talepte bulunmaları mümkün görülmektedir.

Bir diğer yol, Osmanlı döneminde varlığı tespit edilebilen yöresel kurumların, eski Vakıflar Yasası'nın 1936 beyannamesi zorunluluğu göz ardı edilerek yeniden o yöre doğumlu kişilerce bu kez vakıf olarak yeniden ihyası için yasal girişimlerde bulunulabilir.

Ermenileri ortak olarak temsil etme kabiliyeti bulunan, geçmişte Osmanlı devleti topraklarında faaliyet göstermiş ve elan mevcudiyetini ve faaliyetini başka bir yerde sürdür-

mekte olan bir Ermeni kurumunun, tarihsel ve hukuksal dayanaklarını göstermek suretiyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına kıyas yoluyla uymak suretiyle doğrudan Türkiye'deki Anayasa Mahkemesi'ne ortak malların mülkiyetinin iadesi davası açması yolu izlenebilir.

Cemaat mallarının tarihsel süreci konusunu geniş bir konu olmakla birlikte hukuki durum kısaca bu şekilde özetlenebilir.

1880'den 1915'e Kürt-Ermeni Hinterlandındaki Kısmi Soykırım ve Soykırımdaki Kürt İştırakı Üzerine

Fırat Aydınkaya

Hem adamı öldürdün hem de
bağını aldın, değil mi?[1]

Giriş

1915 yılına kadar Kürt-Ermeni "ortak yaşam coğrafyası" diyebileceğimiz bir Kürt-Ermeni hinterlandı vardı. Bu hinterland iki ayrı etnik kökene, iki ayrı dile, iki ayrı dine mensup iki halkın ortak yaşam sürdürdüğü bir kozmopolitizme sahipti. Bu hinterland Osmanlı-Rus, Rus-İran savaşları yüzünden savaş artığı bir bölge haline geldiğinde kriz belirtisi göstermeye başlamıştı. Bu kaos aralığı kısa zamanda uluslararası sömürgecilik siyasetinin de gündemine girecekti. Nitekim bundan itibaren "Islahat", "yeniden düzenleme" ve "reformlar" 1830'lu yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt ve Ermeni bölgelerinde yaşadığı sorunlarla ilgili olarak hem Osmanlı devleti hem de Avrupa devletleri tarafından dile getirilen temel kavramlardı.[2] Bu bağlamda II. Mahmud Kürdistan'ı ıslah etme, yani doğrudan ve aracısız askerî ve mülki egemenliği altına alarak Fransız modeline göre bir

1 *Kitabı Mukaddes*.

2 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, sf. 21, İletişim Yayınları.

eyalet yönetimi oluşturma niyetindeydi.[1] Bu şekilde özerk Kürt emirlikleri yeni merkezileştirme stratejisi gereği ortadan kaldırıldı. Emirlikleri dağıtılan Kürtler Tanzimat dönemiyle başlayan reformlardan ve eğitim modernleşmesinden nasibini alamayan neredeyse tek halk olarak Tanzimat'ın açık ara kaybedeniydi.[2] Bu "ontolojik güvensizlik" kendi içinde yıkıcı bir şiddet ile açık bir "hınç patolojisi" üretmekteydi.

Diğer yandan II. Mahmud'un Kürdistan politikası geleneksel iktidar düzeninin ritmine çomak sokmuştu. Bu politikayla iktidar zincirinden emirler çıkmış, yerlerine sırasıyla paşalar ve fiili otorite olarak şeyhler gelmişti. Bir başka ifadeyle merkezileşme operasyonuyla rahatlayacağını düşünen Ermeniler güçlü Kürt emirlerinin aradan çekilmesiyle devletle, otonom güçlerle ve sıradan Kürtlerle açık alanda daha fazla muhatap olmaya başladılar.

Toplanan Kara Bulutlar

1877-1878 savaşını Kürt-Ermeni ilişkilerinde sonun başlangıcı olarak görmek pek çok açıdan isabetlidir. Kürt-Ermeni ortak yaşamının sona erme emarelerini gösterdiği tarih hiç şüphesiz 93 Harbi ve artçı sarsıntılarıdır. Bu tarihten itibaren temel anlaşmazlık konusu bu coğrafyada mukim Hıristiyan ve Müslüman iki halkın bir arada yaşayıp yaşayamama meselesiydi. Eğer barışçıl bir şekilde iki halkın birbirinden ayrılma imkânı mümkün olsaydı, bu tarihin muhtemelen son şans olduğu açıktı. Ne var ki iki halk da bu şansı elinin tersiyle iterken, karşılıklı gerilim ve çatışmalar 1915'teki trajik sonu aslında bu tarihten itibaren görünür kılmıştı. Bundan böyle sorun Kürtlerin bu tasfiyede rol alıp almayacağı, rol alacaksa nasıl öldürücü bir rolü olacağıydı. Kürtler Ermenilerin ipini mi çekecekti, Ermenilerin ipini çekenlere ip mi tedarik edecekti?

Başlarken belirtmek gerekir ki Kürtler, Ermenilerin soykırım fermanlarının konuşulduğu hiçbir toplantıya katılmamıştır. Nihai çözümün konuşulduğu, karara bağlanıldığı Babıali'nin teknokratik masalarında koltukları yoktu. Hatta Kürdistan gazetesine bakılırsa, Ermenilerin Van'dan sürülüp yok edilmesi Babıali'ce kararlaştırıldıktan sonra, işin icra ve teferruatının konuşulduğu yerel toplantılara çağrılan Kürt temsilcilerin, Ermenilere dönük bu kararları duyunca buna kesinlikle karşı olduklarını bildirerek toplantı salonunu terk ettikleri iddia edilmekteydi.[3] Bu nedenle Kürtlerin tarihinde Wannsee[4] benzeri toplantılara

1 Kieser, age sf. 62.

2 Kürtlere vergi vermekten bıkan Ermenileri temsilen din adamları bu askerî fetih organizasyonunu hararetle ve şevkle desteklemekteydi.

3 *Kürdistan gazetesi (1898-1902)* 27. sayı. M.E. Bozarslan edisyonu, Weşanxana Deng. Bu makaledeki Kürtçeden Türkçeye tercümelerin tamamı Fırat Aydınkaya'ya aittir.

4 Bilindiği üzere Wannsee toplantısı Nazi bürokrasisinin Yahudilerin nihai çözümünü karara bağladığı meşhur toplantılardan biridir.

katılmak söz konusu değildir. Ancak her ne kadar bu toplantılara katılmasalar da Babıali bürokrasisi ile hemhal Hamidiye kumandanlarının Babıali'de pişirilen kıyımın kokusunu aldıkları görülmektedir.[1]

93 Harbi sonrası Kürtler kendi kaderleri üzerinde yüksek sesle düşündüğünde, Şeyh Ubeydullah sahaya çıkmıştı. Ubeydullah, Berlin Kongresi'nin tedirginliğiyle Kürtlerin taleplerinin karşılanması için Osmanlı gözetiminde bir Kürt özerkliğine razıydı. Değişik Ermeni örgütleri ise bağımsızlık, hiç değilse özerklik talep ediyordu. Bu şekilde Kürt-Ermeni müşterek hinterlandı yeni ve tek sahibini arıyordu. Bu topraklar ya Osmanlı güdümlü Kürt özerkliği görecekti ya da Batılı güçler ve Rus konsorsiyumunda bir Ermeni özerkliği görecekti. Görülmesi imkânsız olan şey ise her ne kadar bir dönem Kürtler tarafından platonik olarak savunulsa da Kürt-Ermeni ittifakının gündemleştireceği bir Kürt-Ermeni ortak özerkliğiydi.[2] Kürtlerin okumuşları bir dönem hiç değilse kâğıt üzerinde bu fikri savunsa da ana akım Ermeni okumuşları bu fikrin çok uzağındaydı.[3] Çok daha önemli olansa, ilk kez Osmanlı bürokrasisi ile Ermeniler arasında doğu vilayetlerinin demografik yapısı ve nüfus istatistikleri konusunun gündeme gelmesiydi. Bu tarihten sonra Osmanlı bürokrasisi olası bir Rus-Osmanlı Savaşı için doğu vilayetlerinde bir etnik mühendislik fikri başlığında yer değiştirmeler, etnik temizlik, kısmi soykırım şeklinde nüfusun kategorik olarak azaltılması projesi için fizibilite çalışmalarına odaklanmıştır.[4] Bu saatten itibaren Osmanlı bürokrasisi tezini kanıtlayıp, var olan durumu da kendi tezine uydurmak için kısmi soykırım tezini haklı çıkartan, merkezi olarak iyi örgütlenmiş lokal pogromlar geliştirme yoluna gidecekti.

Öte taraftan Nakşibendilerin İngiliz emperyalizmine karşı mücadeleyi vazeden yeni teoloji-politik yaklaşımları[5] Hıristiyan ve Müslüman ayrımını keskinleştirdi. Siyasi-dinsel

1 Sultan ve Zeki Paşa ile irtibatlı Hamidiye paşaları, Sultan'ın etrafındaki yönetim kliğinin Ermenilere hasmane fikirlerinin tamamen farkındaydı. Ermenilerin tasfiye edileceğini bürokrasi koridorlarından duymaktaydılar. Sadettin Paşa'nın anıları Hamidiye paşalarının bu konuda kulaklarının delik olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz *Sadettin Paşa Anıları*, Remzi Yayınları.

2 Abdurrahman Bedirhan Ermenileri konu edinen neredeyse bütün yazılarında Ermenilerle ittifakı Kürt siyasi elitine sunmuştu. Bedirhan bu ittifakı daha çok rejim despotizmine karşı çıkılması bazında defansif bir kontekstte düşünmekteydi. Bu ittifak meselesi cılız da olsa Kürd Teavün ve Terakki gazetesinin ilk sayılarında da görülmektedir. *Bkz Kürdistan gazetesi ve Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi.*

3 Yine de Van ve Dersim'de lokal örgütlenmeler bazında da olsa Kürtler ve Ermeniler ortak örgütlerde bir araya gelmişlerdi. Devrimci Ermenilerin feodal ağaların zulmüne karşı Kürt köylüsünün haklarını koruma söylemini hiç değilse bir dönem tutturduğunu da biliyoruz.

4 Kieser, age, sf. 172

5 Mevlâna Halid, Nakşiliği yeni bir doktrinle re-organize ederken örgütlenme coğrafyası Kürt-Ermeni hinterlandı idi. Nakşiliğin dinsel tecdit yorumları özet olarak İngiliz sömürge geleneğine karşılık Hindistan'dan Kafkaslara anti-sömürgeci bir dini-politik direniş kodundaydı. İngiliz sömürgeciliğine karşıtlık koyu bir modernleşme karşıtlığıyla birleşirken, bu husus popülizme tercüme edildiğinde sıradan halk arasında katı bir anti-Batıcılık ile anti-Hıristiyanlık olarak anlaşılmaktaydı. Hıristiyan Ermeniler bu yeni içtihatlar nedeniyle

önyargılar merkezi hükümet ve entelijensiya tarafından sürekli işlendi ve derinleştirildi. Hatta öyle ki, Kürdistan gazetesi neredeyse her sayıda Kürtlerin esas düşmanının Hıristiyan Ruslar olduğunu belirterek abartılı bir "Moskof tehlikesi" resmetmekteydi.[1] Kimi Ermenilerin bu projeye alet olduğunu işleyen gazete, Kürtlerin müteyakkız olmasını öğütlüyordu. Bu siyasal teyakkuz hali birtakım dini duygularla da kesişiyordu. Bunun sonucu olarak Kürt-Ermeni ortak yaşam alanlarında Hıristiyan karşıtı bir tutum baş gösterdi. Bununla paralel zamanlarda, 1880'lerde doğu vilayetlerinin geleceği Avrupa'nın da merceği altına girmişti. Böylelikle doğu vilayetlerinin bir ucunda Kürtler ve Osmanlı, diğer ucunda ise Ermeni milliyetçi örgütleri, Ruslar ve Avrupa başkentleri vardı. Burada birbiriyle çelişen ütopyaların savaşı söz konusuydu. Britanya büyükelçisi 1880 yılının başlarında isabetli bir uzak görüşlülükle, "Ermeni özerklik hareketleri ve buna Müslümanların tepkisinin kanlı bir savaşa hatta genel bir Ermeni katliamına yol açacağı"nı rapor etmekteydi.[2]

Berlin Kongresi'ndeki ana gündemlerden biri Ermenilerin geleceği sorunuydu. Antlaşmanın 61. maddesiyle Babıali, Ermenilerin mukim olduğu vilayetlerde vakit geçirmeksizin reformlar yapmayı kabul ederken, söz konusu bölgenin Çerkezlere ve Kürtlere karşı güvenliğini sağlamayı da taahhüt etmişti. Muğlak olmasına rağmen bu madde Ermeni taleplerine uluslararası hukuk bağlamında bir meşruiyet ve tanıma zemini sağlamaktaydı. Antlaşmada Kürtlerden korkulan bir figür ve dizginlenmesi gereken bir aşırılık unsuru olarak bahsedilmesi Kürt siyasetinde yeni bir durum yaratmıştır. Kürtler bu antlaşmadan sonra Ermeni kimliğini toplumsal, kültürel ve siyasi manada kendilerinin karşıtı biçimde tamamen negatif bir imge olarak gördüler. Bu negatif imge Kürt kimliğinin modern anlamda inşası için öteki kurucu işlevi görmüştür. Ermeni kimliği yazılı metinlerde de görüleceği üzere, artık rekabet edilen, alt edilmesi gereken bir şüphe kaynağı haline geldi. Rus istilasının öncü kuvveti, Rusların Truva atı ve Batı emperyalizminin siyasi taşıyıcısı sıfatlarıyla Ermeni imgesi, Kürtlerin gündelik yaşamında tamamen adım adım ötekileştirildi. Nitekim 93 Harbi'nden sonra Şeyh Ubeydullah'ı isyan için güdüleyen en önemli saiklerden biri, Kürt coğrafyasının Ermeni egemenliğine geçme kaygısıdır. Bu kaygı o kadar belirleyiciydi ki, Şeyh Ubeydullah; "Duyduğuma göre Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış, kadınları silahlandırmak zorunda kalsam dahi buna asla müsaade etmeyeceğim" diyecek kadar hiddetlenmişti.[3]

giderek Hıristiyanlık temsilciliği üzerinden kendilerine karşı çatılan kaşlara muhatap olmaktaydı. Halidiliğin bu yorumları için bkz. Hamid Algar, *Nakşibendilik*, İnsan Yayınları.

1 Kürdistan gazetesi daha ilk sayıda ve ilk yazıda "Moskof tehdidine" karşı Kürtleri teyakkuza çağırmaktaydı. Bkz *Kürdistan* gazetesi 1. sayı.

2 Aktaran Kieser, age, sf. 161.

3 Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi,* sf. 171, İletişim Yayınları.

Böyle bir zaman diliminde İngilizler küçük Asya'nın bu bölgesinde yaşanılan durumu anarşi olarak tanımlarken haksız sayılmazdı.[1] Bölgede devletin olmayan otoritesi yerine irili ufaklı Kürt yerel ağa-beyleri güç biriktirme telaşındaydı. Yerel ağa-beyler gözlerini güce, daha güçlüye en güçlüye dikmekteydi. Ekonomik altüst talancılığı bir ekonomi modeli olarak ortaya çıkarırken, talancılık hayvancılığa dayalı köy ekonomisini bitirme noktasına getirmişti. Köy ekonomizmi tükenme noktasına geldiğinde sıranın tarımsal ekonomiyi talana geleceği belliydi. Tarım ekonomisine sıra geldiğinde, mahsuller üzerinden belli bir orta sınıfı oluşturan Ermeni yerleşimciler hedefteydi. Bu bir anlamda yitip giden ve altüst olan köy ekonomisi ile tarım ekonomisinin mücadelesiydi.[2] Zaten talanist şiddet aktörleri tarım ekonomisinin mahsullerini bitirip bu bağlamdaki toprak menşeili ticaret burjuvazisine yöneldiğinde, sıranın toprak meselesine geleceği de belliydi. Talanist şiddet müfrezeleri sadece üretim fazlasıyla yetinmeyecekti. Sadece üretim ilişkileri de onları kesmezdi. Onların derdi üretim araçlarını ele geçirmekti. Tarım ve hayvancılık üzerine temellenen ekonomi, Kürdistan köy ve şehirlerini beslediğinden temel üretim aracı topraktı. Ve üretim aracına sahip olmak güç biriktirmenin en kestirme yoluydu.

Bu yüzden toprağa malik olma meselesi hem dikey hem de yatay iktidarı temellendiren faktör oldu. Kürtlerin, Ermenilerin topraklarına ve mülklerine el koymak için devletten açık bir teşvik gördüğü tartışılamaz. 93 Harbi sırasında Ermenilerin Rus ordusuna eğilimini fark eden Osmanlı askerî bürokrasisi, bu toprakların insansızlaştırılması, hiç değilse Ermenisizleştirilmesinin önemini kavramıştı. Bu yüzden Ermenilerin mülksüzleştirilip yarı gönüllü yer değiştirmeye zorlanması her şeyden önce askerî bir stratejiydi. Yine toprak, tarım ve ticaret üzerinden boy veren Ermeni orta sınıfının giderek modernleşmeye başlamasıyla politik arzularının koyulaşması, Osmanlı'nın onları sınıfsal açıdan mülksüzleştirilmesi meselesini de gündeme getirdi. Üretim araçlarına el konulup mülksüzleştirilmesi, hatta orta sınıfın tamamen tasfiye planları bağlamında Ermeniler ekonomik olarak da geriletilmeliydi. Arazi meselesi tam da bu nedenle 93 Harbi sonrası Kürt-Ermeni ilişkilerini 1915 Soykırımı'na kadar belirleyen temel olgu olacaktır. Arazi ve toprağa sahip olan mülkiyet ve egemenlik ilişkilerini ele geçirecekti. Zaten bir noktadan sonra Ermeni-Kürt meselesi esas olarak toprak üzerinde şekillenen bir mülkiyet ve hâkimiyet meselesiydi. Hamidiye Alayları'nın etkisiyle sıradan Kürtlerin ve Ermenilerin toprakları belli başlı Hamidiye ağalarının uhdesine girdiği zamanlar, Ermeni katliamlarının yoğunlaştığı zamanlardı. Artık daha çok Ermeni öldürmek, daha çok toprak sahibi olmak demekti. Tam da bu nedenle, 1908'de Meş-

1 İngiliz büyükelçisi Layard'tan aktaran Kieser, age, sf. 169.

2 Ali Şeriati, kutsal kitaplarda Kabil'in Habil'i öldürmesini Marksizme yakın bir simgesel şiddet yorumuyla yeniden yorumlayarak, üretimini hayvancılık ve toplayıcılıkla sağlayan ilk toplumların, üretimini yerleşik hayata geçip tarım ile sağlayan diğer toplumları ele geçirmesi ve egemenliğine alması olarak yorumluyordu. İşin gerçeği siyasi ve iktisadi egemenlik kavramlarının yıkıcı şiddetin katalizörlüğünde burada da iş başında olduğunu iddia etmek mümkün. Bkz Ali Şeriati, *Medeniyet ve Modernizm,* Yeni Zamanlar Yayınları.

rutiyetin ilanıyla yeni rejim toprak meselesini önemli bir başlık olarak ele alırken, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti bu iş için bir komisyon kurmuştu. Yine soykırıma 3 yıl kala çıkan Roji Kurd dergisi Kürt Ermeni ilişkilerini arazi meselesine hasreden yazılar yazmaktaydı.

Toprak esası üzerinden artan gerilimin diğer yüzü ise şiddet meselesiydi. Talancı gücün dayandığı iki temel vardı; ilki şiddet, ikincisi ise bu şiddeti hoş görüp teşvik eden Abdülhamid rejimi. Devletin şiddet tekeli dışında gayrimüslimlerin silah taşımasının yasak olduğunu biliyoruz. Bu şiddet tekeli aslında devlet tekelinden çok Sünni tekeli denebilecek bir dinsel arka plana sahipti. Ermenilere yasaklanan silahlar bizzat devlet eliyle Kürtlere verilmekteydi. Sosyal Darwinizm icabı güçlü olanın haklı olduğu tezi bu dönemde temel yaşam ilkesiydi. Şiddet, gücün kurucu unsuruydu. Bu yüzden Kürtler, merkezi veya hâkim yerel otoritenin olmadığı yerlerde bir tür otorite rekabeti içindeydi. Otorite iki şeyle elde edilmekteydi, şiddet mülkiyeti ve toprak mülkiyeti. Ağalar toprak sahipliği için şiddet kullanırken şiddeti örgütlemek için de toprağı kullanmaktaydı. Hamidiye Alayları ile Abdülhamid bu şiddet fetişizmini körükleyerek bu yüzer gezer şiddetin kendisine yönelmesini ustalıkla geçiştirirken, şiddetin yarattığı enerjiyi Ermenilere ve sıradan Kürtlere yöneltti.

Hamidiye Kürtleri

Abdülhamid doğu vilayetlerini elde tutmak, Müslüman unsurun çoğunluğunu garantiye almak ve pogromlar için mobilize-modüler güç inşasına yönelik Hamidiye kartını oynadı. Hamidiye Alayları başka bir açıdan Ermeni özerkliği veya bağımsızlığı olaylarını baştan bitirmeye dönük Sultan'ın kesin tavrıydı. Aslında Sultan, Berlin Antlaşması'nın sonuçlarını Balkan tecrübesine bakıp kestirebiliyordu. Bilhassa Ermeni devrimci aktivizminin başladığı 1880'li yıllarda buna tedbiren Kürdistan üzerinde fikir egzersizleri yapıyordu. Abdülhamid alaylarla Kürtleri bürokrasiye değil doğrudan kendisine bağlayarak "bave kurdan" olduğunu göstermeye çalışıyordu. Bir baba gibi Kürtler üzerinde otorite kurma peşindeydi. Babanın vur emrine itaat eden, bunun karşılığında çocuğunun yaramazlıklarına engin baba şefkatini gösterecek ataerkil ama modern bir bağlılık fikrini geliştirmeye çalışıyordu. Bu şekilde Kürtleri koruyup kollayan bir imaj ve karşılığında ise kendisini babasına feda edecek bir çocuk bilinci bekliyordu Kürtlerden. Kürdistan'da mobilize ve modüler gücü temsil eden aşiretler belirlenerek İstanbul'da doğrudan Sultan'la görüştürüldü.[1] Sıradan Kürtleri şeyhler üzerinden elde eden Sultan, aşiretli Kürtleri de Hamidiye sistemiyle kendine bağladı. Kürtlerle kamusal bağlamda kurulan bu özel iletişim siyaseti, 1890'larda pratize edilen kısmi soykırımlar için elverişli bir örgütlü modernlik imkânı sağlamıştı. Hamidiye sistemi, "sınırsız yetkiyle sıfır sorumluluk" esası ile devlet içinde paralel bir devlet gibi çalışacaktı.

1 Janet Klein, *Hamidiye Alayları,* sf. 61, İletişim Yayınları.

Sıradanlığın Kötülüğü

Bu noktada 1880 ile 1915 yılı arasında Kürdistan bölgesinde meydana gelen ve kısmi soykırımın tescili niteliğindeki pogromlara sadece Hamidiye Kürtlerinin dahil olduğunu söylemek yanıltıcıdır. Her ne kadar pek çok Kürt yorumcusu bu işi sadece alayların üzerine yıkıp işin içinden çıkma yanlısı olsa da bu gerçeğin sadece bir yüzüdür. Öbür yüzünde ise hiç de azımsanmayacak bir kitleyi oluşturan ve hükümetle organik bağlantısı olmayan, büyük oranda katliama kendiliğinden ama kendi için katılan sıradan halkın bu olaydaki sorumluluğu meselesidir. Bu kitleleri güdüleyen, küçük adamlığa iten tam olarak neydi?

Aslına bakılırsa merkezi hükümetle iş tutan belirli grupların soykırımdaki tavrından çok, merkezi hükümetle organik hiçbir bağı olmayan bu kitlenin yıkıcı karakteri sorgulanmalıdır. Bu kitlenin şiddete meyyal patolojisini çözmek için işin aşiret sosyolojisine bakmak hayati derecede önemlidir. Dönemin aşiret sosyolojisini anlamak için Ziya Gökalp'in eksper şehvetiyle yaptığı aşiret tetkiklerine bakmak bir fikir verebilir. Gökalp, özelde aşiretlerin genelde Kürtlerin şakiliğe ve cinayete eğilimli olduğunu iddia ederken oryantalizme saptığı ortadadır. Ama öte yandan aşiretlerin talan geleneğini ve şiddetle kurdukları sistem kurucu ilişkiyi dikkate aldığımızda, bu haşin tetkikler tamamen yabana atılamaz.[1] Aşiret sosyolojisini yazan bir başka yazar Celadet Ali Bedirhan ise, soykırım zamanında Kafkas cephesinde orduda görev yapıyordu. Seydaye Gerok, aşiretlerin konar göçer halinin onları müstakil kıldığını ve Kürt kimlik ve kültürünün bu sayede asimile olmaktan kurtulduğunu belirtip bu yapıyı mitleştirirken, soykırımdan ve aşiretlerin kuralsız şiddetinden bahsetmemesinin bir anlamı olmalıdır.[2] Yine Qedri Cemil Paşa'nın, soykırımın zirve yaptığı anlarda Erzurum'da Hamidiye Alayları'nın içinde asker görevlisiyken soykırıma dair kayda değer bir şey anlatmamasının herhalde özel bir anlamı olmalıdır.[3] İşin gerçeği Holokaust ve Ruanda örneklerinden de aşinayız ki, bu türden etnik temizlik zamanlarında ekonomizm dinamiği kitleleri mobilize eden bir gizeme sahiptir. Kürtlerin o dönemde aşiret sosyolojisinin ürettiği talan kültürü muhtemelen bu işi domine eden temel faktörlerin başında gelir. Talancılık geleneği iki anlamda önemliydi: İlkin talancılığın, dönemin siyasi yapısı olan aşiret konfederasyonlarının bir tür ekonomi-politiği işlevini gördüğü açıktır. İkincisi ise, talanist geleneğin, Kürtlerin zinde güçleri olarak savaşkan-vurucu modüler gücünü sürekli yeniden üretmesi söz konusuydu. Vurucu güçle sahada olan aşiretlerin bu işler için idman yaptığını dönemin hatıratından görüyoruz.[4] Gerçekten de Cigerxwîn'in 1900'lerin başların-

1 Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınları.

2 Celadet Ali Bedirhan, *Mustafa Kemal'e Mektup,* Avesta Yayınları.

3 Zınar Silopi, *Doza Kurdistan,* sf. 40. Weşanen Bir.

4 Sadettin Paşa anıları her ne kadar devletçi bir göz ile kaleme alınmışsa da hususen Van bölgesinde yaşanan talan olaylarının ayrıntılı verildiği görülmektedir. Talan realitesinin toplumun kurucu gücü haline geldiğini bu anılardan izlemek mümkün. *Bkz. Sadettin Paşa Anıları,* age.

da, Kürtlerin kendi içlerindeki Hesar talanını[1] resmederken anlattığı manzaranın soykırım fragmanlarından farklı olmadığını teslim etmek lazım. Aynı anda hem yıkan hem de sistem kuran bu talanist şiddet uygulayıcıları, Ermenilerin mallarını, tarım ve zanaatta kullanılan üretim araçlarını ele geçirip diğer aşiretler karşısında iktisadi pozisyonunu güçlendirmeyi hesaplıyordu. Aşiret rasyonalizmi gereği iktisadi pozisyonları güçlenirken, artı-değer olarak itibari pozisyonları da güçleniyordu. Esasen merkezi otoritenin gerilemesi gücün yeniden keşfini beraberinde getiriyordu. Zaten dönemin matbuatlarına bakıldığında, gücün cazibesine yapılan aşırı vurgu, güçlü olanın haklı olduğunun sürekli işlenmesi, meşru tek gücün şiddet olduğunun altının çizilmesi, olan biteni resmediyordu. Fiziksel şiddeti/üstünlüğü ve gücü, toplumun temeline kural koyucu bir norm olarak yerleştiren tekamülcü sosyal Darwinizmin kalın izlerini yansıtan bu şiddet fetişizmi, olayda kilit öneme sahiptir. Talan geleneği ile Kürtlerin gündelik yaşamındaki şiddet unsuru başıboş, denetimsiz ve kuralsız bir yüzer gezer durum inşa etmişti. Dönemin hatıratından da görüleceği üzere, talan yani lokal olarak örgütlenmiş ama kuralsız bir şiddetin Kürt toplumunu rehin aldığı görülmektedir. Kuraldan hoşlanmayan, talancı şiddetle kendisini ispat eden, iktisadi olarak sınıfsal durumunu tahkim eden ve talan ganimetleri üzerinden statü peşinde koşan küçük adam için gün bu gündü. Soykırımda aktif rol alan sıradan küçük adamlar, soykırımdan sonra hem zenginleşti hem itibar sahibi oldu. Ezcümle Kürdistan'daki bu kuralsız ama örgütlü şiddet Ermeni Soykırımı'nda tam saha pres işbaşındaydı.

Kürdistan'ı bir açık mezbahaya çeviren şiddet resitallerine bakmak, "şiddetin şizofrence icra edilmesi" hakkında bir fikir verebilir.[2] Şiddeti çığırından çıkarıp vahşet sınırlarına ulaştıran motivasyonun kökeninde hınç vardı. Bu etnik hıncın, dinsel hıncın ve iktisadi hıncın çarpan etkisi yaratan birleşiminin yakıcı bir şiddete dönüştüğü ortadadır. Hafsalanın almayacağı primitif araçlarla carileştirilen şiddet pratikleri söz konusuydu. Bu anlamda holocaust şiddetinden farklı bir kipte seyreden şiddet çılgınlığı vardı ortada. Holocaust şiddeti ağırlıkla kamp benzeri toplama alanlarında gündeliğin ve sokağın dışına yönlendirilmiş bir şiddetin merkezileştirilmesini simgeliyordu. Bilimsel yöntem ve araçsal modernliğin baskın olduğu holocaustta şiddetin vahşeti, gaz odaları gibi teknoloji seanslarına emanet edilmişti. Ermeni Soykırımı bu anlamda Ruanda Soykırımı gibi, şiddetin arkaik araç ve yöntemlerle gündeliğin ve toplumun orta yerinde carileştirildiği bir çılgınlıktaydı. "Gördüğün yerde öldür" kaidesiyle şiddet her yerdeydi, anonimdi, fragmanterdi ve aperatifti. Pala, tırpan ve dirgen gibi daha çok köy ekonomisine ait araçların eşlik ettiği bu imece halindeki şiddet

1 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem,* Evrensel Basım Yayın.

2 Hampartsum Çitçiyan, Kürdistan'da icra edilen soykırımdan tesadüfen kurtulmuş biriydi. Krikor Balakyan ise İstanbul'dan alınıp Anadolu'nun içlerinde öldürülmesi ferman buyurulduğu halde soykırımdan tesadüfen kurtulmuş biriydi. Çitçiyan Kürdistan'da şiddetin vahşet tonlarını, Balakyan ise Anadolu'daki şiddetin çıldırmış halini anlatmaktaydı. Soykırım şiddetinin benzersizliğini görmek için bkz. Hampartsum Çitçiyan, Ölüme Kıl Payı, Belge Yayınları, Krikor Balakyan, *Ermenilerin Golgotası,* Belge Yayınları.

banyosu, cinsiyetçi bir icra ile çoğunlukla taşeronlar üzerinden pratize edilmekteydi. Şiddet ağırlıkla erkeklere özgülenmişti; kadınlar çoğu zaman öldürülmeye bile değer görülmeyip mal gibi ganimet borsasında değerlendiriliyordu. Çocukların katli ise şiddetin bonusu olarak işin bir parçası olmuştu. Bu vahşet fragmanları bir şiddet ritüeli gibi toplumun orta yerine kurulmuştu. Şiddete bulaşan, en çok öldüren kişi taltif edilip makbul bir cemaat üyesi gibi baş köşeye buyurulmaktaydı. İşlenen her cinayet erkekliğin bir tekamülü payesiyle onurlandırılmaktaydı.

Sıradan Kürtlerden murad edilen büyük oranda ya aşiretsiz ya da güçsüz bir aşirete mensup, toprağı olmayan ve de Osmanlı-Rus savaşlarının yol açtığı iktisadi yıkımın kurbanları olarak daha çok kırsal ehli sivil Kürt unsurlardır. Daha çok da merkezin periferisinde yaşayan bu kesim, rejimin şeyhler üzerinden yedekleme yönünde formatladığı modüler pusucu güçtü. Daha çok pogrom lokasyonuna yakın ve Kürt-Ermeni hinterlandının kaybedenleri olan bu asabi kitle, iktisadi hayatta üretim ilişkilerine bile dahil olmadığı için gözünü pogromlardan arta kalan menkul mallara çevirmişti. Gündeliğin ideolojisi ile yaşayan bu "endişeli pusu ehli" Ermenilerin üzerine basarak orta sınıf olmanın hayalini kurmaktaydı. Onları vurucu güç olarak motive eden ise büyük oranda şeyhlerin dinsel performanslarıydı.[1]

Talanın neredeyse iktisadi politik olarak Kürdistan ekonomisinde üretici tek faaliyet olduğu bu dönemde sıradan Kürtleri güdüleyen şey büyük oranda Ermenilerden geriye kalacak olan ganimetlerdi. Özellikle menkul ve taşınır mallara göz diken sıradan halkın payına nadiren toprak düşmekteydi. Toprak ve araziler çoğunlukla Hamidiye elitlerinde kalırken, menkul ve ayaküstü mallar sıradan Kürtlerin payına kalmaktaydı. Rejimin pogrom aklı, pogrom alanına yakın sıradan Kürtleri mobilize edip bindirilmiş kıtalar halinde olay yerine taşımaktaydı. Kimi şeyhlerin ideolojik motivasyon olarak gayrimüslimlerin-Ermenilerin can ve mallarının dinsel açıdan helal olduğuna dair fetvaları, sıradan Kürtleri ekstradan motive ediyordu. Sıradan Kürtleri güdüleyen bir başka etkenin reform söylentisinden duyulan korku olduğu açıktır. Bu coğrafya üzerinde Ermenistan'ın kurulacağına, gayrimüslim bir idarenin altına girileceğine dair duyulan korku belli ki sıradan Kürtleri Ermenilere karşı saldırgan bir tavır içine sokuyordu.[2] Modernleşmeye duyulan tepki de bununla bağlantılıydı. Modernleşmeyi Ermeni kişiliğinde birer stereotip olarak gören bu akıl, modernleşmeye karşı tedirginliğini Ermeniye hınç duyarak bilemekteydi. Arendt'in tam da Nazi Almanya-

1 Şeyhlerin ana akımı Sultan'dan çok halife canlısıydı. Şeyhlerin bir kısmı Sason'da, Urfa'da soykırımlarda aktif birer küçük adam tipolojisi sergileyerek Ermenilerin canını alan güruhtandı. Bir kısmı Ermenilerden hazzetmediği halde yapılanın zulüm olduğunu görüp sessizliğe bürünürken, diğer bir kısmı ise bunun zulüm olduğunu belirtip zulme açıkça tavır aldı.

2 Sadettin Paşa'nın neredeyse gittiği her yerde Ermenilere ayrıcalık verileceği söylentileriyle karşılaşması işin ciddiyetini göstermekteydi. Bir noktadan sonra bu ayrıcalık korkusunun altında yatan psikolojinin Müslim-Gayrimüslim eşitliğine dair itirazın yönlendirdiği bir eşitlik korkusu olduğu görülmekteydi. Hamidiye Kürtleri rejimin ayrıcalıklı Kürtleriydi. Ve başka ayrıcalıklı kimselerin olma ihtimali onları ifrit etmekteydi belli ki.

sı'nda kötülüğün, insanların görür görmez kötülük olduğunu anlamalarını sağlayan niteliğini kaybettiğini, kötülüğün kötülük olmaktan çıkıp anlamını yitirdiği anlar dediği anlar, şüphesiz Kürdistan'da bu anlardı.[1]

Soykırıma Çeyrek Yüzyıl Kala: Kürdistan Gazetesi

Kürdistan gazetesi Kürtlerin ilk neşriyatı olma vasfı kadar, dönemin Kürt-Ermeni ilişkilerinde oynadığı cesur ve spektaküler rol ile de ele alınmayı hak ediyor. Gazetenin hakkaniyetli sayılabilecek bir duruşla neredeyse her sayıda Kürt halkına, Ermenilere zulmetmemeleri konusunda çağrıda bulunması epey anlamlıdır. Hatta bir adım öteye giderek, Abdülhamid zulmüne karşı iki halkı ortak bir gelecek fikri etrafında birleşmeye bile davet ediyordu. Aynı gazete Kürtlere seslenme babında çoğunlukla ümera, şeyh ve ağalara hitap ederken, Ermenilere yapılan zulmün durdurulması için bu kaidesini bozarak doğrudan Kürtlere seslenmesiyle de benzersizdir. Gazete sahibi Kürt-Ermeni ortak yaşamından sitayişle bahsederek buna değer atfedip bunu bir ittifakla devam ettirme yanlısıdır. Ve dahası, kısmi soykırımlara Kürtlerin iştirak etmemesi yönünde uyaran, Hamidiye Alayları'nın talancılığına çok sert eleştiriler getiren gazetenin birkaç yazısına bakmak, "kısmi soykırımlardan soykırıma" giden ince yolda Kürt iştiraki hakkında bir fikir verebilir.

Gazetenin sahibi A. Rahman Bedirhan, Kürtlere seslenerek[2] *"Büyüklük, şan ve şerefin, Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayları'na kaydolmakla sağlanamayacağı"*nın altını çizer. Hamidiye reislerine ise, *"Yapılan talan ve vuruşmalardan sizin elinize ne geçti"* sorusunu sorar. *"Bir-iki kan dökücü müflisin Ermeni mallarına el koyarak zenginleştiği"*ni hatırlatan yazar, talan ekonomisiyle politik sistemin bağını kurar. *"Her* şeye rağmen *Ermenilerden masum olanların korunması gerektiği"*ni belirterek, *"bir iki bozguncu için iki milyon Ermeni'nin katledilemeyeceği"*ni hatırlatır. *"Ermenilere karşı olan bastırma hareketinde düşmanlığın kişilerle sınırlı tutulması"*nı salık verip *"etnik ve kolektif bir cezalandırmadan kesinlikle kaçınılması"*nın üzerinde durur. *"Baskıcı bürokrasinin hırsızlığa ve Ermeni katliamına olan teşvikine karşı Kürtlerin bu oyuna gelmemesi gerektiği"*ne dair uyarır, *"talana uğrayıp mallarını kaybeden Ermenilerin maddi zararlarının tazmini için Kürtlerin kendi malvarlıklarından onlara vermesi"*ni öğütlerken, "*masum Ermenilerin öldürülmesi girişimlerine karşı Kürtlerin kendi yaşamlarını ortaya koyarak onlara siper olması"*nı salık verir.

Başka bir sayıda[3] ise gazete sahibi, "*Kürdistan'da Ermenilerin fesad ve vuruşma gerçekleştirdikleri"*nden bahsederek, *"buna rağmen bunun Kürtlere genel bir katliam yapmak için*

1 Hannah Arendt, *Kötünün Sıradanlığı,* İletişim Yayınları.

2 *Kürdistan*, sayı 25.

3 *Kürdistan,* sayı 26.

hak vermediğini" hatırlatır. *"Bir suç varsa ancak suçu işleyen ondan sorumlu olabilir"* diyen yazar, modern ceza hukukunun suç ve cezanın şahsiliği ilkesinin içinden konuşmaktadır. *"Bu toplumun içinden bazıları suça bulaşsa da genel çoğunluğun masum olduğuna"* dikkatleri çeker. *"Ey Kürtler kendinizi ıslah edeceğinize masum Ermenileri öldürüyorsunuz... Size sığınan Ermenileri koruyup gözetleyiniz"* der ve Kürtlere Ermenilerle ittifaka girmelerini önererek, "*ancak bu şekilde Abdülhamid'in zalim memurlarından kurtulabileceklerini"* vazeder. Aynı sayının başka bir yazısında ise, Sason olaylarının hemen ertesinde Hünkârı zalim Haccac ile kıyaslayarak, iki halkın birbirinden nefret eder hale gelmesinin biricik sorumlusu olarak Sultan'ı işaret eder. *"Ermeni Kürt'ten bir fenalık mı görmüş?"* diye sorup, "*hayır"* cevabını verdikten sonra, *"ya Kürtler Ermenilerden ne gördü?"* sorusuna "*hiç*" cevabını verir. Yazar belki de ilk kez katliamlarda rol oynayan aktörlerin adını doğrudan vererek, Hamidiye Alayları'nın bu zulümden sorumlu olduğuna işaret eder. Bu zulmün Abdülhamid eliyle Hamidiye Alayları'na yaptırıldığına dikkat çekerek, Kürtlerin sınıfça düşük profilli olanlarına rütbeler verilerek yüceltilmesinden şikayet eder: *"Mısto Keçelo çoban olduğu halde ne şekilde paşa yapılarak milletin başına bela yapıldı"*ğından bahseder ve bu mücrimlerin her şeyi yapabileceğini belirterek *"Ermenileri de keser Müslümanı da yağma eder"* der.

Yine başka bir sayıda,[1] bu sefer sıradan Kürtlere *"Geli kurdo"* diye seslenen yazar, *"Ülkelerinin geleceği için çalışacağınız yerde masum Ermeni kadın ve çocuklarını öldürüyorsunuz"* der. *"Van ilinde birkaç yıl önce hünkârın emriyle Ermenileri öldürüp yok etmek için bir toplantı tertip edildiği"*ni iddia eder ve bu toplantının amacının "*Ermenileri Kürtler eliyle öldürmek*" olarak açıklar. *"Hünkârın bu komplosuna karşı toplantıda söz alan Şeyh Ubeydullah*'ın hünkârın bu emrine karşı çıkarak *'biz bugün Ermenileri sebepsiz yere öldürürsek yarın başkalarının da Kürtleri öldürebileceğini'* söylediğini" aktarır. Güçsüz Ermenileri öldürmenin Kürtlerin namını lekelediğini belirten yazar, "*Kürtlerin hem kendi aralarında hem de Ermenilerle tez elden ittifak yapması"*nı önerir. İlk defa yazar, söylemden eyleme geçeceğinin haberini vererek, *"ö*r*gütleme yaptığı"*nı ve *"acem hududu üzerinden Kürdistan'a girerek Kürtleri ve Ermenileri Türk zulmünden-köleliğinden kurtaracağını"* müjdeler. Aynı sayıda yine doğrudan Kürtlere "*Ermenileri öldürdünüz*" diyen yazar, *"bu fiilin geleneksel Kürt şanına yakışmadığı"*na dikkat çekerken, *"birtakım güçsüz Ermenileri katliam etmek kendi evinizi ve kendi vatanınızı yıkmak değil midir"* diye soracak kadar hakkaniyetin içinden konuşur.

Başka bir sayıda[2] ise, Hamidiye Süvari Alayları başlığıyla yayımlanan yazıda, bu alayların kurulmasındaki asıl maksadın "*hünkârın zulmü altında inim inim inleyen Ermenilerin adalet taleplerine karşılık, Zeki Paşa'nın, hükümetçe Ermenilere uygulanan zulüm karşısında Kürtlerin onlarla ittifak etmelerinin önünü kapamak için bu formülü geliştirdiği"*ni ileri sürer. Kürdis-

1 *Kürdistan,* sayı 27.

2 *Kürdistan*, sayı 28.

tan'da alayların tesisi ile üç halkanın oluştuğuna dikkati çeker: *"Ermeniler, Hamidiye Kürtleri ve Hamidi olmayan Kürtler."* Bu üç kesimin birbirlerinin düşmanı olduğuna vurgu yapan yazar, "*bunların birbirlerini talan ettiğine, öldürdüğüne ve bu şekilde ülkenin mezbahaneye döndüğüne*" vurgu yapar. *"Hükümetin emirlerine ve kanunlarına boyun eğmek zorunda bırakılan bir unsuru büsbütün işkence altına almak ve yok etmenin amaçlandığını"* söyler ve açık bir soykırım kavramı tarifi yaparak, "*alayların bu amaç için kullanıldığına*" dikkati çeker.

Kürdistan'da İcra Edilen Kimi Pogromlar

Kürdistan gazetesinin tüm sağduyulu yayınları ne yazık ki akim kalacaktır. Kürtlere katliamlara katılmayıp Ermenilerle ittifak öneren bu akıl, belli ki sınırlı bir etkiye sahipti. Neşriyatın kapanmasından sonra bu hinterland mezbahaneye dönerek peş peşe pogromlar gördü.

Sason genel olarak özerk bir yer olup Osmanlı'ya vergi vermeyi reddetmesi ile gündeme geldi. Sason halkı devlete bu şekilde meydan okurken, kimi Kürt aşiretlerin topraklarına göçebe olarak girmesine de engel çıkarmıştı. Bu şekilde hem kimi aşiretli Kürtlerin, hem de devletin öfkesini üzerine çekmişti. Topçu desteğini arkasına alan Hamidiye Kürtleri kısa sürede Sason'u yerle bir etti. Binlerce Ermeni katledilerek Ermenilere gözdağı verildi hem de kısmi soykırımın provası yapılmış oldu. Benzer bir hadise Erzurum'da yaşandı, bu sefer Türk-Kürt müşterek prodüksiyonlu saldırılar gerçekleştirildi.

Zeki Paşa'nın Harput'ta pogromlar başlamadan önce, Ermenilere istediklerini yapmaları için Kürtlere izin verdiği rivayet edilmekteydi.[1] Devam eden günlerde Harput'a komşu köy ve yerlerden gelen Kürtler ile Türkler Harput'taki Türkler ile birleşerek 176 yeri yağmalamış, 8054 ev yakmış ve 15 bin civarında Ermeni öldürmüştü. Benzer olaylar aynı yıl içinde Silvan taraflarında da görülmektedir.[2] Benzer olaylar aynı yıl içinde Eğin'de de meydana gelirken, hep olageldiği gibi pogromların başlama vuruşu patlatılan bir el silah sesiydi. Şehirdeki Ermeniler ticaret ile hemhal olan görece zengin Ermeniler idi ve ganimetin çokluğu göz kamaştırmıştı. Olaylar yine Kürtler ve Türklerin iştirak halinde paslaşmasıyla olup biterken, binden fazla Ermeni ve yalnızca bir asker ölmüştü. Yine bu tarihlerde Van merkezli saldırılarda ise kent merkezinde 500, kırsal bölgelerde ise iyimser rakamlara göre 10 bin civarında öldürülen Ermeni söz konusuydu. Van pogromları geride birkaç bin ölü, yerle bir edilmiş yüzlerce köy bırakırken, Kürt Ermeni ilişkileri artık tamamen kopmak üzereydi.[3] 1870 salnamesine göre Van'da Müslüman nüfus %27 iken, 30 yıl içinde %42'ye varmıştı.[4]

1 Kieser, age, sf. 284.

2 Kieser, age, sf. 286-287.

3 Kieser, age, sf. 312-313.

4 Kieser, age, sf. 321.

Urfa'da pogromlar başlamadan önce 1870 yılındaki verilere göre 18.000 Türk ve Kürt ile 10.000 Ermeni ve diğer değişik halklar yaşamaktaydı. Sağduyulu tahminler, olaylarda ölenlerin sayısını 5 bin olarak vermekteydi.[1]

1895 ve 1896 katliamları başıboş ve yüzer gezer otonom şiddet unsurlarının spontane gerçekleştirdiği ve lokal çıkarlara hizmet eden pogromlar değildi. Bu katliamlar Berlin Konferansı'nın hemen ertesinde, Osmanlı bürokrasisinin fizibilitesini yaptığı ve bölgeyi Ermenisizleştirme politikasının planlanmış, icra edilmiş maksatlı bir yok etme harekâtıydı. Katliamları koordine edenler Sultan'a doğrudan bağlı bürokratik kadrolar, Sultan'a doğrudan bağlı yerel otoritelerdi. Mesela Van örneğinde olduğu gibi, katliamda saraydan gelen önemli kişilerin parmağı olduğu açıktı. Yine katliamın durması için başkentten gelen bir telgrafın okunması yeterliydi. Bunlar merkezin işin içinde olduğunun açık kanıtlarıydı. Her pogrom öncesi yapılan idari hazırlıklar, katliam öncesi borazan sesleri, katliam yerlerine şiddet unsurlarının taşınması benzeri hazırlıklar, olayların koordinasyonu hakkında net bir fikir vermektedir. Buna bağlı olarak Hamidiye Alayları'nın kırsalda ve gerektiğinde vilayet merkezlerinde can alıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Açıkçası Kürtlerin önemli bir kısmı bu pogromlarda yüz kızartıcı bir rol oynadı. Bu yıllardaki pogromlar Ermeni halkını topyekûn ortadan kaldırmayı hedefleyen bir pratik sergilemediği için klasik anlamıyla bir soykırım sayılamaz. Metodik ve örgütlü tedbirlere gereksinim duyduğu ve din değiştirilmesi halinde anında kurtuluş imkânı tanıdığı için, etnik temizlik kavramı da uygun değildir. 1895 katliamları, kavramın muhteviyatıyla uyumlu olacak şekilde, arkasında bir üst akıl olarak devletin olduğu pogromlardı. Katliamlarda kurbanların yüksek sayılar arz etmesi ve telgrafın işlevi, bindirilmiş kıta ve borazan sesi gibi birtakım organizasyon unsurları nedeniyle Mark Levene'nin "kısmi soykırım" kavramı bu olayları izah eden bir çerçeve sunmaktadır.[2]

Soykırıma 7 Yıl Kala Kürdistan Teavvün ve Terakki Gazetesi

1908'deki Jön-Türk Devrimi olarak da nitelenen bu hareket, sosyal bir dönüşüm için büyük potansiyel vaat etmekteydi. Bilhassa Kürtler eskiyi derhal unutup yeniye umutla bakmak istiyordu. Hamidiye Kürtleri ise eski rejim dönemindeki popüler iktidarlarının sarsılacağı kuşkusuyla bu kansız devrimden hoşlanmadı. Ermeniler ise eski rejimden kurtulmanın memnuniyetini yaşarken, Osmanlı subay bürokrasisi ve entelijensiyasının artan milliyetçilikleri nedeniyle tedirgindi. Meşrutiyetin ilanı ile yeni rejimin vilayetlerdeki politik aygıtlarda köklü personel değişikliğine gitmemesi nedeniyle bu rejime de şüpheyle bakıyorlardı. Tam da bu sırada Kürd Teavün ve Terakki gazetesi çıkmaya başladı. Bu neşriyattan bazı yazılara bakmak dönemin Kürt-Ermeni hinterlandı üzerindeki sonbahar iklimi hakkında bir fikir verebilir.

1 Kieser, age, sf. 337.

2 Kieser, age, sf. 355.

İlk sayıda Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin içtüzüğüne yer veren gazete, *"Kürd Teavün ve Terakki Cemiyetinin"* kuruluş gerekçesi olarak *"Kürd halkının… diğer yurttaşlarla özellikle de Ermenilerle uygarca uzlaşmasını ve ulusallık bakımından iyi geçinmesini sağlamak konularına dayanır"* kaidesini tüzüğüne alarak iyi niyetini göstermiştir.[1] Aynı sayıda Cemiyetin başkanı Seyyid A. Kadir'in bir yazısına da yer verilmiştir. A. Kadir;[2] "*…eski yönetimin kötü politikaları nedeniyle aşiretler ve gayrimüslimler arasında çeşitli sorunlar yaşandığı, Kürdistan'da sevgi bağlarının koptuğu... Anayasanın ilanıyla özgürlük ateşinin yandığı"*ndan bahsederek; *"bazı Müslüman olmayan unsurların özgürlüğü yanlış yorumladığı, istibdattan etkilenerek geçmişe ait pek çok acıklı işler ortaya koydukları, kendiliklerinden bazı suçlar uydurdukları, özel basınlarının da şikâyet vaveylası kopardıkları*"-na değinir.

"Bunun etkisi altındaki hükümetimiz ise, Kürt büyükleri ve ileri gelenlerini baskı altına alıp hapse atmakta ve toprağın geri alınması iddiaları ortalığı sarmakta" diyen yazar sözü Hamidiye Alayları'na getirir: *"Hamidiyenin kaldırılması benzeri siyasi yanlışlıkların gündeme gelmesi kaygı vericidir. Böyle yapılması durumunda unsurlar arası soğukluk giderilmez aksine genişler..."* der ve sözü vatandaşlara getirir: "*Zarar gören vatandaşların zarara uğradıklarını inkâr edemeyiz..."* Bu zararın istibdad döneminden kaynaklandığını not ederek sadece bir unsurun değil esasında diğer Müslüman unsurların daha çok zarar gördüğüne ve *"Bu dönemin mirası olarak bir unsurun mağdur diğer unsurların zalim gösterilmesinin doğru olmadığı"*na işaret ederek, bu şekilde düzenin sağlanamayacağına inanır. Bu konuda hükümete akıl veren yazara göre hükümetin istibdad dönemi suçlarını unutması gerekir. *"Ancak kişisel suçların kanun önüne çıkarılması gerekir. O dönem eşkıyalıklarıyla nam salmış ve halen eşkıyalığa devam edenlerin derhal yakalanıp cezalandırılması"*nı talep eder. Yazar kişisel suçları bu şekilde kanuna teslim ederken, çarpıcı ve dikkat çekici bir öneride daha bulunur: *"Değişik topluluklar arasındaki soğukluk ve anlaşmazlıklar, iki tarafın büyükleri ve ileri gelenleriyle hükümetin atayacağı memurlardan oluşacak birkaç özel kurul aracılığıyla tümden çözümlenebilir."*

Neşriyatın diğer bir sayısında[3] ise çok önemli bir haber yorum yazısına yer verilir. Habere göre, derneğin esas çalışmalarından olan Kürtler ile Ermeniler arasında uzlaşma sağlama girişimlerinde başarılar elde edildiği yazılmaktadır. Bu uzlaşmanın genelleştirilip kalıcılaşması için Ermeni komitelerle görüş birliği sağlandığı ifade edilmektedir. Yine içtüzükte belirtildiği haliyle, uzlaşma için özel konsey oluşturulması ve iki halkın birlikte yaşadığı yörelerde tavsiye ve bildiriler sunulması konusunda ortaklaşıldığı yazılmaktadır.

1 *Kürt Teavün ve Terakki* gazetesi 1. sayı (KTTG), Weşanxana Deng.

2 *KTTG* 1. sayı.

3 *KTTG* 2. sayı.

Başka bir sayıda[1] ise "Kürtler ve Ermeniler" yazısı başyazı olarak yayımlanmıştır: "*Kürtler ile Ermenilerin maddi-manevi yararları* o kadar birbirine bağlı ki, *birinin yararı diğerinin de yararına, birinin zararı diğerinin de zararına olmaktadır... Ahlak ve bedeni olarak iki halk aynı olduğu gibi yaşam ve görgü biçimleri de birbirinin aynısıdır... Hatta Kürtlerin dünyaca meşhur konukseverlik, yiğitlik ve namusluluk gibi yüce değerleri Ermenilerde de görülmektedir.*" Ermeniler ve Kürtlerin aynı iyi ahlak ve güzel fiillerinin olduğunu söyleyen yazar, *"İslama sıkı sıkı bağlı olan Kürtlerin Ermenilerin haklarına her bakımdan saygı gösterdikleri"*ni de iddia edilerek, *"Ermenilerin de bağnaz olan, huzur ve rahatlığı ortadan kaldıran bazı münafıkların aldatmalarına kapılmadığını... Bu şekilde iki halkın sorunsuz bir şekilde refah ve uyuşma içinde yaşadıkları"*nı belirtmiştir. *"İsa'nın miladının öncesinden, ta 2600 yıldan beri Kürtler ile Ermeniler arasında sorun olmuş olsaydı biri diğerini çoktan imha etmiş olurdu*" diyen yazar, ciddi bir sorun olmadığını yazar. *"Kürdistan'da mukim Ermenileri bu toprak parçasının eski sakinleri*" olarak kabul eden yazar, *"ta Med döneminden bu yana Kürtlerin de bu toprakların asli sakini*" olduğunu belirtir. Devamında, "*Bu toprakları istilaya gelen yabancılara karşı Kürtlerin Ermenileri, Ermenilerin de Kürtleri koruyup savunduğu... iki halkın da birbirlerinin soy ve özgürlüklerini tanıyarak bunları güvenceye aldıkları"*nı not eder. *"O kadar ki Ermeniler Hıristiyanlığı seçtiklerinde Kürtler ise İslamı seçtiğinde aralarındaki uyum ve kardeşlik zerrece bozulmadı... her iki halk da erdemli ve bilgili yol göstericileri sayesinde yüzyıllardır kardeşçe yaşadı... 300 haneli Ermeni köyünde 10 haneli Kürt ailesinin bulunması ve tersi durumda Ermenilerin olması, göstermektedir ki iki halk birbirileriyle sevgi içinde yaşamışlardır. Yine Ermeni ve Kürtlerin İstanbul gibi uzak yerlerde birbirlerini koruyup kollaması da bu sevginin bir belirtisi"*dir... *"Gerek durum böyle olduğu halde ve iki halk arasında soy ve milliyetçe asla kin ve düşmanlık olmadığı halde, bir süreden beri kötü yönetim yüzünden iki halk arasına nifak sokulması, aralarındaki ilişkiyi bir nebze de olsa bozmuştur. Bu nifakın bir sebebi de buralarda okulların açılmaması ve her iki halkın çocuklarının eğitimden uzak tutulması"dır. "Ne zaman ki anayasa ilan edildi, işte o vakit Ermenilerle Kürtler bir araya gelip uyuştular ve sevinçle öpüşüp barıştılar. Anayasayla bu iki halk birbirini yeniden tanıdı ve yok olmaya yüz tutmuş olan eski sevgi bağları yeniden canlandı. Ancak inkâr edilemez bir gerçek var ki, her iki halk da eski yaralar yüzünden zayıf düşüp hastalanmıştır. Bunların hastalıklarını tedavi etmek ve gerekli bakım ve ilaçları hazırlamak iki halkın akıllı ve önde gelen adamlarına düşer.*" Bu kişilerin çabalarıyla sözü seçimlere getiren yazar, "*Van'da Kürtlerin canım Garabet efendi demesini, Diyarbekir'de Ermenilerin Ahmet efendi bu milletvekilliği için uygundur deyip onu milletvekili seçelim demesini beklemek hakkımızdır"* diye bitirir.

1 *KTTG* 9. sayı.

Filmin Son Sahnesi: Nihai Çözüm 1915

Kürt-Ermeni hinterlandı 1915 yılındaki nihai çözümün icrası ile artık tamamen Ermenisizleştirilmişti. Kürtlerin önemli bir bölümü, 1880 yılından başlayarak Ermenilerin darağacına gönderilmesinde rol oynadı. 1915 yılına kadarki kısmi soykırımlarda oynadığı rolün neredeyse aynısını nihai çözümde de sergilediler. Uygulamada ve sahada Ermenilerin hem ipini çektiler hem de Ermenilerin ipini çekmek isteyenlere ip tedarik ettiler.

1915 Soykırımı'na kadar Kürt yazılı basını aslında mahcup bir şekilde Kürt-Ermeni hinterlandının devamından yanaydı. Kürdistan gazetesinden Roji Kurd neşriyatına tüm yayınlar her ne kadar Kürt-Ermeni hinterlandı üzerinde Ermenilerle siyaseten rekabette bulunduysa da komşuluk hukuku bakımından samimiydi. İlişkilerin yeniden formatlanması halinde bu ilişkinin sürebileceğine inanmışlardı. Ne var ki buna rağmen bu samimi fikir ve çabalar akim kaldı. Peki ama bu feraset sahibi çağrılar neden akim kaldı?

Bunun için döneme tanıklık edenlerin hatıralarını taradığımızda, karşımıza kocaman bir sukutu hayalin çıkması enteresan bir durumdur. Esasında döneme tanıklık eden aydınların ekseriyeti sonradan kaleme aldıkları hatıralarında, Ermenilerin Kürtlerle aynı ırktan (aryen) geldiğine değinerek, aralarında tarih boyunca bir sorun olmadığına işaret etmeleri zikredilmeye değer bir nitelik arz etmektedir. Bu kabilden M. Nuri Dersimi, Kürtlerle Ermenilerin akraba olduklarını belirterek, yan yana yaşayan iki halktan birinin uzağa ticaret için gitmesi durumunda evladını, malını-mülkünü diğerine emanet edecek kadar iyi komşuluk ilişkilerine sahip olduğuna işaret eder.[1] Hal böyleyken çok kısa bir süre içinde bu iki komşudan Kürt olanının Ermeni komşusunun Kürdistan coğrafyasından silinmesinde rol oynamasını neye yormalı? Yine eğer iddia edildiği gibi, iki halk bu kadar iç içe geçmiş idiyse, Kürtlerin, neden Holocaust zamanlarında Yahudilere karşı işbirliği önerilen Danimarka'nın, bu ölümcül işbirliğine karşı gerekirse krallarının da tıpkı Yahudiler gibi sarı yıldız takacağını belirtip Nazilere meydan okumasına benzer bir tavır sergileyemediği muhakkak irdelenmelidir.

Dönemin Kürt aydınlarının yazdığı hatıratta, bu konularda kategorik olarak dışsal etkenlere sığınmakla olay anlatılmakta. Rus, İngiliz müdahalesinden Abdülhamid ve İttihatçılara kadar geniş bir skala, müşteki masasına oturtulurken, olaydaki Kürt iştiraki mahcup bir edayla birkaç aşiretin üstüne atılarak geçiştirilir. Nitekim Cigerxwîn, Dersimi, İhsan Nuri başta olmak üzere dönemin kalemleri, hem Kürtlere hem de Ermenilere düşman yalnızca birkaç aşiretin vebaline değinir. Dönemin aydınlarına göre olayı merkezi hükümet planladı; onun sınırlı sayıda Kürt aşireti işbirlikçileri de yardımcı oldu. Diğer bir ifadeyle dönemin aydınlarına göre soykırımdan, merkezi hükümetle iş tutan bu birkaç taşeron aşiret sorumlu tutulabilir.

1 M. Nuri Dersimi, *Hatıratım,* sf. 37, Doz Yayınevi.

Oysa iş birkaç taşeron aşiretin üstüne yıkılamayacak derecede komplike ve girifttir. Anılan tanıklıklar en başta da sıradan Kürtlerin olaydaki rollerini görmezden gelmekle maluldürler. Soykırımdaki sıradan Kürtlerin rolü görülmeden yapılacak her yorum eksik ve kusurludur. Soykırımdaki Kürt iştirakini ele aldığımızda Hamidiye Alayları asal özne ise, sıradan Kürtler gizli öznedir. Yine Kürt iştirakinin soykırımdaki çılgınlık derecesindeki şiddet seremonileri görülmeden bu iştiraki ele almak tutarsız ve samimiyetsiz olacaktır. Kürt iştiraki olmasaydı soykırımın yine de icra edileceği Kürt coğrafyası dışındaki soykırım pratiklerinden belliydi. Ne var ki Kürt iştiraki olmasaydı, Ermenilerin Kürt-Ermeni hinterlandından silinmesi bu kadar kolay olmazdı. Belki Ermeniler Anadolu'dan silinirdi ama Kürdistan'dan silinemezdi. Kürtlerin kahir çoğunluğu tıpkı holocaust sırasında Danimarka kralının Yahudilere sahip çıktığı gibi Ermenilere sahip çıksaydı, bu hinterland muhtemelen hâlâ devam ediyor olabilirdi.

Ezcümle bugün artık Hamidiye Alayları ve müştemilatı aşiretlerin soykırımdaki pozisyonları yeterince bilinmektedir. Ne var ki sıradan Kürtlerin bir bölümünün soykırımda takındığı proaktif rol neredeyse hiç bilinmemektedir. Sıradan Kürtlerin bir bölümünün Ermenileri canla başla korudukları bir gerçek. Fakat bunların istisna olduğunu, Kürdistan'da Ermenilerin fiziksel ve kültürel açıdan silinmeleri kanıtlamaktadır. Önemli bir kesimin ya fiilen olaya katıldığı ya katliamcılara yardım ettiği ya da seyirci kalarak sonrası için cazip düşler kurduğu ortadadır. Bu kesimlerin sadece eylemlerini değil davranış kodlarını da çözmek ve ifşa etmek bugün için ertelenemeyecek bir ihtiyaçtır. Bu küçük adamların davranış kiplerine projeksiyon tutmak öncelikle Kürtlere düşer. Neyse ki bugünün sıradan Kürtleri, Kürtlerin sözlü geleneğinin benzersizliği sayesinde Ermeni Soykırımı'nı "qirkırına fılla", "guştina filla", "komkujiya fılla" biçiminde soykırım diskuruyla, pişmanlığa çalan bir Kürtçe terminoloji ile hatırlamakta.[1] Fakat gene de sözel hafızada Rusların Kürdistan'ı işgali, Şeyh Said İsyanı gibi benzeri dönemlerin Kürtlerin hafızasında Ermeni Soykırımı'ndan daha çok milat kabul edildiği de bir vaka. Her şeye rağmen bugünün sıradan Kürtleri büyük oranda olayı etimolojik eğip bükmelere uğratmadan, trajediden yasla bahsederken, Kürt aydınlarının henüz tam anlamıyla bu olgunluğa sahip olmadığını da eklemek gerekir.

Soykırımdaki Kürt iştiraki pek çok açıdan hâlâ sorunludur. Bilhassa Kürt siyasetleri ve aydın söylemleri, Ermeni Soykırımı'na Kürt iştirakini kelimenin bütün anlamıyla kabul etmiş değildir. Tamamen inkâr edenler istisna olsa da karşılıklı mukatele veya vuruşma sözcüğüne sığınanlar hâlâ kayda değerdir. Ana akım Kürt siyasetleri Ermeni Soykırımı'nı tereddütsüz olarak kabul etmektedir. Ne var ki sıra Kürt iştirakine geldiğinde gönülsüz bir

1 Ne var ki buna rağmen Kürtlerin gündelik yaşamında "fille" sözcüğü bir hakaret ve aşağılama sıfatı olarak hâlâ dolaşımdadır. Kürtlerin argo kütüphanesinde *"fille", "laye fille-Ermeni oğlu", "dewla fille-Ermeni dölü", "fille kuçik- Köpek Ermeni", "harsika filla Ermeni yosması"* biçiminde Ermenileri aşağılayan ve hakaret içeren etnik bazlı küfürler hâlâ mevcuttur. Hafızanın bu anlamda kirliliği de hâlâ canlıdır.

diskurla Hamidiye Alayları'nın günah hanesine bu günahlar yazılır. Sıradan halkın neredeyse tümünü tenzih eden bu korunmacı yaklaşım, soykırımı kabul eden hakkaniyetli siyasetlere gölge düşürmektedir.

Sonuç olarak 1915 Soykırımı, soykırıma katılan hiçbir aktör için bir yol kazası değildir. 1915'in ayak sesleri 1880 yılından bu yana duyulmaktaydı. 1915 Soykırımı 1880 tarihinde başlayan ve 1915 yılında final yapıp biten zamana ve coğrafyaya yayılmış bir yok etme stratejisiydi. Bu sese eşlik eden Kürtlerden bazıları mal için, bazıları ikbal için, bazıları toprak için, bazıları ise korku için iştirak etmiştir. İştirak edenlerin hemen hepsi de ne yaptıklarının tamamen farkında olarak, bilinçli bir kasıtla bu işi icra etmiştir. Bu nedenle bir bütün olarak Hamidiye aşiretleri ile sıradan Kürtlerin kayda değer, önemli bir bölümü tıpkı kutsal kitapta yazdığı gibi, hem Ermenileri öldürdü hem de bağını aldı.

Kaynakça:

Kürdistan Gazetesi	Weşanxana Deng.
Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi	Weşanxana Deng.
Roji Kurd Gazetesi	Weşanen Enstituya Kurdi ya Stenbole.
M. Nuri Dersimi,	*Hatıratım*, Doz Basın Yayım.
Cigerxwîn,	*Hayat Hikâyem*, Evrensel Basım Yayın.
Ziya Gökalp,	Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Kaynak Yayınları.
Celadet Ali Bedirhan,	Hawar Dergisi, Nudem Yayınları, Mustafa Kemale Mektup- Avesta Yayınları.
Ali Şeriati,	Medeniyet ve Modernizm, Yeni Zaman Yayınları.
Hannah Arendt,	Kötülüğün Sıradanlığı, Metis Yayıncılık.
Krikor Balakyan,	*Ermenilerin Golgotası*, Belge Yayınları.
Hampartsun Çitçiyan,	*Ölüme Kıl Payı*, Belge Yayınları.
Janet Klein,	*Hamidiye Alayları*, İletişim Yayınları.
Zınar Silopi (Qedri Cemilpaşa),	*Doza Kurdistan*, Weşanen Bir.
Sami Önal,	*Sadettin Paşanın Anıları*, Remzi Yayınevi.
Hans-Lukas Kieser,	*Iskalanmış Barış*, İletişim Yayınları.
Wadie Jwaideh,	*Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları.
Hamid Algar,	*Nakşibendilik*, İnsan Yayınları.

Osmanlı Döneminde Ermeni Sosyalistler

Kadir Akın

Osmanlı İmparatorluğu'nda Marksist ve Sosyalist hareketleri araştıran tarihçiler, 1908 yılı öncesine dair Osmanlı'daki sosyalist harekete, örgütlere ve onların partilerine ilişkin anlatacak pek fazla bir şey bulamazlar. Bu konuda önemli araştırmalar yapan Mete Tunçay, "Türkiye'de solun, asıl, ikinci Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkması bir rastlantı değildir" der ve "1908 hareketini, burjuva devrimleri kategorisinde görmek gerekir. Bunun içindir ki çağdaş sol, Batıda 1789 Devrimi'nin ertesinde olduğu gibi, Türkiye'de de 1908-1925 döneminde doğmuştur" diye devam eder.[1] Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında sosyalizm adına mücadele veren, Meclis-i Mebusan'da temsilcileri olan ve Balkan Savaşı'nda "vatan savunması" yapan Ermeni Sosyalist Partileri ve örgütleri (bu topraklara -bugün bile aradan geçen onlarca yıla ve zulme rağmen- bağlı oldukları süreçten bahsederken) unutmak anlaşılır gibi değildir.

Çok açıktır ki, bu topraklarda sosyalizm fikrini canları pahasına savunan ve yaşatanları konu etmemek ya da araştırmaların dipnotlarına sıkıştırmak, yaşanan bir tarihi en hafif deyimiyle "yok saymak" demektir. Ne yazık ki yakın zamana kadar olan tam da budur. Osmanlı'da sosyalist hareketin başlangıç ve gelişim tarihi, yaygın anlatımla meşrutiyet sonrasına dayandırılır ve Türk tarih anlatıcılarının gözüne ilk çarpan da Hüseyin Hilmi olur. Hâlbuki bu topraklardaki ilk sosyalist H. Hilmi olmadığı gibi, ilk örgüt de Osmanlı Sosyalist Fırkası değildir. Göze çarpmasının temel nedeni açıktır ki Türk (ve Müslüman) kökenli oluşudur. Bir başka neden ise, bu topraklarda sosyalizm mücadelesini başlatanların zorunlu göç ve soykırım yoluyla aramızdan alınmaları da olabilir ki, bu unutuşun adı başka türlü konmalıdır!

1 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, İletişim, 2009, İstanbul, c.1, sf. 32.

Tarihin Doğru Hatırlanması

"Türkiye sosyalist hareketi" tarihinin ilk öncülleri içinde, Ermeni ve Rumların kurucu özne olarak yer aldıkları bilinse de Türkiyeli sosyalistler, hareketin tarihini buradan başlatmazlar. Gerek Mustafa Suphi önderliğinde kurulan Türkiye Komünist Partisi (TKP), gerekse sonraki yıllarda şekillenen sol-sosyalist örgütler ve partiler bu konuda bir araştırma ve geçmişle yüzleşme çabasının içine girmediler. Kuşkusuz bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devamı olan ve T.C.'nin kuruluş ideolojisi olarak kabul edilen Kemalizmin, sol üzerinde yarattığı etkiden kaynaklanıyordu. Tehcir kararıyla birlikte soykırım suçu işlemiş, 1918 yılında İstanbul'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde yargılanmış, sonra Malta'ya sürülmüş birçok isim, bizzat M. Kemal tarafından kurtarılmış ve bu isimler Cumhuriyet'in kuruluşunda önemli görevlere getirilmiştir. 1920'den itibaren Ankara Meclisi'nin İttihatçıların Ermenilere dönük politikasına tümüyle sahip çıktığına tanık olacağız. Ankara Meclisi, Cumhuriyet'in ilanından epey önce 1920'lerde, Ermeni Soykırımı suçu işleyen Boğazlıyan Kaymakamı Kemal ile Bayburt davası sanıklarından Nusret'i "ulusal şehit" ilan edecek, Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinin idamla cezalandırdığı sanıkların ailelerine maaş bağlanması kararı alacaktı. 1 Mart 1921'de Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'ne yıllık raporunu sunarken, 350 milletvekilinden 68'inin İstanbul Meclisi'nden gelen eski mebus ve 12'sinin eski Malta sürgünlerinden olduğunu açıklayacaktı. Kemalist Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun büyük bölümünün İttihat ve Terakki orijinli olması tesadüf değildir.

Ermenilere ve Rumlara uygulanan tehcirin ve bu konuda yaratılan algının, Türkiye'deki sol-sosyalist hareketler üzerinde de uzun yıllar etkili olduğunu kabul etmek gerekiyor. Sol-sosyalist hareketler üzerindeki Kemalizm etkisinin ve enternasyonalizm konusundaki zaafın, bu topraklarda yaşayan "öteki" sosyalistlerin ve onların mücadelesinin görmezden gelinmesine, unutulmasına ve hatıralarının gelecek kuşaklara aktarılamamasına neden olduğunu söyleyebiliriz. Anahide Ter Minassian bu konuyla ilgili "Ermeni ulusal hareketinin yükselişinin başlangıcını simgeleyen, Ermeni sorununun uluslararası bir nitelik kazandığı Berlin Kongresi'nden –1878– bugünkü sınırları ile çağdaş Türkiye'nin yaratılmasına yol açan ve azınlıkların korunmasıyla ilgili maddeler dışında Ermenileri hiç anmayan Lozan Antlaşması'na –Temmuz 1923– kadar geçen sürede, Türkiye'de Ermeni halkı hemen hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Ermeni topluluğunun Anadolu topraklarından gaddarca sökülüp atılması, burada tartışılan sorunu da sona erdirmiştir"[1] dese de, bizim soruna yaklaşımımız böyle olmamalıdır. Çünkü sözü edilen tarihlerde ağırlıkla İstanbul'da olmak üzere on binlerce Ermeni ve Rum hâlâ bu topraklardaydı. Ayrıca anaya-

1 Anahide Ter Minassian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923,* İletişim, İstanbul, 2004, 3 baskı, sf. 163, derleyenler; Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher.

sa meselesinin doğrudan sosyalizmle bir bağını kuramasak bile, 1860 "Ermeni Anayasası" Ermeni halkının sürdürdüğü demokrasi mücadelesinin boyutunu sergilemesi açısından önemlidir. Avrupa'daki demokratik devrimler, Ermeni ve Rum aydınlar arasında da yankı bulacak, bu topraklardaki ilk Marksist örgütü Ermeni devrimciler kuracaktı. Tarihçilerin yok sayıp unuttuğu bu gerçeklik, sosyalist örgütler tarafından da tekrarlanınca, Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi devrimciler görmezden gelinip H. Hilmi hatırlanıyor. Ancak daha sonra aynı şey H. Hilmi'nin de başına geliyor ve sosyalist hareketin tarihi Mustafa Suphilerden başlatılıyor. Görmezden gelinen bu tarihle yüzleşildiği ölçüde sosyalist hareketin tarihini yeniden ele almak ve değerlendirmek de kaçınılmaz olacaktır. 1920'de kurulan TKP, kendisinden önce sosyalist mücadelenin var olduğunu kabul etmek istemediği gibi, TKP sonrası kurulan bütün hareketler de aynı yolu benimseyip TKP'yi kendi başlangıçları saydılar. Mütareke döneminde Sovyetler de Hilmi ve çevresine sıcak bakmadı. Bu sebeplerle, Türkiye solu bir Komüntern soludur.[1] İştirakçi Hilmi, Mustafa Suphi ve arkadaşlarından bir buçuk yıl sonra, 15 Kasım 1922'de öldürülecek, ama onun katledilmesinden pek kimse söz etmeyecektir!

19. yüzyıl sonunda kurulan Ermeni partilerinin tümünün, yaşadıkları çağın dönüşümlerinden etkilenerek kurulduklarını ve hemen hepsinin ortaklaştıkları temel hedefin de Ermenilerin özgürlüğe kavuşturulması olduğunu belirtmeliyiz. O günün aktüel meselelerinin yanı sıra, program düzeyinde aralarında farklılıklar bulunan bu partilerin, aynı zamanda, Batı Ermenilerinin özgürlüğe kavuşturulması ve Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşayan doğu ve batı Ermenilerinin birleştirilerek bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için mücadele ettiklerini de söyleyebiliriz. 20. yüzyıla gelinirken, Osmanlı topraklarında dört Ermeni siyasi partisi faaliyet gösteriyordu: 1885 yılında (Van'da) kurulan Armenakan Partisi, 1887'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, bu partiden kopan Veragazmyal (Yeniden inşa) Hınçak Partisi ve 1892 yılında kurulan Taşnaktsutyun –Ermeni Devrimci Federasyonu– (EDF).[2] Bu partiler içerisinde sosyalist programa sahip ve II. Enternasyonal'e üye iki partiden söz edebiliriz. Zaten bu iki parti, Taşnaktsutyun ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, siyaset sahnesinde de öne çıkan etkili partiler oldular.[3]

1 Selçuk Gürsoy, Türkiye solunun gözardı edilen başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası. Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu 2014, Şubat, Agos.

2 *Ermeniler ve İttihat Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian Çev. Ludmilla Denisenko 2. Baskı İstanbul, Aras, sf. 13.

3 1908 yılında Armenekan ve Veragazmyal Hınçak'ın bir bölümü birleşerek Anayasal Ramgavar Partisi adını aldılar.

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi

1887 yılında Cenevre'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (ilk kurulduğunda Devrimci Hınçak Partisi adını kullanıyordu), zaman içinde Kafkasya'da, İstanbul'da ve Anadolu'da örgütlendi. Osmanlı topraklarında örgütlenen ilk Marksist partiydi. Kurucu merkez komitesinde bir de kadın üye bulunuyordu. 1900'lü yılların başından itibaren hem Anadolu'da, hem de İstanbul'da yoksul taşralılar, reji (tütün) işçileri ve hizmetçiler arasında sosyalizm propagandası yapıyor ve taban buluyordu. Birçok grev örgütlenmesinde yer almış ve 1 Mayıs gösterilerinin organize edilmesinde sorumluluk üstlenmişlerdi. Hınçak (Çan) isimli parti gazetesinin yanı sıra Gayzt (Kıvılcım) isimli bir de gençlik dergisi çıkartıyorlardı. Partinin İstanbul'daki yayın organının ismi, Nor Aşkharh (Yeni Dünya) idi. Bu yayınlarda sosyalizmin sorunları tartışılıyor, örgütlenme sorunlarına ilişkin parti kadrolarının polemik yazılarına yer veriliyordu. Çok sonraları kendi matbaalarını kurarak Avrupa'da yayımlanan Marksist eserleri basmaya çalışacaklardı. F. Engels'in, Komünist Manifesto'nun 1888 tarihli İngilizce basımına yazdığı önsöze göre: Ermenice Manifesto çevirisi İstanbul'da bir yayıncıya sunulmuş, ancak Marx'ın adını taşıyan bir kitabı yayımlamaktan çekinen yayıncı, çevirmenden kendi imzasını atmasını istemiş, çevirmense kabul etmemişti.[1]

İstanbul'un Fethinden Sonra İlk Gayrimüslim Gösteri

Hınçaklar, 1895 yılında, Babıali'ye dilekçe vermek için örgütledikleri ama polis tarafından dağıtılan protesto gösterisine 4.000 kişinin katılmasını sağlamışlardı. N.V. Dadrian'ın *Ermeni Soykırımı Tarihi* isimli kitabında aktardığına göre, bu gösteriye katılanların çoğu yoksul Ermenilerdir. Gayrimüslim ve tebaa kabul edilen bir azınlığın, İmparatorluğun başkentinde yaptığı bu gösteri bir ilkti ve meydan okumaydı. Armenekan Partisi'nin de destek verdiği bu gösteri Sasun katliamını protesto etmenin yanı sıra, taşrada yaşayan Ermeni halkının yaşadığı zorluklara dikkat çekmek ve ayrıca medeni haklar, vergi adaleti, can, mal ve şeref güvenliği, Kürtlere ödenen haraç anlamına gelen vergilerin kaldırılması ve yağmalara karşı tedbir alınmasını içeriyordu. Bir talepleri de Kürtlerin silahsızlandırılmadığı koşullarda kendilerinin de silah taşıma hakkının olmasıydı. Taleplerini içeren dilekçeyi Babıali'ye götürmek için toplandıklarında, dönemin Emniyet Müdür yardımcısı Baş komiser Servet, eylemi engelleyecek ve yaşanan arbedenin ardından katliam gelecekti.[2] Hem bu gösteri hem de Sasun ve Zeytun ayaklanmaları sadece etnik temelli olmayıp ekonomik ve sosyal talepleri de içeriyordu. 24 Ekim 1895-2 Şubat 1896 yılları arasında baskılar nedeniyle ayaklanan Zeytun Ermenisi, aylarca Osmanlı rejiminin askerleriyle çatışmış ve beş bine yakın Osman-

1 Mete Tunçay, age, sf. 32.

2 Vahakn. N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi, Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma,* Belge, İstanbul, 2008, sf. 189

lı askeriyle altı bin Ermeni hayatını kaybetmişti. 12 Şubat 1896 tarihinde yürürlüğe giren anlaşmayla Abdülhamid, Zeytun'lulara vergi muafiyeti tanımayı, yargıç dışında tüm devlet görevlilerinin ve adliye memurlarının Zeytun yerlileri (yani Ermeniler) arasından atanmasını kabul etti. Anlaşmanın en önemli maddesi, Zeytun kazasına Hıristiyan bir kaymakamın atanmasının kabul edilmesiydi. Yani Ermenilerin ve diğer milliyetlerin Osmanlı idaresinde "gül" gibi yaşadıkları tam bir yalandı ve Osmanlı İmparatorluğu Çarlık Rusyası'ndan sonra en büyük milliyetler hapishanesi olma özelliğindeydi. İmparatorluğun Müslüman olmayan milliyetlere uyguladığı ağır vergilerin yanı sıra aşağılama, yok sayma ve gaddarlık konusundaki tutumu nedeniyle, "Ekende yok biçende yok, yemede ortak Osmanlı" bir döneme damgasını vurmuş bir sözdü.[1] Hınçak Partisi'nin 1909'da İstanbul'da yaptığı VI. Kongresi'nde güncellenen programı, üyesi olduğu II. Enternasyonal partilerinin programlarından asla geri değildi. Dönemin komünist partileriyle yakın ilişki içinde olan Hınçaklar, özellikle Lenin dâhil Rus devrimci önderleriyle sürekli irtibat halindeydi. Yine VI. Kongre'de alınan kararla, partinin adı, dönemin komünist partileriyle uyumlu hale getirilerek Sosyal Demokrat Hınçak Partisi SDHP olarak değiştirildi.[2]

Türkler arasında sosyalist fikirleri geliştirebilmek için onlarla irtibat kurma çabası içindeydiler. 1915 yılında Beyazıt'ta 19 yoldaşıyla birlikte idam edilen SDHP merkez komitesi üyesi Madteos Sarkisyan (Paramaz), kendi yayın organlarında, diğer uluslardan özellikle Osmanlı içindeki Türk sosyalistlerle yakın ilişkiler kurulmasına önem veren ve Parti kadrolarına bunun önemini anlatan yazılar yazıyordu. Paramaz 20 Eylül 1912 tarihinde Partinin İstanbul yayın organı Nor Aşkharh'da (Yeni Dünya) kaleme aldığı yazısında, Hınçak gençlerine Türk emekçi sosyalistlerle irtibata geçmelerini ve daha fazla işbirliği yapmalarını öğütlemişti.[3]

Kendilerini etnik mücadele ile sınırlamayan Hınçaklar, Sasun ayaklanmasında, tarımla uğraşan Ermenilerin sosyal ve ekonomik taleplerini de dile getirdiler. Osmanlı İmparatorluğu esas itibarıyla tarım ülkesiydi ve nüfusun %85'i kırlarda yaşıyordu. Dolayısıyla en önemli sorunun tarım ve toprak sorunu olduğunu iddia etmek abartı olmaz. Hınçaklar İstanbul'da birçok grevin örgütlenmesinde, hak ve sosyal taleplerin dile getirilmesinde, ekonomik mücadelede, 1 Mayıs gösterilerinin örgütlenip kutlanmasında, Marksist yazının ve fikrin yaygınlaşıp büyümesinde rol aldılar. Milliyetçi değil Enternasyonalist idiler. Sadece Ermenileri örgütlemekle yetinmeyerek Türk sosyalistler ve diğer milliyetlerden komünistlerle de birlikte olmak için çabaladılar. Hınçak Partisi'nin azami program hedefi Ermeni halkı ve ülkesinin sosyalist örgütlenmesidir. Bu azami hedefe bağlı olarak asgari program hedefi ise, Osmanlı Ermenistanı'nda geniş tabanlı bir demokrasinin kurulması, siyasal özgürlüğün ve ulusal bağımsızlığın kazanılmasıdır.

1 Vahakn N. Dadrian, age, sf. 201.

2 O dönem Komünistler kendilerine "Sosyal Demokrat" diyorlardı. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Partisi, Bulgar Sosyal Demokrat Partisi vbg.

3 Dr. Yeğig Cerecyan, Ermenice aslından ilgili bölüm çevrilmiştir, Tomas Teziyan (Çev.), Ararad, 1985, Beyrut, sf. 26.

SDHP'nin 1909 Programı

SDHP'nin 1909 yılında gerçekleştirdiği VI. Kongre'de karara bağladığı parti program ve tüzüğünün köşe taşları şöyleydi:

"İnsan topluluğunun çoğunluğunu oluşturan üretici işçi sınıfının –ki mal (Capitaliste) ve mülk sahibi olan bir azınlığın emri ve gücü altında bulunmaktadır– gerçek özgürlüğü kazanabilmesi; üretime, sermayenin dolaşımına, ilişkilere, haberleşmeye hizmet eden bütün araçlara yani, toprağa, fabrikalara, bankalara, değerli malî kuruluşlara, demiryolu ve benzeri taşıma araçlarına bizzat sahip olmasına bağlıdır. Üretici sınıfın gerçek özgürlüğe sahip olması ifadesi ile millet, kavim ve cins farkına bakmaksızın insan topluluklarının tam bir siyasi ve ekonomik özgürlüğe sahip olması anlaşılır. Osmanlı topraklarında yaşayan (Türk, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, Bulgar ve diğerleri) çeşitli unsurların birleşmesiyle oluşan halkın, bugün tâbi oldukları idarî, malî, ekonomik şartlar ve çeşitli vergiler işçi sınıfının yıkılmasına ve yok olmasına sebep olacaktır. Bu halk bugün öyle bir ekonomik dönemde bulunuyor ki bir taraftan üretimde kapitalist düzen baş göstermekte ve diğer taraftan eski tarz üretim yavaş yavaş sona ermektedir..." denilerek talepler maddeler halinde yazılmıştır; "İller, sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tam idarî yetki genişliğinin verilmesi. Halk temsilcisi sıfatına sahip olanların hepsine, devlet hazinesinden yeterli miktarda ödeneğin yapılması. Her türlü unvanın kaldırılmasıyla millet, kavim, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın her kişinin kanun önünde eşit sayılması. Basın, söz ve vicdan hürriyetinin, toplantıların, örgütlenmelerin, seçim mücadelelerinin, grevin, uluslararası işçi birliklerine katılmanın tamamen serbest olması. Kişilerin, meskenlerin ve yazışmaların saldırılardan korunması. Dinî kuruluşların harcamalarının her bir mezhebe bağlı olanların yardımlarıyla karşılanması. Herkese ayırım yapmaksızın askere alma sisteminin uygulanması ve barış zamanında askerlik hizmetinde milis sisteminin uygulanması. Eğitimin genel ve lâik olarak mecburî ve ücretsiz olması. Hükümet tarafından ve her bölgenin bağımsız yönetim kurullarından ihtiyacı olanlara yardım edilmesi. Erkek ve kız çocukları için sanat eğitiminin verilmesi. Eğitimin kendi ana dili ile yapılması şartıyla her bir unsurun ilk, orta ve yüksek dereceli okullar açabilmesi ve adı geçen okullarda resmî dilin öğrenilmesinin zorunlu olması şartıyla hükümet tarafından ve yerel bağımsız yönetim kurullarından bütün unsurlara para yardımı yapılması. Her kişinin anadili ile sözlü ve yazılı ifade hakkı olması. Ülke halkını oluşturan çeşitli unsurların dillerinin, resmî kurumlarca ve herkesçe eşit muamele görmesi. Yargılamaların masrafsız olarak yapılması, adlî işlerde anlaşma taraflarına ücretsiz hukuki yardım yapılması ve jüri sisteminin getirilmesi. Haksız olarak suçlanan, tutuklanan ve hapis cezası alan kişilere tazminat ödenmesi. İdam cezasının tamamen kaldırılması. Köylülerin hükümete olan her türlü borç ve ödenmemiş vergilerinin affedilmesi. Zorla, ücret ödemeden iş yaptırmanın (Angarya) kaldırılması. Düyun-u Umumiye'nin kaldırılması. İşçilerin günde sekiz saatten fazla çalışmaması. Haftada bir kez kırk iki saat aralıksız olarak dinlenme. On

dört yaşından küçük olan çocukların çalıştırılmaması ve on dört yaşından on yedi yaşına kadar olan erkek ve kız işçilerin günde yalnız altı saat çalıştırılması. Kadınların bedeni yapılarına aykırı görünen işlerde çalıştırılmaması. Doğumdan dört hafta önce ve altı hafta sonra hizmetten muaf tutulması ve bu süre zarfında aldığı ücretin eskiden olduğu gibi ödenmesi. Kadın çalıştırılan fabrikalar veya diğer işletmelerde emzirilen ve küçük yaşlarda olan çocuklar için çocuk bakımevleri kurulması ve süt veren kadınların her üç saatte bir, yarım saat süreyle çalışmayı bırakması. Girişimcilerin ve işçilerin eşit olarak seçecekleri temsilcilerden oluşan ekonomik kuruluşların hepsinde işçiye ait mahkemeler oluşturulması" gibi geleceğe dönük sıralanan tasavvurların yanı sıra ulusal meselede de net bir tutumu programda görmek mümkündü: "Millî meseleler açısından çeşitli milletlerin siyasî hukuku tamamen korunacaktır. Bir milletin diğerine üstünlüğü tamamıyla reddedilecektir. Her millet kendi tarihi varlığıyla toplumsal bir unsur teşkil ettiğinden çeşitli baskılara uğramaksızın serbestçe gelişmesine hizmet edecek her türlü araçtan yararlanacaktır. Milletlerin kesin eşitlik ve kendilerine has özelliklerini koruması, ilişilmemesi ve dokunulmaması tamamen korunmuş bir hak olduğundan her bir milletin, gelişmesine ve büyümesine, toplumsal, ekonomik ve siyasî hiçbir şekilde engel olunmayacaktır. Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü, Osmanlı devletinden ayrılma eğilimlerini (Separatisme) bütünüyle reddeder. Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütünün bu ana tüzük kararlarını onaylayan ve kabul eden güzel ahlaklı ve yirmi yaşını tamamlamış her şahıs; millet, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın örgüte girebilir."[1]

Ermeniler İçin Van'ın Önemi

Van bölgesi Ermenilerin yoğun yaşadığı ve kutsal saydıkları bir merkezdi. Rusya ile sınır olması dolayısıyla siyaseten de Avrupa devletlerinin konsolosluk açarak önemsedikleri bir kent haline gelmişti. Van, nüfus dağılımı nedeniyle Ermenilerin ve Kürtlerin, Türklerle denge kurdukları bir yapıdaydı. Van'ın diğer özelliği de, Osmanlı merkezi yapısının kimi uygulamalarına, Ermenilerin Kürtlerle birlikte tutum geliştirebildikleri ender merkezlerden biri olmasıydı. Bu bakımdan Kürtlerin Ermenilere karşı kışkırtılması ve işbirliklerinin bozulması için İstanbul'un özel bir çaba içinde olduğu söylenebilirdi. Van'ın hinterland alanına (art bölgesine) göçer durumdaki Kürt aşiretlerinin iskân edilmesine ve bunların Osmanlı'ya sadık aşiretlerden olmasına gayret ediliyordu. Van farklı Ermeni partilerinin de örgütlendiği bir alandı. Hınçaklar ve Taşnakların yanı sıra Armenekanlar'ın da güçlü olduğu Van, sınır boyu olması nedeniyle silahlı güçleri barındırabilmesi bakımından da diğer Ermeni yerleşim yerlerinden farklı konumdaydı. Ermenilere zulmeden yerel yöneticilerin yanı sıra, Kürt ve Çerkezlerden de hesap sorulabiliyor, onlarla silahlı çatışmalara girilebiliyordu.

1 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt 4. sy 68-76, Gen. Kur Bşk. Ankara.

Dadrian, Hınçakların Van örgütlenmesini şu cümlelerle anlatır; "Hınçaklar apolitik Ermeni kitleleri uyandırırken, bir yandan baskı aracı otoritelere meydan okuyacak bir taktik aygıt olarak cesaret gösterisine inanıyor ve arada sırada başvuruyorlardı. Parti komşu Kafkasyalı 25 yaşında bir üniversite öğrencisi tarafından yönetiliyordu. Lider emrinde her biri 8-15 kişiden oluşan birkaç yüz mangaya sahip olmakla övünüyordu. Oysa bu grupların çok az bir eğitimi vardı ve ellerindeki tüfek sayısı ikiyi geçmiyordu. Liderin inancı şöyle özetleniyordu: Eğer toplam dört milyon Ermeni'den sadece 100.000'i sağ kalır, ama sonuçta sosyalist bir rejimde özgürce yaşarlarsa bundan memnuniyet duyarız." Dadrian, alıntı yaptığı bir Ermeni yazarının, genç Ermeni devrimcisiyle ilgili sözlerini ise: "Fildişi kule ütopyacısı… Nazik, çok samimi, dosdoğru, katı disiplinli, ötekilerle ilişkilerinde korkunç dürüst bir delikanlı" diye aktaracaktır.[1]

Paramaz'ın Van Mahkemesi

1887 yılında Ermeni Fedai grubuyla birlikte yakalanan Paramaz'ın mahkemede yaptığı savunma, Hınçak tarihini anlayabilmek bakımından da iyi bir örnektir. Savunması sık sık mahkeme heyeti tarafından kesilen Paramaz; "*Bizim istediğimiz eşitlik, biz katı milliyetçi değiliz, bizim talebimiz Ermeni, Türk, Kürt, Alevi, Laz, Yezidi, Süryani, Arap ve Kıptilerle birlikte eşit koşullarda yaşamaktır. Bir devrimci olarak bu hedefe ulaşacağımıza inanıyorum. Ama Osmanlı devletinin tutumu onu Türkçülüğe götürüyor. Yüzlerce yıl önce bu topraklara geldiğiniz noktaya, Türkçülüğe geri dönüyorsunuz*" diyerek bir Anadolu federasyonu fikrini savunmuştur. Paramaz mahkemedeki savunması şöyledir:

> "Reis Bey, yargılanma sürecimizin tamamı boyunca, siz önyargılarınıza dayanarak, beni ve arkadaşlarımı 'kışkırtıcılar, serseriler, eşkıyalar, soyguncular' ve 'halkın huzurunu bozanlar' vb. sıfatlarla andınız. Ben burada, sizin bu önyargılarınızın temelsiz olduğunu ve bu sebepten hakkımızda verilecek hükümlerin, gerek hukuka ve gerekse de vicdana uygun olamayacağını ispat edeceğim. Siz Reis Bey, taraflı davranmamak için ve makamınızın size yüklediği sorumluluk icabı, yaptığım savunma sırasında beni sükûnetle dinlemek zorundasınız. Biz 'kışkırtıcılar, serseriler' değiliz. 'Serseri, kışkırtıcı' olmak vb. halkı sömürmek, halkın sahip olduğu anayasal hakları ortadan kaldırmak demektir. Böyle davranışlar içine girmek, bizim vicdanımıza, duygularımıza ve görevimize aykırıdır. Halka karşı eylemlerde bulunmak alışkanlığı, kendi varlığını ve imtiyazlarını muhafaza etmek için, ilerici halk kesimleri önüne her türlü engeli dikmek anlamına gelir, bu halkın bağrından doğan ve zamanın taleplerini ifade eden halkın öz çocukları olan bizler, sadece ihtilalcileriz.

1 Aktaran Vahakn. A.g.e./Hamparzoum Yeramian, Houshartzan Van-Vuspourakanee (Van-Vaspourrakan'ın Anısına) c. 1, İskenderiye, Mısır, 1929, sf., 352,353.

> Evet, biz ihtilalciyiz, ileri dünya tarafından tanınan ihtilalcileriz, örnek ihtilalcileriz ve tarih sahnesine çıkışımızın bütün hikâyesi de, Osmanlı devleti tarafından gayet iyi bilinmektedir."[1]

Mahkeme heyetinin Paramaz'ı susturma ve mahkemeyi tatil etme çabaları ise, mahkemeyi izleyen Rus konsolosu ve Avrupa devletlerinin elçilikleri nedeniyle mümkün olmaz. Paramaz uzun konuşmasının sonunda taleplerini sıralar: "Vicdan hürriyeti, basın hürriyeti, toplantı ve ifade özgürlüğü, can, mal ve ırz güvenliği, vasıtalı vergilerin kaldırılması." Alınan vergilerle ilgili verdiği örnek ise enteresandır:

> "Ardamet'li bir Türk bana şunları anlatmıştır: 'Her bir ağacın armuduna 20 kuruş vergi takdir ettiler. Ben ise ağacın kendisini onlara 10 kuruşa vermeyi teklif ettim. Bu yüzden iyi bir zaptiye dayağı yedim. Ve dayaktan sonra vergiyi ödedim.' En garip olanı ise üzüm vergisidir: Bir üzüm yükünden altı çeşit vergi alınmaktadır; evvela toprak vergisi, su vergisi, sonra üzüm meyvesi vergisi, şıra vergisi, bir vergi de kuru üzüm vergisi, bir vergi üzüm rakısına, bir vergi de rakı ve şarap satışından, bir vergi de işçi çalıştırandan alınmaktadır. Görüyor musunuz Reis Bey? Bir meyve için bir sürü vergi."[2]

Paramaz, idamla yargılandığı Van'dan, bir başka davası nedeniyle Rusya tarafından istenecektir. 1890 yılında tahliye olduktan sonra Çar'ın Kafkasya'daki vekili ve yeminli Ermeni düşmanı olarak tanınan Prens Kolitsin'e yapılan suikastı örgütleyecektir. Prens Kolitsin, Ermenilerin mülklerine el koymak ve Kiliseye bağlı okulları devletleştirerek, Ermeni kültürünün ve eğitiminin devlet tarafından denetlenmesi çabası içindeydi. Paramaz, bu girişime karşı bir dizi protesto gösterisi örgütler. Sonuçta Prens Kolitsin, arabasının altına konulan bir bombayla öldürülür. Bu suikastın, Kafkasya'da yaşayan Ermeniler üzerindeki baskıyı azalttığı; suikastların Hınçaklar için kimi zaman kullanılacak bir yöntem olmasını da sağladığı söylenebilir.

Ermeni Devrimci Federasyonu

Hınçaklardan 3 yıl sonra, 1890'da, Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun), kendisini Sosyalist bir parti olarak tanımlar. Onlar da II. Enternasyonal üyesidir. Savundukları fikirler çağdaşları sosyalist partilerin fikirlerine yakındır. R. Maraşlı, Taşnaktsutyun'la ilgili değerlendirmesinde "Rusya'nın egemenliğindeki Kuzeydoğu Ermenistan'ındaki grupların da yer aldığı bu örgüte bu nedenle Ermenice federasyon anlamında 'Taş-

1 Paramaz'ın Van Savunması, Ararat Gençlik Eki, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi Haldun Karyol 1985, Beyrut, No:166, sf. 18.

2 Paramaz'ın Van Savunması, age. sf. 21.

naktsutyun' denilmiştir. Öte yandan örgütün bu parçalı yapısı ve zaman zaman kliklerin yönetimde öne çıkmaları da birçok yanılgılara neden olmuştur. Örneğin, belli sürelerde Marksist, sosyalist propagandalar yapmışlardı. Fakat örgütlenmenin belirleyiciliği genelde burjuva milliyetçilerinde kalmıştır. Taşnaktsutyun Partisi'nden bazı yayınlarda 'Marksist', bazılarında ise 'sağcı ve milliyetçi' olarak söz edilmesinin nedeni budur"[1] diyecektir. Azadamard ve Haraç (İleri) isimli yayın organlarında işçi sorunlarına değinen çok sayıda makale yayımlanır. Onlar da kendilerini sosyalist olarak tanımlıyor ve programlarında açıkça dile getiriyorlardı. 1908'de Meşrutiyetin ilanı sonrasında Parti içinde sürekli tartışılan "İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile kurulan ilişkiler" konusunda ise, "bıçak kemiğe dayanana kadar" bekleyelim diyen eğilim baskın oldu. 1912 yılının başına kadar İTC ile kontakları devam etti. Daha önce de Paris'te, 1902 ve 1907 yıllarında Jön Türkler'in düzenledikleri kongrelere katılmışlardı. Hatta İttihatçıların, Taşnaktsutyun'la sürdürdükleri ilişki üzerinden bütün Ermenilere hitap etme imkânı yakaladığı ve Hınçaklarla arasını da ustaca yöntemlerle açtığı söylenir. Elbette bu partilerin, parçalanmış Ermeni halkının her coğrafyada sürdürdüğü mücadeleye göre, farklı taktik ve tutumları olduğunu da gözden kaçırmamak gerekli. Bu konuda Anahide Ter Minassian'ın yaklaşımı şöyledir: "Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Rusya Çarlığında ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrı ayrı politika çizgileri izliyordu; burada 'sosyalist programına rağmen, demokratik bir parti siyaseti' uygulamaktaydı. Onun içindir ki, EDF'nin Türkiye'deki, parlamenter yaşama katılmak, bütçeye oy vermek, burjuva liberal partilerle uzlaşmak, askerlik hizmetini düzenleyecek bir yasa çıkartılmasını istemek, bakanların sorumluluğunu talep etmek gibi siyasal eylemleri esas itibariyle liberaldi."[2] Bu tutum Taşnaktsutyun içinde de kimi tartışmaları tetikler. Azadamard'da sosyalist siyasete bağlanma eğiliminin sorgulanması ve sınıflar arası bir cephe kurulmasına çağrı yapan bir yazının yayımlanması büyük tepki alır. Karşı yazıda, Taşnakların toplumsal tabanının işçi sınıfı olduğu, eğer parti, kaynağını burjuvaziden alan unsurları kabul ederse bunun programıyla çelişki oluşturacağı belirtilir. Yazıda, partinin içinde bulunduğu koşullarda liberal bir mücadele yürütmesinin oportünizm olmadığı, bu durumun sosyalist programdan vazgeçildiği anlamına gelmeyeceği de vurgulanır.[3] İTC ile ilişkiler sosyalist kanat tarafından her zaman sorgulanırken, reformcu-devrimci bölünmesi dışında, Taşnaklar İstanbul'da sosyalistler ile liberaller arasında da sert tartışmalara girer. Hak mücadelesini ve grevi her zaman destekleyen Taşnaklar, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu ve Filistin Sosyal Demokrat Partisi'ne gönderdikleri mesajlarda savaş karşıtlığına vurgu yaparlar. Balkan Savaşı'yla ilgili İTC ile kurdukları ilişki nedeniyle bir bocalama da yaşarlar.

1 Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Kurtuluş Hareketi ve 1915 Soykırımı,* Peri, İstanbul, 1. baskı, 2005, sf. 141.

2 Anahide Ter Minassian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),* İletişim, İstanbul, 2004, 3 baskı, sf. 221, derleyenler; Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher.

3 Gaidz F. Minassian, *Ermeniler, İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras, İstanbul, 2. Baskı, sf. 186.

Bütün Ermeni partileri Abdülhamid'in baskıcı ve ayrımcı politikalarına karşıydı. Abdülhamid'e karşı mücadele ederken İTC ile yollarının kesişmemesi, birbirine değmemeleri elbette mümkün değildi. Selanik grubunun henüz doğmadığı ve İTC içinde etkin bir konuma gelmediği süreçte, Paris merkezli Jön Türkler Avrupa'da güçlü örgütleri olan Hınçak ve Taşnaklarla temas halindeydi. Bu temasların 1891-92 yıllarında kurulduğuna ilişkin bilgiler vardır. Paris merkezinin başında bulunan Ahmet Rıza, o zaman ismi Devrimci Hınçak Partisi olan SDHP liderliği ile bir dizi görüşme gerçekleştirmiş, bu görüşmelerde taban tabana zıt fikirler savunsalar da aralarındaki temas kesilmemişti. Hınçakların örgütlediği 1895 Babıali yürüyüşü, Taşnakların Osmanlı Bankası baskını, Abdülhamid'e karşı daha barışçıl mücadele yöntemlerini tercih eden Jön Türkler'i de etkilemişti. Ama bir yandan da Batı Ermenilerinin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin yaşama geçirilmesi konusundaki istekleri Jön Türkler'i tedirgin ediyordu.[1] Çünkü Ermenilerin İmparatorluktan ayrılmaları yerine, reformları gerçekleştirmek için birlikte mücadeleyi önemsiyorlardı.

Taşnaktsutyun'un Osmanlı Bankası Baskını

Abdülhamid'in Ermenilerin beklediği reformları türlü oyunlarla ertelemesi ve unutturmaya çalışması Ermeni partilerinin sürekli gündemindeydi. Bu konuda tabandan gelen tepkilerin de etkisiyle Taşnaklar İstanbul'da Ermenilerin taleplerine dikkat çekebilmek için önemli bir eylem gerçekleştirdiler. Uzun süren hazırlıklardan sonra, 1896 yılının Ağustosunda Osmanlı Bankası'na baskın yaparak binayı ele geçirdiler. İngiliz ve Fransız sermaye gruplarının kontrolünde olan banka, Avrupa çapında önemli bir finans merkeziydi. 1905 yılında, Yıldız Sarayı çıkışında Abdülhamid'e yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan suikast[2] sonrasında, Taşnakların ses getirecek yeni bir suikast yapmayı düşündükleri, ama Anadolu'da yaşayan Ermenilerin katledilme ihtimaline karşı bu eylemden vazgeçtikleri de ifade edilir.[3]

---

1 1878 yılında İngiltere ve Rusya'nın öncülüğünde diğer Avrupa devletlerinin de paraf ettiği Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Ermeni sorununun yeni ifadesini bulmasını sağladı. Bu antlaşma ile Ermeni sorunu Avrupa devletlerinin doğrudan ilgi alanına girecekti. Gelinen nokta Ermeniler için ileri bir nokta olurken, Ermenilerin beklentileri olan özerklik ise gerçekleşmiyordu. Madde şöyleydi; "*Bab-ı Ali, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildirileceğinden, adı geçen devletlerde bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir.*"

2 Taşnaktsutyun Partisi'nin sansasyon yaratan eylemlerinden biri de 21 Temmuz 1905'te II. Abdülhamid'e Yıldız Sarayı'nda yapılan suikasttır. Profesyonelce hazırlanan özel bir arabanın içine saatli bomba yerleştirilmişti. Fakat Sultan'ın o gün cuma namazından sonra Şeyhülislamla bir süre sohbete dalması, onu mutlak bir ölümden kurtardı. Bombalı araba parçalandı ve çevredeki birçok muhafız öldü. Olay üzerine yapılan operasyonda 40 kişi "ölü" olarak ele geçirildi. Suikastın beyni olan Belçikalı Joris ise, "ajanlık" teklifiyle affedildi.

3 Vahakn. N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi, Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma,* Belge, İstanbul, 2008, sf. 218.

Toplam 25 kişilik silahlı Taşnak militanı bankanın güvenlik görevlileriyle çatışarak içeri girerler. İlk saldırı anında 3 güvenlik görevlisiyle Taşnakların sorumlusu Papken Siuni hayatını kaybeder. Bankanın ele geçirilmesi İmparatorluğun merkezinde hızlı bir diplomasi trafiğine neden olur. Abdülhamid, Harbiye ve Bahriye Nazırından bankayı topa tutmalarını ister; Fransız, İngiliz sefirlerin araya girmesi ve Rus elçisi Maximof'un bizzat Abdülhamid'le görüşmesi sonuç verince, eylemcilerle müzakereler başlar. Bir yandan müzakereler devam ederken bir yandan da bankanın etrafında biriken ahaliyle çatışma devam eder. Sonunda gece 03.30 sıralarında yapılan anlaşmayla, yaralı olmayan 15 Ermeni komitacı bankayı boşaltır ve kendilerini koruyan muhafızlar eşliğinde Fransız buharlı yolcu gemisi Gironde'a nakledilmek üzere Genel Müdür Vincent'in yatına bindirilir.

Bankada bulunan paralara dokunmayan komitacılar, baskın sırasında açıkta kalan önemli miktardaki parayı da sayarak tutanakla teslim ederler. Bindikleri gemi bir gün sonra onları geçici Fransa sürgününe, Marseille'ya götürecektir. Şehirdeki Rus hastanesine kaldırılan beş yaralı ise tamamen iyileştikten sonra, Maximof'un söz verdiği gibi Rusların koruması altında Mısır'a nakledilir. Eyleme en az 200 komitacının katıldığını sanan görevliler, sayısının 25 olduğunu öğrenince şaşırmışlardır.[1] Taleplerini duyurmak ve ses getirmek için yapılan banka baskını, Sadrazamın arabasına bomba atmak, kimi karakolları bombalamak gibi eylemlerle de büyütülecekti. Bu eylemlerin gerçekleşmediği biliniyor. Samatya'da kıstırılan ve aralarında genç kadınların da olduğu birkaç küçük Taşnak grubu militanı ise saatler süren çatışmadan sonra öldürülür. Bu eylemlerle hem seslerini duyurmayı, hem de İstanbul'a Avrupa devletlerinden ciddi bir baskının doğmasını sağlayacaklarını düşünmüşlerdi.[2]

Banka baskını sonrası ise İstanbul'da daha önce de olduğu gibi Ermeni katliamı başlar. İki gün boyunca süren saldırılarda, binlerce savunmasız Ermeni, ucuna demir bağlanmış sopalarla dövülerek öldürülür. Bu katliamda kullanılmak üzere 500 civarında Hamidiye Alayları'na mensup Kürdün İstanbul'a getirildiği de iddia edilir. Abdülhamid'in Kürt hamalları özellikle Ermenilere karşı mevzilendirmek için İstanbul'a yerleştirdiği söylenmektedir. Bu olaylar sonucunda Kumkapı'da yoğun olarak bulunan Ermeni hamalların yerini Kürt hamallar almıştır. Sermayenin el değiştirmesinden önce hamallık mesleğinde ilk el değişimi de böyle gerçekleşmiştir.[3] Bu saldırılarda altı bine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü

1 V.N. Dadrian, age, sf. 222.

2 Resmî tezlerden biri de, Ermenilerin sürekli bir karışıklık yaratma peşinde koştukları ve "büyük devletlerin" müdahalesini sağlayarak Osmanlı'da Ermeni sorununu bu yolla çözme çabası içinde olduklarıdır. Bu bilindik bir hikâyedir. Uğradıkları zulmü, başta Avrupa kamuoyu ve devletleri olmak üzere uluslararası alanda paylaşan ve dayanışma çağrısında bulunan Ermenilere denmektedir ki, susun ve sesinizi çıkartmayın!

3 Aktaran: Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Kurtuluş Hareketi ve 1915 Soykırımı,* I. baskı, Peri, 2005, İstanbul sf. 159/Donalt Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıâli, Tarih ve Toplum, no. 33, 1986.

sanılmaktadır. Saldırıların koordineli olması, daha banka baskını sürerken bu katliamın planlandığına işaret ediyordu. Katliam sadece İstanbul'la sınırlı kalmadı. Banka baskını sırasında ölen grubun lideri Papken Siuni'nin memleketi olan Eğin (Agın), banka baskından 15 gün sonra 1500 kişinin öldüğü bir katliama tanıklık etti. Ermeni mahallesi ordu birliklerince çevrilerek topa tutuldu; sağ kalanlar ise sıraya dizilerek kadın, çocuk dinlemeden balta ve küreklerle öldürüldü. Abdülhamid'in öfkesi dinmek bilmiyordu. Dadrian bunu, kitlesel cinayet yoluyla toplu cezalandırmaya özel örnek olarak tanımlamaktadır.[1]

Ermenilerin boyunduruktan kurtulabilmesi ve özgürleşebilmeleri için Ermeni devrimci partilerinin mücadele etmesi doğaldı. Bir ulus olmaktan kaynaklanan hakları vardı. Çarlık Rusyası'ndan sonra en büyük milliyetler hapishanesi olan Osmanlı despotizmi altında inim inim inletiliyorlardı. Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının devrimcilikle çelişmesi bir yana, aksine günümüzde demokrat olmanın en önemli kriteri olduğu kabul edilirse, Ermeni partilerinin bu mücadelesini "milliyetçilik" olarak tanımlamak, onların bu topraklardaki sosyalizm mücadelesine katkılarını yok saymak için bir bahane yaratmak anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Hınçak partili sosyalistler, kendi ulus ve ezilenlerin çıkarları ile ezen ulusun emekçilerinin mücadelelerini demokratik talepler ekseninde birleştirme çabası içindeydiler. 1896 yılında Rosa Luksemburg'un Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusal savaşım sorunu üzerine söyledikleri enteresandır;

> "…Türk yönetiminin hantallığı kapitalizmi bile üretmekte yetersiz olmuştur –nerede kaldı ki sonunda sosyalizmi türetebilsin; onun için, ne kadar çabuk yıkılır ve ulusal kurucu ögelerine ayrılırsa o kadar iyi olur –o zaman bu geri bölge, tarih diyalektiğinin olağan sürecine katılabilecektir."[2]

Luksemburg bu görüşlerini, aynı yıl Londra'da toplanan Sosyalist Enternasyonal konferansının "bütün ulusların kendi geleceklerini belirlemeye hakları olduğu" ilkesini onayladığı yıl söylemişti. Sonuçta Taşnaktsutyun da sosyalizmi hedefleyen, bu fikrin yaygınlaşması için mücadele eden bu toprakların insanlarına aitti. Tıpkı Hınçaklar gibi, tıpkı Ergatis dergisini Galata semtinde yayımlayan Rum devrimciler gibi, Bulgar ve Yahudi devrimciler gibi...

Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul siyasetin de başkentiydi, ama Selanik 1900'lü yıllardaki konumuyla canlı bir ticaret merkezi olduğu gibi, entelektüel ve kültürel gelişimin de önemli merkezlerinden biriydi. Bu özellikleri ile Abdülhamid rejiminin yıkılmasına

1 V.N. Dadrian age, sf. 229.

2 Feroz Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),* İletişim, İstanbul, 2004, 3 baskı, sf. 17, derleyenler; Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher.

1908-ի յեղաշրջման խանդավառութիւնը նաեւ հայոց համար: Բարձրացուած հայկական դրօշներուն վրայ կը կարդացուի «Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Արդարութիւն». իսկ միւսին վրայ՝ Մ. Պէշիկթաշլեանի նաւօթ ոտանաւորէն՝ «Ընդ աստեղօք ի՞նչ կայ սիրուն՝ քան զանձկալի եղբայր անուն»:

1908 Meşrutiyet'in ilanı kutlanırken, Hürriyet, Adalet, Eşitlik (Ermenice)

vesile olacak güçlü bir kalkışmaya da yataklık yapacak ve devirdiği padişaha da sürgün yeri olacaktır. Abdülhamid'in devrilmesi ve Meşrutiyetin yeniden ilanının getirdiği "özgürlük" ortamında, sosyalist görüşlerin de yaygın olduğu bu şehirdeki en büyük sosyalist örgüt 1909 yılının ilkbaharında kurulacaktı.[1] Sosyalist İşçi Federasyonunun kuruluşuna giden kapıyı, bir yıl önce rıhtım işçilerinin başlattığı grevin şehirde dalga dalga yayılması araladı. Türk, Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi işçilerin birlikte katıldığı bu grevler nedeniyle şehirde hayat durma noktasına gelmişti. "Selanik'te sosyalizmin yavaş yavaş içine yerleşeceği iklim işte böyleydi. Balkanlar'da sayıları durmadan artan bu ideoloji yandaşlarının durumdan yararlanmaya kalkışmaları kaçınılmazdı"[2] 1911 yılının başlarında bir de konferans toplayan Selanik İşçi Federasyonu, İttihatçıların milliyetçi ve militarist politikalarını lanetleyecek, Osmanlı proletaryasının çıkarları için ortak mücadele yürütülmesinin gerekliliğine vurgu yapacaktı.

1 1909 yılında kurulan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu "Amele Gazetesi" adında birde yayını vardı.

2 Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923, Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu*, İletişim, İstanbul 3. baskı, 2004, sf. 89.

1912 yılında gerçekleştirilen Meclis-i Mebusan seçimleri öncesinde, Selanik İşçi Federasyonunun, meclisteki sosyalist vekil Dimitri Blahof aracılığıyla Ermeni partilerine bir blok olarak seçimlere girme teklifi, Taşnaktsutyun'un İTC ile yaptığı anlaşma çerçevesinde 20 vekil alacakları beklentisiyle kabul edilmemişti.[1] Kısa sürede binlerce insanı hareket geçiren bu örgütün, Balkan Savaşı sonrasında Makedonya'daki halkların bağımsızlığına kavuşmasıyla, Yahudi sosyalistlerine kadar daralıp sonra da kısa yaşamının tecrübesini tarihe bırakarak sona erdiğini söylemeliyiz. Daha sonraki süreçte İTC'nin tümüyle kendisine bayrak yapacağı Türkçülük politikasını esas alması ve Anadolu'nun tahkim edilerek Hıristiyanlardan arındırılmış bir "Türk Yurdu" yaratma özlemini açıkça dile getirmesi, Taşnakların da İTC ile köprüleri atmasını beraberinde getirecekti. Ne var ki bu çok geç kalmış bir tutumdu. Hınçaklar ise başından beri İTC ile mesafeli duruşunu koruyarak, işbirliğine gitmediler.

İştirakçi Hilmi

Osmanlı'daki Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi sosyalistlerin çağdaşı olması sebebiyle Hüseyin Hilmi'nin araştırılmasında yarar vardır. Nam-ı diğer İştirakçi Hilmi, aslında İzmirlidir. İstanbul'a gelerek Baha Tevfik'le birlikte Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurmuşlardır. H. Hilmi 26 Şubat 1910'da İştirak isimli haftalık bir dergi yayınlamaya başlamış, bu dergi 17. sayısındaki Ahmet Samim yazısı nedeniyle Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılmıştır. Arada başka yayınlar çıktıysa da, yayınlanmasına izin verilen İştirak'in 18. sayısında, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluşunun haber olarak verilmiş olması, bir sonraki sayısında da fırkanın beyanname ve programının yayınlanmış olması, tekrar sıkıyönetim tarafından kapatılmasına neden olmuştur. Mete Tunçay'a göre Osmanlı Sosyalist Fırkası sosyalist olmaktan çok liberal bir kuruluş olarak görünmektedir.[2] Fırkanın programı genel olarak siyasal özgürlüklerle ve işçilerin çalışma koşullarının, örgütlenme imkânlarının düzeltilmesiyle ilgili taleplerden oluşmaktaydı.

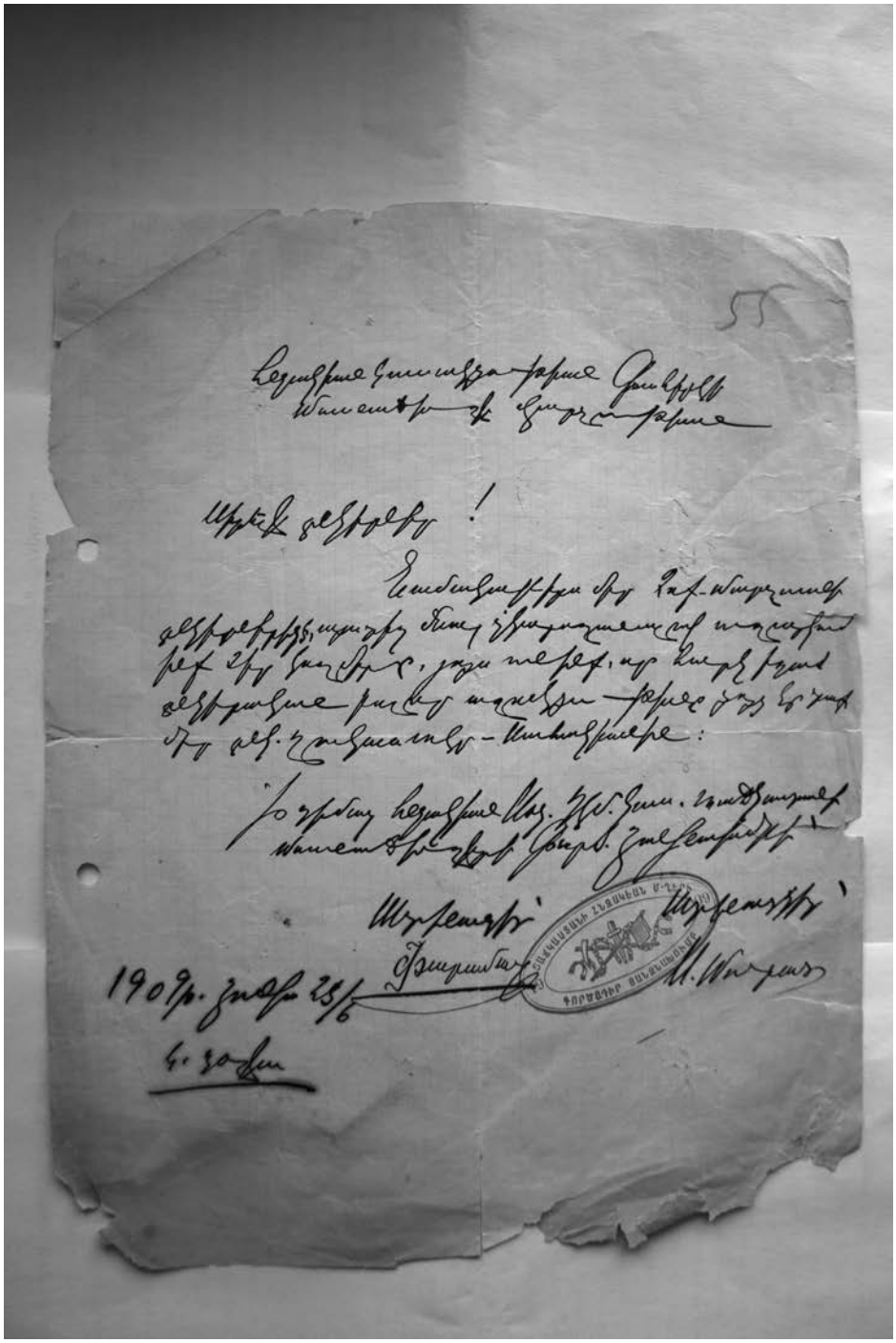
İştirakçi Hilmi'nin çağdaşı olan kimi aydınların ona dair anlatımlarının çoğu dedikodudan ibarettir. Marksizm konusundaki bilgisizliğinin ötesinde, onun liberal olduğuna ilişkin anlatımlara ihtiyatla yaklaşmak yerinde olur. Foti Benlisoy ve Y. Doğan Çetinkaya'ya göre; Hilmi ve çevresinin söyleminde ortaya çıkan düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğüne dair talepleri liberalizm olarak nitelemek mümkün değildir. Zira çevre "reformcu" yönü zamanla ağır bassa da işçi sınıfını ve sınıf mücadelesini esas alan bir sosyalizm

1 Yeğig Cerecyan, *1912 Osmanlı Mebusan Seçimleri ve Batı Ermenileri*, ilgili bölümlerin Ermenice aslından çevirisi, Haldun Karyol, Beyrut, 2007, sf. 20.

2 Mete Tunçay, age, sf. 48.

Paramaz'ın büstü, Beyrut

Paramaz'ın el yazısıyla parti genelgesi

anlayışını savunmuştur.[1] Savunduğu sosyalizm fikri için her an hapishaneye girmeye hazır olan Hilmi, yargılanan ya da hapishanede olan arkadaşlarıyla dayanışmasını eksik etmeyen, gözünü budaktan esirgemeyen birisi olarak da tanımlanır. Avrupa'da eğitim almış, akademik çevrelere mensup kimi aydınlar tarafından pek de itibar görmeyen Hüseyin Hilmi, Ermeni ve Rum devrimcilerle de ilişki içinde olmuş, İştirak dergisinde Rum ve Ermeni devrimcilerin yazılarına yer vermiştir. İştirak'teki düzenli yazarlardan olan Bedik'in (bir yazım hatası yoksa) Ermeni olabileceğine ilişkin öngörü M. Tunçay'a aittir.[2]

Marx'a Mektup

Hilmi'nin, Marx'ın yaşadığını varsayarak ölümünden 25 yıl sonra ona yazdığı mektubu göndermek için adresini Hınçaklardan ve Ergatis çevresinden istemesi ve sonra İştirak dergisinde "Marx'a açık mektup" diye bunu yayımlaması, Ermeni sosyalistleriyle olan ilişkilerinin ciddiyetine gölge düşürse de, birlikte birçok eylemin içinde bulunmuşlar, birçok grevin örgütlenmesini ve başarıya ulaşmasını sağlamışlardır. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin İstanbul yayın organı Nor Aşkharh (Yeni Dünya) gazetesinde, Hınçak gençlerin Türk emekçi-sosyalist hareketle daha fazla işbirliği içinde olması gerektiği üzerine başlayan polemiğe, gazetenin editörlerinden Vanig, (1915'te Paramaz'la birlikte Beyazıt'ta idam edildi) bu gibi tecrübelerin yaşandığını ama Türk sosyalistlerin ciddi olmadıklarını ifade eden bir yazıyla katılır ve bir örnek verir. Bu örnekte, Karl Marx'a ölümünden 25 yıl sonra mektup yazan Sosyalist Enternasyonale üye Osmanlı Sosyalist Partisi'nin yayın organı "İştirak"i hatırlatır.[3] Benzer bir durum, İstanbul'daki Rum sosyalist S. Papadopulos'un 31 Temmuz 1926 tarihinde Ergatis gazetesi eski müdürü N. Yannios'a yazdığı ve Atina'daki Halkbilim ve Tarih Arşivi'nde bulunan mektupta Hilmi'nin cehaletiyle alay eden bir anekdot aktarımında da vardır. Anektoda göre, 1909 yılının 1 Mayısında Kâğıthane'de yapılan etkinlik sırasında, Hilmi heyecana kapılarak adını çok işittiği Marx'a bir tebrik telgrafı çekilmesini ister.[4] Kendisine Marx'ın çoktan vefat etmiş olduğu söylenince de Hilmi bilhassa müteessir olur.[5]

İttihatçılarla arası iyi olmayan H. Hilmi, M. Şevket Paşa suikastı sonrasında yakınındaki Gümülcineli İsmail ve Pertev Tevfik beylerin gıyabında idam cezası almasından sonra, 1913'ün sonlarına doğru, 200'den fazla siyasetçiyle birlikte Bahricedid vapuruyla Sinop'a, Sinop'tan

1 Foti Benlisoy, Y. Doğan Çetinkaya, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* Sol, İletişim, İstanbul, 2007, c. 8, sf. 179.

2 Mete Tunçay, age, sf. 51.

3 Aktaran, Dr. Yeğig Cerecyen, ARARAD Gazetesi, ilgili bölümlerin Ermenice aslından çevirisi Thomas Terziyan Beyrut, 24 Kasım 2012 tar., N°836/18823.

4 Foti Benlisoy, Y. Doğan Çetinkaya, age, sf. 170.

5 Bu aktarımla ilgili olarak aynı yerde Benlisoy, "*Ne kadar keyifli olsa da bu tür anekdotlara dayanarak yapılacak bir değerlendirme eksik, dahası pek ala yanlış olabilecektir*" demektedir.

Çorum'a, oradan da Bala'ya sürülür. Hüseyin Hilmi ile birlikte Sinop'a sürgün gidenlerden birisi de Mustafa Suphi'dir. Mustafa Suphi o sıralarda Türkçülük akımının önemli isimlerinden Yusuf Akçura ile birlikte "Millî Meşrutiyet Fırkası" içindeydi ve İttihatçılara muhalifti. Suphi, Sinop sürgünü sırasında Rusya'ya geçecek ve 1917 Devrimi'ne ön gelen süreçten ve devrimden etkilenecekti. Orada kurulan Türkiye Komünist Partisi (TKP) başkanı olarak yanındaki 15 arkadaşıyla Ülkeye dönen M. Suphi,1921 Ocak sonunda Trabzon'dan zorla Batum'a geri gönderilmek için bindirildiği motorda arkadaşlarıyla birlikte katledilecekti.[1]

Rumların kıyılardan arındırılması ve Ermeni Soykırımı'nın en koyu günlerinde İştirakçi Hilmi İstanbul'da değil sürgünde gözetimdedir. Ama sürgüne gönderilmeyip de İstanbul'da kalsa idi tutumu ne olurdu? Bu soruya yanıtı S. Gürsoy veriyor: "Fakat iş, bu çizginin benimsediği âdem-i merkeziyet, özerklik meselesine geldiğinde, OSF sessiz kalıyor. Programlarında da, yayınlarında da, bu konuda ciddi bir şey yok. Tek bir ifade geçer programlarında, yetki genişliği olarak çevirebileceğimiz 'tevsi-i mezuniyet' diye. İki kelime. 38 sayılık dergi külliyatında, bir tane bile yazı yoktur. Dolayısıyla 'kimlik talepleri' veya ulusal taleplere kayıtsız kalıyorlar. Bu çizginin neredeyse bütün unsurlarını benimseyip, iş ulusal taleplere gelince, âdem-i merkeziyet çevresinde dahi kayıtsız kalmaları çok önemli bir gösterge. 'Anasırın kardeşliği' gibi gayet yüzeysel bir bakış açıları var. Asli unsur olarak Müslüman kimliği görüyorlar."[2]

Mütareke sonrası İstanbul'a dönen Hilmi'nin yükseliş yılları da başlamıştır. 1919 yılında Türkiye Sosyalist Fırkası'nı kurar ve İdrak gazetesini çıkarır; başarılı Kazlıçeşme, Tersane ve Tramvay grevlerinden sonra kurduğu partiye yüzlerce insan üye olur. İnişli çıkışlı birkaç yıldan sonra, H. Hilmi, 15 Kasım 1922 yılında öldürülür. Mütareke sonrası faaliyetleri ve mücadelesiyle ilgili daha geniş bir araştırmayı hak eden İştirakçi Hilmi'nin ölümü üzerinde de durmakta yarar var. Sosyalistlerin dünyanın hemen her yerinde egemenlerce türlü çeşitli yollarla itibarsızlaştırıldığı ve farklı komplolarla imha edildiği bilinen bir gerçekliktir. İngiliz ajanlığıyla da suçlanan Hilmi'nin Fransız ajanlar tarafından öldürtüldüğüne dair kimi rivayetler ortalıkta dolaşsa da, katil zanlısı olarak yargılanan Ali Haydar bir sivil polistir ve yargılama sonrasında 15 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Ali Haydar İstanbul'da süren davanın, can güvenliği olmadığı için Anadolu'da bir başka vilayette görülmesini de isteyecektir.[3] Ali Haydar, kesin bilinmemekle birlikte, muhtemelen 26 Aralık 1923 yılında çıkan genel aftan faydalanarak serbest kalmıştır

1 Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri,* Yusuf Akçura (Çev.), Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, sf. 64.

2 Selçuk Gürsoy, Türkiye Solunun Göz Ardı Edilen Başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası. Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu 2014, Şubat, Agos.

3 Devrimci katili olan polislerin yargı süreçlerinin Anadolu'ya taşınmasının tarihinin de, epey eskilere dayandığı görülüyor!

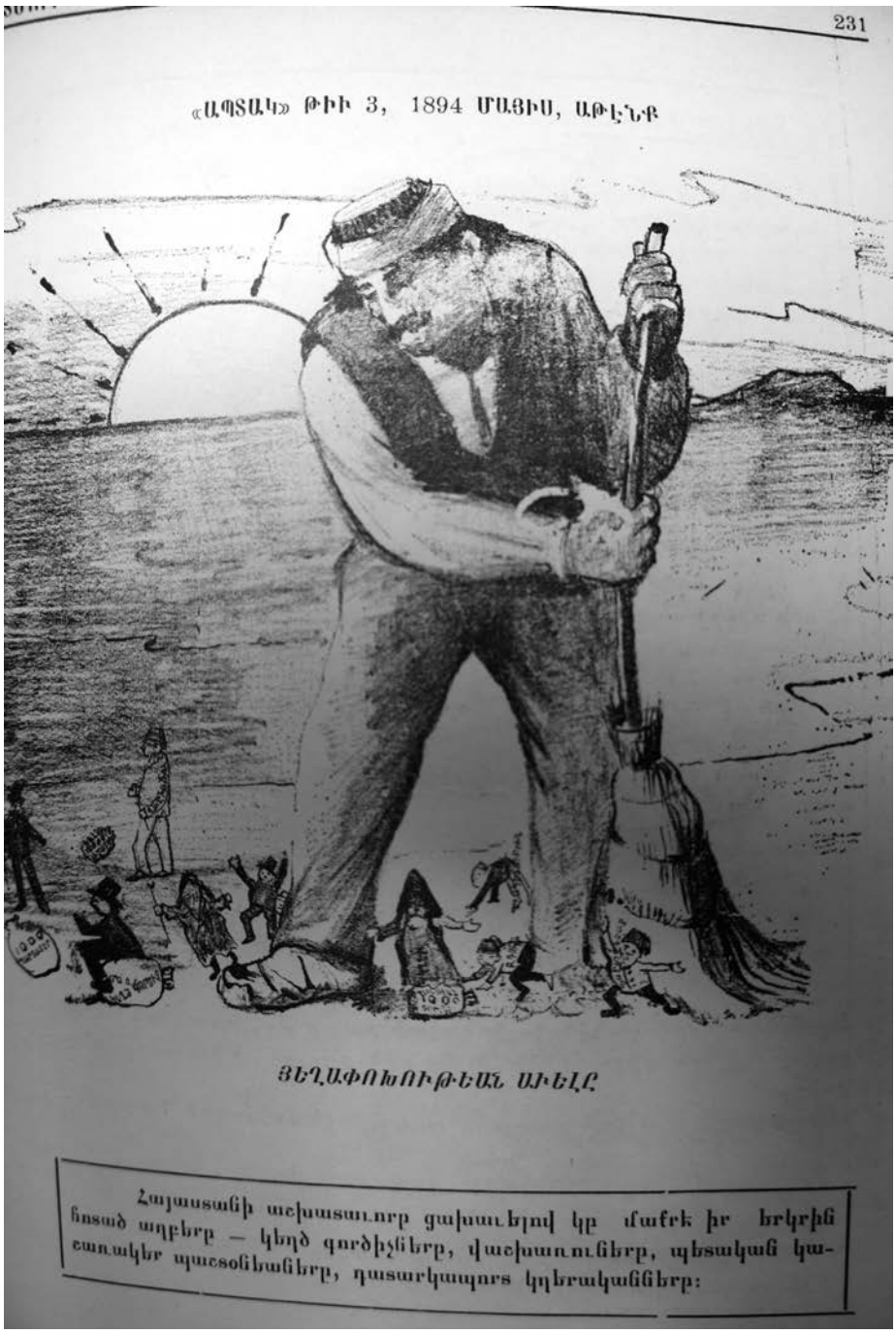
Soykırımla Entelektüel Birikim Yok Edildi!

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi üyesi Paramaz (Madteos Sarkisyan) ve arkadaşlarının, bu topraklarda yaşayan 1 milyona yakın Ermeni'nin sürgün edilmesinin başlangıcı sayılan 24 Nisan tutuklamalarından 3 hafta sonra, hızlı bir yargılamayla Beyazıt meydanında infaz edilmeleri "büyük felaketin" işaret fişeği gibidir. Ermeni halkı, Paramaz ve arkadaşlarının yasını tutmaya vakit bile bulamadan daha büyük ve kapsamlı bir acının içine yuvarlanmıştır. İttihat ve Terakki, uzun süredir gündeminde olan "zorla Türkleştirme ve asimilasyon" politikasına ilişkin kolladığı fırsatı, Balkan Savaşı sonrasında Balkan uluslarının Osmanlı'nın boyunduruğundan çıkarak kendi kaderlerini tayin hakkını kullanmaları ve Osmanlı'nın yaşadığı toprak kaybı sonucunda buldu. Düne kadar tebaa olarak görülen Bulgarların Edirne'yi alarak Çatalca'ya kadar gelmiş olması. Makedon kökenli İttihatçılar için tam bir travma oluşturmuştu. Bunun yanı sıra, 10 Ocak 1915'teki Sarıkamış hezimeti, Ortadoğu'daki hegemonya kaybı, Çanakkale'de süren savaşın kaybedilmesi ve İstanbul'un düşme tehlikesi de İttihat ve Terakki Cemiyetinin "Anadolu'nun Türkleştirilmesi" projesini hızla devreye sokmasına vesile oldu. Başta Ermeniler olmak üzere Rum ve Anadolu'nun kadim halkları Süryaniler, Keldaniler binlerce yıldır yaşadıkları topraklardan sürülüp kopartıldı. Der, Zor gibi çöllük bölgelere ölüm yolculuğuna çıkartılarak tam bir etnisite mühendisliğiyle soykırıma uğratıldılar.[1] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 Kongresi'nde, geleceğe matuf Anadolu'nun Türk ve Müslüman olmayanlardan arındırılması kararı hayata geçirilirken, bir yandan da savaş nedeniyle, Bulgarların ve başıboş çetelerin soykırıma uğrattığı on binlerce Balkan muhaciri Müslüman, İstanbul sokaklarına yığılmış aç ve perişan durumdaydı. Geride ata topraklarını, mal ve mülklerini, akrabalarını bırakarak Osmanlı topraklarının sürekli daralan sınırları içine intikam duyguları ile birlikte geliyorlardı. Ermeni Soykırımı açısından bu nokta son derece önemlidir. Çünkü bu insanlar, katliamlardan kurtulmuş zavallılar olmanın yanı sıra, ileride Anadolu'da, "gayri Türk" unsurların tasfiyesinde doğrudan görev alacaklardı.[2]

Açık ki Anadolu'nun Türkleştirilmesi için uygulanan tehcir; 500 bine yakın Rum'un, 1 milyona yakın Ermeni'nin soykırıma uğratılmış olmasının dışında, bu topraklardaki entelektüel birikim ve kültürel mirasın da yok edilmesi anlamına gelmiştir. Bu topraklarda yeşeren sosyalizm düşüncesinin serpilip gelişemeden zarar görmesi, sosyalizm anlayışının yer yer, "milliyetçilik"le malul olmasının yanı sıra deneysiz, tecrübesiz, dolayısıyla hafızasız kalmasına da neden olmuştur.

1 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği*, İletişim, İstanbul, 5. baskı, sf. 31.

2 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge, 3. Baskı, Ankara, sf. 153.

Devrimin Süpürgesi (Ermenice mizah dergisi)

Paramaz ve Arkadaşlarının Yargılanması

Tehcirin uygulamaya konmasından hemen sonra hukuksuz bir yargılamayla ölüme gönderilen Paramaz ve arkadaşlarının öyküsü, onların katledilmesinden sonra gelen büyük adaletsizliğin ve hukuksuzluğun özeti gibidir. 17 Eylül 1913'te Romanya'nın Köstence şehrinde yapılan SDHP'nin 7. Kongresi'nde, İttihat ve Terakki yöneticisi Talât Paşa'ya suikast düzenlenmesi kararı alındığının ihbar edilmesi üzerine, SDHP'nin kurucuları, merkez yöneticileri ve İstanbul'daki üyeleri apar topar gözaltına alınır ve tutuklanır. Paramaz da tutuklananlar arasındadır. Tutuklananların henüz mahkemeleri başlamamıştır ve ne zaman başlayacağı da belirsizdir. Bu şekilde İstanbul merkez cezaevinin bodrum katında zincirlenerek işkence altında aylarca sorgulanırlar. Gerçekten de kongrede, İttihat ve Terakki yöneticilerinin Ermenilere dönük katliam hazırlığı içinde olduğu konuşulmuş ve bu konuyla ilgili ne yapılacağı seçilen merkez komitesine bırakılmıştır. Kongrede silahlı mücadelenin yanında illegaliteye geçme kararı da alınacak, bu konu parti içerisinde tartışma ve saflaşmaya da neden olacaktı. Köstence Kongresi'ne katılan Mısır delegesi Arşavir Sahakyan Osmanlı emniyetinin ajanıdır ve bütün bilgileri emniyete sızdırmıştır. İstanbul'da 1914 Temmuz sonu başlayan operasyonla tutuklanan SDHP üyeleri İstanbul'da ki Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanırlar. Paramaz'ın mahkeme savunması, 17 yıl önce Van'da yaptığı savunma gibi net ve açıktır: "Bizim için bir vatan yoktur. Biz sosyal demokratız. Biz sadece Ermenilerin kurtuluşu için çalışmıyoruz, bütün insanlığın kurtuluşu için çalışıyoruz, bizim vatanımız bütün dünyadır. Bu ülkenin refahı için yapmadığımız ne kaldı? Ermenilerin ve Türklerin kardeşliğini sağlamak için ne fedakârlıkları kabul ettik. Ne kadar enerji tükettik ve ne kadar çok kanımızı akıttık. Bu kadar acıya katlanmamızın nedeni güven yoluyla birbirimizi yükseltmek idi. Ve bizim karşılaştığımız nedir? Yalnızca bizim olağanüstü çabalarımızı yok saymakla kalmadınız, aynı zamanda bilinçli olarak bizi imha etmeye çalıştınız. Şunu unuttunuz ki, Ermenilerin imha edilmesi bütün Türkiye'nin yıkımı demektir."[1]

Ermeni sosyalist örgütlerini "milliyetçi" bulan kimi sol yaklaşımlara yine Paramaz'ın mahkemedeki şu sözleri iyi bir yanıt oluşturuyor:

> "Ben Diyarbakır'da faaliyet gösterirken, (sosyalist) düşüncelerimi Ermeniler arasında olduğu kadar, Kürtler, Türkler, Süryaniler ve Araplar arasında da aynı şevk ve heyecanla yaydım… Beyler, insanları onların yaptıkları işle, gelenekleriyle, fikirlerinin bütünlüğü içinde yargılayın. Ben bu ülkeden ayrılmak isteyen biri değilim. Tam tersine, bana ilham veren fikirlerle yüzleşmeyi reddederek kendisini benden ayıran bu ülkedir."[2]

1 Hmayak Aramyan, *Bağımsız Ermenistan,* Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi Haldun Kalyon (Çev.), Sancakyan Matbaası, İstanbul, 1919, SDHP Arşivi, Beyrut, sf. 27.

2 Hmayak Aramyan, age, sf. 27.

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐՈՒՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ

SDHP Kurucu Heyet
Avedis Nazarbekyan
Maro Vardanyan
Kevork Haraçyan
Ruben Han-Azat
Christopher Ohanyan
Gabriel Kafyan
Manuel Manuelyan

Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադիր անդամներէն մեզի աւանդուած է պատմական խմբանկար մը, որ կը զարդարէ կուսակցական ակումբներու, մշակութային հաստատութիւններու, ինչու չէ նաեւ շատ մը հայ օճախներու պատերը, իբրեւ ազգային խորհրդանշան մը՝ նուիրուելու բիւրեղ գաղափարախօսութեան, հանդիսանալով միաժամանակ ոգեշնչումի աղբիւր մը՝ ի խնդիր մաքուր հայրենասիրութեան եւ ազգային ծառայասիրութեան:

Ժրնեւի յուսանկարչական աշխատանոցներէն[19] մէ-

İdam Sehpasında Son Sözler; “Yaşasın Sosyalizm”

Ortada ciddi hiçbir delil olmadığı halde 20’ler idam cezasına çarptırılırlar. Mahkemenin sona erdiği süreç zaten Ermeni Soykırımı’nın başladığı ve hiçbir hukukun aranmadan insanların kafileler halinde yola çıkartılarak Teşkilat-ı Mahsusa birliklerince katledildikleri bir süreçtir. 15 Haziran 1915’de Beyazıt meydanında kurulan idam sehpalarının önüne getirildiklerinde, sehpaya ilk çıkan Paramaz, “başımız dik gideceğiz arkadaşlar, eğilmeyeceğiz” diye bağırır. Türkiyeli sosyalistler, 20’lerin çıkarıldıkları idam sehpasında haykırdıkları “Siz, sadece bizim vücudumuzu yok edebilirsiniz, fakat inandığımız fikirleri asla... Yarın Ermenilik, ülkenin doğusunda özgür ve sosyalist Ermenistan’ı selamlayacaktır, yaşasın sosyalizm!” sloganından yıllarca haberdar olamadı![1]

1 20 İdam Edilenler, Yervant Çopuryan, ilgili bölümlerini Ermenice aslından çeviren Ramanos Çezveciyan., -G. Bolis –İstanbul, 1921, sf. 15-20, The University of Michigan Arşivi.

Tarihi Doğru Hatırlayalım

Yıllar sonra darağaçlarında can veren sosyalistler-devrimciler, 100 yıl önce, 1915 yılının 15 Haziran gecesinde, Beyazıt meydanında kurulan 20 darağacında yankılanan bu sloganlardan habersiz, Paramazların, 20'lerin geleneğini yaşattılar. Deniz, Yusuf, Hüseyin ve onlardan sonra gelen Necdet, Erdal ve diğerleri aslında farkında olmadan Paramaz ve arkadaşlarının yolundan yürümüşlerdi. Geç de olsa Paramaz'ı ve yoldaşlarını, onların arasındaki yoldaşlık bağının gücü ve duygu yüküyle anmak, onların hatıralarını canlı tutmak, unutmaya karşı koymak, enternasyonalist sosyalist olmak kadar, demokrat bir bilince sahip olmanın da mihenk taşlarından biri olarak değerlendirilmelidir. Sadece Hınçak ve Taşnaktsutyun içindeki sosyalistleri değil, Rum devrimcileri de, o dönemdeki mecliste işçi hakları için mücadele eden sosyalist vekiller Hampartzum Boyacıyan, Krikor Zohrap ve Dimitor Vlahof'u da unutmamak gerekiyor. Her türlü kaygının ötesine geçerek kendi tarihsel gerçeklerimizle yüzleşmek, Ermeni devrimcileri "ötekilerin sosyalistleri", "öteki toplumun kahramanları", "öteki devrimciler" olmaktan çıkarıp müşterek mücadele tarihimizin bir parçası kılmalı, yanlışlarıyla doğrularıyla bizim kahramanlarımız, bizim devrimcilerimiz olarak değerlendirmeliyiz. Ermeni toplumu, Paramaz ve arkadaşlarını komünist oldukları için unuturken, Türkiyeli sosyalistler de onları Ermeni oldukları için görmezden gelmişlerdir.

Türkiye'deki genç kuşaklara Paramaz ve onun gibi sosyalizm davası için mücadele etmiş Ermeni ve Rum devrimcilerin hatıratını aktarabilirsek, işte o zaman bu coğrafyada halkların eşitlik temelinde barış ve kardeşlik içinde yaşayacağı bir gelecek bırakacağımıza inanabiliriz. Aksi takdirde, bizden önceki kuşakların omuzlarımıza yüklediği utanç verici yükü suskunluğumuzla daha da ağır ve taşınmaz bir hale getirerek geleceğe taşıyacağız.

Kaynakça:

Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar,* 1908-1925, İletişim, 2009, İstanbul, c. 1.

Anahide Ter Minassian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923* İletişim, İstanbul, 2004, 3. baskı, derleyenler; Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher.

Selçuk Gürsoy, Türkiye solunun göz ardı edilen başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası. Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu 2014, Şubat, Agos.

Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya,* Çev. Ludmilla Denisenko 2. Baskı İstanbul Aras.

Dr. Yeğig Cerecyan, *Ararad*, 1985, Beyrut.

Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Kurtuluş Hareketi ve 1915 Soykırımı,* I. baskı, Peri, 2005, İstanbul.

Ararat Gençlik Eki, 1985, Beyrut, No: 166.

Anahide Ter Minassian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),* İletişim, İstanbul, 2004, 3 baskı, derleyenler; Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher

Vahakn. N. Dadrian,	*Ermeni Soykırım Tarihi, Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma,* Belge, İstanbul, 2008.
Donalt Quataert,	Osmanlı İmparatorluğu'nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıâli, Tarih ve Toplum, no. 33, 1986.
Feroz Ahmet,	*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),* İletişim, İstanbul, 2004, 3 baskı, derleyenler; Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher.
Paul Dumont,	*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, (1876-1923),* Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu, İletişim, İstanbul, 2004 3. Baskı.
Foti Benlisoy,	Y. Doğan Çetinkaya, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* Sol, İletişim, İstanbul, 2007, c. 8.
Selçuk Gürsoy,	Türkiye Solunun Göz Ardı Edilen Başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası. Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu 2014, Şubat, Agos.
Fuat Dündar,	*Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği,* İletişim, İstanbul, 5. baskı.
Taner Akçam,	*İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu,* İmge, 3. baskı, Ankara.
Yeğig Cerecyan,	*1912 Osmanlı Mebusan Seçimleri ve Batı Ermenileri,* Beyrut, 2007.
20 İdam Edilenler,	Yervant Çopuryan, G. Bolis –İstanbul, 1921, sf. 15-20, The University of Michigan Arşivi.
Yusuf Akçura,	*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri,* Çev. Georgeon, François, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.
Hmayak Aramyan,	*Bağımsız Ermenistan*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi Haldun Karyol, Sancakyan Matbaası, İstanbul, 1919, SDHP Arşivi, Beyrut.
20 İdam Edilenler,	Yervant Çopuryan, ilgili bölümlerini Ermenice aslından çeviren Ramanos Çezveciyan., -G. Bolis –İstanbul, 1921, The University of Michigan Arşivi.

Coğrafyamızda İlk Toplu Protesto İlk Kırsal Gerilla ve Kent Gerillası Eylemleri

Ragıp Zarakolu

Ermeni devrimci hareketine saygıyla...

I

Rojava'da olduğu gibi dünya basınının büyük ilgi gösterdiği ilk Ermeni halk ayaklanması 1862'de Zeytun köylülerinin özerk statülerini korumak üzere başlattıkları direniş idi. Yine aynı yıl 20 bin Van Ermenisi, Kürtlerin de katılımı ile hak talebinde bulunarak direneceklerdi. Ancak daha sonra Babıali, Kürtlerle Ermeni halkının arasını açıp bölgede egemen kalmayı başaracaktı.

Anadolu'da Ermeni devrimci gerilla hareketi Zeytun, Sason, Van, Şebinkarahisar gibi yörelerin kırsalında, 1890'ların ilk yarısında başladı. Amaç, esas olarak öz savunma, Ermeni köylerinin çeşitli aşiretler tarafından yağmalanmasının önüne geçilmesi, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yerinden yurdundan edilen Ermeni köylülerinin geri dönmesinin sağlanması idi. Abdülhamid yönetimi gelişen bu hareketlere, Rus Çarlığının acımasız Kazak Süvari Alayları'nı model alan Hamidiye Alayları'nı oluşturarak yanıt verecekti.

Bu devrimci eylemlerin ardından çok daha büyük bir baskı ve kitlesel cezalandırma geldi. Bu duruma karşı, genç Ermeni devrimcileri, Babken Suni ve Erzurumlu varlıklı bir aileden gelme Karen Pastırmacıyan (kod adı: Armen Garo) öncülüğünde, İstanbul tarihinin ilk kent gerillası eylemini gerçekleştirdiler. Tarih 26 Ağustos 1896 (Meraklısı, bu eylemin ayrıntılarını,

Karen Pastırmacıyan'ın, kod adı ile Armen Garo'nun, Türkçede de yayınlanmış olan *Osmanlı Bankası* adlı kitabından okuyabilir. Belge Yayınları 2009 İstanbul). Bankanın ele geçirilmesi ve yaşanan çatışma sırasında 27 yaşında yaşamını yitiren Babken Suni, bir anlamda Ermeni devrimci hareketinde Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının önceli olarak idolleşecekti.

Bankayı ele geçiren, müdürleri ve memurları rehin alan devrimcilerin temel amacı, *Kızıl Sultan* Abdülhamid'in Batı Ermenistan'da Ermeni köylülüğüne yönelik zulmüne dikkat çekmekti. Zaten Ermeni devrimciler, 2 yıl kadar önce Kumkapı'da, Namık Kemal yandaşlarının Abdülaziz'in son yıllarında yaptığı gösterilerden sonra, ilk politik içerik ve talepli kitlesel gösterisini, Hınçaklar 15 Temmuz 1890'da Kumkapı'da, yine Ermeni köylülüğünün durumuna dikkat çekmek ve bunu durdurmak için düzenlemişlerdi. Bu göstericiler de (1969 yılında üniversite gençliğine karşı siyasal İslamcı militanların Kanlı Pazar saldırısında yaşandığı gibi) 'eli sopalı', camilerden derlenmiş, organize kalabalıkların saldırısına uğramışlardı.

Peki bunun ardında yer alan örgütlenme neydi? Ermeni devrimci hareketinin 130 küsur yıllık bir tarihe sahip olan ve bugün de varlığını sürdüren partileri, tam da 19. yüzyıl sonlarının, o zamanın ruhunu yansıtıyordu. Bugün, İttihat ve Terakki Partisi geleneğinden gelen CHP gibi, bir zamanlar ITF'nin müttefiki olan EDF, yani Ermeni Devrimci Federasyonu ya da kısaltılmış adı ile Taşnaktsutyun da Sosyalist Enternasyonal'in üyesi.

Hınçak (Çan) adıyla bilinen Ermeni Sosyal Demokrat Partisi, bir yıl kadar EDF içinde yer almış, sonra yol ayrımı gelmişti. Yol ayrımının asıl nedeni ise "sosyalist" bir toplum kurma idealinin programda açık olarak ifade edilip edilmemesi tartışmasıydı. Daha sonra EDF de sosyalist idealleri tekrarlamaktan kaçınmayacaktı.

Türkiye ve İran'ın "ilk sosyalist partisi" olarak nitelenen Hınçak Partisi'ni, Marksist geleneğe bağlı iken, Taşnak Partisi'ni kuran, genç Ermeni devrimcilerin Rus Çarı 2. Aleksander'a düzenledikleri başarılı suikast eylemi ile nam salan Narodnaya Volya grubundan etkilendiği söylenebilir. Ermeni devrimcilerinin ilham kaynağı olan Mihael Nalbantyan (1829-1866) Herzen, Bakunin ve Turgenyev'in yakın arkadaşı idi. Nalbantyan sadece Ermeni halkının değil, bütün halkların özgürlüğünü savunuyordu. Garibaldi ve Mazzini öncülüğünde gelişen İtalyan özgürlük hareketinden çok etkilenmişti. Herzen'in çıkardığı Çan Dergisi, Lenin ve arkadaşlarını gençliklerinde etkilerken, Hınçakların partisinin de bu adla anılması Rus devrimci hareketinin, gerek Taşnak ve gerekse Hınçak Partisi'nin oluşumunda ne kadar büyük etkileri olduğunu göstermektedir. Zaten Cenevre'deki kurucu genç ekip, Plehanov'lar, Vera Zazuliç'ler ile dostluk ilişkisi içindedir. Hınçaklar Anadolu'nun çeşitli kasaba ve köylerinde protestolar düzenlemeye devam ettiler. 1891 yılında ise Makedon, Arnavut, Girit ve Yunanlı devrimcilerle birlikte, "Şark Federasyonu" başlıklı bir çatı örgütü oluşturdular.

EDF de aslında 1960'ların sonunda yükselen Dev-Genç hareketi ile benzerlikler taşımaktadır; sol idealler yanında ulusalcı eğilimleri de taşıması nedeniyle. Birçok benzer da-

mar parti/cephe geleneğinden çok etkilenmiş olan Kürt Özgürlük Hareketi içinde de gözlemlenebilir. Ne yazık ki, Türkiye'deki sol ve devrimci hareketler, resmî tarihin de etkisi ile, coğrafyanın Balkanlar'da olsun Kafkasya ve Anadolu'da olsun, 19. yüzyıl sonlarında yükselen Ermeni devrimci hareketini ve diğer hareketleri asla merak edip incelememiştir. Kemalizmin resmî tarihi 1919 yılından başlatması gibi, onlar da Türkiye sosyalist tarihinin kuruluşu olarak, 1908 yarım kalmış demokratik devrimi sonrası yükselen Sosyalist Hilmi'nin partisini anmışlardır. Oysa Osmanlı dünyasında yükselen sol hareketler daha sonra bütün Balkan ülkelerinin devrimci, sosyalist hareketlerinin öncü kadroları içinde yer almışlardır.

* * *

1896 yazında EDF tarafından gerçekleştirilen ve ilerleyen yıllarda Filistinli gerillaların da tarz olarak kabul edeceği, siyasal taleplerle ilk rehine eylemi olan Osmanlı Bankası baskını, pazarlıklar sonucu, sözde taleplerinin kabulü ve eylemcilerin Fransa'ya gitmesine izin verilmesi ile son bulur. Fransızlar bunu rehin alınan bankerlerinin serbest bırakılması için kabul eder. Eylemciler Marsilya'ya ulaştıkları andan itibaren, ünlü Fransız *"dözyem"* servisinin yakın takibi altına alınır. Onlar hakkındaki düzenli takip raporları, 'uygun bir fiyatla' Osmanlı hafiyelerine iletilir. Onlar Fransa yolunda iken, Kızıl Sultan, 'eli sopalı' kalabalıkları sokağa salar. İstanbul'da ilk kez kitlesel bir Ermeni katliamı yaşanır. Ve bu kıyımlar Anadolu'nun bütün önemli kent ve kasabalarına sıçrar.

Bu konuda, rehin alınan Osmanlı Bankası müdürü Sir Edgar Vincent, Babıali'nin çok ağır misillemede bulunacağı uyarısında da bulunur. Ne yazık ki bu tahmin doğru çıkacaktır. Bütün bu eylemler sırasında Rus Çarlığı çekimserdir ve destek sunmamaktadır, başı çeken Marksist ya da Marksist olmayan Ermeni devrimcileri olduğu için.

Gerek EDF'de, gerekse Hınçak Partisi'nde örgütlenen Ermeni devrimcileri ise meşruiyetlerini, Ermeni Reformunu uluslararası güvence altına alan Berlin Antlaşması'ndan aldıklarını düşünmektedirler. Nitekim, siyasal taleplerinde bunun altı çizilmektedir.

Osmanlı zulmünün sergilenmesi ile Berlin Antlaşması'nın Ermeni Reformuna ilişkin maddesinin hayata geçirilmesini hızlandıracaklarını düşünmektedirler. Oysa en büyük potansiyel destek olarak düşündükleri Fransa'nın Cumhurbaşkanı Carnot, bu eylemden 2 yıl önce, bir anarşist militan tarafından öldürülmüştür. Nitekim Ermeni devrimcilerinin ülkesine sığınmasını kabul eden Fransız makamları, yukarıda da belirtildiği üzere Ermeni devrimcileri sıkı bir takip altına alacak, raporlarını Osmanlı makamları ile paylaşacaktı.

Bugün uluslararası çerçevede geçerli olan temel hak ve özgürlükleri talep eden Kürt devrimcileri nasıl yalnız kalıyorsa, 130 yıl önce Avrupa'ya verdikleri sözleri hatırlatan Ermeni devrimcileri de uluslararası arenada yalnız kalıyordu. Kıyımlara karşı eylemlere girişiyorlar, ama Avrupa'nın duyarsızlığı daha yaygın ve kitlesel kıyımların düzenlenmesine neden oluyor-

du. Devrimcilerin silahlı baskınla işgal ettikleri Osmanlı Bankası'ndan sağ salim çıkması için çaba harcamalarının nedeni ise, önemli bankerlerin ve müşterilerin kılına halel gelmemesi idi.

Osmanlı Bankası baskını eylemi öncesinde Ermeni devrimciler tarafından, 1896 Ağustosunda İstanbul'daki Avrupa devletlerinin temsilcilerine şu mesaj iletiliyordu:

> "Osmanlı Hükümetinin Ermenistan'daki kardeşlerimizi katletmesinin üstünden çok zaman geçmedi daha. Şimdi de başkentte siyasal haklarımıza karşı acımasız bir saldırıda bulunulmaktadır… Babıali tarafından kabul edilen Ermeni Nizamnamesi (Anayasası) kapsamında düzenlenen Patrik seçimi…. [usule uygun bir biçimde] yapılmıştır. Osmanlı Hükümeti ise komplolar sonucu Patrik Matteos İzmirliyan'ı istifaya zorlamış ve seçimi yürüten Karma Konseyi dağıtmış, keyfi olarak bazı Saray görevlisi sivilleri ve bazı rahipleri atayarak, yeni Patrik olarak, liyakatsiz bir başrahibi seçmekle görevlendirmiştir.
>
> Osmanlı Hükümeti, cezasız kalmış suçlar listesine böylece hakareti de eklemiştir. Tutumları itibariyle, Büyük Devletler de Babıali'nin suç ortağı olmuşlardır. Cellatlarımız Ermenistan'da olduğu gibi, Girit'te de halkın taleplerine itibar etmemiştir. Fakat ezilmiş olan ulusların sabrının da bir sınırı vardır. Ermenilerin öfkeleri bir kez daha taşmak üzeredir. Sergilenecek eylemlerin sorumluluğu ise Padişaha ve Büyük Devlet temsilcilerine ait olacaktır."

Devrimcilerin söyleminde, uluslararası sözleşmelerle sözde Ermeni halkının güvenliğini güvence altına alan Büyük Devletlere, harekete geçerek sorumluluklarını yerine getirme çağrısına tanık olunurken, bir yandan da öfke ve tehdit söylemi sergilenmekteydi.

Osmanlı Bankası baskını sırasında, İstanbul'daki EDF İstanbul Komitesi, Büyükelçiliklere şu talepleri yöneltiyordu:

> "Bizler zorbalık karşısında Avrupa'ya sürekli uyarılarda bulunmuştuk. Ama haklı karşı çıkışlarımız sistematik olarak reddedilmiştir. Sultan Abdülhamid'in yanıtı kanlı bir öç duygusundan başka bir şey yansıtmıyor. Avrupa bu korkunç suçu izlemiş ve sessiz kalmıştır. Avrupa celladın elinde oyuncak olmakla yetinmemiş, üstelik bir de saygısızca bizi teslimiyete zorlamıştır. ... Avrupa tam bir kayıtsızlık içinde, 'her şey yoluna girecek' demekle yetinmiştir. Tüm insan haklarından yoksun kılınmış olan bizler, Sultan'ın zalim boyunduruğundan kurtulmak için bilime yönelmek ve her çareyi denemek zorundayız. Artık bu zulme tahammül etmek mümkün değil! Diplomatik gösteri zamanı çoktan geldi de geçti bile…
>
> 100 bin insanımızın şehit olması, bize özgürlük talep etme hakkını veriyor. Biz yine de gerekli olanlarla yetinip mütevazı taleplerde bulunacağız:

1. Ermenistan'a 6 büyük devletin seçeceği bir Yüksek Komiser atansın;

2. Yöneticiler, Sultan'ın da onayı ile bu YK tarafından seçilsin;

3. Milis, jandarma ve polis örgütlerine yerli halktan kişiler seçilsin;

4. Avrupa sistemine uyan adli reformlar yapılsın;

5. İbadet, eğitim ve basın özgürlüğü sağlansın;

6. Bölge gelirlerinin dörtte üçü yerel ihtiyaçlara harcansın;

7. Tüm eski vergi borçları silinsin;

8. Beş yıl vergiden muafiyet. 5 yıl sonra ise hükümete ödenecek olan vergiler, yakın geçmişte maruz kalınan zarar ve ziyanın tazmini için kullanılsın;

9. Gasp edilen gayrimenkuller acilen iade olunsun;

10. Ermeni göçmenlerin memleketlerine serbestçe dönmesi sağlansın;

11. Siyasi suçtan mahkûm edilen tüm Ermeniler için bir Genel Af çıkarılsın.

Bütün bu istemlerin uygulanmasını takip edecek uluslararası geçici bir komisyon oluşturulsun.

Bizler öleceğiz biliyoruz, ama en temel, en insani haklarımızı elde edemediğimiz sürece, Ermeni halkının özüne sinmiş olan Devrim Sultan'ın saltanatını tehdit etmeye devam edecektir, tek bir Ermeni sağ kalsa bile!

Ermeni Devrimci Federasyonu İstanbul Komitesi"

Fransız siyasi polisinin Osmanlı makamlarına verdiği bir rapora göre, Marsilya'da karaya çıkan 17 Ermeni devrimcinin 6'sı işçi, 4'ü zanaatkâr, biri öğretmen, 2'si han bekçisi, biri kahveciydi; 2'sinin mesleği ise bilinmiyordu. Eylemcilerin 2'si 30'lu yaşlarda, 15'i 20'li yaşlarda ve biri ise 18 yaşındaydı. O sıralarda 23 yaşında olan Armen Garo'nun mesleği ise öğretmen olarak geçiyordu.

II

Hınçak Parti Komitesi ise o günün İstanbul'unda yaşanan devlet terörünü yansıtan ifadeler ile 10 Eylül 1896 tarihinde, İstanbul'daki Büyük Devletlerin temsilcilerine şu çağrıda bulundu:

"Büyük Devletlere, Ermenistan'da vaat edilen reformları hatırlatmayı ve bu reformların hayata geçirilmesini sağlayan Osmanlı Bankası baskını eylemi ardından, binlerce Ermeni 48 saat boyunca kıyıma ve talana uğramıştır. Bu kanlı intikam eylemlerinden tatmin olmayan Saray, kendi imha sistemini sürgün ve tutuklamalar ile hâlâ devam ettirmekte. Başkentte ve taşrada polis marifeti ile her ev aranmakta ve her sokak takip altına alınmaktadır. Aile reisi olmaktan başka hiçbir suçu olmayan

her yaştan Ermeni insanı, kadın ve erkek ayrımı yapılmadan tutuklanıp cezaevlerine konulmakta ve bilinmeyen yerlere gönderilmektedir.

Avrupa sefaretleri bir kez daha Osmanlı Sarayına yaltaklanmakta ve ölümden kurtarma bahanesi ile Ermenilerin İstanbul'dan sürülmesine yardımcı olmaktadır. Büyük Devletler bizim hayati sorunumuzu arka plana atma hakkına sahip olmadıkları halde, çıkarları gereği, Yıldız Sarayı'nda egemen olan ve Ermeni halkının yok edilmesini amaçlayan cani ve katiller hizbinin oyuncağı olmayı kabul etmişlerdir.

Çiftçiler, esnaflar, imalâtçılar, doktorlar, avukatlar, düşünce ve eylem adamları, kısaca bir ulus olarak ve kendi ülkenizin emekçi sınıflarında yankı bulacağı umudu ile sesimizi yükseltiyor ve zalimlere karşı yürüttüğümüz eşitsiz mücadelede, vilayetlerde ve başkentte gördüğünüz olumsuz unsurlara karşı uygarlığın yanında yer almanızı istiyoruz.

Askerler, saray hafiyeleri, yobazlar, sokak serserileri bizi kurban etmek ve yüzyılların birikimini bir gecede imha etmek için birleşmişlerdir.

Ermeni sorununun çözümü sadece bir onur sorunu değil, aynı zamanda Avrupa'nın güvenliği ve ilerlemesi sorunudur; ıssızlığa terk edilen yollar, ovalar ve vadiler gelişime ancak bizim tarafımızdan açılabilir.

… Bu bir yalvarma değil, Ermenilere yönelik zulmü sizlere aktarırken, sadece size görevlerinizi hatırlatmak istiyoruz…

Büyük Devletlerin temsilcileri, ellerini çabuk tutarak, Ermenilerin toptan sürülme ve tutuklanmalarını durdurmalı ve Taşnak kardeşlerimizin dile getirdikleri reformları derhal uygulamaya sokmalılar.

Halkımızın yaşama gücünü sergileyecek yeni bir devrimci hareketin hazırlıkları sürmekte. Bu bildiriden sonra etkin bir adım atmazsanız, bilmelisiniz ki mücadelemiz bir kez daha ölümle taçlanacaktır.

Davamız ve taleplerimiz haklı; bedel ödesek bile olumlu sonuçlar alacağımıza inanıyoruz. Bizimle birlikte davranan herkesi bu büyük yıkıntıdan kurtaracağımıza inanıyoruz; Doğunun başkentinde herkesin eşitçe söz hakkı sahibi olmasını olanaksız kılan ise, siz Büyük Devletlerin zafiyetleri.

Üçüncü direniş eyleminden sonra meydana gelecek korkunç olayların sorumlularının sizler olduğunu, tüm dünya kamuoyuna ilan edeceğiz.

Ermeni Halkı adına Hınçak Partisi İstanbul Komitesi"

Büyük Devletlerin kayıtsızlığı İstanbul'da bile kitle kıyımına gidilmesini mümkün kılarken, aynı yıl patlak veren Girit İsyanı ve Teselya'daki gerilla faaliyetleri nedeniyle, 1897 yılı Nisan ayında Abdülhamid, Yunanistan'a savaş açarak Golz Paşa'nın modernleştirdiği Osmanlı ordusunu Atina'ya doğru harekete geçirme cesaretini buldu. Ermeniler için kılını kıpırdatmayan Rus Çarının savaş açma tehdidi üzerine 19 Mayıs 1897'de ateşkes ilan edildi. Savaşın galibi Osmanlı ordusu olduğu halde, Büyük Devletlerin baskısı ile Abdülhamid Girit'in özerkliğini kabul etmek zorunda kaldı.

III

O dönemde, anarşist devrimciler, 1905 yılında başarısız Abdülhamid suikastı yanı sıra, Alman İmparatoru II. Wilhelm'e, İngiliz Kraliçesi Victoria'ya da başarısız kalan suikast girişimlerinde bulunacaklardı. 1901 yılında ise anarşist bir eylemci ABD Başkanı MacKinley'e karşı bir suikast düzenlemeyi başaracaktı. 1900 yılında ise, İtalya Kralı I. Umberto, nice başarısız kalan girişimden sonra anarşist bir eylemci tarafından vurulacaktı.

O zamanın ruhunu yansıtması bakımından, özgürlük şairi Tevfik Fikret'in, aşağıda okuyacağınız gibi, 1905 yılında tam da Rusya'yı devrim ateşi sarmışken, Yıldız suikastını düzenleyen devrimcileri övmesi ve başarısız kalması karşısında hayıflanması ilginç bir örnektir.

IV

Karekin Pastırmacıyan, yarım kalmış 1908 Devrimi'nden sonra, Osmanlı Parlamentosu'nda Erzurum mebusu olacaktır. O sıralarda Karekin'in erkek kardeşlerinden biri Osmanlı Bankası'nın Erzurum Şube müdürüdür. Pastırmacıyan daha Osmanlı I. Dünya Savaşı'na katılmadan kısa bir sürü önce, bir suikasta kurban gider. Alman belgelerine göre, tehcir başladığı sıralarda, banka müdürünün 2 kızına jandarma subayları el koyar (Bak. Wolfgagng Gust, *Alman Belgeleri/Ermeni Soykırımı 1915-1916*, Belge Yayınları 2012 İstanbul).

Diğer bir kardeşi, Vahan ise Osmanlı ordusunun ilk 'mektepli' genç Ermeni teğmenlerinden biridir. Enver Paşa'nın ünlü Sarıkamış 1914 Aralık ayı macerasında bacağından yaralanır. Madalya alır.

Karekin Pastırmacıyan, 1914 yılında İttihat hükümetinin isteksizce kabul ettiği uluslararası tarafsız iki ülke komiserinin gözetiminde yürütülecek olan '*Ermeni Reform*'u tartışma sürecinin en aktif elemanlarından ve mimarlarından biridir.

İttihat liderleri ile yaptığı sert tartışmalar onu ve ailesini hedef haline getirmiştir. Ve 1915 Nisanında Osmanlı basınına yansıyan bir fotoğrafı ise Ermeni tehcirinin gerekçelerinden biri olur. Bu fotoğrafta, Karekin Rus Çarlığının oluşturduğu gönüllü birlikleri iledir. Oysa

BİR LAHZA-İ TEAHHUR*

5 Temmuz, 1322
Bir darbe... Bir duman... Ve bütün bir gürûh-i sûr,
bir mağşer-i vazî-i temâşâ, haşîn, akūr
tırnaklariyle bir yed-i kahrın, didik didik,
yükseldi gavr-i cevve bacak, kelle, kan, kemik...

Ey darbe-i mübeccele, ey dûd-i müntekim,
kimsin? Nesin?.. Bu savlete sâ'ik, sebeb ne? Kim?..
Arkanda bir nigâh-ı tecessüs, ve sen nihân,
bir dest-i gaybı andırıyorsun, rehâ|fişân.

Mâlik sesin o servet-i rağdîn-i gayza ki
heryerde hiss-i hakk u halâsın muharriki.
Sadmenle pâ-yi kāhiri titrer tegallübün,
en gırra tâc-ı haşmeti sarsar takarrübün.

Silkib ukūd-i ribka-i ağsārı,
en çetin bir uykudan uyandırır akvâmı dehşetin.
Ey şanlı avcı, dâmını bîhûde kurmadın!
Atdın... Fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın!

Dursaydı bir dakıykacağız devr-i bî|sükûn,
yâhud o durmasaydı, o iklîl-i ser|nigûn,
kanlarla bir cinâyete pek benziyen bu iş
bir hayr olurdu, misli asırlarca geçmemiş.

Lâkin tesādüf... Ah, o kavîler münâdimi,
âcizlerin, zavallıların hasm-ı dâ'imi.
Birden yetişdi mahve bu tedbîr-i hārikı;
söndürdü bir nefesde bu ümmîd-i bârikı.

Nakşetdi bir tehekküm için baht-ı bî|şüûr
târîh-i zulme bir yeni dîbâce-i gurûr.
Kurtuldu; hakkıdır, alacak şimdi intikām;
lâkin unutmasın şunu târîh-i siflekâm:

Bir kavmi çiğnemekle bugün eğlenen… (denî)
bir lahza-i te'ahhura medyun bu keyfini!

BİRAZ GECİKME

Bir patlayış... Bir duman...
/Ve bir düğün alayını andıran
zavallı bütün bir seyirci alayını, kaba ve kudurmuş
tırnaklariyle kahredici bir el didik-didik etti.
Ve havaya bacak, kelle, kan, kemik fırladı...

Ey sayın patlayış, ey intikamcı duman,
kimsin, nesin?.. Bu saldırışa seni yollıyan kim, sebep ne?
Arkanda binlerce gözetliyen varken sen ortada yoksun;
sen görünmiyen, fakat kurtarıcı bir eli andırıyorsun.

Sesinde kinin müthiş yıldırımları vardır ki,
her yerde hak ve kurtulma hislerini harekete getirir.
Patlamanla zorbalığın kahredici ayakları titrer;
en gururlu ve görkemli taçlar sen yaklaşınca sarsılır.

Dehşetle, asırların sakat görenek ve bâtıl an'anelerini
silkerek milletleri en çetin uykularından uyandırırsın.
Ey şanlı avcı, tuzağını beyhude kurmadın;
attın, fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın!

Biteviye yürüyen zaman bir dakikacık dursaydı,
yahut o durmasaydı, o aşağılık taç,
şimdi birçok ölü ile bir cinayete benziyen bu iş
bir hayır olurdu o zaman ki, eşi asırlarca görülmemiş.

Ama tesadüf bu... Ah o zorbaların yardımcısı,
âcizlerin, zavallıların her vakit ki düşmanı;
bu görülmemiş plânı yok etmek için birden yetişti;
ve bu parlak ümidi bir nefeste söndürdü.

Şimdi kör talih bir alay olsun, diye zulüm târihine
Yeni bir övünme başlangıcı yazmış bulunuyor.
Kurtuldu ya, şimdi intikam almak onun hakkıdır;
Ama alçak nasipli târih şunu unutmasın ki,

Bir milleti çiğnemekle bugün eğlenen alçak,
Bu keyfini biraz gecikme ânına borçludur!

* Fahri Uzun, *Rübâb-ı Şikeste ve Tevfik Fikret'in Bütün Eserleri,* İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., İstanbul, 1962.

Karekin'in Rus Çarlığı ile ilişkileri sorunludur. Daha önceki bir ziyaretinde, Tiflis'te çarlık tarafından tutuklanır. Osmanlı mebusu olduğu için bir süre sonra serbest bırakılır.

1905 Devrimi'nde Ermeni devrimciler hayli aktif oldukları için, sürekli takip ve baskı altındadır. 1905 Devrimi'ni izleyen günlerde, Hınçak Partisi militanı, Çarlığın Kafkasya genel valisine düzenlediği başarılı suikast eylemi ile nam salacaktı. 1913 Babıali baskını diye bilinen İttihatçıların hükümet darbesinden sonra, Paramaz 1914 yılında Talât Paşa ve arkadaşlarına eylem düzenlemek üzere İstanbul'a gelecek, ancak bilginin sızması üzerine tutuklanacaklardı. 16 Haziran 1915'te, Paramaz ve arkadaşları idam edilirken, bu aynı zamanda tüm Anadolu Ermenilerinin Der Zor Çölü'ne doğru tehcir yollarına düşürülmesi için bir çeşit işaret fişeği olacaktı ve aynı ay içinde, 24 Nisan'da toplu olarak tutuklanan Ermeni aydın, yazar, sanatçı ve kanaat önderlerinin ölüm fermanı da çıkarılacaktı.

Pastırmacıyan mebusluğu sırasında en çok Trabzon-Erzurum demiryolunun yapılması için çaba harcar. Sonra bu, ünlü Chester projesine dönüşür ve Musul'a kadar uzaması planlanır. Ama Amerikalılarla ortak olarak hazırlanan bu proje de bölgeye göz diken Rusya ve Almanya tarafından engellenir. Rus Çarlığı bölgeye kendisi demir yolu yapmak istemektedir. Almanya ise Berlin-Bağdat demiryolu projesine alternatif proje istemez. Daha sonra Chester projesi, Amerikalılar tarafından yeniden gündeme getirilir Ankara'da, ancak Musul'un İngiliz denetiminde kalacağının anlaşılması üzerine, proje kesin olarak rafa kaldırılır.

1914 Eylülünde toplanan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (EDF) legal kongresine İttihatçılar bir heyet yollar ve Rus topraklarında isyan çıkarmaları halinde 'özerklik' vaadinde bulunur. Benzeri bir teklif ise Rus Çarlığından gelmektedir. Herkesin beklentisi bu savaşın uzun sürmeyeceği yönündedir. Ve en korkunç savaş alanı ise iki gerici imparatorluğun savaştığı, Batı ve Doğu Ermenistan coğrafyasıdır.

Karekin Pastırmacıyan, ilk bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin Washington elçisi olur. Bu cumhuriyet Sovyetleşince Cenevre'ye gider ve 1923 yılında orada, yok edilen Erzurum'un ve ailesinin anılarına saplanmış vaziyette kahrından, erken bir yaşta ölür.

V

Rusya'daki farklı devrimci grupların bir araya gelmesiyle oluşan Ermeni Devrimci Federasyonu, kolektif yönetime sahip bir örgüttü. Hareketin ikonik üç kurucusu Kristopher Mikaelyan (1859-1905), Simon Zartanyan (1866-1913) ve Stepan Zorian (Rostom ya da Kotot, 1867-1919) idi. Bu özellik bugün de devam ediyor. Federasyonun, en üstte Büro denilen ve her coğrafyadaki temsilcilerinden oluşan bir kurulu var. Taşnak Partisi, içinde ulusalcı eğilimleri de barındıran, kendini sol olarak tanımlayan tarihsel bir örgüt. Çarlık rejimini devirmek için Gürcü ve Rus devrimciler ile güç birliği içindeydiler. Ve son on yıllarda sol

ve devrimci kimlik vurgusu gittikçe daha fazla pekişmeye başladı. 1907 yılında EDF, Abdülhamid tiranlığı karşıtı diğer Balkan devrimci örgüleri ve İttihat Terakki Partisi ile de devrimci bir ittifak kurdu. Bu ittifak her türlü mücadele biçimine başvurulması konusunda hemfikirdi.

1908 sonrasında EDF seçimlere, İTP ile ortak listede katıldı. Ülke çapında legal bir örgütlenme yapısına ve basına sahipti. Ermeni Reformu projesinin ısrarlı bir takipçisi oldu. Ama bu aynı zamanda, İTP ile kopuşun temelini oluşturdu.

I. Dünya Savaşı İTP'ye, Ermeni reformunu askıya alma olanağını sağladı. Artık bütün yapıları legalleşmiş olan EDF'nin, kadrolarını kurtararak yeraltına inme fırsatı kalmamıştı. 24 Nisan'da toplu tevkifat sadece İstanbul'da değil, bütün ülke çapında başlatıldı.

Taşnak, Hınçak ya da Ramgavar (Liberal) siyasi parti ayrımı yapılmaksızın aydınlar ve toplum önderleri gözaltına alındılar. Haziran ayında, Paramaz ve arkadaşlarının Beyazıt meydanında toplu idamı, aynı zamanda sürgüne yollanan Ermeni aydınlarının katledilmesi için ve önderliği imha olunan tüm bir Ermeni halkının, kadın, erkek, yaşlı-genç ya da çocuk ayrımı yapılmaksızın tehcir ve imha yollarına düşürülmesi için atılmış bir işaret fişeği anlamına geliyordu.

VI

Ermeni sorununun barışçıl çözüm süreci, sonuç olarak Nazi deyişiyle, "Nihai Çözüm"e dönüştü. Nihai Çözüm yani Soykırım…

Dilerim, Kürt sorununun barışçıl, âdil, eşitlikçi çözümü de, mutlak çözümsüzlüğe dönüşmez.

Bunun için, tarihin yinelenmemesi için Tarihle Yüzleşmek gerekiyor.

Yoksa yanılıyor muyum?

Cumhuriyet'in 1915 Fişi[1]

Nevzat Onaran

Yoldaş Manuşyan'a

"Maddeden maksat tehcir ve tegayyüp (sürülen ve kaybolan) Rumların ve Ermenilerin Tekâlif-i Milliye ve Tekâlif-i Harbiye mazbatalarını mahsup etmemektir.

Çünkü gerek harbi umumiye, gerek istiklâl Harbine yine Şarki Anadolu'nun harabisine nasıl Ermeniler sebebiyet verdi ise Garbi Anadolu'nun harabisine ve İstiklâl Harbi'nin bu kadar çetin ve bu kadar memleketi yıkıcı bir hal almasına da Rumlar sebebiyet verdi.

Binaenaleyh bu kanunla biz o muhaberelerin bıraktığı tesiri maliyi kastediyoruz.

Binaenaleyh Rumları, Ermenileri bu Tekâlif-i Milliye mazbatalarının bedellerinden müstefit etmemek (faydalanmaması) için bir çare düşünüldü.

Fakat buna [kanunda] açık olarak Rum ve Ermeni diyemezdik.

Muhtelif şekiller ve formüller yazıldı…

Nihayet en az mahzurlu veyahut mahzursuz bu şekli bulduk…

Maksat, siyasi zümre altında bu iki unsuru saklamaktır…

Onların emlâki tasfiyeye tabi idi…"

1 Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'in Ermeni fişlemesi ilk kez gün ışığında, AGOS*, 13.6.2014, sayı: 945, sf. 1, 10-11; sehven kaynakça ve fotoğraf karışıklığı olan makalemi, devletin fiş düzeni hakkında yeniden kaleme aldım.

Tarih: *3 Nisan 1340 (1924)*

Yer: *Türkiye Büyük Millet Meclisi* (TBMM) ve 28'inci inikat, 2'nci hafi celse.

Kürsüdeki nutuk sahibi: Eski Maliye Vekili ve Encümen Reisi *Hasan Fehmi* [Ataç, Gümüşane[1]].

Devamında Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik, ne yapılacağını *"Bize mensup [Türk] olmayanlara mümkün olduğu kadar müşkilat göstereceğiz…"* şeklinde açıkladı.[2]

Vekil Mustafa Abdülhalik (Renda) bilerek konuşuyor, soykırımda Bitlis ve Haleb valisi…

TBMM'de tartışılan, T.C. vatandaşı arasında yapılacak ayrımcılıktır…

Maksat, Hasan Fehmi'nin ve Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik'in söylediği gibi T.C. vatandaşı Ermeni ve Rumların elindeki, 1908'den itibaren savaş nedeniyle el konulan malı ve mülkü karşılığında devletin verdiği *'Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye mazbataları'* ödememektir…

Gizli celsenin ardından aleni celsede tasarı aynen kabul edildi ve kanunlaştı:

3 Nisan 1340 (1924) tarih ve 459 no'lu 1324 (1908) Temmuzundan 1339 (1923) Senesi Gayesine Kadar Bilcümle Matlubat ve Düyunu (alacakları ve borçları) Hazinenin Sureti Mahsubuna Dair Kanun[3]

Biliriz, resmî ideolojik söylemi: Türkiye, Osmanlı'nın dış borcunu kuruşuna kadar ödedi…

Doğru, amma…

Yukarıdaki TBMM zabtı ortaya koyuyor ki, Osmanlı'nın dış borcunu kuruşuna kadar ödeyen T.C., vatandaşı Ermeni ve Rum'un harp mazbatasını ödememiştir…

Bugün itibarıyla T.C., harp mazbatası olan vatandaşı Rum ve Ermeni'ye karşı hukuken ve fiilen borçludur.

Vatandaşının bir kısmına borcunu ödeyen, bir kısmına da borç takan Türkiye!

Kimin harp mazbatası ödenecek ya da ödenmeyecek?

Cevabı, devletin resmî 'kayıt düzeni'nde…

3 Nisan 1924'te TBMM kürsüsünde ifade edilen de budur.

---

1 *Türk Parlamento Tarihi, TBMM I. Dönem (1919-1923)*, cilt: 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, sf. 451-452.

2 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, cilt: 4, 3 Nisan 1340 (1924) tarihli oturum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara-1985, sf. 429-430.

3 *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: II, cilt: 8 ve 8/1, 3 Nisan 1340 (1924) tarihli oturum, Ankara, sf. 248-265; *DÜSTUR*, 3. tertip, cilt: 5, 2. baskı, Ankara-1948, sf. 382-384.

'Ermeni Dönme Listesi Elimde'

Yıllar önce M. Ana'dan dinledim[1]:

> "Dedemi bilmeyim, babamı bileyim… 311'de (1895 yılı) Ermanıdan dönmüş yavru… Babadan dedem 18 yaşındaymış… Yavru, üç sefer savaş olmuş… Babam anlatırdı… Müslüman oldular, yavru…"

M. Ana, babasının şahitliğiyle Ermenilerin *can ve mal* güvenliğinin nasıl yok edildiğini, tedirginliğine rağmen anlattı…

Onlar, İttihatçıların 1915'te *"Ya canın, ya canın"* tufanında sadece canını kurtarabilen bir avuç Ermeni'ydi…

Ya da Pontoslu Rum'du veya bir başkası…

Onlar binlerce yıllık tarihiyle Anadolu'nun kadim halklarından birer candı…

'Yeni' kimlik, bedene bazen uyuyor bazen de uymuyordu.

M. Ana'nın arzusu Hacca gitmekti…

Dersimli arkadaşım anlatmıştı, bir Dersimli dayının ölüm döşeğindeki vasiyeti de yüce bilmem dağın başına gömülüp başına bir Haç konmasıymış…

Öyle de yapılmış.

Böylesi gizli kimlik travmasının her an yaşandığı topraklardayız…

Bireyler travmayı yaşarken ve kimliklerini gizlerken, resmî ideolojinin bir sözcüsü çıktı ve açıkladı.

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, Türk Tarih Kurumu Başkanı olduğu Ağustos 2007'de bir vesileyle devletin kaydını deşifre etti:

> "Bir dönemler Müslüman olmuş Ermeni vatandaşlar var. Ben Ermenileri suçlamadım… Benim elimde Ermeni ismi, onun Türk ismi ve hangi mahallede oturduğuna dair liste var. Ama bunu hiçbir zaman açıklamayacağım, bu bir tehdit olarak da algılanmasın."[2]

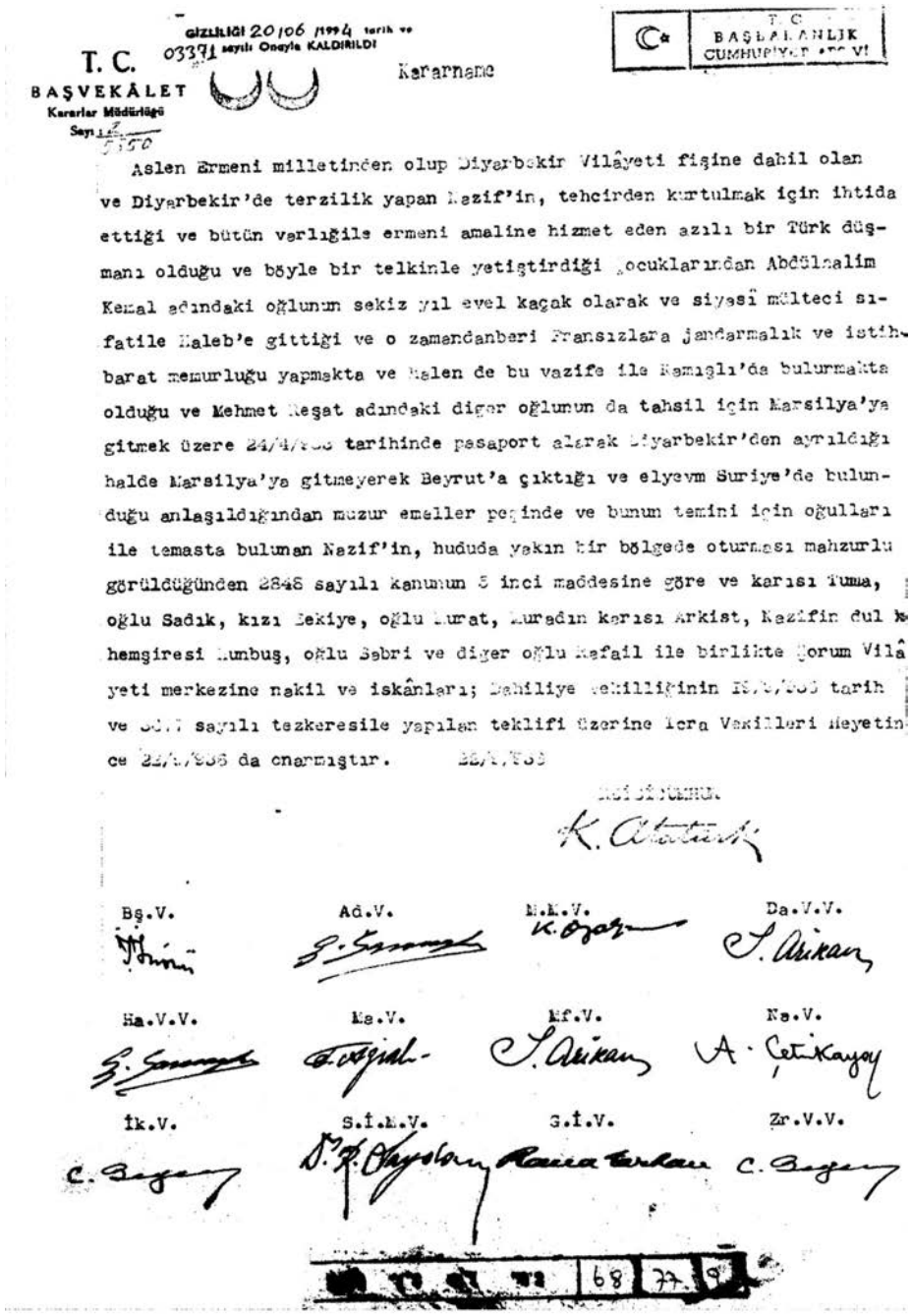
Halaçoğlu boşuna konuşmuyordu, tek tek kayıtlar tutulmuştu…

1920'li ve 1930'lu yıllara ait Dahiliye Vekâleti (İçişleri Bakanlığı) tamimleri, T.C.'nin vatandaşını *'dine' ve 'dile' ve 'ırka' ve 'ihtida edene'* göre kaydını tuttuğunu ortaya koymaktadır…

---

1 Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul-2013, sf. 210.

2 *Hürriyet*, 22.8.2007, sf. 1 ve 6, ve ayrıca, *Radikal*, 20-21.8.2007; *Vatan*, 19.8.2007; *Evrensel*, 20.8.2007; *Milliyet*, 21.8.2007; *Gündem*, 23.8.2007.

GİZLİLİĞİ 20/06/1994 tarih ve 03371 sayılı Onayla KALDIRILDI

T. C.
BAŞVEKÂLET
Kararlar Müdürlüğü
Sayı : 1/5150

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kararname

Aslen Ermeni milletinden olup Diyarbekir Vilâyeti fişine dahil olan ve Diyarbekir'de terzilik yapan Nazif'in, tehcirden kurtulmak için ihtida ettiği ve bütün varlığile ermeni amaline hizmet eden azılı bir Türk düşmanı olduğu ve böyle bir telkinle yetiştirdiği çocuklarından Abdülhalim Kemal adındaki oğlunun sekiz yıl evel kaçak olarak ve siyasî mülteci sıfatile Halep'e gittiği ve o zamandanberi Fransızlara jandarmalık ve istihbarat memurluğu yapmakta ve halen de bu vazife ile Hamidlı'da bulunmakta olduğu ve Mehmet Neşat adındaki diğer oğlunun da tahsil için Marsilya'ya gitmek üzere 24/4/[illegible] tarihinde pasaport alarak Diyarbekir'den ayrıldığı halde Marsilya'ya gitmeyerek Beyrut'a çıktığı ve elyevm Suriye'de bulunduğu anlaşıldığından muzur emeller peşinde ve bunun temini için oğulları ile temasta bulunan Nazif'in, hududa yakın bir bölgede oturması mahzurlu görüldüğünden 2848 sayılı kanunun 5 inci maddesine göre ve karısı Tuma, oğlu Sadık, kızı Bekiye, oğlu Murat, Muradın karısı Arkist, Nazifin dul kardeşi hemşiresi Kumbuş, oğlu Sebri ve diğer oğlu Nafail ile birlikte Çorum Vilâyeti merkezine nakil ve iskânları; Dahiliye Vekilliğinin [illegible] tarih ve [illegible] sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 22/[illegible]/936 da onanmıştır. 22/[illegible]/936

Reis-i Cumhur
K. Atatürk

Bş.V. İsmet İnönü
Ad.V. [illegible]
M.M.V. [illegible]
Da.V.V. [illegible]
Ha.V.V. [illegible]
Ma.V. [illegible]
Mf.V. [illegible]
Ns.V. [illegible]
İk.V. [illegible]
S.İ.M.V. [illegible]
G.İ.V. [illegible]
Zr.V.V. [illegible]

68 77 9

Fon No: 30 18 1 2 - Kutu No: 68 - Dosya No: 77 - Sıra No: 9

Bu kayıt düzeninin başında bulunan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, 1930 bütçesiyle ilgili yaptığı konuşmada, dışarıdan muhacir getirilmesi, nüfus ve iskân meselelerine de değindi. Lozan'dan beri *"500 bini geçen kan kardeşimiz geldi"* diyen Vekil Kaya, nüfus işleriyle ilgili kurulan *Tabiiyet Şubesinden* bir nevi ırki anlamında *'Kan Şubesi'* gibi bahsetmesi dikkat çekicidir.[1]

Nitekim *'Ermeni vatandaşları kodu: 2'* olduğunun resmî belgesi ile Müslümanlaştırılmış ve Hıristiyan Ermenilerle ilgili fiş evrakı, kayıt düzeni hakkında olabilecek tereddüdü de yok etmiştir.

Devlet-birey ilişkisinde bu denli sorunların niye yaşandığını, vatandaşın *'risk'* unsuru olarak görülüp fişlenmesini yeterince izah edicidir…

1915'lerden 1930'lara

İttihatçıların temeli üzerine Kemalistlerin bina ettiği Cumhuriyet, 1920'lerin ikinci yarısından itibaren kurumsallaşmasını hem idari ve ekonomik hem de ideolojik-kültürel sahada yoğunlaştırdı.

İttihatçılardan miras ve 1920'lere yön veren Türk milliyetçiliğinin ekonomi politiği, ekonomi ile istihdamın Türkleştirilmesi, Türkçenin tek dil haline getirilmesi ve Türk-(Sünni) İslam sentezini bayraklaştıran resmî ideolojinin inşasıydı.

Böylesi bir süreçte, Ermeni'ye, Rum'a, Kürt'e, Arap'a, diğer gayri Türklere ve dinen Hıristiyana, Museviye, Aleviye 'öteki' gözüyle bakıldı. Bunun için, bugünkü Cumhuriyet'in demokratikleşmesi tartışmasının temelinde, 'öteki'ni tasfiyeye yönelik politikaların yarattığı sorunlar vardır.

1930'larda, Türk ve Sünni Müslüman dışındaki diğer kimlikleri yok sayan *'Türkiye Türklerindir'*in temel politikası olarak 1915'tekine benzer iskân politikası esas alındı.

'Dil, ekin ve kan birliği' ve *'temdinle temsîl'* (asimilasyonla medenileştirme) için *14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu* gereği, Türkiye haritası Türkçe konuşan ve konuşmayan ile Türk kültüründen olan ve olmayan ile Türk olan ve olmayana göre resmen bölündü.[2]

Öyle bir hava yaratıldı ki, *Türk Tarih Teziyle* 1930'ların resmî imalâtından en önemlisi de, Mustafa Kemal imzalı *27.6.1920 tarihli Kürdistan'a Özerklik Talimatından* "Kürtler, aslında Türk'tür" tezine gelindi ve bununla da yetinilmedi, Anadolu'nun 7000 yıllık tarihine müdahale edildi ve Sümer ile Etilerin de Türk olduğu iddia edildi.[3]

1 *Şükrü Kaya Sözleri-Yazıları, 1927-1937, Birinci Kitap*, Toplayan: Ekrem Ergüven, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1937, sf. 65-66.

2 İskân Kanunu gerekçesi ve maddeleri için bakınız: *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: IV, cilt: 23, 7 Haziran 1934, sf. 67-77, zabıt sonundaki 189 no'lu mazbata; *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: IV, cilt: 23, 14 Haziran 1934, sf. 140-166; *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, sayı: 2733, sf. 4003-4009; *DÜSTUR*, 3. tertip, cilt: 17, 2. Basılış, Ankara-1955, sf. 21-23.

3 *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, cilt: 3, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara-1985, sf. 550-551; *Dersim*, Jandarma

İskân Kanununun pratiği önce Sason'da, ardından devletin *Tunç Eli'nin vurduğu Dersim* kırımında yaşandı ve şarkta bunlar olurken, garpta Trakya'da Yahudiler sürüldü ve ayrıca resmî *'Vatandaş Türkçe konuş'* kampanyasıyla başlayan süreç Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül imhasıyla sistematik olarak sürdürüldü...

Dine-Mezhebe Göre Kayıt (1924-1937)

Cumhuriyet ilanı ve Türk-Rum mübadelesi sonrasında 1927 nüfus sayımı yapılmadan önce, toplam nüfusun dine göre dağılımının bilinmesi vekâlet (bakanlık) gündemindedir.

TBMM'de harp mazbatası tartışmasından iki ay önce Dahiliye Vekâletinden vilâyetlere gönderilen, 3 Şubat 1924 tarihli tamim, Müslüman olmayan Hıristiyan ve Musevi ile diğerleri hakkındadır:

1914 yılı başından beri *'Gayrimüslimlerin miktarı nüfuslarında hâsıl olan tebeddülâtı (değişiklikler)'* cetvellerde gösterilmiştir. Bu cetvellerin yenilenmesi için Rum ve Ermeni nüfusuyla ilgili sicil defterlerine gerekli kayıtlar yapılacaktır; maddeler aynen:

> "1. Harbi Umumi [Birinci Dünya Harbi] bidayetinden (başlangıcından) itibaren her ne suretle olursa olsun tegayyüp eden (kaybolan) Rum ve Ermeni gibi Gayrimüslim eşhasın mukayyet (kayıtlı) oldukları sicil esas defterlerinin mülâhazat sütunlarına (düşünce yazılacak yere) 'mevcut ve mukim değildir (yoktur ve oturmuyor)' ibaresi yazılacaktır.
>
> 2. Sicil esas defterlerinin diğer sütunlarına dokunulmayacaktır.
>
> 3. Birinci madde mucibince tefrik olunan eşhasın adetleri nüfusu umumiye yekûnundan tenzil edilerek (çıkarılarak) bademe (bundan sonra) ihsaiyat (istatistik) cedvellerine dercedilmeyecektir (toplanmayacaktır).
>
> 4. Bu gibi eşhastan avdet eden [yani Rum ve Ermeniler gibi Gayrimüslimlerden dönen] veya aher mahallerde mukim olanlar (oturanlar) bulunuyorsa sicil esas mülâhazat sütunundaki meşruhatın altına (açıklama kısmına) 'avdet etmiştir, mevcuttur' ibaresi yazılarak ihsaiyat cedvellerine zam olunacaktır (eklenecektir).
>
> 5. Bu muamelât istatistiğe müteallik olup sicil esas defterlerindeki kayıtlar terkin (silme) muamelesi değildir. Bu muamele bilâhara tutulacak nüfus defterlerinde nazarı dikkate alınacaktır."[1]

Genel Komutanlığı Raporu, 3. baskı, Kaynak Yayınları, Ankara-2000; *Birinci Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 2-11 Temmuz 1932, Türk Tarih Kurumu, Ankara-2010, sf. 99-161; BCA, Fon: 030.10, Kutu: 115, Dosya: 797, Sıra: 16.

1 [Dahiliye Vekâletinden] Vilâyetlere gönderilen, 3.2.1340 (1924) tarih ve 4010/159 sayılı tamim, aktaran, *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 211.

Tamimde, Birinci Paylaşım Savaşı'nın başından beri nüfusun tüm kaybolanını tespit etmek yerine, sadece Rum ve Ermeniler gibi gayrimüslimlerin durumu dikkate alınıyor.

Rum ve Ermeniler gibi gayrimüslimler, kayıpsa veya döndüyse 'sicil esas defteri'nin ilgili kısmına 'yoktur' ya da 'mevcut'tur yazılması ve buna göre cetvelin hazırlaması emrediliyor.

1925'te kütükler yenilendi

Nüfus kütüğüyle ilgili çalışmalar 1925 yılında yayımlanan iki talimatnameye göre yapıldı.

Birincisi: *Nüfus Sicilâtı Zayi veya Muhterik* (kayıp ve yanmış) *Olan Kazalarda Yeni Sicil Tesisini Mübeyyin* (açıklayan) *Talimatname*, toplam 55 maddedir.[1]

İkincisi: *Nüfus Sicillâtı Mevcut Bulunan Mahallerde Nüfus Kütüklerinin Tecdidi* (yenilenmesi) *Hakkında Talimatname*, toplam 52 maddedir.[2]

Her iki talimatnameye göre, nüfus kütüğü kayıtları için Tahrir Komisyonu ve Tahrir Heyetleri oluşturulacak (madde 2 ve 3).

Heyetler, hane hane dolaşarak tüm aileyi (madde 5) ve aşiret fertlerini (birinci talimatnamede, madde 18 ve ikinci talimatnamede, madde 17) kaydedecek.

Her iki talimatnamenin bir diğer önemli ortak maddesi: Nüfus kütüklerine *Müslim ve Gayrimüslim* nüfusun yazılmasıdır. Her iki talimatnamede maddeler (birinci talimatnamede madde 31 ve ikinci talimatnamede madde 30) kelime kelime aynıdır:

> "(On dördüncü) sütuna tescil olunan eşhas Müslüman iseler yalnız (Müslim) kelimesi yazılır. Gayrimüslimler için de bu sütuna; Ermeni Katolik, Ermeni Protestan, Rum Katolik, Rum Ortodoks… gibi cemaat ve mezhebi gösterir kelimeler yazılır."[3]

Kütüğü kaybolan veya yanan 41 vilayetin 119 kazası ile hükümet konağı yanan 8 vilayetin 8 kazasında ve diğer vilayetlerde nüfus kütükleri yenilendi.[4]

1925'te bu iki talimatnameye göre nüfus kütükleri yeniden yazıldı; bir anlamda da mevcut nüfus da kaydedildi. Kim Müslim ve kim Hıristiyan Ermeni, Katolik, Rum Ortodoks vs. ortaya çıkarıldı.

---

1 *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 110-119.

2 *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 123-130.

3 *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 116, 127-128

4 *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 119-122.

Ne tesadüf ki, nüfus kütüğünün yenilendiği 1925 yılı öncesinde 1924'te Denizli'nin Çal kazasında tapu ve vergi kayıtlarının bulunduğu binada yangın çıktı.[1]

Yangınlar o denli yaygın olmalı ki Aydın Mebusu Mithat, 7 Temmuz 1926'da Aydın ili tapu kayıtlarının kopyasının alınarak yangından korunmasıyla ilgili önergesiyle konuyu Meclis'e taşıdı.[2]

Kazaların dini-mezhebi

1925'te hane hane dolaşarak nüfus kütüklerinin yazımına ve 28 Ekim 1927'de nüfus sayımı yapılmış olmasına rağmen, Dahiliye Vekâleti 1 Aralık 1927'de nüfus kütüğüne yazılmayan nüfusun dine göre dağılımının yazılmasını bir kez daha emretti:

> "1. Nüfus kütükleri tahrir cedvellerinin 14'üncü sütununda [yukarıdaki iki talimatnamenin 31. ve 30. maddesine göre, bu 14'üncü sütuna kişinin Müslim, Ermeni, Katolik, Ermeni Protestan, Rum Katolik, Rum Ortodoks… gibi cemaat ve mezhebi gösterir kelimeler yazılıyor, N.O.] nüfusta kayıtlı olmadıkları gösterilen kimselerin isimlerini derhal çıkararak tetkikat icra edecekler ve nüfus kanunu hazırının mektum (gizli) nüfus hakkındaki tarifat dairesinde muamele yaparak bu kabil kimselerin kayıtlarını temin eyliyeceklerdir."

Devamı üç maddede kaydedilen gizli nüfusla ilgili vilayet ve kaza adına cetveller hazırlanması ve bunların gönderilmesi istenmiştir.[3]

1937'de dini cetveller

Nüfusun dine göre dağılımıyla ilgili istatistiki cetveller 1937 yılında da talep edildi.

Dahiliye Vekâleti 22 Temmuz 1937 tarihli tamimiyle, nüfustaki her türlü vakanın üçer aylık cetveller halinde hazırlanıp gönderilmesini istedi. 12 maddelik tamimdeki istemlerden biri de nüfusun dine göre ayrımıyla ilgili ikinci maddedir.

> "2. Artan ve eksilen nüfus cetvelindeki İslâm sütunu hizasına yazılacak, eğer o kazada cetvelde yazılı diğer dinlere mensup olanlar da varsa kendi sütunlarına kaydedilecek, yoksa boş bırakılacaktır. Cetvelde yazılı bulunmayan dinlere mensup olanlar da bulunursa diğer sütunlar üzerine çizgi ve silinti yapılarak yazılmayacak, en alt sütunda yazılı saire sütununa yazılacaktır.

1 BCA- Katalog, Muamelat Genel Müdürlüğü, sayı: ----, dosya no: 6357, yer no: 6.37..15.

2 BCA- Katalog, Muamelat Genel Müdürlüğü, sayı: ----, dosya no: 6701, yer no: 8.46..2.

3 Dahiliye Vekâletinin 1.12.1927 tarih ve 817/4929 sayılı tamimi, aktaran, *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 141-142.

> Ancak devletin matbu sütununda gösterilmiş olan din ve mezhepler haricindekilerin miktarı mühimce bulunursa bunlar saire sütununa yazılmayarak saire sütunundan evvel boş bırakılmış olan sütunlara unsurları tasrih edilerek yazılır."

Ayrıca 'din ve mezhepler itibariyle' ayrımın 2 numaralı cetvele göre hazırlanacağına (madde 4) ve üç ayda nüfustaki artma ve eksilme gibi değişimlerin de *'din ve cinsiyet'*e göre ayrım yapılarak yazılacağına (madde 5) dikkat çekildi.

Cetveller hazırlanırken hata yapanın ve cetveller hakkında dışarıya bilgi veren memurun şiddetle cezalandırılacağına da (madde 9 ve 11) işaret edildi.[1]

Cetvellerle ilgili uyarıya devam edildi.

Dahiliye Vekâletinin 4 Kasım 1937 tarihli tamimi, nüfus vukuat ilmühaberlerindeki din ve mezhep sütunu hakkında olup, Müslümanların sadece dininin ve gayrimüslimlerin ise hem dinin hem de mezhebinin [Ermeni, Katolik, Ermeni Protestan, Rum Katolik, Rum Ortodoks… gibi] yazılmasına dikkat çekildi.[2]

Sonuç

Dahiliye Vekâletinin vilayetlere ve ilgili birimlere gönderdiği bu tamimler, nüfusun Müslüman, Hıristiyan Ermeni, Hıristiyan-Ortodoks Rum, Hıristiyan-Süryani, Musevi gibi tüm dini ve mezhebi kimliklerin dikkatle yazılmasını emrediyor. Bununla ilgili kazalar ve vilayetler bazında hazırlanan cetvellerin vekâlete gönderilmesi isteniyor.

Böylesi bir faaliyet sürekliliği, T.C.'nin vatandaşının her ferdinin dinini bildiğini ve bunun kaydını tuttuğunu göstermektedir.

İhtidanın Kaydı (1929-1939)

1915'ten itibaren gayri Türk ve gayrimüslimlerin can ve mal güvenliğini imha eden İttihatçı politikaların kurbanı olan insanlar, iktidarın da yönlendirmesiyle *Müslüman olmayı kabul etmek* zorunda kalmıştır. Bunlara *'ihtida ettiler'* denilmiştir.

Kırım politikasını ensesinde hisseden insanlar, kimliğinin reddi karşılığında canını kurtarabilmiştir…

---

1 Dahiliye Vekâleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nün gönderdiği 22.7.1937 tarih ve 8641/58 sayılı tamimi, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Eylül 1937, sayı: 114, sf. 938-939 ve *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 215-219, *Nüfus Kılavuzu* kitabında tarih: 19.7.1937.

2 Dahiliye Vekâletinin 4.11.1937 tarih ve 12694/4254 sayılı tamimi, aktaran, *Resmî Gazete*, 17.12.1937, sayı: 3785, sf. 9096.

Takrir-i Sükûn ikliminde hükümet gündemindeki konulardan birisi de, *'Nasıl Müslüman olunacak?'* sorusudur.

20.4.1929 tarih ve 1347 sayılı tamimle tebliğ edilen *İslam Dini Kabul Edenler Hakkındaki Talimatname*, aynen şöyle:

> "Madde 1- Müslüman olacaklar bulundukları mahallerde doğrudan doğruya müftülüklere müracaatla Müslüman olduklarına dair müftülüklerden birer vesika almaları lazımdır.
>
> Madde 2- Müftülerden verilecek vesika üzerine yeni isim alan Müslümanların hüviyet cüzdanlarına peder ve validelerinin isimleri olduğu gibi yazılacak ve atik (eski zamana ait) kaydına da Müslüman olduğuna dair meşruhat (açıklama) verilecektir.
>
> Madde 3- Bu gibilerin isim ve sıfatları tarih ve mahalli vilâdetleri (doğumları) eski kaydı veçhile yazılarak mensup oldukları askerlik şubelerine de bildirilecektir.
>
> Madde 4- Bu suretle Müslüman olan şahıs, mahalli ahar sicil nüfusunda mukayyedse (kayıtlıysa) Müslümanlığı künyesine işaret olunmak üzere tashihli künyesi kayıtlı olduğu nüfus idaresine gönderilecektir.
>
> Madde 5- İsim ve dini bâlâdaki(yukarıdaki) maddelere tevfikan tashih edilen (uygun olarak düzenlenen) kimselerin yeni isimleri ve künyeleri Müslüman sicilâtına aynen kayt ve bu kayda müsteniden kendilerine hüviyet cüzdanı verilecektir."[1]

Talimatnamenin 5'inci maddesindeki Müslüman olan kişinin kaydının *'Müslümün sicilâtına'* yani Müslüman Nüfus Kütüğüne aynen kayıt edilecek hükmüyle, Müslüman olmayanın da 'sicilâtının' yani kütüğünün ayrıca bulunduğunu ifade etmiş olmaktadır.

İhtida edenin Müslüman Nüfus Kütüğüne kaydı yapılırken, kişinin özel durumunun da kaydedilmiş olması muhtemeldir. Çünkü Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki (BCA) Ordu vilayetiyle ilgili evrak[2] meseleyi daha anlaşılır kılmaktadır.

Dahiliye Vekâleti'nin 16 Ağustos 1932 tarihli tamimi, ihtida etmiş Rum'un mübadil olarak gönderilmediğini, ama ihtida resmî kaydının mübadele antlaşmasından evvel yapıldığının tespit edilemediği için kişinin tüm nüfus kaydının bir an evvel vekâlete gönderilmesi hakkında olup, buna göre işlem yapılacağı bildirilmiştir.[3]

Dahiliye Vekâleti, sıkı takipte olup bir kişinin peşindedir; eğer ihtida tarihi antlaşmadan sonra ise mübadil olarak gönderileceğini belirtmiş olmaktadır.

---

1 *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Nisan 1929, sayı: 13, sf. 519-520; *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 147-148.

2 BCA, Tarih yok, Fon: 490.01, Kutu: 50, Dosya: 199, Sıra: 4.

3 Dahiliye Vekâleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nün 16.8.1932 tarih ve 21021/12722 sayılı tamimi, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Eylül 1932, sayı: 54, sf. 1087.

İlgili talimatname hükümlerine göre ihtida edenlerin durumu, yakından takip edilmektedir.

Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nün, Dahiliye Vekâleti'ne sunduğu *'1939 yılı Çalışma Raporu'*nda yıllık faaliyeti 21 madde halinde aktarıldı. Bu maddelerin 8'incisi, ihtida etmiş olanlarla ilgilidir:

> "İhtida muamelatı hakkındaki 20.10.1929 [20.4.1929] günlü ve 1347 sayılı talimatnameye tevfikan yapılacak tesciller ile bu kabil kimselere verilecek nüfus cüzdanlarının imlâ ve tahriri."[1]

Talimatnamenin tarihi yanlış yazılmış olup rapor edilense, ihtida edenin Müslüman Nüfus Kütüğüne yazılmasına ve verilecek nüfus cüzdanının hazırlanmasına yönelik özel bir uyarıdır.

İhtida eden Müslüman siciline kayıt edilse de, Ordu vilayeti fişinde olduğu gibi ayrıca bir kayıt tutmaya devam edilmektedir.

Nitekim Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, *"Ermeni dönme listesi elimde"* derken, bu kayıtlara dikkat çekmiş olmalıydı...

Liste vardı, bilen konuşuyordu!..

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA), Ordu vilayetinin muhtedilerine (Müslüman olanlara) ait 98 kişilik listeyi içeren evrak, Müslümanlaştırılmış Ermeniler konusunda devletin fişleme faaliyetini tereddütsüz ortaya koymaktadır.[2]

Benzer ihtida eden Ermenilerle ilgili fişleme Diyarbekir'de de yapılmıştır.[3]

Ordu ve Diyarbekir'deki listeleme, bunun bir devlet faaliyeti olduğunun iki önemli resmî belgesidir!..

Irka Göre Kayıt (1929-1937)

Vatandaşın her ferdinin 'dinen' kaydına ilaveten, ırka yani millete göre kaydı da yapılmıştır.

Dahiliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü, vilâyet dâhilinde *Türk ırkından gayri olanların* ve konuştuğu lisanın kaydının yapılmasını istedi. 8 Temmuz 1929 tarihli tamim aynen şöyle:

> "Vilâyet dahilinde Türk ırkından gayri ve Türk konuşmasından başka lisanla konuşan ekalliyetlerden kadın ve erkek dahil olmak üzere ne kadar nüfus vardır?

1 *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, İkincikânun 1940, sayı: 142, sf. 1461.

2 BCA, tarih yok, Fon: 490.01, Kutu: 50, Dosya: 199, Sıra: 4.

3 BCA, Fon: 30..18.1.2, Kutu: 68, Dosya: 77, Sıra: 9.

> Bir cetvelin acilen gönderilmesi tamimen tebliğ olunur efendim."[1]

Üç yıl sonra 1932'de vilayetlere gönderilen tamimle de, nüfusun *anasırıyla ve cinsiyetiyle* ilgili hazırlanacak cetvellerin gönderilmesi emredildi:

> "1. Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nde [1]933 senesinden itibaren umumi ihsaiyata (istatistiğe) ilaveten [1]302 (1886) tevellüdünden (doğumludan) [1]932 ve müteakip seneler için nüfus sicillâtımızda mukayyet eşhasın cins ve anasır üzerine taksim edilmiş ihsaiyat cedvelleri tutulacaktır."

1933 yılı başından itibaren kayıtlı nüfusun 'cins ve anasır' cetvellerinin, örnekteki gibi hazırlanacağı (madde 2), bunların Dahiliye Vekâleti'ne gönderileceği (madde 3), cetvellerin hazırlanmasında yanlış yapanın cezalandırılacağı (madde 4) ve Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'ne gönderilecek cetvellere üç ayda doğanla ölenin de ekleneceği (madde 6) belirtildi.

5'inci maddede cetvellerin niteliğini ortaya koyan bir uyarı yapıldı:

Cetveller ikişer nüsha hazırlanacak ve bir tanesi kaymakamlık tarafından saklanacak ve *"muhteviyatı hakkında harice kat'iyyen malûmat verilmeyecektir"*. Bu uyarıya uymayanlar en şiddetli şekilde cezalandırılacaktır.[2]

Mayıs 1937'de Dahiliye Vekâleti nüfusla ilgili bu 'ihsaiyat cetvellerinin' hatalı gönderildiği ve gerekli özenin gösterilmediği konusunda vilayetleri tamimle uyardı. Benzer uyarı, sekiz ay sonra da yapıldı.[3]

Dahiliye Vekâleti, 1935'te nüfus sayımında insanların *ana dili ile dini hakkında* kayıt yapılmış olsa da, ırka göre hazırlanan cetvellerin gönderilmesi için vilayeti uyarmayı ihmal etmiyor.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki (BCA) evraklardan biri de, Ordu vilayeti dâhilinde ihtida edenlerin listesi haricinde Ermenilere ait 114 kişilik listeye[4] aittir.

Evrak ortaya koyuyor ki, Ordu'da Ermenilerin ihtida edeni de etmeyeni de fişlenmiştir. Diğer bir deyişle Ordu'da Ermenilerin Müslüman olanının da Hıristiyan olanının da fişi vardır.

---

1 Dahiliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü'nün vilâyetlere gönderdiği 8.7.1929 tarih ve 1910 sayılı tamim, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Temmuz 1929, sayı: 16, sf. 924.

2 [Dahiliye Vekâleti'nden] Vilâyetlere gönderilen, 20.11.1932 tarih ve 3326 sayılı tamim, aktaran, *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 212-213.

3 [Dahiliye Vekâleti'nden] Vilâyetlere gönderilen, 12.5.1937 tarih ve 5315/32 sayılı tamim ve [Dahiliye Vekâleti'nden] vilâyetlere, gönderilen, 15.1.1938 tarih ve 915/3 sayılı tamim, aktaran, *Nüfus Kılavuzu*, Hizmete Mahsus, Dahiliye Vekâleti Nüfus İş. U.M. Neşriyatı, No: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1938, sf. 214, 219-220.

4 BCA, tarih yok, Fon: 490.01, Kutu: 50, Dosya: 199, Sıra: 4.

Dile Göre Kayıt (1929-1934)

Dahiliye Vekâleti, 1927 ve 1935'teki nüfus sayımında anadille ilgili bilgi toplamış olsa da, ayrıca vatandaşların konuştuğu dilin kaydına önem vermiştir. Bunun için merkezden vilayetlere genelgeler gönderildi.

Öncelik hangi ekalliyetin ne kadar varlığını tespit etmektir. Bunun için Emniyet Müdürlüğü harekete geçti.

Dahiliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü, vilayetlerde gayri Türklerin ve anadili Türkçe olmayanların kaydının yapılmasını 8 Temmuz 1929 tarihli tamimiyle talep etti.[1]

Devamında köyler bazında hangi dilin konuşulduğunu tespit etmek vardır.

Dahiliye Vekâleti Vilâyet İdaresi'nin 20 Şubat 1930 tarihli tamimi köylerde konuşulan dillerin bildirilmesi hakkındadır:

> "1. Vilâyetiniz dahilindeki köylerin isimlerile bu köylerde konuşulan lisanlar merbut (ilişikteki) nümunedeki hanei mahuslarına işaret edilecek ve köyde konuşulan lisanın Türkçeye nisbeti keza hanei mahsusuna işaret olunacaktır.
>
> 2. Köyün son tahrire göre nüfusu miktarı da nümunedeki hanense konulacaktır.
>
> 3. Merbut numune kaza adedince gönderilmiştir.
>
> 4. Cetvellerin derhal doldurtularak tekide (tekrar yazışmaya) mahal kalmaksızın gönderilmesi ehemmiyetle ve tamimen rica olunur efendim."

Tamim ekinde köylerde konuşulan dilin nasıl kaydedileceğini gösterir bir tabloda, vilayet-kaza-köy adı, köy nüfusu, *'Köyde konuşulan lisanlar'* ve *'Bunların Türkçe'ye nisbeti'* unsurlarına yer verildi.[2]

Mevcut vatandaşların dilinin kaydının tutulmasının yanı sıra, dışarıdan Türkiye'ye gelen muhacirlerin de durumu dikkate alınmıştır.

Dahiliye Vekâleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nün Seyhan, Gaziantep, Urfa, Mardin, Siirt, Van, Bayazıt, Kars, Çorum, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Kastamonu, Zonguldak, Bolu, Kocaeli, İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale, Bursa, Balıkesir, İzmir, Aydın, Muğla, Antalya ve İçel gibi 30 vilayete ve Birinci Umumi Müfettişliğine ve Trakya Umumi Müfettişliğine gönderdiği 23 Mayıs 1934 tarihli tamimle, gelen muhacir ve

1 Dahiliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü'nün 8.7.1929 tarih ve 1910 sayılı tamim, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Temmuz 1929, sayı: 16, sf. 924.

2 Dahiliye Vekâleti Vilâyet İdaresinin 20.2.1930 tarih ve 1114 sayılı tamimi, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Şubat 1930, sayı: 23, sf. 253.

mültecilerin defter kayıtları ile bunların *ırkı ve anadiliyle* ilgili cetvellerin hazırlanıp merkeze yollanmasını emretti.[1]

Nüfusun dile göre kaydının, özellikle *merkezi asimilasyon politikası* için özellikle 2510 sayılı İskân Kanunu'na göre, Türkiye haritasının anadili Türkçe olan ve olmayana göre tasnifine imkân vermiş olmalıdır. Zaten Kürtler de bu tür kayıtlara göre garba sürülmüşlerdir.

Vilayetin Kaydı (1931-1937)

Her bir vatandaşla ilgili kayda rağmen, vilayetlerin kimliğini ortaya çıkarmaya yönelik kayıt sistemi de uygulanmıştır.

Dahiliye Vekâleti Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü'nün vilayetlere gönderdiği *7 Kasım 1931 tarihli tamimle*, vilayetlerin tabii, içtimai ve tarihi kimliğini netleştirmek için hazırlanan 59 soruya cevap verilmesi istendi:

> "Vekâletçe vilâyetler hakkında tabii, ziraî, idarî, sıhhî, sınaî, iktisadî, içtimaî ve tarihi malûmatı ihtiva etmek üzere bir 'İdare Coğrafiyası' neşri düşünülmektedir.
>
> Gerçi ahvali umumiye raporlarında ve eski salnamelerde vilâyetlerin umumi ahvali hakkında hayli müfit (faydalı) malûmat mevcut ise de bunlar müteferrik olmakla beraber ihtiva ettikleri malûmat itibarile de pek eski olduğundan böyle bir mecellenin (kitabın) yeniden vücuda getirilmesi mühim bir boşluğu dolduracağı için faydalı görülmüştür.
>
> Eserin ihtiva edeceği malûmatın ana hatları merbut cetvelde gösterilmiştir. Buna faydalı telâkki edilen daha başka malûmat da ilâve edilebilir…"

Sorular tabii (18 soru), ziraî (4 soru), hayvanî (5 soru), idarî (7 soru), sıhhî (5 soru), iktisadî (10 soru), içtimaî (6 soru) ve tarihî (4 soru) kısımlar hakkındadır.

*İçtimai kısım*la ilgili 6 soru hazırlanmıştır:

"40. Irk,

41. Din,

42. Lisan, edebiyat, mahalli lehçeler,

43. Maarif işleri ve mektepler,

44. Halkın tabayi (âdetleri, alışkanlıkları) ve temayülleri,

45. Okuyup yazma bilenlerin adedi ve vilâyet nüfusuna nisbeti."

1 Dahiliye Vekâleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nün gönderdiği 23.5.1934 tarih ve 9224-4123 sayılı tamimi, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Haziran 1934, sayı: 75, sf. 952-954.

*Tarihî kısım*la ilgili sorular da dikkat çekicidir:

"56. Vilâyet hakkında muhtasar tarihî malûmat,

57. Vilâyetin isminin menşei,

58. Vilâyette bulunan tarihi asara ait birkaç fotoğraf,

59. Vilâyete umumi bir bakış."[1]

Anket, 1931 yılı itibarıyla vilayetlerin tabii şartlarından idari teşkilatına, tarihine, ekonomisine, hayvancılığına, ziraatına, okur-yazarlığına, dinine ve diline kadar kimliğin netleştirilme bilgilerini içermektedir.

Vilayetleri raporlamaya devam edildi…

Dahiliye Vekâleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'nün Dahiliye Vekâleti'ne sunduğu *'Haziran 1937 Ayı Çalışma Raporunda'* halkın unsurlarıyla ve aşiretlerle ilgili cetvellerin gönderilmesine dikkat çekildi:

> "Gezginci ve yarım gezginci ve oturak bir halde yaşayan aşiretlerin durumlarının araştırılmasına vilayetlerden gelen anasır cedvelleri üzerinde gereken incelemelere devam edilmiştir."[2]

Bu raporlar yetersiz bulunmuş olmalı ki, yeni bir tamim daha hazırlandı.

Dahiliye Vekâleti Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü'nün 22 Temmuz 1937 tarihli vilayetlere gönderdiği tamimle 54 sorunun cevaplandırılması istendi. Kayıtların muntazaman tutulmaya başlandığına dikkat çekildi:

> "Vilâyet ve kazaların tabii ve genel vaziyetleri tetkik edilmeğe ve bu esaslara göre vekâletçe muntazam kayıtlar tutulmağa başlanmış olduğundan ekli numunedeki malûmatın çok düzgün ve doğru esaslara müstenit olmak şartile toplanıp [Dahiliye Vekâleti'nin] İdare Mecmuası şekil ve hacminde vilâyet merkez kazası, kazalar ve vilâyet heyeti umumiyesi itibarile sual ve cevaplı her birinden üç nüsha yapılıp ikişer nüshasının hemen vekâlete irsalini aynı zamanda vilâyetlerin umumi durumları hakkında daima müracaat edilebilecek bir eser mahiyetini alacak olan bu önemli iş üzerinde alâka gösterilmesini…"

54 sorunun dağılımı şöyle: Teşvikat (4 soru), tabii ve coğrafi (5 soru), nüfus (5 soru), mali (4 soru), asayiş (3 soru), içtimaî ve maarif (9 soru), tarım ve ekonomi (11 soru), bayındırlık ve yol (5 soru), sağlık (4 soru) ve mafur ve meşhur şeyler 4 soru.

---

1 Dahiliye Vekâleti Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü Şube III'ün vilayetlere gönderdiği 7.11.1931 tarih ve 297 sayılı tamim, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Teşrinisani 1931, sayı: 44, sf. 1444-1448.

2 *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Ağustos 1937, sayı: 113, sf. 880.

İçtimaî ve maarif le ilgili 9 soru hazırlanmıştır, bunlardan sadece üç tanesi: Halkın ahvali ruhisi, halkın hangi unsurdan olduğu, Eski akvama ait eserler var mıdır? Varsa hangi millete aittir. Hafriyat yapılmış mıdır?[1]

Vilayetlerin bu denli kimliğinin ortaya çıkarılması, 2510 sayılı İskân Kanunu açısından önemlidir. Böylece, merkezi düzeyde kolayca 'öteki'ye yönelik bilgiye ulaşılabilecek ve *'Kim nereden, nereye sürülecek?'* ya da *'Halen Ermeni, Alevi, Süryani gibi… kim nerede yaşıyor?'* sorusuna kolayca cevap bulunabilecektir.

1923'ten Beri 'Soy Kodu'

Vatandaşın 'dine' ve 'dile' ve 'ırka' göre kaydının niye tutulduğu, bir çocuğun *Ermeni Anaokulu*na kayıt ettirilmek istenmesiyle ortaya çıktı.

T.C.'nin resmî evrakında, her vatandaşın milletine göre bir 'soy kodu'nun olduğu yazıldı.

Ermenilerin 'soy kodu 2' idi.

Soy Kodu 1, Soy Kodu 3, Soy Kodu 4 veya 5… kimdi?

İttihatçı devlet zihniyetinin az-çok bilinen fişleme gerçeği *AGOS* haberiyle[2] netleşti:

Anne-baba, çocuğunu kayıt ettirmek için anaokuluna gitti. Ermeni Anaokulu Müdürlüğü, çocuğunu kayıt ettirmek isteyen anne-babaya, "Millî Eğitim'den okula kayıt yaptırmanızda bir sakınca olmadığına dair resmî izin belgesi alın" cevabını verdi. İlgili evrak için İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü'ne başvuruldu.

İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nden Müdür Yardımcısı Ahmet Molak imzalı bir yazı gönderdi, Şişli İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü'ne.

Ahmet Molak'ın 27.6.2013 tarihli resmî yazısı şöyle:

> "…Söz konusu okullara kayıt olacak öğrencinin velisinin mahkeme kararı ile din, isim, mezhep değiştirip değiştirmediğinin bilinmesi, 1923 yılından bu yana 'Vukuatlı' nüfus kayıtlarının gizli soy kodunun da (nüfus kayıt örneğinde Ermeni vatandaşlarımızın soy kodu 2 dir) çıkartılması gerektiğinden, ancak adı geçen öğrencinin velisinin ilgili nüfus ve vatandaşlık müdürlüğünden nüfus kayıt örneğinde gizli soy kodunun 2 olması halinde kaydının yapılabileceği hususunda gereğini rica ederim."

1 Dahiliye Vekâleti Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü Şube II'nin vilayetlere gönderdiği 22.7.1937 tarih ve 2539 sayılı tamim, aktaran, *İdare, Dahiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası*, Ağustos 1937, sayı: 113, sf. 851-854.

2 Ferda Balancar, *90 yıldır 'soy kodu' ile fişlemişler, AGOS*, 1.8.2013, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5384/90-yildir-soy-kodu-ile-fislemisler

Bu resmî yazıyla, devletin 90 yıllık sırrı açığa çıktı. Bu yazıdan ortaya çıktı ki Cumhuriyet'in kurulduğu *1923 yılından bugüne 'vukuatlı' nüfus kayıtları* gizli olarak 'soy kodu' taşıyor.

Bu kayıtlarda Ermenilerin soy kodu ise 2.

Bir T.C. vatandaşı, yine T.C. yasalarına göre faaliyet gösteren [Ermenilere ait] okula niye devam edemiyor?

Devletin cevabı 'soy kodunu değiştir' oluyor!

Vatandaşını soy koduyla fişleyen devlet, yine 'soy kodunu değiştir' diyor!

Durum bu!

Ordu ve Diyarbekir'de Fişleme

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde, Müslümanlaştırılmış Ermenilerin Ordu vilâyet listesini ve Diyarbakır'da liste varlığını gösteren bir kararnameyi inceledim.

'Ordu Vilayeti mıntıkasında bulunan mühtedilere [Müslüman olanlara] *mahsus listedir (mülhakata* [bağlı yerler] *dâhil)'* başlığıyla verilen listede 98 kişinin ismi sıralandı. Ek olarak *'Ordu Vilâyeti dâhilinde (mülhakatı ile) bulunan Ermenilerin kaydını gösterir listedir'* başlığı altındaysa, 114 kişinin ismine yer verildi.[1]

Her iki listeyi kimin ne için hazırladığı hakkında bilgi notu yoktur.

Fiş kaydı Diyarbakır'da da tutulmuştur.

Ordu ve Diyarbakır vilâyetlerine ait bu iki evrakın ortak noktası, *Müslümanlaştırılmış Ermenilerle* ilgili 'Fiş No'su kaydının bulunmasıdır.

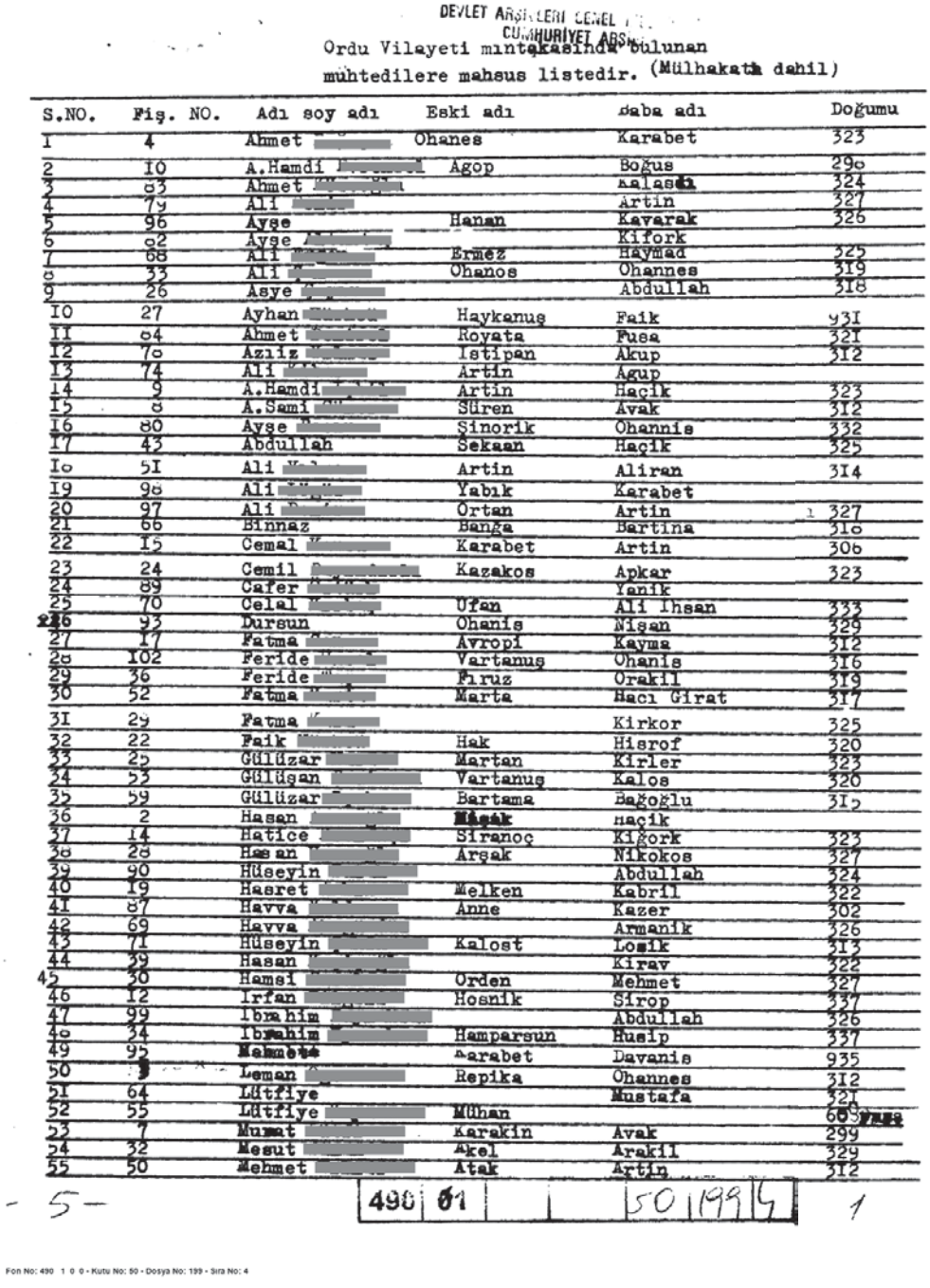
Fişlemenin Ordu ve Diyarbakır vilayetiyle sınırlı olmadığı içindir ki, 1930'lardan itibaren devlet operasyonuyla Anadolu'nun *soykırım artığı* Ermenilerden *'temizlenmesi'* kolay olmuştur…

Bu fişlerden hareketle, resmî ideolojinin propagandistleri hemen "Bakın tüm Ermeniler sürgün edilmemiş" lafına sarılmasın; çünkü Ordu'da Müslümanlaştırılmış Ermeniler, aslında Ermeni yetimi çocuklardır.

1915 Ermeni Soykırımı'nın faili İttihatçılar ve zihniyeti, insanlığı bu denli öldürmüştür: Anası, babası ve kimliği 'yok' edilen Müslümanlaştırılan çocuklar…

Müslümanlaştırılmış Ermenilerden Ordu vilayetine ait olan 98 kişinin isminin sıralandığı liste şu notla hazırlanmıştır:

1 BCA, tarih yok, Fon: 490.01, Kutu: 50, Dosya: 199, Sıra: 4.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL
CUMHURİYET ARŞİ

Ordu Vilayeti mıntakasında bulunan
mühtedilere mahsus listedir. (Mülhakatla dahil)

S.NO.	Fiş. NO.	Adı soy adı	Eski adı	Baba adı	Doğumu
1	4	Ahmet	Ohanes	Karabet	323
2	10	A.Hamdi	Agop	Boğus	290
3	83	Ahmet		Kalaşa	324
4	79	Ali		Artin	327
5	96	Ayşe	Hanan	Kavarak	326
6	82	Ayşe		Kifork	
7	68	Ali	Ermez	Haymad	325
8	33	Ali	Ohanos	Ohannes	319
9	26	Asye		Abdullah	318
10	27	Ayhan	Haykanuş	Faik	931
11	84	Ahmet	Royata	Fusa	321
12	70	Azziz	Istipan	Akup	312
13	74	Ali	Artin	Agup	
14	9	A.Hamdi	Artin	Haçik	323
15	8	A.Sami	Süren	Avak	312
16	80	Ayşe	Şinorik	Ohannis	332
17	43	Abdullah	Sekaan	Haçik	325
18	51	Ali	Artin	Aliran	314
19	98	Ali	Yabık	Karabet	
20	97	Ali	Ortan	Artin	327
21	66	Binnaz	Banga	Bartina	310
22	15	Cemal	Karabet	Artin	306
23	24	Cemil	Kazakos	Apkar	323
24	89	Cafer		Yanik	
25	70	Celal	Ufan	Ali Ihsan	333
26	93	Dursun	Ohanis	Nişan	329
27	17	Fatma	Avropi	Kayma	312
28	102	Feride	Vartanuş	Ohanis	316
29	36	Feride	Firuz	Orakil	319
30	52	Fatma	Marta	Hacı Girat	317
31	29	Fatma		Kirkor	325
32	22	Faik	Hak	Hisrof	320
33	25	Gülüzar	Martan	Kirler	323
34	53	Gülüşan	Vartanuş	Kalos	320
35	59	Gülüzar	Bartama	Bağoğlu	312
36	2	Hasan	Haçik	haçik	
37	14	Hatice	Siranoç	Kiğork	323
38	28	Hasan	Arşak	Nikokos	327
39	90	Hüseyin		Abdullah	324
40	19	Hasret	Melken	Kabril	322
41	87	Havva	Anne	Kazer	302
42	69	Havva		Armanik	326
43	71	Hüseyin	Kalost	Losik	313
44	39	Hasan		Kirav	322
45	30	Hamsi	Orden	Mehmet	327
46	12	Irfan	Hosnik	Sirop	337
47	99	Ibrahim		Abdullah	326
48	34	Ibrahim	Hamparsun	Husip	337
49	95	Mehmet	Karabet	Davanis	935
50	3	Leman	Repika	Ohannes	312
51	64	Lütfiye		Mustafa	321
52	55	Lütfiye	Mühan		609
53	7	Mumat	Karakin	Avak	299
54	32	Mesut	Akel	Arakil	329
55	50	Mehmet	Atak	Artin	312

- 5 -

490 | 01 | | 50 | 199 | 4 | 1

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 50 - Dosya No: 199 - Sıra No: 4

Açıklama: Fiş listesinde kişilerin soyadını kapattık

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

(2)

S.NO.	Fiş NO.	Adı Soy adı	Eski adı	Baba adı	Doğumu
26	49	Mustafa	Serkis	Haçik	325
27	48	Mustafa	Serkis	Haçik	325
28	52	Makbule	Pirap	Artin	328
29	38	Murat		Yusus	326
60	67	Mehmet		Abdullah	329
61	62	Mehmet	Mupan	Parsik	327
62	61	Mehmet	Çikan	Kirkor	321
63	100	Murat	Maydiros	Ohan	327
64	92	Mahmut	Haçik	Ohanis	330
65	45	Macide	Nabal	Markas	316
66	15	Mehmet	Artin	Kirkur	320
67	21	Mustafa	Markos	Kirkur	320
68	1	Nahide	Kanuş	Dikran	320
69	11	Nezaket	Varsenik	Papil	1297
70	41	Nazire	Meryem	Korilor	310
71	40	Niyazi	Dimitri	Kani	311
72	57	Nuriye	Maryam	Çiğerik	332
73	54	Nuriye	Mangurye	Hartun	309
74	85	Nuryem		Artun	318
75	35	Nazım	Rufail	Dovit	315
76	65	Osman		Abdullah	317
77	20	Ömer	Samiel	Setmak	329
78	13	Sabri	Misak	Agop	329
79	91	Sabri		Agop	329
80	94	Saniye	Marta	Ohanis	936
81	73	Salih	Agop	Kirkur	315
82	72	Saniye	Çavdaroğlu	Yatvart	323
83	5	Şehriban	Meryem	Mardiros	314
84	31	Şevket	Ordudak	Herup	327
85	40	Şeker		Andiriyos	323
86	58	Şaziye	Şonlu	Agop	310
87	103	Şeker	Eva	Serkis	329
88	49	Tevfik	Girap	Haçik	320
89	101	İbrahim			326
90	6	Zaik	Zakik	Karabit	328
91	23	Zeki	Nesres	Murat	331
92	81	Zelîha	Zeytar	Semak	328
93	56	Zarife	Zaytar	Maloğlu	314
94	63	Zekiye		Abdullah	329
95	44	Zekiye	Meryem	Kirkur	
96	46	Zelîha	Anne	Serkis	282
97	37	Zekiye	Marto	Haçnik	324
98	86	Zeynep		Haçik	320

Yukarıda hüviyetleri yazılı bulunan ermeni mültecilerinin umumî harpte tehcire tabi tutulan ermenilerin çocukları olup terk edilen ve en fazla Gürcü muhacirleri tarafından himaye ve büyütülen ermenilerdendir. Bunların ihtida etmelerinde ekseri samimiyet görülmediği ermeni cemaatı ile vaki temas ve münasebetlerinden anlaşılmaktadır. Memleket için bunlardan menfaat beklemek zait bir keyfiyettir.

490 | 01 | | | 50 | 199 | 4

2

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 50 - Dosya No: 199 - Sıra No: 4

> "Yukarıda hüviyetleri yazılı bulunan Ermeni mühtedilerinin umumi harpte tehcire tabi tutulan Ermenilerin çocukları olup terk edilen ve en fazla Gürcü muhacirleri tarafından himaye ve büyütülen Ermenilerdendir. Bunların ihtida etmelerinde ekseri samimiyet görülmediği Ermeni cemaati ile vaki temas ve münasebetlerinden anlaşılmaktadır. Memleket için bunlardan menfaat beklemek zait (gereksiz) bir keyfiyettir."

Liste 6 bilgi içeriyor: Sıra No, Fiş No, Adı soyadı, Eski adı, Baba adı, Doğumu.

Listenin 1'inci sırasındaki 323 (1907) doğumlu Ahmet D.'nin eski adı: Ohannes, Baba adı: Karabet ve Fiş No: 4. 50'nci sıradaki 312 (1896) doğumlu Leman O.'nun eski adı: Repika, baba adı: Ohannes, Fiş No: ... [okunmuyor]. Liste böyle devam ediyor. Bazı kimselerin de soyadı yazılmadığı listede, 98 kişinin adına karşılık Fiş No'su 103 olan kişinin varlığı, aslında devlet elindeki listenin 98'den daha fazla kişiyi kapsadığını düşündürmektedir.

Nitekim Fiş No'su 103 olan Şeker L.'nin eski adı: Eva olup, 329 (1913) doğumlu, baba adı: Serkis ve listedeki sırası: 87.

114 kişinin adının sıralandığı *'Ordu Vilâyeti dâhilinde (mülhakatı ile) bulunan Ermenilerin kaydını gösterir listedir'* başlıklı ek listede, Fiş No'su olmadan kişilerle ilgili bilgiler, adı soyadı, baba adı, karısı, oğlu, kızı ve oturduğu yer şeklinde hazırlanmıştır.

Listedeki pek çoğunun soyadının olmaması, hazırlığın 21 Haziran 1934 tarih ve 2525 sayılı soyadıyla ilgili kanunun yürürlüğe konduğu sıralarda yapıldığını göstermektedir. 1'inci sıradaki Armanak, baba adı: Hosrof olup, yer verilen bir diğer bilgi de Taşbaşı Mahallesinde oturuyor olmasıdır.

Bu liste, Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin nerede olduğunun devlet tarafından tek tek bilindiğinin bir delilidir.

Böylesi *gayri Türk'e ya da gayrisünni Müslümana* yönelik bir listelemenin sadece Ermenilerle sınırlı olduğunu düşünmek en hafifinden saflık olacaktır!..

Ordu'da Müslümanlaştırılmış Ermenilerden 98 kişinin adının bulunduğu listedeki gibi Diyarbekir'de de bir listenin varlığı, Bakanlar Kurulu'nun mahrem kararında ifşa edilmiştir…

Bakanlar Kurulu'nun 22 Eylül 1936 tarihli kararnamesinde, Diyarbekir listesine şöyle atıf yapılıyor:

> "Aslen Ermeni milletinden olup, Diyarbekir vilâyeti fişine dâhil olan Diyarbekir'de terzilik yapan Nazif'in tehcirden kurtulmak için ihtida ettiği ve bütün varlığile Ermeni amaline hizmet eden azılı bir Türk düşmanı olduğu ve böyle bir telkinle yetiştirdiği çocuklarından…"[1]

1 Bakanlar Kurulu'nun 22.9.1936 tarih ve 2/5350 no'lu kararnamesi, BCA, Fon: 30..18.1.2, Kutu: 68, Dosya: 77, Sıra: 9.

Sürgünden kurtulmak için *Müslüman olan Ermeni Nazif*'in çocukları hakkında bilgi verildikten sonra tüm ailesiyle birlikte Çorum'a sürülmesinin kararlaştırıldığı bildirilmektedir.

Müslümanlaştırılmış Ermenileri fişlemenin sadece Diyarbekir ve Ordu'da yapıldığını düşünmek, iyimserlikten de öte saflık olacaktır.

Nüfusun 'Gizlisi' de Sayıldı

'Dine, dile ve ırka' göre fişlemenin yoğunlaştığı yıllarda 1935 Ekim ayında yapılacak nüfus sayımı için çıkarılan kanunun[1] ardından da *'gizli nüfus sayımı'* için kanun[2] yürürlüğe kondu.

Gizli Nüfus Sayımı Kanunu'yla, nüfus kütüğüne yazılmamış olanların yazılması ve ölen ile kaybolanların silinmesi ve evliliklerin kaydının yapılması hedeflendi. Bu, resmî ifadeydi.

Tasarının *Başvekil İsmet imzalı* 3.7.1934 tarihli gerekçesinde, Kasım 1933-31 Mayıs 1934 tarihleri arasında yapılan gizli nüfus sayımı sonuçları da açıklandı. Bu halde söz konusu gizli nüfus sayımı kanunu çıkarılmadan önce de gizli nüfus sayımı yapılmıştı. Sonucu açıklayan Başvekil İsmet, bu sayım işleminin hangi kanun ya da yönetmelik gereği yapıldığı hakkındaysa bilgi vermemiştir.

Belirtilen gizli nüfus sayımına göre, 2.504.289 gizli doğum, 1.532.959 gizli ölüm ve 669.784 gizli evlenme tespit edilmiştir. O tarihte Türkiye'nin kayıtlı nüfusuysa 15.640.019'dur.

Kanuna göre gizli nüfus sayımına 1 Eylül 1934 tarihinde başlandı.[3]

Gizli nüfusla ilgili kanun gereği iki ayı aşkın sürede 3,5 milyon kişinin nüfus kütüğüne yeni kaydı yapıldı. Yazım süresinin 1 Haziran 1935'e kadar uzatılması da kabul edildi.[4]

Başvekil İsmet'in açıkladığına göre, resmî bir kanun ya da yönetmelik olmadan yapılan gizli nüfus sayımında 2,5 milyon olan yazılmayan nüfus toplamı, 1 Eylül-18 Kasım 1934 döneminde 3,5 milyona çıktı. Demek ki kanunlu sayım, nüfusu kayda almada hayli etkili olmuştur.

Gizli nüfus sayımı 1937 yılında da sürdürülmüştür. Dâhiliye Vekâleti vilayetlere gönderdiği tamimde, gizli nüfus sayımı görevini yapmayan muhtarla, ihtiyar heyetinin cezalandırılacağı bildirilmiştir.[5]

---

1 29 Mayıs 1934 tarih ve 2465 no'lu Umumî Nüfus Sayımı Hakkında Kanun, *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: IV, cilt: 22, tarih: 29.5.1934, sf. 430-431 ve *Resmî Gazete*, 30 Mayıs 1934, no: 2714, sf. 3876.

2 5 Temmuz 1934 tarih ve 2576 no'lu Gizli Nüfusların Yazımı Hakkında Kanun, *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: IV, cilt: 23, tarih: 5.7.1934, sf. 450-451 ve *Resmî Gazete*, 15 Temmuz 1934, no: 2752, sf. 4146.

3 *Cumhuriyet*, 26.8.1934, sf. 2 ve 2.9.1934, sf. 2.

4 *Cumhuriyet*, 19.11.1934, sf. 2 ve 28.11.1934, sf. 2: *TBMM Zabıt Ceridesi*, devre: IV, cilt: 25, 23.12.1934 tarihli oturum, sf. 293.

5 Dâhiliye Vekâleti'nin 10.3.1937 tarih ve 2530/781 no'lu ile 21.6.1937 tarih ve 7251/2317 no'lu tamimleri, *İdare*, Dâhiliye Vekâleti'nin Aylık Mecmuası, Mart 1937 ve Ağustos 1937, sayı: 108 ve 113, sf. 444-445 ve 880-881.

Nüfusun *'dine, ırka ve dile'* göre resmî kaydının yapılması ve Ordu ile Diyarbekir'de Müslümanlaştırılmış Ermenilere yönelik fişin hazırlanması ve Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun açıklaması, gizli nüfus sayımının yazılmayan esas gerekçesinin[1] daha da anlaşılmasını sağlamaktadır.

Dört Kuşaklık Fiş

1930'lardaki Dahiliye Vekâleti'nin tamimleri dikkate alındığında, bugün itibarıyla en azından dört kuşaklık bir *fiş kaydı* vardır.

Benim, senin, onun…

Tamimler gereği T.C. vatandaşının *'dine' ve 'dile' ve 'ırka' ve 'ihtida edene'* göre kaydı niçin yapıldı?

Bir; devlet, vatandaş kaydını, toplumun sosyal dokusu hakkında bilgilenmek ve ona göre sosyal politikalar üretmek için mi yaptı?

İki; devlet, vatandaş kaydını, risk algısı kapsamında gördüğü için mi yaptı?

Hangisi?..

Fişin fonksiyonunun resmen ifşa edildiği anlar da oldu…

T.C. vatandaşı Hıristiyan ve Musevi gibi gayrimüslimler, 1974'te Yargıtay Genel Kurulu kararıyla ve 2006'da AKP hükümeti Devlet Bakanı Mehmet Ali Şahin ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu raporunda resmen *yabancı*[2] yani ecnebi olarak tanımlanmıştır.

Diğer bir deyişle bu 'yabancı'lar, *sözde T.C. vatandaşıdır*!..

Anladık mı?

Bunun içindir ki, yazılı sınavdan sonra sözlüyü kazanmanın veya devlette memur olmanın veyahut memur olup müdürlüğe, genel müdürlüğe, müsteşarlığa yükselmenin ya da askerî okulda başarılı bir öğrenciyken okulu bitirmenin niye mümkün olmadığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Çünkü sen T.C. vatandaşısın…

Her an sürprizlere *hazır* olmalısın!..

---

1 Nevzat Onaran, *1934 'gizli nüfus' fişlemesi*, *Evrensel eki Evrensel Hayat*, 2.9.2007, sf. 8.

2 Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 8.5.1974 tarih, Esas no: 1971/2-820, Karar no: 1974/505, aktaran, *Yargıtay Kararlar Dergisi*, yıl: 1975, ay: 8 [Ağustos], sf. 16; *Hürriyet*, 15 Mayıs 2006, sf. 27; T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu, 6.2.2006 tarih ve 2006/1 no'lu raporu.

2 Milyon Hıristiyana ve Museviye Ne Oldu?

Türk ve Sünni Müslüman olmayan 'öteki'nin ekonomik gücünü ve nüfusunu tasfiye politikalarının sonucundadır ki, Osmanlı'nın resmî sayımına göre bugünkü T.C. sınırları içinde toplam nüfusta Hıristiyan ve Musevilerle diğerlerinin *1914'te yüzde 20'ye yaklaşan payı*, Ermeni Soykırımı ve Rum-Türk Mübadelesi sonrasında 1927'de yüzde 3'ün altına[1] geriledi.

2015'lerde bu oran, en iyimser tahminle binde 1'e kadar düştü.

Birinci Paylaşım Savaşı'ndan bugüne, Türkiye bölgesinin *örnek ülkesi* diyenlere hatırlatırım, Mısır dâhil komşu ülkenin hiçbiri Hıristiyan nüfusunu, Türkiye kadar *yok eden* bir ülke konumunda olmamıştır.

Yeni aktörse, egemen olduğu Irak ve Suriye toprağında *Sünni Müslüman olmayan her canı* düşman bilen faşist IŞİD'ın İslam devletidir.

1927'de 13 milyon 648 bin olan nüfusun, yüzde 2,8'i yani 380 bini Hıristiyan ve Museviydi. Bu oran korunabilseydi, bugün 77 milyon nüfusun yaklaşık 2,2 milyonu Hıristiyan ve Musevi olacaktı. Oysa 77 milyonluk Türkiye'de Hıristiyanların ve Musevilerin toplamından bahsedilen rakamsa 100 bindir, *yani binde 1* civarı…

Peki, 1927'den bugüne ne oldu da 2 milyon Hıristiyan ve Musevi Türkiye'de yaşamaz oldu?..

Eğer 1914'teki dağılım dikkate alınırsa, toplam nüfus 77 milyon olarak kabul edildiğinde bunun en azından 15 milyonu Hıristiyan, Musevi vs. olacaktı!..

15 milyon ne insani zenginlikti!..

Demek ki, resmî ideolojinin ast-üst ilişkisinin imalâtı olan *hoşgörü* sahtekârlığı devamındaki *"Bu ülkenin yüzde 99'u Müslüman"* söylemi, bir biçimde sistematik imhanın da itirafıdır! Çünkü bu oran, bir asır önce 1915'te yüzde 80'di!

Alevileri ayırmadan, övünçle *"Yüzde 99'u Müslüman bir ülke"* höykürmesi, aslında İttihatçıların temellendirdiği ırkçı-faşizan politikaları savunmak ve bizzat icra etmektir…

Tirat, her an resmî zevatın ve Türk-(Sünni) İslam sentezcilerin ağzından dökülüyor…

Hatta tirat, bugün olduğu gibi devlet çarkındaki *adam kayırmacılığı ve hırsızlığı* perdelemenin maskesi işlevini de görüyor.

Yukarıda detaylı ifade ettiğim nüfusun *'dine, dile ve ırka'* göre kaydına yönelik sistematik faaliyet, merkezi politikanın aracı olarak değerlendirildiği içindir ki, nüfusun demografik yapısında böylesine bir imha olmuştur.

---

1 *Memalik-i Osmaniyenin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiki* (İstanbul-1919), aktaran, Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviri: Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2003, sf. 208-227; *Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I*, 28 Teşrinievel 1927, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara-1929, sf. XVII, LX.

Sonunda Anadolu, binlerce yıldır yaşayan *Hıristiyanlardan temizlendi…*

6-7 Eylül'ün devamında, Kıbrıs'ın iç politik malzeme yapılmasıyla ve 1964 son Rum sürgünüyle birlikte İstanbul'un da *Hıristiyanlardan temizlenmesine* yönelik politikalar yoğunlaştırıldı.

Bunun içindir ki, her gün *İstanbul'un tarihsel ve sosyal ve kentsel kimliği* biraz daha imha ediliyor.

Tarihsel, sosyal ve kentsel kimliği yaşatacak olan, *güvercini Berkin Elvan ve Ali İsmail Korkmaz*'ın olduğu Taksim-Haziran 2013 Özgürlük Eylemliliğidir…

Eylemliliğin bir maddesi de, her çiçeğin dağında açması gibi, soykırımda nar tanesi misali yeryüzüne savrulan Ermenilerin (ve diğer milletten her canın) toprağında ve yurdunda yaşama hakkıdır!..

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL M.
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ordu Vilâyeti dahilinde(mülhakatı ile)
bulunan ermenilerin kaydına gösterir listedir.

Sıra NO.	Adı ve soy adı	Babasının adı	Karısı	oğlu	kızı	oturduğu yer
I	Armanak	Hosrof				Taşbaşı M.
2	Nişan [redacted]	Artin	I	I	I	Zaferi Mil.
3	Ohan					Harami kö.
4	Misak					Kuylu Kö.
5	Kirkur					= =
6	Akil		I	I		Bolaman
7	Ohannes	Nişan	I			Taşoluk Kö.
8	Serkis	Arakil				= =
9	Haik	Haçik				Gemrik kö.
10	Iranik	Karabet				= =
II	Paris	Haçik				= =
I2	Vahtık	Serkis				= =
I3	Marta					Taşoluk kö.
I4	Marta	Kapril				= =
I5	Lüvesir	Ohannes				Kirezliman
16	Sahak	Ohan	1	3		Zaferi Mil.
I7	Vartuhi	Kiork			I	Zaferi Mil.
18	Vahan	Hambarson	I	3	I	= =
I9	Serkis	Haçik				= =
20	Kirkur [redacted]	Akop	I	I	3	= =
2I	Artin [redacted]	Antiranik	1	3	I	= =
22	Keohi	Antiranik				= =
23	Pisamsem	Hambarson				= =
24	Keork	Artin				= =
25	İva	Artin			1	= =
26	Avadis	Artin	I	2	3	= =
27	Serkis	Karabet	1	2	I	= =
28	Zarmin	Haçik				= =
29	Maydiros [redacted]	Sahak	I	2	I	= =
30	Yatvart	Nişan	I	I	I	= =
3I	Aznif	Avak			2	= =
32	Zabel	Akop				Düz mah.
33	Kiğrok	Akop				= =
34	Peruz	Nersis		1	I	Zaferi Mil.
35	Agot	Hambarson	1		I	= =
36	Nuvart	Sahak				= =

490 | 01 | 1 | 50 | 199 | 4

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 50 - Dosya No: 199 - Sıra No: 4

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL
CUMHURİYET AR

Sıra NO.	Adı ve soy adı	Babasının adı	Karısı Adet	oğlu Adet	kızı Adet	oturduğu yer
37	Arşak [redacted]	Akup				Zaferi Mil.
38	Magis	[redacted] Keork	1			= =
39	Hatunik	Haçik				= =
40	Sanduk	Haçik				Selimiye M.
41	Süren	Kazar	I			= =
42	Araksi	Abraham		I	I	Zaferi Mil.
43	Vartan [redacted]	Haçik	1	3		= =
44	Ohancan	Ovakin	I	1	I	= =
45	Sahak	Karabet	I	I	I	= =
46	Leon	Askihan	I		4	= =
47	Karnik [redacted]	Kirkor	I	3	I	= =
48	Eronik	Akop		1	2	= =
49	Akop	Arsin	I	I		= =
50	Karakin	Bediros	1	3	2	= =
51	Mannik	Apkor		1	2	= =
52	Puzant [redacted]	Abraham				= =
53	Atam [redacted]	=				= =
54	Papken =	=				= =
55	Misak	Ohanis	1	1	1	= =
56	Akop	Artin			1	= =
57	Kiork	Mardiros	I	2	I	= =
58	Kalost	Melka n	I	I		= =
59	Agavni	Akup	[illegible]		I	Düz mah.
60	Haçik	Artin	1	I		Zaferi Mil.
61	Mihran	Ropen	1			= =
62	Antiranik	Ohanis	1			= =
63	Vartan	Ohanis	I	2		= =
64	Mıgırdiç [redacted]	Atam	1	I	I	= =
65	Leon	Mimas	1	I	2	Nizamettin
66	Apkar [redacted]	Mardiros	1	I	2	Zaferi Mil.
67	Nobar	Artin	I	2	2	= =
68	Mıgırdiç	Orakin	1	I	2	= =
69	Yervant [redacted]	Avadis	1	I	I	= =
70	Meryem =	Arakin		I		= =
71	Onnik [redacted]	Mihran	1			= =
72	Mıgırdiç [redacted]	Keork	I	2	I	= =
73	Süren	Mihran	1			= =
74	Süren	Vartan	1	3	1	= =
75	Haranuş [redacted]	Davil				= =

490 | 01 | [illegible] | | 50 | 199 | 4 | 4

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 50 - Dosya No: 199 - Sıra No: 4

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL M.
CUMHURİYET ARŞİVİ

(3)

Sıra	Adı ve soy adı	Babasının adı	Karısı	oğlu	kızı	oturduğu yer
76	Melik	Kirkur	I			Zaferi mil.
77	Dikran	Ağya	I	3	I	" "
78	Mihan [redacted]	Mihran	I			" "
79	Arşalos	Kiork			I	" "
80	Serkis	Nişan	I	I		" "
81	Manper	Kapik	I			Ünyede
82	Serkis	Avadis	I			"
83	İstifan	Kirkur	1	I	2	"
84	Mıkırdiç	Ohannes	1	2	5	"
85	Mutafyon [redacted]	Kirkur			1	"
86	Kiork	Kalost				"
87	Maksut	Minas	1	4		"
88	Minas	Ağya	I	I	1	"
89	Gazar	Arakel	1	I	I	"
90	Artin	Igohos	1		1	"
91	Agop	Kirkur	1			"
92	Karabet	Arakel	1			Fasşada
93	Çeriyos	Serkis			1	"
94	Anna	Ohanis	0	1		"
95	Zail	Asator	1	I	1	"
96	Agop	Kirap	I	I		"
97	Dirohi	Karabet	0	I	I	"
98	Nazlı	Torus				"
99	Zivart	Hamberson				"
100	Haykuhi	Artin			2	"
101	Hayik [redacted]	Karnik				"
102	Mannik	Mikâil		2		"
103	Karabet	Melidos	I		2	"
104	Meryam	Pagos			2	"
105	Karakin	Kirkor	1		3	"
106	Zartar	Haçik				"
107	Arasi	Markar		1		"
108	Elbis	Sunyon		I	I	"
109	Artin	Ohanis	1	I	I	"
110	Peruze	Atam		1		"
111	Manok	Yoğus			2	"
112	Nişan	Agop	I	2	2	"
113	Araksi	Kostantin				"
114	Hayık	Müşrüf	I	I	1	"

SON

490 | 01 | 50 | 199 | 4

5

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 50 - Dosya No: 199 - Sıra No: 4

Ermeni'siz Yüzyılın Politik Psikolojisi: Politik Psikoloji Açısından 1915-2015 Parantezi

Ulaş Başar Gezgin*

O karanlık günlerin üstünden yüz yıl geçmiş. Uzun süre tabu olan bu konunun üstüne konuşulabilmesi için 80 yıl geçmesi gerekiyordu. 1996'da Agos gazetesinin çıkmaya başlaması ve sol ve liberal kesimlerin 1915'i daha geniş perspektiften değerlendirme çabalarıyla bugünlere geldik. Bu günler için Hrant Dink'e teşekkür etmemiz gerekir; çünkü onun delik ayakkabısı, onbinlerce merhamet sahibi insana "acaba 1915'te de böyle mi olmuştu?" dedirtti. O ölerek, 1915'te öldürülenlerin anımsanmasını sağladı. Beyinlere "hain Ermeni", "terörist Ermeni" diye kazınan şemayı Hrant'ın ayakkabısının deliği bir kara delik gibi içine alıp yok ediverdi. Belki de 1915'te Ermeniler, çoluk çocuk, yaşlı, belki de onlar da, ellerinde bir silah olmaksızın arkadan vurulmuşlardı. Böylece sandıklar açılmaya başladı. Dedelere ninelere soruldu: "Bizim köyde de Ermeni var mıydı?" Zaten kimi dedeler (ama nadiren nineler, bunu da bir yana not edelim), yıllardır Ermenileri nasıl kestiklerini ballandıra ballandıra anlatıyorlardı. Anlatmayanlara sorulduğunda, çoğunluk, yine nasıl Ermeni kestiklerini, derenin nasıl günlerce kırmızı aktığını övünerek anlatıyorlardı. Onlar köylerini/vatanlarını kurtarmışlardı. Ama içlerinde, bunları hiç de ballandıra ballandıra anlatmayan, utançla anlatan, "onlar bizim komşularımızdı" diyerek hüngür hüngür ağlayan yaşlılar da vardı. Sonra, kimileri, ninesinin Ermeni olduğunu keşfetmeye başladı. Artık melez olsalar da, atalarının anısına Ermeni cemaatine yeniden dönenler, ona katkı verenler oldu. Hemşinliler üstüne araştırmalar artmaya başladı. Bu anlatıların çoğunlukla Kayseri ve doğusuna ait olmasına da burada dikkat çekelim; çünkü Batı Anadolu başka bir azınlıkla meşguldü: Rumlarla.

* Doç. Dr.

Bugün Türkiye'de 1915'e (Atatürk'ün çevresindeki Ermenileri dikkate alarak, örneğin Agop Martayan Dilaçar) 'soykırım' demese bile, açıkça 'katliam' diyen hatırı sayılır bir kitle var. Ermeni faili meçhullerinin anılabiliyor olması, Türkiye'de solun kurucu kadrosundaki Ermenilerin hakkının bir ölçüde de olsa iade edilmesi, öğrenci ve öğretim üyesi bulmakta zorlanılsa da Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümlerinin açılması gibi örneklerde, toplumsal bir ilerlemeden söz edebiliyoruz. Öte yandan, bunu, falanca iktidara ya da falanca lidere bağlamak, iyi niyetli ise yanlış; kötü niyetli ise propaganda amaçlı olacaktır. Bugünler, yüzyıllık direnişin meyveleri olarak değerlendirilmelidir. Devletin gazabına uğrayan herkes, bugünleri ilmek ilmek ördüler. "Biz göremedik ama gelecek kuşaklar görsünler" diye direndiler. Onların direnişi, bize de ağır bir sorumluluk yüklüyor. Peki politik psikoloji bu yüzyıllık paranteze ne der? İşte yanıtlar:

Kişilik mi Grup Dinamikleri mi?

Dikkate değer farklılıklar olsa da Yahudi Soykırımı'yla 1915'i politik psikoloji düzleminde karşılaştırmak, bize önemli bir içgörü sağlayabilir. Temel soru şu: Nasıl oldu da böyle büyük bir katliamlar toplamı olağan karşılanabildi? Nazileri ve Yahudi Soykırımı'nı politik psikoloji açısından anlamlandırmaya çalışan belli başlı iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri, kişilik kuramlarına yaslanan Frankfurt Okulu düşünürleri Adorno ve Horkheimer'ın görüşleridir. Bu ikili, faşizmi ve trajik sonuçlarını toplumda yaygınlaşan bir kişilik formasyonuna, otoriteryen ya da yetkeci kişiliğe bağlama eğilimindedirler. Faşizm yıllar içinde belli tür bir kişilik yapısını özendirmiş; otoriteye boyun eğen ve karşı gelenlerin şiddetle bastırılmasını savunan ve bu savunuyu bizzat uygulayan kişilikler toplumun çoğunluğunu oluşturmuştur. Böylece, Hitler ne derse onu yapan, ona asla karşı çıkmayan, karşı çıkanları da bizzat cezalandıran bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. 1915 de belki kişilik farklarına bağlanabilir. Sürekli olarak Osmanlı coğrafyasındaki savaşlarla yoğrulan, her toprak kaybıyla daha da hınçlanan, kaybedilen toprak parçalarında güç bela kurtularak Anadolu'da tutunmaya çalışan bir toplumun kişilik değişiminden söz edebiliriz. Buna Ermenilere yaşama şansı tanımayan II. Abdülhamid İslamcılığı ve sonrasında İttihat ve Terakki Türkçülüğü eklendiğinde, tablo tamamlanır. Ancak, kişilik açıklamasının şöyle bir zayıflığı vardır: Toplumu 'mağdur'lara yardım eden iyiler ve zulmeden kötüler çoğunluğu olarak keskin bir biçimde ikiye ayırır. Bu kötülüğü yapanların genel olarak kötü insanlar olduğu varsayılır. Oysa, bu katliamları gerçekleştirenlerin katletmeyi hedefledikleri kesimlerin dışında kalanlara yönelik yardımsever davranışları biliniyor. Diğer bir deyişle, katil, aslında kaba bir insan değildir; elindeki kanı silip çocuğunun başını okşamaktadır. Zaten bunun için toplumsal anlamıyla daha da tehlikelidir. 'İş'iyle sosyal yaşamını birbirine karıştırmaz. İşteki kişiliği ve sosyal yaşamdaki kişiliği ile ikili bir yaşam sürmektedir.

İkinci görüş, sosyal psikolojiye yaslanır ve katliamları kişiliğe bağlayan açıklamaları yetersiz bulur. Bu görüşe göre, iyi bir insana onu kötülüğe itecek koşullar yaratırsanız, o da kötü

bir insan olur. Ortam, dönüştürür. Bunun en ünlü örnekleri, Milgram'ın elektroşok deneyi ve Zimbardo'nun hapishane deneyidir. Milgram, elektroşok deneyinde, rastgele olarak deney için seçilen insanların beyaz önlüklü bir otorite onlardan bir başkasına kötülük yapmalarını istediğinde yapabileceklerini göstermiştir; daha doğrusu gösterdiğini iddia etmiştir. Deneylerde kötülük yapmaya direnenler de olmuş; ancak araştırmacılar, direnenler yerine itaat edenlere odaklanmışlardır. Bu da, aslında kötülüğü meşrulaştırmakta; onu sıradanlaştırmaktadır. Benzeri sonuçlara ulaşan Zimbardo deneyinde, insanlar rastgele olarak mahkûm ya da gardiyan yapılmış; başlangıçta eşit düzeyde iyi ya da kötü sayılabilecek insanlar, gardiyan olarak çok kötü; mahkûm olarak ise tümüyle itaatkâr rollere bürünmüşlerdir ve deney boyunca bu roller onlara âdeta yapışmıştır. 1915'in olağan sayılmasının nedeni, bu açıklamaya göre, savaş koşulları olabilir. Ancak, bu bakış, 'savaş koşulları' diyerek katliamları meşrulaştırmamakta; bunun yerine onların gerçekleşme koşullarına dikkat çekmektedir. Katliam yapılırken, devletin görmezden gelişi; hatta katliamlara destek olması ya da bizzat katliamları kendi eliyle gerçekleştirmesi, topluma o dönem için olağan davranışın ne olduğunu örtük ve çoğunlukla açık olarak iletmektedir. Ayrıca, katillerin cezasız kalması, hatta ödüllendirilmesi, ortamın bu normal olanı belirleme işlevinin gücüne güç katmaktadır. Bu tür sosyal psikoloji açıklamaları, kişilik özelliklerini dışarıda bıraktığı ve her bireyin kişisel geçmişini gözden kaçırdığı için eleştirilmektedir. En kötü koşullarda bile, ezilenleri koruyan, onları evinde saklayan kişilerin varlığı bilinmektedir.[1] Dolayısıyla, katliamları milletlerin ya da ulusların millî özelliklerine bağlayan açıklamaların, tersinden ırkçılık yaptığını söyleyebiliriz. Katliamları milletler değil milliyetçiler yapar. Savaş koşullarında her insan bir katile dönüşmemektedir. Ayrıca, katiller, genellikle geçmişte benzer kötülükler yapmış olan insanlardan oluşmaktadır. Kötülükleri daha önce cezasız kaldığı için ödüllendirilmiş sayılmalıdır. 1915 de birdenbire ortaya çıkmamış, 19. yüzyıl sonundaki katliamlar ve özellikle 1909 Adana katliamıyla 1915 için koşullar yavaş yavaş oluşturulmuştur. Dolayısıyla, 1915'in arkasındaki belli başlı politik psikolojik etmenler olarak, otoriteryen kişilik, sosyal dinamikler (savaş koşulları) ve 1915 öncesi koşullar gibi üç noktayı sıralayabiliriz. Bugün bu etmenlerin benzerleri, 2015 Türkiyesi için de bir ölçüde geçerli.

Naziler, 1915 ve Kitle İletişimi

Yahudi Soykırımı ile 1915 arasında politik psikolojik bir karşılaştırmanın ortaya çıkaracağı iki temel fark bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Nazilerin propaganda teknikleridir. Naziler, yeni bir toplum için kamuoyunu başarılı bir biçimde kullanmış; Hitler'in konuşmaları, Yahudiler için bir ölüm fermanı gibi işlev görmüştür. Bu noktada, liderin demecinin katliam emrine dönüşebilmesi için, katliamı gerçekleştirmesi beklenen kitlelerin propaganda ma-

1 Bu bağlamda, 'Beni Kurtaran Türk' çalışmasını anımsatabiliriz. Bkz. http://www.bianet.org/bianet/insan-haklari/159465-bu-hikayeler-soykirimla-onyargisiz-yuzlesme-icin-anlatildi

kinesi açısından erişilebilir olması gerekmektedir. Nazi Almanyası'nda her sokakta yer alan hoparlörler bu işlevi görmüştür. Hitler'in onbinlerce Nazi'nin karşısında gerçekleştirdiği konuşmalar ünlüdür. Aynısını 1915 için söyleyemiyoruz. 1915'te katliamı gerçekleştirmesi beklenenler, sokak sokak erişilebilir değildi; İstanbul'dan gelen telgraflar bir kitle iletişim aracı sayılamaz. Talât, Enver ve Cemal paşaların Ermenilere karşı mitingler yapması da sözkonusu değildir. Bu nedenle, 1915'te devletin daha büyük bir sorumluluğu olduğunu bile söyleyebiliriz. Katliamları gerçekleştiren sivil halk, onları mazur görmemizi isteyenlerin dediği gibi 'galeyana gelmemişler' onun yerine bizzat devletin özendirmesiyle hareket etmişlerdir.

Silahlı ve Silahsız Direniş

Yahudi Soykırımı'yla 1915 arasındaki belki de en büyük fark, Yahudi Soykırımı'nda direnişin çok cılız ve silahsız olması; 1915'te ise, silahlı mücadelenin savaş koşullarıyla iç içe geçmesidir. Bu durumun Yahudilerin 2. Paylaşım Savaşı'ndan sonra kamuoyu tarafından daha yüksek bir sempatiyle karşılanmasına yol açtığı söylenebilir. 1915 ise, Ermeni milislerinin sivil halka yönelik saldırıları gibi iddialarla daha da marjinal kalmıştır. Yahudilerin 'mağdur' olduğuna pek fazla itiraz gelmezken; Ermeniler için millî bir mücadelenin ya da ulusal kurtuluş mücadelesinin yenilen tarafı gözüyle bakılmıştır. Diğer bir deyişle, Ermeniler için algı, mağdurla muhatap karışımı bir yerdedir. Bu karışım, 70'lerdeki ve 80'lerdeki ASALA saldırılarıyla da perçinlenmiştir. Devlet refleksi, bu saldırıların gerekçelerini inkâr etmiş; terörizm edebiyatına sarılmıştır. Ancak, ASALA tarafının da geleceğe dönük bir çözüm arayışında olduğunu söylemek zordur. Örgütün bu dönemde, uzun erimli düşünmekten çok, intikam hissiyle hareket ettiği söylenebilir. Bu eylem biçimi, 1915'in konuşulmasını zorlaştırmış; 'mağdur olan Ermeni' algısını 'terörist Ermeni'ye çevirmiştir. 90'lardan başlayarak (hatta 80'lere çekilebilir bu tarihleme), Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki kanlı çatışmalar, işlenen insanlık suçları (çocuk katliamları), Karabağ sorunu vb gelişmeler, İsrail örneğinde olduğu gibi, ezilenin zamanla ezene dönüşmesi olgusunu düşündürmüştür. Bu nedenle, artık 1915'in rahatlıkla konuşulabilmesi için ASALA ve Azerbaycan gibi psikolojik engellerin de aşılması gerekmektedir ki bu oldukça zordur.

1915'i Neye Bağlıyoruz?

Türkiye'de ortalama bir insana 1915'i neye bağladığı sorulduğunda, Ermenilerin hain olduğu vb yanıtlar veriliyor. Biraz ısrar edince, "savaş koşullarında öyle oldu; şimdi olsa olmazdı" yanıtı geliyor. 1915'in Ermenilerin birtakım 'ulusal' özelliklerine bağlanması, politik psikolojiyle açıklanabilecek bir durumdur. Birtakım istisnai durumları saymazsak, bireyler,

genellikle kendilerinin iyi olduğuna inanırlar. Kötülük yapması gereken durumlarda ya bunun bir kötülük olmadığına kendilerini ve/ya da başkalarını inandırmaya çalışırlar ya da yaptıkları kötülüğü dışsal, kendilerinin kontrol edemediği etmenlere bağlarlar. Yaptıkları kötülük değildir; kötülere (Ermenilere) karşı kendilerini savunmaktır ya da yaptıkları kötülük kontrol edemedikleri savaş koşullarına bağlanır. Madalyonun öbür yüzünde, ortalama bir Ermeni'nin de benzer bir zihinsel yapıya yaslanması olasıdır. "1915 oldu; çünkü Türkler kötü." Ermeni milislerin sivil katliamları anımsatılırsa da, "kendimizi savunmak zorunda kaldık". Özür, tam da yaptığı kötülüğü kabul etmek ve bir daha böyle bir kötülüğü yapmayacağına söz vermek edimine dayanıyor. Özür, yaptığımız tüm kötülükleri başkalarına ve kontrolümüz dışındaki nedenlere bağlamadığımızın bir göstergesidir.

1915'in Psikolojikleştirilmesindeki Sorunlar

1915'in psikolojikleştirilmesi, onun psikolojinin bir çalışma alanı olarak yeniden konumlandırılması anlamına geliyor. Bu süreçte, genellikle, toplumlar, psikolojik rahatsızlıklarla ilişkilendiriliyor ya da ezenlerde hastalık belirtileri aranıyor ya da ezilenlerde mağdur psikolojisinin izi sürülüyor. Bu üç olasılığın da, politik psikoloji açısından sakıncaları bulunmakta. Birincisi, toplumları hasta ilan etmek, kolay ve basın diliyle sansasyonel iken, bilimsel açıdan bakıldığında, birebir bir kesişmenin olmadığı görülecektir. Bireyler için kullanılan hastalık kategorileri toplumlara uygulandığında ortaya çıkan benzerlikler, farklılıklardan çok daha azdır. Örneğin, bir toplum ya da halkın paranoyak olduğunu, günlük dilde ve gazetecilik dilinde rahatlıkla ifade edebiliyoruz. Ancak, bu hastalık tarifi, kötü insanların hasta değil, gayet sağlıklı insanlar olduğu gerçeğini gözden kaçırır. Naziler ya da 12 Eylülcüler hasta değildi; kötülüklerini hasta oldukları için yapmadılar. Zaten onun için daha tehlikeli olduklarını söyleyebiliriz. Kötülük yapıp yine de yaşamlarını sürdürebiliyorlar. Ayrıca, bireysel hastalık kategorilerini toplumlara uygulamak, toplumların tedaviye ihtiyaç duyduğunu ima eder. Bunun nasıl bir tedavi olacağı belli değildir. Üstelik, bu açıklamaların altında yatan tıbbi modeli de (doktor-hasta diyalektiği) eleştirmek gerekiyor. Toplumsal sorunlar, hastalıklar kadar kolay tanı konabilecek basitlikte değildir. Sonuçta, toplumlar, birbirinden çok farklı özellikler gösteren bireylerden oluşur. Ortalama bir Türkiyeli'nin "soykırımı kabul edersek topraklarımızı alırlar" biçimindeki korkusu, paranoya değil gerçek bir korkudur. "Gitmediğin topraklar ne zamandan beri senin malın oluyor?" diye sorabiliriz ve Ermeni mallarının yağmalanma sürecini elbette burada anabiliriz. Ancak, bu, bir toplumun hasta olduğunu göstermez.

Dahası, son 20 yıldır psikolojide, her normal insanda belli düzeyde hastalıklar olduğu ve bunların insanın günlük yaşamındaki işlevlerine engel olmadığı sürece hastalık sayılamayacağı gibi yaygın kabul görmeye başlayan bir görüş bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, hasta

ile normal insan arasındaki fark keskin değildir. Hastada normal özellikler de bulunabileceği gibi; normal insanda da belli düzeylerde hastalık özellikleri vardır. Örneğin, kimimiz çok titizizdir. Evden çıkmadan ocağı, prizleri vb. defalarca kontrol ederiz. Bu, bizim işe geç kalmamıza yol açarsa, hastalık olarak tariflenir. Yol açmıyorsa, bireysel bir fark olarak görülür. Kimimiz, bu satırları okurken, kullanılan tırnak imlerinin düz mü yuvarlak mı olduğuna bakıyor. Onlardan iyi editör olur. Ama ne zaman ki, bu nedenle bu yazıyı okuyamaz duruma gelirler; o zaman hastalık kategorilerine başvururuz. Dolayısıyla, toplumları hasta toplumlar olarak nitelemenin de pek doğru bir yol olmayacağını söyleyebiliriz.

Bununla ilişkili bir diğer nokta ise, Ermenileri 'kılıç artığı', 'travmatize olmuş' bir halk vb olarak tarifleyerek onları 'zayıf' görüp onlarla bunun üzerinden bir empati kurma çabasıdır. Bu çaba, Ermenilere sempati ile yaklaşma iddiasındayken, aynı zamanda onların böyle büyük bir yıkımla başa çıkma yollarının görmezden gelinmesine yol açmaktadır. Ezilenler, evet, üzerinden 100 yıl geçse bile aynı acıyı defalarca yaşamaktadırlar; ancak, aynı zamanda birbirlerine ve hayata tutunarak bu zamana gelmişlerdir. Onların 1915'te yaşadıkları kadar, yıllar sonra bambaşka coğrafyalarda ayağa kalkma çabaları da dikkate alınmalıdır. Nazi toplama kamplarından sağ çıkan psikolog Victor Frankl, oradan edindiği deneyimle 'logoterapi' adında varoluşçu felsefeye dayanan yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Katliamlardan sağ çıkanların çoğunlukla farkında olmayarak kullandığı psikolojik başa çıkma yöntemlerinin araştırılması, psikolojiye önemli bir katkı olacaktır. Ayrıca, Ermenileri yekpare bir bütün olarak gören yaklaşımların eleştirilmesi şarttır. Her bir 'millet'in çeşitli sınıflardan, inançlardan (örneğin Katolik Ermeniler olgusu) vb oluştuğu unutulmamalıdır.

1915'in Politik Psikolojisi Üstüne Yapılabilecek Araştırmalar

1915'in politik psikolojisi üstüne bundan sonra şu çalışmalar yapılabilir:

– Yukarıdaki eleştiriler dikkate alınarak, empati, empati uçurumu, kalıpyargılar ve ayrımcılık olguları araştırılabilir.

– Bugün de sıklıkla karşılaştığımız, ötekiyle yaşayanların kutuplaşıp kimliğine ve önyargılarına daha çok sahip çıkması olgusu (bunun Avrupa'daki Türklerle ilgili birçok örneği vardır), 1915 bağlamında araştırılabilir.

– 1915'e tanık olanların sayısının çok azaldığı günümüzde, ezen, ezilen ya da bu iki kategori dışında tanık olanların hikâyeleriyle büyüyenlerin bellek süreçleriyle ilgili bir çalışma yapılabilir. Bu çalışma, psikoloji ile tarihin sözlü tarih bağlamında kesiştiği bir çalışma olacaktır. Bu açıdan, Japon yönetmen Akira Kurosawa'nın aynı adlı filminden hareketle, 'Rashomon Etkisi' olarak adlandırılan aynı olayın farklı kişiler tarafından bambaşka bir biçimde

anlatılması olgusu da, araştırılma olanağı bulacaktır. Anıları bastırmaya çalışma süreçleri ve bellek ile duygu ilişkisi de ele alınabilir.

– 1915'te Ermenilere yardım eden devlet adamlarının ve halktan insanların yaşam öyküleri, kişilik kuramları açısından incelenebilir. Yardımlaşma davranışı kavramsallaştırması açısından yapılacak bu inceleme, kötü koşullarda bile etik değerlerini koruyan kişilerin ortak özelliklerini saptamamıza olanak sağlayacak; bu da gelecekte bu kişilik özelliklerinin güçlendirilmesi için çalışmalar yapılması için gerekli altyapıyı sağlamış olacaktır. Aynı biçimde, ahlaki gelişim modelleri (ahlaki düşüncenin ödül ve ceza düzeneklerine ya da yasalara ya da yasaları aşan evrensel ilkelere dayanması biçimindeki üç gelişimsel aşama), 1915'te Ermenilere yardım edenlerin yaşam öyküleri bağlamında değerlendirilebilir.

– 1915'in ardındaki devlet adamları ve Ermeni halk direnişinin liderlerinin yaşamöyküleri kişilik kuramları açısından çözümlenebilir. Burada dikkat edilmesi gereken, tarihi büyük adamların yaptığı yönündeki yanlış ve yaygın tarih anlayışının benimsenmemesidir. Çoğunlukla siyasi liderler, arkalarındaki kitlelerin özelliklerini yansıtmaktadırlar ve onların kişilik özellikleri, bu kitlesel özelliklerle uyum içinde olduğu oranda etkili olabilmektedir.

– Yukarıda belirtildiği gibi, 1915'in yüzyıllık etkileri, başa çıkma becerileri, psikolojik dayanıklılık, savunma düzenekleri ve toplumsal travma kavramları çerçevesinde incelenebilir.

– 1915, aynı zamanda suçu, suçluyu, tanığı, hukuki kararları vb psikolojik açıdan inceleyen adalet psikolojisinin de inceleme alanına girmektedir. Bu tür bir çalışma, konuları ezilenlerin bakış açısıyla değerlendiren kurtuluş psikolojisi yaklaşımına dayanmak durumundadır.

Sonuç Yerine: 2015'te Barışın Koşulları

Barışın koşulları, ortak bir amaç için birlikte hareket edebilmekten geçiyor. 17 Ağustos 1999 depremi sonrasında, Yunanistan'dan gelen ekiplerin ve maddi desteklerin iki ülke arasında yumuşama yarattığı o günleri anımsayalım. Oysa, Türkiye ile Ermenistan arasında böyle bir yakınlaşma olması mümkün değildi; çünkü Soğuk Savaş koşulları, bu iki komşu ülkeyi iki farklı gezegendeymiş gibi ayırdı. 1988'de Ermenistan'da gerçekleşen, 25 bin ile 50 bin arasında ölünün olduğu tahmin edilen, 500 bin kişinin evsiz kaldığı 7 Aralık depremi, belki böyle bir yumuşamanın kapılarını açacaktı; fakat sınır kapılarının bile açık olmadığı bir dönemde, halkların yeniden komşuluk ilişkileri geliştirmeleri elbette olanaklı değildi. Ayrıca, Ermenistan'ın Sovyetler'in dağılmasından sonra ekonomik olarak oldukça zayıflaması da, dikkate değer bir etmen olarak hesaba katılmalıdır.

Sosyal psikolojinin çeşitli nedenlerle farklılaşan gruplar arasındaki şiddetin azaltılması ve barışın sağlanması için önerdiği yollardan biri, temas. Bu görüşe göre, değişik gruplar-

dan (halklardan) insanlar, birbirleriyle temas kurdukça, aralarındaki düşmanlık azalıyor. Buradaki varsayım, düşmanlıkların birbirini tanımamaktan kaynaklandığı yönünde. Oysa, bunun böyle olmadığı birçok örnek bulunuyor. En ünlü örnekler, sosyalist dünyanın yıkılmasından sonra ortaya çıkan kanlı çatışmalar: Yugoslavya'nın parçalanması ve Sovyet coğrafyasından Çeçenistan gibi örnekler. Kanlı çatışmalar, tam tersine, birbirini tanımayanlar arasında değil tanıyanlar arasında gerçekleşiyor. Türkiye'de de kimi milliyetçilerin azınlıkların yoğun olarak yaşadığı adalardan çıkması, temas hipotezinin doğru olmadığını bir kez daha gösteriyor. Temas hipotezinden çıkan bir diğer sonuç, bireylerin değişik gruplardan kişilerle tanışmasını sağlayan yaşayan kütüphane uygulaması. Ancak, bunların etkileri, kalıcı ve kitlesel olamıyor. Temas ile karşı tarafın insanileştirilmesi de bir işe yaramıyor; çünkü düşmanlığı özendiren, destekleyen ya da doğrudan gerçekleştiren hukuk sistemi, medya, eğitim sistemi, askerlik, aile vb kurumlar, değişmeden yerli yerinde duruyor, hatta düşmanlıkla besleniyor. Temas eksenindeki liberal yaklaşımların yanlış bir varsayımı da şöyle: Barış, önyargılar, kalıpyargılar ve ayrımcılık kalktığı zaman gelecek. Bu, tam anlamıyla doğru değil; çünkü barışın kurumsallaşması gerekiyor. Barış, yukarıda anılan kurumların ve benzerlerinin dönüştürülmesinden ve kimi durumlarda tümüyle ortadan kaldırılmasından geçiyor. Ermeniler öldürüldüğünde az ceza veren ya da devlet sırrı gibi gerekçelerle yargılamada yol almayan bir hukuk sistemi, Ermenileri aşağılayan ifadeler kullanan bir medya, Ermenileri kendilerine içkin bir kötülükle ilişkilendiren ders kitapları, Ermeni okullarının yaşadığı zorluklar, askerlikle ilintili çeşitli uygulamalar vb değişmedikçe barış gelemeyecek.

2015'e az kala, bir lavaş savaşı sözkonusu oldu. Ermenistan'ın lavaşı UNESCO'ya Ermenistan adına Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) olarak kaydettirmek istemesi, Azerbaycan'ı harekete geçirdi. Sonra İran, lavaşın İran, Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak SOKÜM'ü olduğu yönünde bir açıklama yaptı. Halklara temas değil ama ortak bir amaç gerekiyor. 19 Ağustos depremi, tam da bunu sağlamıştı. Barış için halkların farklılıkları değil ortaklıkları vurgulanmalı. Türk ve Ermeni mutfağının neredeyse yarısı ortakken, demek ki, tarihi olarak bu iki halkın yediği içtiği ayrı gitmezken; dinlediği müzikler de benzerken; aslında barışın birçok olanağı bulunuyor. Hrant tam da bunu anlatarak gitti sonsuzluğa. Bunun için yalnız Türk milliyetçileriyle değil Ermeni milliyetçileriyle de mücadele etmek gerekiyor. Tam da Hrant'ın yaptığı gibi...

Hukuk İçinde Yerleşmiş Bir Olgu Olarak Soykırım

Fethiye Çetin

Hrant Dink, 19 Ocak 2007 tarihinde kurucusu ve genel yayın yönetmeni olduğu AGOS gazetesinin önünde ensesine ateş edilmek suretiyle öldürüldü. Son iki yazısında, cinayet öncesi süreci, devletin derinliklerince kendisine karşı planlanan bir operasyon olarak niteleyen Dink, sözünü ettiği operasyonda ve hedef gösterilmesinde Ermeni olmasının önemli payı olduğunu yazmıştı.[1] Onu bu şekilde düşünmeye iten neydi, devletin Ermenilere karşı husumeti nereden kaynaklanıyordu?

Hrant Dink hakkındaki mahkûmiyet kararı, Yargıtay Ceza Genel Kurulu'nun önüne gittiğinde, dosyada mahkûmiyet kararını destekleyen bir tek delil ya da emare yoktu. Dink'in mahkûmiyetini onaylayan Ceza Genel Kurulu kararına muhalif kalan bir yargıca, "*dosyadaki bilirkişi raporuna, Doç. Dr. Sami Selçuk'un hukuksal görüşüne, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın tebliğnamesi ve itiraznamesine, Hrant Dink'in yazılarına ve savunmalarımıza rağmen bu karar nasıl verilebildi ve neden verildi?*" diye sorduğumda, hiç düşünmeksizin ve tereddütsüz "*Ermeni olduğu için*" diye cevap vermişti. "*Yani siz, bu yazıyı, Türk kökenli biri yazmış olsaydı, karar farklı mı olurdu diyorsunuz?*" diye sormuş, "*Hiç şüphem yok, farklı olurdu*" diye cevap almıştım. Bu yargıcın böyle düşünmesi için ne tür sebepler vardı, bu ülkenin en yüksek yargıçları, hukuka değil, sanığın etnik kökenine mi bakıyorlardı? Ermeni olmak neden ve ne türden dezavantajlar yaratıyordu?

1 Agos, Niçin Hedef Seçildim, 12.01.2007 Ruh Halimin Güvercin Tedirginliği 19.01.2007.

Hrant Dink cinayeti sanıklarından Yasin Hayal'in babasının aktardıklarına göre; Yasin Hayal babasına, Ermeni Soykırımı mimarı Talât Paşa'yı tanıyıp tanımadığını, nasıl öldürüldüğünü bilip bilmediğini soruyordu. Talât Paşa cinayetine ilişkin sorular sorup yorumlar yapan Yasin Hayal, Hrant Dink cinayetinin azmettiricisi olarak yakalandı ve yargılandı. Yasin Hayal, Talât Paşa cinayetiyle, planladığı Dink cinayeti arasında nasıl ve neden bir bağlantı kuruyordu? Hrant Dink cinayeti, işleniş biçimiyle de Talât Paşa'nın intikamı olarak mı düşünülmüştü? Dink cinayeti sanıklarının Hrant Dink'ten, "Ermenilerin Atatürk'ü" olarak söz etmeleri ne anlama geliyordu?

Hrant Dink cinayeti tetikçisi olarak yargılanan Ogün Samast'ın tetiği çektikten sonra "*Ermeni'yi öldürdüm/geber Ermeni*" şeklinde haykırmasının nedeni neydi, Ermenilerden ve hayatında hiç görmediği birinden böylesine nefret etmesi için ne sebep vardı?

Hedef gösterilme süreci, haksız davalar, her biri linç girişimine sahne olan duruşmalar, haksız mahkûmiyetler, yargı mensuplarının ve medyanın sürece katılımı, cinayet planlarını bilen binlerce kamu görevlisinden bir tanesinin bile Hrant Dink'in yaşamını korumaya değer bulmaması, katil zanlısına hep birlikte kahraman muamelesi yapmaları neyin göstergesi?

Ve nihayet, Hrant Dink'in öldürüldüğü günün akşamında, kamuoyunun olaya tepkisini "1.500.000+1" şeklinde ifade etmesinin ardında yatan algı ve duygunun sebebi ne olabilirdi? 1.500.000 ile anlatılmak istenen Ermeni Soykırımı'ydı. 19 Ocak 2015 günü, Hrant Dink, "Hrant'la Yüzleş, Soykırımla Yüzleş" sloganları eşliğinde anıldı. Hrant Dink cinayetinin Ermeni Soykırımı ile ne alakası vardı?

Sadece bu birkaç örnek dahi Ermeni düşmanlığının nasıl yaygın ve köklü bir mesele olduğunu, aralarındaki farka ve mesafeye rağmen yüksek yargıçlarla, cinayet tetikçilerini aynı noktada buluşturduğunu göstermektedir. Yaygınlığı, etkileri, sonuçları ve Hrant Dink cinayeti nedeniyle bu düşmanlıkla yüzleşmek kaçınılmaz ve zorunludur.

Cumhuriyet; Kopuş mu, Süreklilik mi?

Üzerinde yaşadığımız bu topraklarda devlet, bundan yüz yıl önce kendi tebaasından bir grubu vahşi ve korkunç yöntemlerle yok etti. Üstelik tebaasını fiziksel olarak yok etmekle kalmadı, mülklerine, yarattıkları zenginliklere el koydu, inkâr ve unutturma politikası uyguladı, izleri sildi, yok ettiği gruba karşı düşmanlık ve nefret söylemi geliştirdi.

Soykırım kavramı üzerinde çalışanlar, soykırım suçunun, sadece insan öldürmek, yani fiziksel imha suçundan ibaret olmadığını söylerler. Yapılanların inkârı, unutturma politikaları, mülksüzleştirme, servete el koyma, asimilasyon, izleri silme, artan baskı, hatırlama yasakları gibi suçları da kapsadığı ve bu suçlarla ilgili adaletsizlik halinin, yeni suçlara kapı aralayarak tekrarına yol açtığı kabul edilir.

Genoside (soykırım) terimini icat eden ve tanımlayan Rafael Lemkin'e[1] göre, soykırımın iki aşaması vardır. Birincisi, ezilen grubun ulusal karakteristiklerinin imha edilmesidir; diğeri, ezen ulusun ulusal karakteristiklerinin zorla dayatılmasıdır.[2]

Bu bakımdan soykırımlar, sadece yıkıcı değil, aynı zamanda yaratıcı, kurucu süreçlerdir: Milletler, devletler, kimlikler, servetler yaratırlar.

1915 sonrasında "yeni" adıyla ve eskiden kopuş iddiasıyla kurulan Cumhuriyet, esasen soykırım temeli üzerine inşa edildi. Bir diğer deyişle, varlığını, yokluk üzerine, yok ettikleri üzerine kurdu.[3] Ermenilerin mallarına el konularak haksız servet edinimi ve talan, olağan ve meşru kılındı. Yönetim aygıtları ve hukuk, soykırımı meşrulaştırmanın aracı haline getirildi, yeni bir kimlik dayatıldı, zihniyetler bu zeminde biçimlendi…

Devletin temeli, yıkıcı ve yok edici bir süreç olan soykırıma dayandığından, yani varlığını, yıkım ve yokluk üzerine kurduğundan, soykırımı hatırlatan her şey ve herkes, devletin varlığına tehdit olarak algılandı, soykırımı hatırlatan her eylem ya da söylem millî mesele sayıldı. Soykırım üzerine inşa edilen her "yeni", 'millî güvenlik' ve "millî mesele" şemsiyesi altında korumaya alındı.

Atatürk'ün evlatlığı Sabiha Gökçen'in, ailesi 1915'te öldürülmüş bir Ermeni yetimi olduğu haberi, tam da bu nedenle devletin varlığına yönelik tehdit olarak algılandı. Çünkü bu haberle Hrant Dink, onlara hatırlanmasından ölümüne korktukları, 'yok etme' olgusunu hatırlatmakla kalmıyor, 'varlık' halinin en önemli sembollerinden birini sorgulanır kılıyordu. Onu hedef ilan edenler açısından bu bir varlık-yokluk meselesiydi.

Bu tezin yeni ve önemli kanıtlarından biri, 2006 yılına ait Tuğgeneral Tayyar Elmas imzalı bir Millî Güvenlik Kurulu yazısıyla karşımıza çıkmış, bu yazıyla, MGK Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanlığı, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nü her isteyene bilgi verilmemesi konusunda uyarmıştı. MGK, geçmiş tapularla ilgili kayıtların arşivlere devredilmesini ve araştırmacıların hizmetine sunulmasını ulusal güvenliğe aykırı bulduğu için yasaklamıştı.[4]

Geçmiş tapu kayıtları neden millî güvenlik sorunu, neden bu korku? Tapu kayıtları neyin göstergesi, gasp edilen Ermeni mallarının mı?

Cumhuriyet rejimi her ne kadar kendinden öncekinin reddi olarak sunulsa da sistemin omurgasını, soykırım alanına ilişkin yasalar ve yöntemler oluşturuyor. Bu nedenle, Cum-

1 Rafael Lemkin, Soykırım tanımını yapan, unsurlarını kavramsallaştıran Polonyalı avukat.

2 Aktaran: Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması*, İletişim, sf. 81.

3 Taner Akçam, *Kanunların Ruhu*, İletişim, sf. 12.

4 Nevzat Onaran, *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, Emvâl-i Metrûke'nin Tasfiyesi II*, Evrensel Basım Yayın, sf. 20-21.

huriyet rejimi ile İttihatçılık arasında iddia edilenin aksine bir kopuş değil organik bir devamlılık var ve bu devamlılık en somut tezahürlerini özellikle hukuksal tedbirler, siyasi söylemler ile devletin bekası amacıyla kullanılan yöntemler ve araçlar alanlarında gösteriyor.

Günümüzü anlamak, soykırımı anlamaktan, soykırımın yapısal unsurları olarak düzenlenen kanunların, kararnamelerin bugüne uzanan izini sürmekten geçiyor. Günün meselesiymiş gibi görünen her şiddet eyleminin, her adaletsizliğin, her yolsuzluğun, geçmişte yaşanmış ancak hesaplaşılmamış ve unut(tur)ulmuş büyük suçlarla bağlantısı inkâr edilebilir mi? O büyük suçun faillerinin bırakın cezalandırılmayı, ödüllendirilmesi, millî kahraman ilan edilmesinin, günümüzün faillerini cesaretlendirmediği söylenebilir mi?

Meşrulaştırma ve Koruma Aracı Olarak Hukuk

Hukuk, devlet iktidarının ve devlet şiddetinin meşruiyet aracıdır. Devlet politikaları hukuk yoluyla meşrulaştırılır ve korunur. Ermeni varlığının yok edilmesi üzerine kurulan devletin, soykırımı meşrulaştırmak, faillerini korumak, Ermeni kültürel, sosyal ve ekonomik zenginliğine el koymak ve yeni kurulan sistemi korumak için hukuku bir meşruiyet aracı olarak nasıl kullandığını görmek için birkaç yasal düzenlemeye bakmak yeterli olacak.

– Ermenileri yerlerinden-yurtlarından etme ve mallarına-mülklerine el koyma ve her ne surette olursa olsun iade etmemekte hukukun nasıl kullanıldığını, emvâl-i metrûke (terk edilmiş mallar) kanun ve kararnamelerinde açıkça görmek mümkün. İttihat ve Terakki iktidarı tarafından soykırımın yapısal unsurlarından biri olarak yürürlüğe konan bu düzenlemeler, Cumhuriyet döneminde aynen, aynı isimlerle uygulanmakla kalınmamış, hatta Cumhuriyet döneminde bu konuda İttihatçıların döneminden daha fazla sayıda kanun, kararname ve tüzük yürürlüğe konularak mal ve mülklerin Ermenilere iadesi engellenmiştir.

Bu kanunlar, yargı uygulayıcıları, hukukçular tarafından bugüne kadar sorgulanmadığı gibi, azınlık vakıflarının edindiği mallara el konulması amacıyla uygulanan ve kamuoyunda 1936 beyannamesi sorunu olarak bilinen soruna da kaynaklık etmiştir. Emvâl-i Metrûke mevzuatının günümüze uzanan yansımalarından biri olan 1936 beyannamesi uygulaması sorunu halen yürürlüktedir ve çözülmeyi beklemektedir.

AB uyum sürecinde 1936 beyannamesi uygulaması ile yaratılan mağduriyeti gidermeye yönelik tüm düzenlemelere rağmen 'el konulan' gayrimenkullerin sadece yüzde 10'u cemaat vakıflarına iade edildi. Mor Gabriel Vakfı'nın dava dosyasında var olan iki evrakı yok sayılarak 1936 beyannamesinde var olan 274 dönüm tapulu arazisi Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 13.06.2012 tarihli kararıyla Hazine adına tescil edildi.[1]

1 Nevzat Onaran, *Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, Emvâl-i Metrûke'nin Tasfiyesi II*, Evrensel Basım Yayın, sf. 20-21.

– Bir başka örnek, 17 Şubat 1913 tarihli ve 133 sayılı Memurin Muhakematı Hakkında Kanunu Muvakkat'tir.

Bu geçici kanun,[1] 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Paşa önderliğinde bir grup İttihat ve Terakki yanlısının yaptığı Babıali baskınını müteakiben kurulan hükümet zamanında ve meclislerin tatilde olduğu bir dönemde gerekçesiz olarak çıkarılmış, 4 Aralık 1999 yılına kadar yani 86 yıl, ismi dahi değiştirilmeden uygulanmıştır.

Bu uygulama sırasında devletin yapısı imparatorluktan cumhuriyete dönüşmüş, Kanun-i Esasi dâhil, beş ayrı Anayasaya uygulanmıştır. Bu 86 yıl boyunca, yasa sürekli eleştirilmiş, AİHM bu yasanın uygulaması nedeniyle Türkiye'yi defalarca mahkûm etmiş, ancak 1999 yılında 4483 Sayılı Yasa ile yürürlükten kaldırılmıştır.

Devlet politikasının icrası sırasında, devletin memurları ve kamu görevlilerinin işledikleri suçlara ilişkin cezasızlık güvencesi olarak getirilen ve yıllardır uygulanan bu düzenlemeler, İttihatçı zihniyetin günümüze uzantısına bir başka tipik örnek teşkil ediyor.

Devlet, suça azmettirdiği memurunu bu suçlarla ilgili yargılamalardan ve cezadan koruyor. 1931 tarihli 1850 sayılı isyan mıntıkasında işlenen ef'alin suç sayılmayacağı hakkında kanun, hangi hareketlerin, fiillerin suç sayılmayacağını açıkça düzenlemesi bakımından tipiktir. "*Erciş, Zilan ve Ağrı Dağı havalisinde vuku bulan isyanda takip ve tedip hareketleri askerî kuvvetler ve devlet memurları ve bunlarla birlikte hareket eden bekçi, korucu, milis ve ahali tarafından gerek müstakilen ve gerekse müştereken işlenmiş ef'al ve harekât suç sayılmaz.*"

Bu kanun ile 12 Eylül Anayasası geçici 15. maddesi arasındaki paralellik dikkat çekici. Geçici 15. maddeye göre, Millî Güvenlik Konseyi ve Konsey döneminde kurulmuş hükümetlerin, danışma meclisinin her türlü karar ve tasarruflarından dolayı haklarında cezai, mali ve hukuki sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz.

Hrant Dink cinayetindeki sorumlulukları bütün delilleri ile ortaya çıkmasına rağmen, kamu görevlileri, cinayetten sonra sekiz yıl boyunca bu koruyucu şemsiyeden yararlandırıldı. Sekizinci yılda yürütülen soruşturmanın başlayışı ve yürütülüş seyri, kamuoyunun kaygılarını gidermede henüz yeterli olamadı.

1 İttihat ve Terakki hükümeti, o kadar keyfi bir hükümet oluşturdu ki, Mebusan'ın tek partisi olduğu halde, 1918'e kadar 1000 tane muvakkat kanun yürürlüğe koydu. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, Birinci Kitap, İst. Bilgi Üniversitesi, sf. 160-162. İttihat Terakki'nin önemli iki temel kanunu, 27 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanunu ve 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu da birer geçici kanun olup icrasında insanlık tarihinin en karanlık sayfalarından biri yaşanmıştır. Birer geçici kanun olan Tehcir Kanunu ve Tasfiye Kanunu icrasıyla Ermeniler ana ve ata toprağında yaşatılmadı, canına ve malına kastedildi. Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, Emvâl-i Metrûke'nin Tasfiyesi-I* Evrensel Basım Yayım, sf. 18-19.

1964 yılına kadar uygulanan Vatandaşlık Kanunu, 2008 yılına kadar yürürlükte olan Vakıflar Kanunu ve Pasaport Kanunu da, soykırımın yasal düzlemdeki izlerini görmek bakımından ilginçtir.

Şiddet, Çete, Gizli Örgütlenmeler

Süreklilik, devletin bekası adı altında uygulamaya konan şiddet yöntemlerinde ve kullanılan çete örgütlenmelerinde de kendini gösteriyor.

Abdülhamid döneminin "Hamidiye Alayları" uygulaması, bu konudaki örneklerden biridir. Abdülhamid'e keskin bir itirazla iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin de aynı yöntemi, daha sık daha kapsamlı ve sistematik olarak kullanması; ve yine başlangıçta geçmişin eleştirisi ve geçmişten kopuş olarak ortaya çıkan Cumhuriyet'in de aynı yöntemi devam ettirmesi sürekliliğe kanıt olarak gösterilecek örneklerdendir.

Cumhuriyet dönemi boyunca da yönetici kadro ne kadar değişirse değişsin, şiddet araçları ve yöntemi hiç değişmemiştir.

Böylece 1915'in kurucu şiddeti, toplumsal hayatımızın her alanına yayıldı, yerleşti ve günümüze ulaştı. Günümüzde yaşanan polis şiddeti, kadın cinayetleri, linç girişimleri, esasen hepsi birbiriyle bağlı, iç içe işleyen şiddet biçimleri, aynı kaynaktan beslendikleri gibi birbirlerini besleyen mekanizmalardır.

Tehdit, iktidarın korunması, toplumun rızasının sağlanması için, sürekli ihtiyaç duyulan bir kavram. Devlet, tehdit yaratıyor, sonra da kendi yarattığı tehdidi ortadan kaldırarak toplumda kurtarıcı devlet algısını yerleştiriyor ve böylece şiddet ve devlet politikaları meşru kılınıyor. Bu yöntem günümüzde de yeni tehditler üzerinden devam ettiriliyor.

Vatan Hainlerine Karşı Gizli Örgütlenmeler, Cinayetler

Kuruluşundan itibaren gizli bir örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hareket partiye evrildiğinde dahi gizliliğini sürdürerek partiye hâkim oldu, kontrol buradan sağlandı.

Dahası cemiyete doğrudan bağlı ve yine gizli bir örgütlenme halinde oluşan fedailer ya da silahşorlar (Teşkilatı Mahsusa) yine cemiyetin siyasal ve askerî amaçları doğrultusunda faaliyete geçirildi.

Cemiyet kendisini cemiyeti mukaddes (kutsal örgüt) olarak adlandırmıştı. Cemiyete karşı çıkan bütün muhalifler, cemiyetin kurtarmaya çalıştığı devlete de karşı çıkmış sayılmaya başlandı. Bütün muhalefet, hiçbir ayrım yapılmaksızın, kutsal davaya karşı çıkan, onu engellemeye gayret eden akım olarak damgalandı. Onlar vatan hainleri idi. Onlar yaban-

cılarla işbirliği içinde olanlardı. Onlar hain ve düşmandı.[1] Gözden çıkarılacak kategoriler olarak ortadan kaldırılmaları, kutsal davaya hizmet olarak kabul edildi.

İTC kâğıt üzerinde ortadan kalktıktan sonra dahi Cumhuriyet'ten önce ve sonrası dönemde, İttihatçı siyasal kültür ve gizli örgütlenmeler yaşamaya ve hatta güçlenmeye devam etti. İktidara ve soykırım sonrası oluşturulan her "yeni"ye yönelik her türlü muhalefetin ortadan kaldırılması ve sindirilmesi amacıyla kullanıldı, günümüze ulaştı.

Devlet odaklı bu örgütlenmeler, kullandıkları yöntemler çok büyük benzerlikler göstermekle birlikte, dönemin siyasi dengeleri çerçevesinde birçok farklı isimle geleneğini sürdürdü. Bu gelenek kapsamında; Hamidiye Alayları'ndan Teşkilatı Mahsusa'ya, Seferberlik Tetkik Kurulları'ndan Kontrgerilla'ya, Özel Harp Daireleri'nden JİTEM'e, Hizbul Kontr'dan Ergenekon'a birçok farklı ama aynı örgüt tarih sahnesinde yerini aldı. Katliamlar, cinayetler, komplolar bu örgütler eliyle işlendi.

Bu yapılar dağıtılmadıkça, eylemleri ile hesaplaşılmadıkça, zihniyetleri sorgulanmadıkça, günümüzde ve gelecekte yeni cinayetlerin işlenmeyeceğinin garantisi yoktur.

Soykırımla, o büyük kötülükle yüzleşmedikçe, hayatlarımızı esir alan şiddetin devamı kaçınılmazdır. Zira Arendt'in de hatırlattığı üzere, "kötülük bir kere yaşandıysa, yeniden yaşanmaması için hiçbir neden yoktur. Yaşanmış olan bilince yazılır ve geçmişe ait olduğu kadar geleceğe de ilişkindir."

1 Prof. Dr. Cemil Koçak, *Tarihsel Bir Bakış Açısıyla Hrant Dink Cinayeti Üzerine Düşüncelerim*, İst. 14. Ağır Ceza 2007/428 E.

"İyi Ermeni" Olmanın Yakın Tarihi

Yetvart Danzikyan

Ermeni Soykırımı'nın 100. yılı, geriye dönüp muhasebe yapmak için uygun bir zaman. Bilhassa şu iki açıdan: Devlet ve siyaset esnafı bu meseleyi neresinden tuttu ve elbette sol-sosyal demokrat kesim bu meseleyi ne kadar önemsedi ve nasıl baktı!

İster istemez devletle daha doğrusu müesses nizamla başlayacağız konuya. Müesses nizamı birkaç ayakta incelemeliyiz ama. Şöyle bir tarif mümkündür: Aynı Kürt Sorunu gibi Ermeni meselesinde de devlet, yani sistem, "refleksif" olarak yapılanmıştır ve bu refleks ta kuruluş yıllarında oluşmuştur. Zira şunu demek herhalde yanlış olmaz: bu devlet önce Ermenilere sonra da Kürtlere karşı kurulmuştur. Tarihin derinliklerine girmek bu makalenin konusu olmamakla birlikte, resmî görüş dışındaki tarih okumaları gösterir ki, bilhassa Doğu Anadolu'da "direniş"e katılmanın temel motivasyonlarından birini Ermenilerin dönüp mallarını alacakları ya da 1915'in bir karşılığı olarak buralara özerklik verileceği türü haberler/gelişmeler oluşturuyordu. O zaman şu tezi ileri sürmek yanlış olmaz. Ermeni katliamının bazı sonuçları olacağı yönündeki genel beklenti ve algı en azından Ankara'nın doğusunda Millî Mücadele'nin tek değilse bile temel motivasyonlarından birini oluşturmuş durumdadır.[1]

Bu devlet önce Ermenilere sonra Kürtlere karşı kurulmuştur demiştik. Bilindiği gibi kuruluş yıllarında Kürt örgütlerle iyi ilişkiler kurmayı becermiş olan Kemalist hareket (ki aslında burada da temel motivasyonlardan biri bölgede bir Ermeni devleti kurulacağı yönündeki beklentidir), Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra Kürtlerin beklentilerini karşılıksız bırakmış ve rejim hızla Küt asimilasyonuna, iskânına ve nihayet inkârına giden bir yol izlemiştir.[2]

1 Bu konuda derli toplu bir analiz için *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Taner Akçam, İletişim Yayınları, 1995.

2 Bilhassa Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki evre için *Kürt Sorunu (Kökeni ve Gelişimi)*, Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Aynı yıllarda İttihat ve Terakki rejiminin Ermeni Kırımı'na katılmış önemli isimlerinin Cumhuriyet rejiminde de görevler üstlenmesiyle rejimin niteliği çok kabaca belli olmuştur.[1] Devlet Ermenilerin ve Kürtlerin siyasi temsilini dışarıda bırakacak ve ancak bu kimliklerini neredeyse reddetmeleri durumunda bu kişileri bünyesine katacaktı. Özetle devlet böyle kurulmuştur (aynı değilse de benzer bir sistemin "dindarlık" bahsinde de kurulduğunu söylemek mümkündür).

Böyle kurulan bir devlet için en azından Ermeni meselesinde uzun ve sakin bir dönem yaşanmıştır. Zaman zaman Kürt isyanları yaşanmakta, ancak bu isyanlar kâh tenkil kâh iskân/yer değiştirme hamleleri ile bastırılmakta idi. Kürt meselesi ancak 1960'lardaki toplumsal uyanışın ardından "değişmez" biçimde gündeme gelmiş, Kürt cephesi de bunu zaman zaman patlayan isyanlar dalgası olarak değil, sistematik bir mesele, rejime dair bir mesele olarak görmeye ve bu şekilde örgütlenmeye başlamıştır. Yani Kürt meselesi artık "modern siyaset"in bir konusu/gündemi haline gelmiştir. Böyle oldukça da meseleyle ilgilenen kadrolar evrim geçirmiş, Kürt önde gelenleri ve siyasi elitinin elinde olan "siyaset yapma" imtiyazı gitgide öğrencilerin, hukukçuların, aydınların ve her tabakadan insanın katılımına açılmıştır.

Bu durum sistemin/statükonun da kendini sürekli bu duruma uyarlamasına olanak tanımış, "resmî görüş" her gelişme karşısında kendi tezlerini de yenileme ihtiyacı duymuş, deyim yerindeyse bu meselede "diri" kalmıştır.

Ermeni meselesinde ise tablo biraz daha farklı ilerlemiştir. 50'lerin 60'ların ıssızlığı içinde "sistem" aslına bakılırsa bu konuda pek bir politika üretme ya da yenileme ihtiyacı duymamış, bu sükunet içinde daha çok tapu kadastro, nüfus gibi işlere yoğunlaşmış, hangi malın kimde olduğu, kimin soyunun nereye dayandığı gibi detaylı çalışmalar yapmış, bir yandan da azınlık mülklerine yeni el koyma yöntemleri, Ermeni ve Rum nüfusunu azaltma yöntemleri aramış ve bulmuştur. Varlık Vergisi, 6-7 Eylül pogromu, 1964'te Rumların Yunanistan'a gönderilmesi, 1971 sonrası Ermeni Vakıf mallarına el konması gibi uygulamalarla Ermeni ve Rum nüfus sindirilmiş, ülkeyi terk etmeleri sağlanmış, 1915 sonrasındaki mülk transferi, burjuvazinin millileştirilmesi gibi uygulamalara süreklilik kazandırılmıştır.

Dolayısıyla, bu felsefeye göre kurulan ve ilerleyen bir sistemin şöyle sacayakları olmuştur: Devlet: Yani TSK'sı, Emniyeti, MİT'i ile bildiğimiz zecrî güç. Siyaset: Her tür hükümeti ve muhalefeti ile görünürdeki sivil siyasi düzen. Bu "sivil" siyaset büyük oranda devletin bu konularda belirlediği çizgiyi savunmakla yükümlü görmüştür kendini, bu konularda son sözü devletin söylemesini normal bulur. Medya: Onlar da kendilerini resmî ideolojinin yeniden üretimine adamışlardır. Varlık Vergisi'nden başlayıp süren bir gelenektir ve son ola-

1 Kırıma katılanların Cumhuriyet döneminde hangi görevleri üstlendiği konusunda kapsamlı bir liste için *Malta Belgeleri*, Vartkes Yeghiayan, Belge Yayınları, 2007.

rak 90'larda PKK'nın Ermeniler tarafından kurulduğuna ilişkin teorileri sorgusuz sualsiz yayımlayarak kuruluş felsefesine ne kadar sadık olduklarını göstermişlerdir. Ve son olarak, Akademi: Çok temel meselelerde resmî görüşün yeniden üretilmesi için en az medya kadar çaba gösterir. Burada hemen şu notu düşmek gerekir; elbette ki gerek medya gerekse akademi içinde ana akımın dışında durabilen ve farklı sesler çıkarabilen akımlar olmuştur, ancak genel tablo maalesef yukarıda sayılan anlayışa uygun seyretmiştir. Batı ülkelerinde soykırım ile ilgili bir tasarı gündeme geldiğinde, neredeyse tüm üniversite senatolarının benzer bildiriler yayınlaması bu çerçevede anlamlıdır.

Bu gidişat içinde denebilir ki "rejim", Ermeni meselesi ile aslında kuruluş yıllarından sonra ilk olarak ASALA eylemleri ile karşılaşmış, daha sonra da konunun ABD Kongresi'nin gündemine girmesiyle yıllar sonra ilk kez yeni tezler üretme ihtiyacı duymuştur. Zira bilhassa meselenin ABD'de siyaset gündemine girmesi Türkiye'yi "en yakın dostu" ile karşı karşıya getirmiş ve müesses nizam bununla nasıl yaşayacağı konusunda çareler düşünmek durumunda bulmuştur kendini.

Tam da bu yıllarda, bilhassa ABD'de soykırımın kabulü için çaba gösteren kuruluşların etkinlik kazanması ile Türkiye "diaspora", "lobiler" gibi bir mesele ile de karşı karşıya kalmış, bu durumla mücadele etmek için neler yapılabileceği devlet ve Dışişleri'nin mahfillerinde konuşulur hale gelmiştir.[1]

Tüm bu süreçte, yani meselenin ciddiye binmesiyle merkez sağ yine "pragmatizm" yolunu tercih ederken, klasik devlet pozisyonunu korumayı sürdürmüştür denebilir. Özetle diyelim ki, Özal çizgisi temel duruşu çok bozmadan *"anlaşmanın yolları var mı acaba"* diye zihin egzersizleri yaparken, Dışişleri ve TSK sürekliliği koruyan ve pek de esnemeyen bir çizgiyi temsil etmişlerdir.

Tam da bu yıllardır işte devletin "İyi Ermeni" aradığı yıllar. Zira tam da bu yıllarda devlet ya da diyelim ki müesses nizam, bir yandan "diaspora", "lobiler" diye sunduğu ve öyle anladığı bir çizgi ile mücadele ederken, bir yandan az önce de bahsettiğimiz gibi ABD siyasetiyle mücadele etmek durumunda bulmuştu kendini. Böyle bir dönemde devletin aradığı "*Bizim burada sorunumuz yok, yaşayıp gidiyoruz, sorun çıkaranlar dışarıdaki Ermenilerdir*", diyen buralı Ermenilerdi.

Böylece Türkiye'nin Ermenilerine böyle bir Ermeni olmanın makbul sayılacağı vazedildi, ima edildi, açık açık söylendi. Böyle davranan Ermeniler taltif edildi, medya tarafından örnek olarak sunuldu.

Mesaj açıktı özetle. Devletin İyi Ermenileri vardı ve olacaktı ama bir de kötü Ermenilere ihtiyaç vardı. E bunlar da doğal olarak Türkiye'de Ermenilerin baskı altında olduğunu söyleyen, soykırım vardır diyen yurtdışındaki Ermeniler olacaktı. Eh, bunlar da var olduğuna

1 University of Michigan'da ders veren Fatma Müge Göcek'in Agos gazetesine verdiği mülakat, 10.10. 2014.

ve üstelik bağımsızlığını yeni kazanan Ermenistan da Türkiye'nin tezlerine pek iyi bakmadığına göre, "Kötü Ermeniler" de bol miktarda vardı. Bu denge kurulduktan sonra, "İyi Ermeniler" her fırsatta övülerek "vatanını sevenler" olarak kodlanmış, kötü Ermeniler de her fırsatta düşmanlaştırılarak Ermeni meselesinin nasıl anlaşılması gerektiği netleştirilmişti.

Bu durum her azınlık toplumunu olduğu gibi Ermeni toplumunu da bir seçim yapmak durumunda bırakmıştır. Resmî temsil konumunda olan Patrikhane ve sivil kurumların yöneticileri devletle karşı karşıya gelmeyi zaten düşünemezlerdi. Buna zaten güçleri yoktu. Fakat bu denge gitgide toplumda da karşılık bulmaya başlar hale geldi. Bu aslına bakılırsa sadece Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Azınlık-çoğunluk dengelerinde ya da dengesizliklerinde çoğunluk baskısının bunaltıcı ve kuşatıcı olduğu durumlarda kimi azınlık grupları "resmî ideolojiyi" kâh gerçekten benimser, kâh benimsermiş gibi durur. Bir davranış modeli de elbette hiç bu işlere girmemek, o büyük çoğunluk denizi içinde kaybolmaktır.

Tam da bu dönemde entelektüel iklimde hâkim olan hava ise çok kabaca şöyle idi: Sosyalist solda sınırlı bir kesim resmî görüşün dışında düşünce/söz geliştirirken, devletin sözcüsü konumunda olmayan görece daha liberal ya da sosyal demokrat kesim ise resmî görüşün yumuşatılmış bir versiyonu etrafında dolanmaktaydı. Bu anlayışa göre Ermenilerin bu ülkeden gitmesi kötü olmuştu. Güzel, iyi komşulardı, Paskalya'da kırmızı yumurta, çörek yapar, onlara da getirirlerdi, güzel yemek yaparlardı, sohbetleri tatlı insanlardı, zanaatkâr ve çalışkan olurlardı ama işte, heyhat bu memleketi bırakıp gitmişlerdi. Biraz daha derine inmek gerektiğinde belli belirsiz ülkedeki milliyetçi ortamdan şikâyet ederlerdi en fazla, ancak meselenin daha derinine inmeye gerek görmezlerdi. Yani bu kadar insan neden bu toprakları bırakıp gitmişti? Sadece ülkedeki milliyetçiler yüzünden mi? Peki niye kimse engel olmamıştı? Ülkede daha yapısal bir mesele yok muydu acaba? Bu konulara hiç girilmedi. Ermenilere-Rumlara ülkenin kaybolmuş güzellikleri, renkleri olarak bakıldı. Gitmişlerdi ve artık bir daha geri gelmeyeceklerdi. Artık iyi topik ve dolma yapan mezeci bulamayacaklardı, ki bu büyük eksiklikti! Güzel besteler yapan Tatyos Efendi de yoktu artık. 80'ler ve 90'ları böyle geçtik. Şunu da eklemek gerekir ki bu anlayış da aslında yumuşatılmış bir biçimde "iyi Ermeni/kötü Ermeni" denklemini paylaşmaktaydı. Çünkü yurtdışına bilhassa Fransa'ya gittiklerinde kötü Ermenilerle de karşılaşıyorlardı. Onlar şüphesiz mahallelerindeki Artin Usta'ya hiç benzemiyordu. Artin Usta'ya zaten hiç kimse benzemiyordu. Artin Usta benzersizdi. Peki ama Artin Usta niçin benzersizdi? Niçin böyle sessiz, sakin, munis, hüzünlü bir adamdı? Bunlar yanıtsız sorulardı.

Yazının başından beri anlattığım modelde hâkim ideoloji çeşitli varyantlarıyla şuna dikkat etmiştir hep; Ermeniler ve Kürtler için çizilmiş bir alan vardır. Bu çizilmiş alan içinde hareket edildiğinde bir sorun yaşanmazdı. Gül gibi yaşanır gidilirdi. Ancak ne zaman ki Ermeniler ve Kürtler kendilerine çizilen bu alanın dışına çıkarlarsa orada mesele başlardı. Cumhuriyet'in

kuruluş felsefesi tartışılamazdı mesela. Uygunsuz sözler etmek de yoktu, ileri geri konuşmak hoş karşılanmazdı. Ve bilhassa devletin Ermenilerden beklediği şu idi: Devlet eğer şu ya da bu konuda bir adım atıyorsa, ki bu herhangi bir adım olabilirdi, Türkiyeli Ermenilere düşen onu beğenmekti. Ve en önemlisi, Türkiyeli Ermeniler her fırsatta yurtdışındaki Ermenilerle aynı fikirde olmadıklarını yinelemeli, "bu ülkenin" Ermenileri olduklarını kanıtlamalıydı...

Hikâyenin ilk yarısı böyle. İkinci yarısı ise tahmin edebileceğiniz üzere AKP iktidarı ile başladı. AKP'nin sınıfsal, siyasi ve sosyolojik analizine girmek burada yersiz. Ancak yine de 2015 yılı başlarında oluşan denklemi tarif edebilmek için biraz geriye gitmeye ihtiyaç var. AKP iktidara gelir gelmez önceliği doğal olarak askerî-sivil bürokratik hegemonyayı kırmak oldu. Zira ortada 80 yıllık bir hesap vardı. 2007'ye kadar bunu devletle bir tür konsensüs içinde yapmaya çalıştılar. Kimi zaman ileri adım attılar kimi zaman da geri. Kimi zaman küçük uzlaşmalar etrafında ilerlediler. Ancak 2007'deki Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile birlikte durum değişmeye başladı. TSK'nın AKP'li bir Cumhurbaşkanı istememesi, daha doğrusu AKP'li ama eşi başörtülü olmayan/Millî Görüş geleneğinden gelmeyen bir cumhurbaşkanı için ısrarlı olması, TSK ile yürütülen konsensüsün de sonunu getirdi. AKP risk aldı, zarını attı ve seçimleri kazandı. Peşine gelen karşı hamle ise kapatma davası oldu. AKP muhtemelen bu aşamadan sonra şu hesabı yaptı; artık bu hegemonya lağvedilmeli idi. Ve bu çerçevede eski devleti zor durumda bırakacak her türlü argüman kullanılabilirdi. Bunlardan biri de azınlıklar meselesi oldu. Zira gerek Kürt meselesinde, gerekse azınlıklar meselesinde eski devletten farklı davranmak kendilerine büyük bir meşruiyet sağlamaktaydı. Bilhassa da Batıda. Bu arada şu notu da düşmek gerekir, bunlar taktik bir hamle vasfı taşımakla birlikte tamamen taktik olarak da adlandırılamazlardı, zira AKP'nin tahayyülünde Osmanlı dünyası önemli bir yer kaplamakta idi ve azınlık haline getirilenleri eşit birer yurttaştan çok Osmanlı'daki "millet sistemi"nin emanetleri olarak gören ve bu millet sistemini uygulanabilir bir model olarak önlerine koyan AKP ideologları, böyle davranmış olmakla ister istemez Cumhuriyet'ten ileri bir adım atmış olmaktaydılar. Çünkü Cumhuriyet'in kurucu felsefesi ve bunu uygulayan kadronun bu meseleye bakışı öylesine sertti ki, 1800'lerin Osmanlısı otomatik olarak ileri bir hamle vasfı taşır hale geliyordu.

Böylece ilk önce Yargıtay'ın 1972 yılındaki kararıyla el konan vakıf mallarının iadesi için yasal adımlar atıldı. Eksik bir kanun girişimiydi ancak CHP ve MHP imdada koşarak yasanın o haline bile gayet ırkçı mülahazalarla itiraz ettiler. Böylece yeni denklem de yavaş yavaş kurulmaya başlandı. Evet yeni devlet elbette soykırım vb. meselelerinde resmî görüşün çerçevesinden çok dışarı çıkmıyordu, ancak eski devlete kıyasla bir değişim yaşandığı aşikârdı.

Bu çerçevede 2014 yılında bir 24 Nisan öncesinde meşhur taziye mesajı geldi. Mesaj Cumhuriyet tarihi dikkate alındığında hiç şüphesiz ileri bir adımdı. Ancak ülkedeki kimi Ermeniler bu ileri adımı teslim etmekle birlikte, metindeki kimi ifadelerin sorunlu olduğunu söyleme-

den edemediler. Zira metne bakılırsa Ermeniler sanki savaş koşullarında ölmüşlerdi. Onları öldüren, bu topraklardan süren bir fail yoktu, bu katliamın sanki bir nedeni yoktu ve sanki sonuçları olmamıştı. Hava, savaş koşullarında kötü şeyler olduğu yönündeydi.

Bu itirazla birlikte şu ortaya çıktı ki uygulamada önemli gelişmeler yaşanmasına rağmen, İyi Ermeni/Kötü Ermeni denkleminde çok da büyük bir değişim olmamış. Zira bu metnin eksik gediklerine dikkat çekenler yine yurtdışındaki "kötü" Ermenilerle aynı torbaya kondular ve metni beğenen Ermeniler "iyi Ermeniler" olarak (burada yeni terim "samimiyet" oldu) kodlandılar. Mesela dönemin Başbakanı Erdoğan şöyle dedi: "*Açıklamamızdan sonra samimi olan Ermeni vatandaşlarımızdan tebrikler aldık. Bizimle yaşayanlar bu işin farkında ama bizimle yaşamayıp da diasporanın kontrolü altında olanlar hâlâ dünyayı karıştırıyorlar...*"

Bu tavır hemen AKP medyasında da etkisini gösterdi ve AKP'nin hamleleri karşısında sevinçten havalara fırlamayan, müteşekkir olmayan Ermeniler ayrı bir kategoride kodlandı. Bunlar muhtemelen ülkedeki AKP muhalefetine kendilerini kaptırmışlardı ve yapılan iyilikleri görmemekteydiler. Hatta taziye metnindeki bazı sorunlu ifadelere itiraz edenler için "maksimalizmin köpüklü banyolarında yıkananlar" ifadesi bile kullanıldı.

Böylece Ermeniler bütün o altüst oluştan sonra kendilerini aynı değilse bile benzer bir konumda buldular. Devlet onlar için kimi iyilikler yapardı ve Ermeniler de bunları beğenirdi. Artık AKP'nin de İyi Ermenileri ve Kötü Ermenileri vardı.

Bu yazı yazıldığında 24 Nisan 2015'e yaklaşık 2 ay kalmıştı. AKP'nin son hamlesi ise her yıl 18 Mart'ta kutlanan Çanakkale Zaferi'ni 24 Nisan'a çekmek, o gün bir anma töreni tertiplemek ve bu törene Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ı da davet etmek oldu. Bu hamle çok açık bir meydan okuma vasfı taşımaktaydı ve neredeyse 2014'teki taziyeyi boşa çıkarıyordu. Bu gelişme üzerine Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan sert sayılabilecek bir yanıt verdi, Türkiye'deki resmî makamlar da buna bir yanıt vererek bu konuda Ermenistan ile bir gerilim içinde olunduğu havasını yarattılar. Bunun AKP tarafından tercih edilen bir yol olduğu anlaşılıyor. Keza tam da 24 Nisan'da tüm dünya liderlerinin katılmasının amaçlandığı bir tören tertipleyerek (kimlerin katılacağını şu gün itibarıyla bilemiyoruz) 100 yıllık bir anmanın sesini en azından bu topraklarda kısmak istedikleri ayan beyan ortada.

24 Nisan günü Türkiye'de ne olacağını bilemiyoruz. Ancak şu son bölümde anlatılanlar, yani bu 24 Nisan hamlesi böylesi bir trajedinin 100. yılında yeni devletin ne tür hesaplar içinde olduğunu gösteriyor. Bu trajediye böylesi bir yanıt veren bir zihniyetin, attığı adımların ısrarla beğenilmesini istemesi, buna büyük bir önem vermesi ancak "100 yılda bu kadar yol alabilmişiz demek ki" hissini yaratıyor sadece. Umalım ki 100. yıl bir son değil, bir başlangıç olsun.

İnkâr Siyasetinin Toplumsal Boyutları ve Yansımaları

Ümit Kurt*

> "İnsan unutmayı bir türlü öğrenemeyip de hep geçmişe bağlı kaldığı için şaşar durur kendine de: İstediği kadar ileri ve çabuk yürüsün, zinciri ile birlikte yürür, hızla akıp geçen olaylara bağlıdır gene de. Şaşılacak bir şey: An, birden burada, bir yok, daha önce bir hiç, daha sonra bir hiç, yine de bir hayal gibi yeniden gelir ve daha sonraki bir an'ın rahatını kaçırır. Zaman tomarından boyuna bir yaprak çözülür, düşer, uçup gider -birden yeniden insanın kucağına geri döner. İşte o zaman insan 'anımsıyorum…' der…"[1]

Soykırım ve etnik temizlik gibi kitlesel imha eylemlerinin, devletlerin tek bir merkezinden gerçekleştirilmesi ve yalnızca devletin şiddet aygıtları aracılığıyla kuvveden fille çıkarılması oldukça güçtür. Bu türden devasa şiddet eylemleri toplumun rızasına ve desteğine ihtiyaç duyar. Soykırım denen kitlesel katliam ve dini, etnik, ırki ve/veya ulusal bir grubun kısmen ve/veya topyekûn yok edilmesi eyleminin ve bu eylemi gerçekleştiren toplumsal aktörleri (şiddet taşıyıcılarını) bu eylemlere yönelten siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik saikler, motivasyonlar ve unsurlar bulunmaktadır.

Gerek soykırım gerekse etnik cinaî temizlik[2] gibi aşırı şiddet eğilimli toplumların kozasından çıkan kitlesel kırım ve katliam eylemlerinin tek bir merkezden ve yalnızca devletin

* Clark Üniversitesi Tarih Bölümü.

1 Friedrich Nietzsche, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*, çev. Nejat Bozkurt, 8. baskı, (Say Yayınları, İstanbul, 2005), sf. 37.

2 Etnik temizlik ve soykırım eylemleri arasındaki farklar için bkz. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2005), sf. 37. Mann için

şiddet araçlarıyla gerçekleşebileceğini iddia etmek, bu tür eylemlerin altında yatan toplumsal etmenleri ve bu eylemlerin *toplumsallığını* göz ardı etmek anlamına gelir. Zira yukarıda da vurguladığımız üzere, devletin ya da merkezi otoriteyi elinde tutan siyasi aktörlerin belirgin bir toplumsal zemin, taban, destek, meşruiyet ve rıza mekanizmaları olmadan aynı toplumun bir kesimini başka bir kesime kırdırması neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla, bu kitlesel katliam ve yıkım süreçlerine dâhil olan aşırı şiddet uygulamaya teşne toplumsal aktörlerin kimler olduğunu ve ne çeşit itkilerle bu süreçlere katıldıklarını ortaya koymak, bu eylemlerin çıkış noktasını anlamak ve açıklamak adına elzemdir.[1]

Suç Ortaklığı

Çarpıcı olan bir diğer nokta bu kitlesel katliamlara katılan toplumsal aktörlerin son derece farklı sosyal arka planlara, deneyimlere, yaş gruplarına ve eğitim seviyelerine sahip olmalarıdır.[2] Aktörler arası bu çeşitlilik ve geçişkenlik aslında bu devasa katliamların ve yıkım

kitlesel katliam ve insanlık suçu olarak kabul ettiği bu iki cürüm arasındaki farkı belirlemede *coğrafya/mekân* unsuru esastır. Mann'a göre, etnik temizlik kendisini muayyen bir coğrafyada, bölgede, bir toprak parçası üzerinde veya mekânda hâkim-i ve kadir-i mutlak ve üstün gören bir etnik unsurun buna rakip olan diğer etnik unsuru temizlemesi girişimidir. Bkz. Michael Mann, *Explaining Murderous Ethnic Cleansing: Eight Theses*, Avusturalya'nın Brisbane şehrinde düzenlenen Uluslararası Sosyoloji Derneği Konferansı'nda sunulan bildiri, Temmuz 2002, sf. 3; Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, sf. 1-33. Ayrıca bkz. Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*, (Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 2001).

1 Bu konuyla ilgili önemli çalışmaların bazıları için bkz. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, (Oxford: Oxford University Press, 2005); Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, (New York: Metropolitan Books, 2006); Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and the Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, (Princeton University Press, 2012); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emvâl-i Metrûke Kanunlarında Soykırımın İzlerini Sürmek*, (İletişim Yayınları, 2012); Ümit Kurt, *"Varlık ve Yokluk Kıskacında Ermeniler: 1915 Ermeni Kırımı'nın Ekonomik Şiddet Boyutu,"* in Güney Çeğin and İbrahim Şirin (eds)., *Türkiye'de Siyasal Şiddet'in Boyutları*, (İletişim Yayınları: İstanbul, 2014), sf. 79-127; Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Confiscation and Colonization: The Young Turk Seizure of Armenian Property, (*London: Continuum, 2011); Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I* ve *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930) Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-II*, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013); Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, (London: Routledge, 2001); Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, (New York: HarperCollins, 1992); Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, (New York: Alfred A. Knopf, Inc, 1996); Edward B. Westermann, *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East*, (University Press of Kansas, 2005); Michelle G. Latham, 'Economic Motives for Total Genocide: A Comparison of the Armenian, The Holocaust and Rwandan Genocides' (Yayınlanmamış Master Tezi, Boston College, Department of Political Science, 2000).

2 Christian Gerlach, "Extremely Violent Societies: an alternative to the concept of genocide", *Journal of Genocide Research*, Vol. 8, No. 4, 2006, sf. 456. Yahudi Soykırımı'na iştirak eden aktörlerin çeşitliliğine ilişkin bkz.

olaylarının düzenleyicisi ve birinci derecede sorumlusu olan merkezdeki devlet elitlerinin işini kolaylaştıran ve bu süreçlerde esnek koalisyonlar kurmalarına olanak sağlayan bir faktördür. Bu esnek koalisyonlar söz konusu kitlesel şiddet eylemlerinin uzun vadede başarıyla sonuçlanmasına "katkı"da bulunur. Zira bu sayede merkezi devletin siyasal, askerî ve bürokratik elitleri planladıkları ve uygulamaya geçirdikleri bu şiddet eylemlerinin sorumluluğunu diğer toplumsal kesimlere de teşmil ederek bir çeşit "suç ortaklığı" inşa eder.

Bu suç ortaklığı, aynı zamanda inşa edilmesi tahayyül edilen yekpare kimliğe (bu ulus kimlik veya etno-dinsel kimlik de olabilir) ve/veya "kutsal amaca" hizmet etmek isteyen toplumsal gruplara aynı zamanda bu yapıya entegre olma ve muayyen bir aidiyet hissine sahip olma "şansı" da verir.[1] Bu türden farklı toplumsal gruplar ve yerel aktörler, âdeta yok edilmesi hedeflenen diğer toplumsal kesimlerin yıkımına destek ve 'katkı' sağladıkları ölçüde, yaratılması veya oluşturulması planlanan ve niyetlenen yapıya ve/veya kimliğe ait olma hakkına kavuşurlar. Birbirinden farklı ideolojik yönelimlere ve davranış kalıplarına sahip toplumsal grupları başka bir toplumsal gruba yönelik uygulanacak olan kitlesel bir katliam ve şiddet gösterisi etrafında bir araya getirmek için farklı motivasyonlar devreye sokulur.

Bu tarihsel periyot bilhassa çok dinli ve uluslu imparatorlukların dağılmaya ve parçalanmaya yüz tuttuğu bir döneme tekabül eder. Bu süreçte böyle imparatorluklardaki etnik azınlık, bu dönemin "ruhu"na da paralel olarak ulusal ve etno-dinsel homojenleşme projesi kapsamında etno-dinsel çoğunluk tarafından önce stigmatize edilir ve daha sonra çeşitli etnisite veya demografi mühendislikleri operasyonlarıyla ortadan kaldırılır ya da söz konusu etnik çoğunluğun bekası ve geleceği için 'tehdit' teşkil etmeyecek bir sayıya ve/veya şekle indirgenir.[2] Bu sayede etno-dinsel olarak çoğunluğu oluşturan gruplar kendi kimliklerini daha da keskinleştirir, koyulaştırır ve güçlendirir.[3]

Kolektif Şiddet

Ulusal ve/veya etno-dinsel kimliklerini tehdit altında gören ve her an yıkılma, yok olma korkusu taşıyan bu tarz toplumlar kimlik krizlerini çözmek için katsayısı son derece yüksek düzeyde olan kolektif şiddete başvururlar. Daha da önemlisi bu aşırı kolektif şiddet, etno-dinsel çoğunluğu oluşturan toplulukların kendi kimlik krizini çözmek ve tehdit unsuru

Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, (New York: HarperCollins, 1992); Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, (New York: Alfred A. Knopf, Inc, 1996); Edward B. Westermann, *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East*, (University Press of Kansas, 2005).

1 Bu mevzuyu Yahudi Soykırımı'nı merkeze alarak anlatan çarpıcı bir çalışma için bkz. Thomas Kuhne, *Belonging and Genocide: Hitler's Community 1918-1945*, (Yale University Press, 2010).

2 Ermeni Tehcirini bu açıdan değerlendiren önemli bir çalışma için bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

3 Donald Bloxam, *The Final Solution: A Genocide* (Oxfod University Press, 2009), sf. 41.

olarak gördüğü diğer azınlık etno-dinsel grupları etkisiz hale getirmek adına, makbul görülen ve üzerinde konsensüs sağlanan bir yönteme/uygulamaya dönüşür.

Her toplumun muayyen bir tarihsel gelişimi süreci ve bu süreçte geçirdiği tarihsel değişimler, dönüşümler, inişler ve çıkışlar vardır. Ve bütün bu tarihi sürecin failleri olan toplumsal aktörler bu kendi tarihlerini yaparken (*making*) tarihle olan ilişkisellik ağı her haliyle mevcuttur ve bu ilişkisellik son derece dinamiktir. Bazı toplumlar tarihle olan bu ilişkilerini normalleştirmesini bilir; kendi tarihini açıkça tartışabilir-konuşabilir. Kimi toplumlarda ise tarihle bugün o kadar iç içe geçmiştir ki, bu durum "gerçeklik duygusu"nun yitirilmesine yol açar.

"Ermeni Meselesi" ve bunun etrafında yaşananlar, Türkiye'de toplumsal ve siyasal kültürümüze şamil olan "gerçeklik duygusu" eksikliğinin en fazla hissedildiği mecradır. Bu minvalde, Türkiye'nin geçmişle hesaplaşma konusundaki ürkekliği ve âdeta Kafkavari korkularının siyasal ve toplumsal tarihimizin üst üste yığılmış nisyan katmanlarını daha da derinleştirdiğini söylemek mümkündür. Nedenleri ve sonuçları üzerinde yeterli derecede kafa yorulmamış, acılarıyla/korkularıyla yüzleşme cesaretini gösterememiş, mağdur bıraktıklarıyla bir diyalog sürecine girmemiş, onlarla karşılaşmaktan imtina etmiş olayların ve dönemlerin kaba bir envanteri bile bize "nisyan katmanları" ile ilgili yeterli fikir verir.

1915'ten Beri

Bahsi geçen nisyan katmanlarının bir envanterini çıkardığımızda ana duraklar olarak "1915 Ermeni Soykırımı", "Millî Mücadele/İstiklal Harbi", "Tek Parti döneminin kurulma sürecindeki hesaplaşmalar", "İstiklal Mahkemeleri", "Kürt isyanları ve tenkil-tedip hareketleri", "6-7 Eylül olayları", "1 Mayıs 1977", "Kıbrıs ve Türk Mukavemet Teşkilatı", "27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül darbe ve rejimleri", "ülkücülerin istihdam edildiği gayrinizami operasyonlar", "Sivas katliamı", "28 Şubat süreci", "1984'ten günümüze Güneydoğu'daki gayrinizami harp" gibi tarihsel olayları ve süreçleri belirtmek mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolu başlangıç noktası olarak alırsak, hiç şüphesiz ilk sıraya "Ermeni tehciri" diye sunulan olaylar bütününü koymamız gerekir. Bugün belki de Türkiye'nin en ihtilaflı meselelerinden biri "Ermeni sorunu" ve bunun etrafında dönen tartışmalarla ilgili resmî Türk tarih tezinin sorgu, sual kabul etmeksizin, onun tabularını ve kalın duvarlarla örülü setlerini zorlamaya çalışmaksızın kabul etmemizi bekleyen kamusal, resmî ve ulusal tarih yazımıdır. Ve bittabi Ermeni Soykırımı'nın deyim yerindeyse beşikten mezara kadar inkârıdır.

1915'te Osmanlı vatandaşı Ermenilerin başına gelen "olay", Ermenilerin ne yaptıklarına bakılmaksızın, bu eylemlerden bağımsız, dönemin iktidar partisi İttihat ve Terakki ve bu partinin Merkez Komitesi'nin Ermenileri "toptan veya kısmen" imha/izale (kökünü ku-

rutma) yönelik bir kararın neredeyse Anadolu'nun tamamında uygulanması "durum"udur. Dolayısıyla burada *"ama işte Ermeniler ayaklandılar"*, *"bizi arkadan vurdular"* vs gibi tarih dışı mülahazaların göremediği nokta şudur: Ortada bir cinayet vardır ve tartışılması gereken esas konu buradadır. Yoksa ölen veya öldüren adam, öldürülmeden önce ne yapıyordu sorusu değildir. Bu nokta iyi anlaşılmazsa dün olduğu gibi bugün veya yarın yine birisi çıkar ve *"biz durup dururken Ermenileri kesmedik"* diyebilir.

Esasında burada Türkiye açısından sorun, bu bir "soykırım mıdır değil midir" üzerinden tartışılmamasında düğümlenmektedir. Çünkü bir eylemin soykırım olup olmadığı konusunda tartışma yapabilmek için evvela eylemin bir suç, bir cinayet türü olduğunu kabul etmeniz gerekir. Türkiye'nin asıl sorunu, soykırım mı değil mi sorusu değildir. Ortada bir suç var mıdır, yok mudur tartışmasıdır. Bu denklemde Türkiye bir suçun işlenmiş olduğunu kabul etmemektedir. Dolayısıyla Türkiye açısından soykırım var mıdır, yok mudur tartışmasının esamisinin bile okunmasına gerek yoktur.

Peki, soykırımın doğrudan kanıtlanması hususunda asıl zorluk nereden kaynaklanmaktadır? 1915'te yaşanan olayların soykırım olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı hangi unsurlara bağlıdır? 1948 tanımı, bir suçun soykırım sayılabilmesi için kasıt unsurunu şart koşar. Dolayısıyla bir eylemin soykırım olarak tanımlanabilmesi için, eylemi hayata geçirenlerin "imha kastı"na sahip olduklarını ispat etmeniz gerekir. Bunun ispatının da ne derece güç olduğu aşikârdır. Zira böyle bir eylemin faili olan aktörlerin eylemlerinin arka planındaki kasıt unsurunu belgelemelerini ve açıkça zikretmelerini bekleyemeyiz. Ancak bu noktada iş yine biraz tarihçilere düşer.

Toplumsal Hafıza

1915 özelinde eğer tehcir veya döneme ait Osmanlı arşiv belgelerinde yazıldığı üzere sevkiyat denilen süreç/olgu ciddi bir tarih perspektifi ile irdelenirse, Ermenilerin imhasına yönelik kasıt unsurunun izlerine rastlamak mümkündür. Zira Ermeni tehciri/sevkiyatı, bu kararı alanlar tarafından bu sürece tabi tutulan Ermenilerin sözde yerleştirilecekleri lokasyonlara ulaşamaması ekseninde "tasarlanmış" ve planlanmıştır (Tehcirin ağır koşulları, konvoylara çetelerin ve aşiretlerin yaptığı saldırılar, Emvâl-i Metrûke Kanunları ile Ermenilerin bütün mal varlıklarına el konulup hiçlik/yokluk durumuna indirgenmesi vb).

Tarihçilik açısından bu meseleye yaklaştığımızda gördüğümüz bir diğer arızi noktada, Osmanlı belgelerine âdeta iman edercesine tapınmak ve sanki Ermenice belge, doküman, kaynak, birincil ve ikincil literatür yokmuş gibi davranmaktır. Ermenice bilmek bu anlamda bu tarihsel problematiği çalışanlar için en az Osmanlıca bilmek kadar önemli sayılmalıdır. Ve Osmanlıca belgeleri diğer arşiv belgeleriyle birlikte karşılaştırmadan, eleştirel ve nüanslı bir perspektifle değerlendirmeden kategorik olarak onları "tek doğru" kabul etmek bir ta-

rihçi için yapabilecek en büyük metodolojik hatadır. Bu minvalde tarihçinin kendi aklına güvenmekten başka güveneceği bir şeyi olmamalıdır. Bu açıdan her belge ile arasındaki mesafe aynı eşit uzaklıkta olmak zorundadır.

Aslında bu türden "sakat" bir tarih anlayışı ve tarihçiliğin "Türk" toplumunun Ermeni meselesine karşı olan "hatırlamama", "hatırlamaya ve hatırlatan her şeye direnme" ve hemen akabinde gelen "inkâr" refleksi ve tutumundan beslendiğini söylemek mümkündür. Bu da tabii içinde yaşadığımız toplumun ne derece hafızadan yoksun olduğuna işaret eder. Örneğin ünlü Fransız sosyolog Maurice Halbwachs, "*geçmişle hesaplaşmanın bireysel olmaktan ziyade toplumsal bir sorun olduğunu"* imler. Hatırlamanın geçmişle hesaplaşma bakımından sahip olduğu anlamı ve gördüğü işlevi açıklayabilmek için bu kavramları tartışmanın son derece tutarlı ve özgün bir girişim olduğunu ilk elden teslim etmek gerekir.

Özellikle, Türkiye toplumu gibi deyim yerindeyse balık hafızası olan bir toplumu bu kavramlarla tanıştırmak yabana atılmaması gereken bir entelektüel, ahlaki-vicdani çabadır. Bu noktada Halbwachs'a başvurarak, toplumsal hafıza üzerinde durmak gerektiği kanaatindeyim.

> "Halbwachs, hafızayı biyolojik açıdan, yani nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından ele almaz, bunun yerine bireysel hafızanın oluşması ve korunması için şart olan toplumsal çerçeveyi koyar; bu çerçevenin dışında toplumda yaşayan insanların hatıralarını sabitleştirecekleri ve yeniden bulabilecekleri bir başka hafıza olamayacağını belirtir.
>
> Halbwacsh'ın bununla kastettiği, açıkça söylemese de mutlak bir yalnızlık içinde büyüyen bir bireyin hafızasının olamayacağıdır. Hafıza bireyin toplumsallaşma sürecinde oluşur. Gerçi hafıza her zaman bireye aittir; ama bu hafıza toplumsal olarak belirlenir. En kişisel anılar bile, sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden yapılanır. Sadece başkalarından öğrendiklerimizi hatırlamayız; aynı zamanda onların anlattıklarını, anlamlı diye vurguladıklarını ve yansıttıklarını da hatırlarız.
>
> Çünkü Halbwachs'a göre, "algısız hatırlama yoktur. İnsanları bir topluma yerleştirdiğimiz andan itibaren, içsel ve dışsal izlenimleri birbirinden ayırmak mümkün olmaz".[1]

Dolayısıyla Halbwachs'ın *"…'gerçek' veya 'uydurulmuş', sanal bir geçmişe (hafızaya) müracaat, kimliklerin inşası bakımından belirleyici öneme sahiptir"* argümanı[2], özellikle belirli yaratılış mitleri, efsaneler ve "yaratılmış" kahramanlar oluşturan; bilinçli olarak unutturulmuş ve hatırlatılması zaruri hikmeti kendinden menkul "gerçeklikler" üzerine kurulu bir muhayyile yaratmaya dayalı milliyetçi paradigmayı, bilhassa Türkiye ekseninde daha gerçekçi bir okumayla değerlendirmemiz açısından dikkat çekicidir.

1 Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne* (İletişim Yayınları, 2007), sf. 41.

2 Age, sf. 44.

Ermeni Soykırımı ile tam anlamıyla yüzleşmek adına toplumsal bir sorumluluk geliştirmek bu meselenin önemli boyutlarından birini teşkil eder. Söz konusu sorumlulukla ilgili olarak tarihsel ve toplumsal deneyimi oldukça zayıf olan Türkiye toplumu, belki başka toplumların deneyimlerinden beslenebilir. Bu minvalde Almanya'nın ve Alman toplumunun Yahudi Soykırımı Holokost ile topyekûn bir yüzleşmeye girdiği süreçte üniversitelerin ve medyanın nasıl önemli işlevler yerine getirdiği üzerine, Türkiye toplumunun dikkatini bu noktaya kanalize etmek geçmişle hesaplaşmak adına nasıl bir yöntem uygulanabilir noktasında somut bir veri olarak karşımızda durmaktadır. Holokost ile yüzleşilmesi adına arşivlerin açılması, araştırmaların desteklenmesi, ders programlarına Holokost'un girmesi, hafıza mekânlarının korunması ve Yahudilerden zorla alınan malların iade edilebilmesi için gerekli yasal düzenlemelerin oluşturulması gibi faaliyetler ve eylemler, Türkiye toplumunun dikkatle izlemesi ve üzerinde durması gereken bir geçmişle hesaplaşma modelidir.

'Negatif Hatırlama'

Bu kavramsal çerçevenin Ermeni meselesinin "unutturulmuş", "inşa edilmiş" ve "uydurulmuş" sanal bir geçmişle rezonans halinde olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Bu hikmeti kendinden menkul hâkim tarih bilincinin, algısının ve paradigmasının hegemonyasını kırmaya yönelik atılacak en önemli adım ise "negatif hatırlama" kavramıdır. Bundan kasıt, hatırlamanın geçmişteki acı ve dehşet verici olayların gerisin geri itilmesi, bastırılması olarak değil, tam tersine hatırlanması gerektiğidir. Zira Alman tarihçi Koselleck'in de altını çizdiği üzere, "negatif hatırlama" düşünülmeyeni düşünmek, söylenmeyeni söylemek, hâsılı gerçeği bağırmak anlamına gelir. Bu toplumda hatırlamanın, empati ve diyalog kültürünün yeşermesi ve toplumsal hücrelerimize nüfuz etmesi bakımından kendini kurban ve mağdurlarla özdeşleştirmesi ve onları anlama yeteneğini geliştirmeye çaba göstermesi bu toplumun iyileşmesinin ilk ve en önemli adımı olarak atılmayı beklemektedir.

1915'te Ermenilere yönelik şiddet gösterilerinin ve katliamların toplumsal rıza ve destek mekanizmaları üretmesinde ve bu bağlamda Ermenilerin yok oluş sürecine bilhassa Sünni Müslüman yerel elitlerin ve sınıfların katılımında Ermenilerin sahip oldukları malları ve serveti edinme motivasyonun payı azımsanmayacak bir öneme sahiptir. Dolayısıyla ekonomik motivasyonun sürgün edilen Ermenilere yönelik şiddet gösterilerindeki etkisi ekonominin Türkleştirilmesi, millî ve Müslüman bir burjuvazi yaratma idealinde tezahür eder. Bu politik ve hukuki şiddetin içeriği ve doğasının ekonomik bir boyut kazanması ve katliamların arka planında böyle bir örüntünün varlığı altı çizilmesi gereken tarihsel bir olgudur.

Bunun izdüşümlerini İttihat ve Terakki iktidarının Ermeni Tehciri ve Kırımı'na dönük aldığı merkezi kararlara verilen toplumsal destek ve sosyal rıza mekanizmalarında görebilmek mümkündür. Ekonomik çıkar, şiddetin tonlarını ve kiplerini de belirlemiştir. Toplumsal des-

tek ayakları ekonomik bir motivasyon üzerinden şekillenir. Yalnız burada Ermenilerin siyasi, hukuki, ekonomik ve kültürel varlığını ortadan kaldırmakla onların mal ve servetine el koymak arasında doğrusal bir illiyet bağı kurmamak gerekir. Zira, ekonomik motivasyon politik ve ideolojik bir kararın yarattığı kanaldan girerek kendisine bir damar bulmuştur. Bu anlamda Ermenilerin yokluk durumuna düşürülmesi esas itibarıyla politik ve ideolojik bir hedeftir. Emvâl-i Metrûke Kanunları ve bunun etrafındaki bütün bir hukuki mevzuat sonucunda Ermenilerin mal ve mülklerine el koymak bu politik ve ideoloji temelli kararın bir sonucudur.

Mikro Ölçekli Tarih

Genç Cumhuriyet'in ilkel sermaye birikim süreci, proto millî burjuvazinin kökenleri ve topyekûn ekonominin Türkleştirilmesi, başka bir ifadeyle gayrimüslim unsurlardan arındırılması, mezkûr şiddetin ekonomik bileşkeleri göz önünde bulundurulmadan anlaşılamaz. Emvâl-i Metrûke Kanunları aynı zamanda o dönemde tehcire ve kırıma belirtik ve örtük destek veren Anadolu'nun birçok bölgesindeki yerel eşraf ve elitlerin zenginliklerinin kaynağının açığa çıkarılması bakımından son derece önemlidir. Söz konusu yerel elitler, Ermenilerden kalan taşınır ve taşınmaz mallara ve mülklere Emvâl-i Metrûke Kanunlarının onlara sağladığı 'fırsatlar' sayesinde el koyarak 50'li ve 60'lı yıllarda taşra burjuvazisi olmuş, 70'li yıllarda ise ağırlıklı olarak kent burjuvazisine evrilmişlerdir.

Ermeni mallarının kimlerin eline hangi yollarla geçtiğini ortaya çıkarmak açısından o dönemde İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne bağlı olan ve vilayetlerde görevli Merkez'in yerel ölçekteki genel sekreterleri olan Katib-i Mesuller'in tuttukları defterler hayati öneme sahiptir. Ancak Başbakanlık Osmanlı arşivleri de dâhil olmak üzere, Türkiye'deki hiçbir arşiv merkezinde bu defterlerin varlığına rastlanmamıştır. Emvâl-i Metrûke ile alakalı hukuksal mevzuatın Ermenilerin Anadolu'da yaşadıkları vilayetlerde nasıl uygulandığını konu edinen mikro ölçekli yerel tarih çalışmalarının varlığı Ermenilere ait malların akıbetinin anlaşılması bakımından bize ciddi veriler sunacaktır.

Dikkat edilirse, burada herhangi bir soykırım veya kitlesel öldürme vb'den bahsetmiyoruz; sadece devletin Ermenilere verdiği sözleri ve bunu hukuk sistemine nasıl işlediğini ve sonra da, aynı hukuk sistemine dayanarak hangi politikaları hayata geçirdiğini tekrar ediyoruz. Yukarıda anlatılanın çok açık bir hırsızlık olduğunu söylemeye gerek var mı? Türkiye'nin 1915 konusunda bu denli gürültü koparmasının altında bu basit gerçek yatmaktadır. Öldürme ve imhadan bağımsız, argo deyişle, Ermenilerin mallarının üstüne yattığının, onları kanunsuz olarak "iç ettiğinin" bilincinde olan devlet, gürültü kopartarak gerçekliğin üstünü örtmek istemektedir. Çünkü 1915'in nasıl adlandırılacağından bağımsız, ortada ciddi bir ayıbın olduğunun farkındadır. Gürültüyü azalttığı an Ermenilere gasp edilmiş mallarını ve/veya karşılıklarını vermek zorunda olduğunun bilincindedir.

Tüm bunların niçin yaşandığı, bir devletin ve toplumun kendisini niçin böylesi utanılacak bir duruma soktuğunun elbette bir nedeni, bir açıklaması vardır. Osmanlı ve onu takip eden Cumhuriyet, Hıristiyanların varlığını kendi geleceği için bir tehdit olarak görmüş ve tüm siyasetini, Hıristiyanların Anadolu'daki izlerinin silinmesi üzerine oturtmuştur. Hıristiyanların yokluğunu, kendisinin varlık şartı olarak görmüştür. Talât Paşa'nın, Ermeni varlığının "vücudunu ortadan kaldırmak" sözlerinde en özlü ifadesini bulan bu tutum, tüm bir Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Ermeni mallarına yönelik izlenen politikanın ana ruhunu bize verir.

Üretilen Yalanlar

Esas itibarıyla Türk toplumunun Ermeni Soykırımı ile yüzleşmesi noktasında ikiyüzlü bir tavrın hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Buna bu toplumu temsil eden aydınlar da dâhildir. Tabii burada, bu meseleyle ahlaki ve vicdani bir biçimde yüzleşen az sayıdaki aydını tenzih etmek gerekir. İkiyüzlülükten kastedilen ise şudur: İnsanların kendi aralarında ve özel konuşmalarında Ermenilere yapılanlara dair dedelerinden, ninelerinden dinledikleri hikâyeleri bilmelerine ve bu anlamda bunun bir toplumu topyekûn ortadan kaldırma olduğunu idrak etmelerine karşın; bunu kamusal alanda kimsenin kolay kolay ifşa edemediğini görüyoruz. Bu tavır da, böyle bir insanlık suçuna ortak olmak ve bu soykırımın üstünü örtmektir. "Ben o zamanda yaşamıyordum, neden ben içinde bulunmadığım, dâhlimin olmadığı bir suçtan dolayı sorumlu tutuluyorum ve özür dilemem bekleniyor?" tavrı sorunlu ve tarihle yüzleşmekten imtina eden bir yaklaşımdır. Zira bu suçu işleyen failler, imha kararı alan siyasi aktörler ve kadro, bunu "Türk toplumu ve Türk devletinin bekası" adına yaptıklarını iddia etmektedirler.

Son tahlilde, 1915'e dair objektif, tarafsız ve tarihsel bir tartışma yürütmek istiyorsak, işe öncelikle Türkiye'de okullarda okutulan tarih ders kitaplarını toplatmak ve tarihimizi yeniden nasıl yaşandıysa, öyle yazmak durumundayız. Bütün bir ülke, kamuoyuyla, medyasıyla, Türk Tarih Kurumu ve Yüksek Öğrenim Kurumu'yla, merkezi Osmanlı arşivleriyle, üniversiteleriyle, Genelkurmay'ı, Harp Tarihi Dairesi ve Millî Eğitim Bakanlığı'yla, Talim Terbiye'siyle, dolayısıyla tarih müfredatı ve öğretmenleriyle, dolayısıyla o öğretmenleri yetiştiren eğitim fakülteleriyle birlikte bu "yalan rejiminin ürettiği hikmeti kendinden menkul hakikatlerden" arındırılmalıdır.

Kaynakça:

Akçam, Taner, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and the Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2012).

Akçam, Taner ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emvâl-i Metrûke Kanunlarında Soykırımın İzlerini Sürmek* (İletişim Yayınları, 2012).

Akçam, Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006).

Bloxam, Donald, *The Final Solution: A Genocide*, (Oxfod University Press, 2009).

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Browning, R. Christopher, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992).

Dündar, Fuad, *Modern Türkiye'nin Şifresi:* İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

Gerlach, Christian, "Extremely Violent Societies: an alternative to the concept of genocide", *Journal of Genocide Research*, Vol. 8, No. 4, 2006, s. 455-471.

Goldhagen, J. Daniel, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: Alfred A. Knopf, Inc, 1996).

Kuhne, Thomas, *Belonging and Genocide: Hitler's Community 1918-1945* (Yale University Press, 2010).

Kurt, Ümit, *"Varlık ve Yokluk Kıskacında Ermeniler: 1915 Ermeni Kırımı'nın Ekonomik Şiddet Boyutu,"* in Güney Çeğin and İbrahim Şirin (eds)., *Türkiye'de Siyasal Şiddet'in Boyutları* (İletişim Yayınları: İstanbul, 2014), s. 79-127.

Latham, G. Michelle, 'Economic Motives for Total Genocide: A Comparison of the Armenian, The Holocaust and Rwandan Genocides' (Yayınlanmamış Master Tezi, Boston College, Department of Political Science, 2000).

Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2005).

Mann, Michael, *Explaining Murderous Ethnic Cleansing: Eight Theses*, Avusturalya'nın Brisbane şehrinde düzenlenen Uluslararası Sosyoloji Derneği Konferansı'nda sunulan bildiri, Temmuz 2002.

Naimark, Norman, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe* (Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 2001).

Nietzsche, Friedrich, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine*, çev. Nejat Bozkurt, 8. baskı, (Say Yay., İstanbul, 2005).

Onaran, Nevzat, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919), Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-I ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930) Emvâl-i Metrûkenin Tasfiyesi-II* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013).

Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923* (London: Routledge, 2001).

Sancar, Mithat, *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne* (*İletişim Yayınları,* 2007).

Üngör, Ü. Uğur and Mehmet Polatel, *Confiscation and Colonization: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (London: Continuum, 2011).

Westermann, B. Edward, *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East* (University Press of Kansas, 2005).

Yüzleşme Siyaseti Üzerine

Sinan Birdal*

Dicle Öldürülenoğlu'nun eşsiz anısına

Bu yazıda burjuva yüzleşme siyasetinin eleştirisi üzerinden sosyalist bir yüzleşme siyasetinin imkânlarını tartışacağım.[1] Geçmişle hesaplaşma, yüzleşme ve geçiş süreci adaleti gibi kavramlar toplumsal uzlaşma ve barışma bağlamında nispeten yeni kullanılmaya başlayan kavramlar olsalar da ifade ettikleri siyasi, toplumsal ve hukuki süreçlerin benzerlerinin bir restorasyon aracı olarak tarih boyunca kullanıldığını tespit etmek mümkün. Geçiş süreci adaleti söylemi AKP'nin iktidarını güçlendirmesinde, yani 28 Şubat sonrası burjuva iktidarının ihya edilmesinde bir işlev gördü.[2] Bu söylemin yeni bir burjuva iktidarının meşrulaştırıcı aracı olarak kullanılabilmesi yüzleşme eyleminin siyasi bir içeriği olduğunu ve sosyalistlerin yüzleşmeye ilişkin politika üretmelerinin gerekliliğini ortaya koydu. Yüzleşmenin AKP tarafından siyasi ve diplomatik manevraları için araçsallaştırabilmesini sağlayan kanımca liberal siyasi söylem oldu. Bu söylem Ermeni Soykırımı dahil, devletin çeşitli kırımlarını esasında kültürel değerlerle açıklıyor ve her insanda bulunan ahlak, vicdan ve empati yeteneğinin eğitim yoluyla geliştirilerek çoğulcu bir liberal demokrasi kurulabileceğini iddia ediyor. AKP'nin askerî vesayetle mücadele, yani askerî bürokrasiye hâkim olma serüveninde 12 Eylül'den Ermeni Soykırımı'na bütün suçları "İttihatçı zihniyete", "askerî vesayete", "Bizans'tan bugüne güçlü devlet geleneğine" yükleyen bu liberal

* Yrd. Doç.

1 Bu yazıdaki kuramsal tartışmayı LGBT hakları açısından yaptığım bir değerlendirme için bkz: Birdal 2015.

2 Geçiş süreci adaleti kavramının gelişimi için bkz.: Teitel 2003; Uluslararası ceza hukukunda insanlığa karşı işlenen suçlar ve soykırım suçu için bkz.: Krever 2014.

yüzleşme anlayışı, 12 Eylül öncesinde generale davet mektubu yollayan, 12 Eylül sonrasında "gülme sırası bizde" diyen, doğuşunu gayrimüslim burjuvazinin talanına borçlu millî burjuvamızı sütten çıkmış ak kaşık haline getiriyor.[1] Başka bir ifadeyle, yüzleşmeyi soyut bir birey düzleminde ve burjuva ceza hukukunun sınırları çerçevesinde tasavvur etmek burjuvaziyi, onun devletini ve onun takipçilerini, yani failleri aklıyor. Bu tartışmayı yürütebilmek için öncelikle adalet ve hak kavramını sorgulamak gerektiğini düşünüyorum.

Tartışmaya başlamadan önce yazıdaki argümana vesile olan dertleri paylaşmalıyım. Çünkü son dönemde sol polemiklerde bolca rastladığımız liberalizm karalamalarının aksine benim itirazlarım solcu bir kimlik siyasetinden değil, pratik soru ve sorunlardan kaynaklanıyor. Günümüzde Türkiye ve dünyada hâkim olan liberal yüzleşme paradigmasını sorunlu buluyorum, çünkü:

1. Empatinin sınırlarına dair kuşkularım var. Bir eşcinsel olarak kendi varlığımı ve haklarımı bir başkasının beni hoşgörme ya da anlama yeteneği ve kapasitesinin teminatına bırakmak istemiyorum. Hele de ahlak ve vicdan kavramlarının tüm içeriklerini kaybettikleri bir iktidarın altında nasıl güvenebilirim bu kavramlara? Bireylerin kişisel empati ve hoşgörüsü üzerine kurulu bir çoğulculuğun sürekli benim eşitlik için başkalarına minnettar olduğum bir ilişki kurmasından ve böylece eşitsizliği başka bir söylemle yeniden üretmesinden, yüzleşmenin maliyetinin en azından bir kısmının yine kırıma ve ayrımcılığa maruz kalan toplumsal gruplara fatura etmesinden kuşkulanıyorum. Bu riskin bir örneği Ankara'da 2013'te düzenlenen Demokrasi ve Barış Konferansı'nın "Hakikat, Yüzleşme ve Adalet" başlıklı oturumunda ortaya çıktı. Yakınlarını derin devlet komplolarında ve faili meçhullerde kaybetmiş olan katılımcılar, kişisel olarak katilleri asla affetmeyeceklerini, ancak toplum olarak barış içinde yaşamak istediklerini belirttiler. Böyle bir adalet talebi geriye dönük bir intikam değil, ileriye dönük bir barış iradesinin ifadesidir. Benzer bir görüşü HDP Eşbaşkanı Selahattin Demirtaş 2015'teki Berkin Elvan anmasında ifade etti: "*Bizim arkasına sığınacağımız kavram intikam değil, hukuk çerçevesinde hesap sormak olmalıdır. Bu hesabı da Türkiye'nin ilericileri, demokratları sorabilir ancak*".[2] Böyle bir talebin karşılığı amasız fakatsız bir eşitlik ve özgürlük değil de kültürel kimlikler arasındaki bir pazarlık süreci olarak karşımıza çıkarsa, devlet şiddeti mağdurunun karşısına ilk gelen bir karşı-talep veya koşullu-arz oluyor: "bağışlanma karşılığında özür". Böyle bir karşı-talep ise, "arz-talep" jargonunda ifade edecek olursak, toplumsal barış arzulayan ancak kişisel olarak affetmek istemeyenlere önceden verilmiş bir af garantisinin maliyetini yüklüyor.

1 12 Eylül ve burjuvazi üzerine güzel ve güncel bir çalışma için bkz.: Ozan 2012; Türkiye'deki güçlü devlet geleneği üzerine bkz.: Dinler 2003.

2 Selahattin Demirtaş Berkin Elvan Anmasına Katıldı, Hürriyet, 07.03.2015. İnternet erişimi: http://www.hurriyet.com.tr/gundem/28388509.asp.

2. Evrensel insanlık fikrini eğitimle benimseyerek aydınlanmış toplumların kitle katliamlarına girişmeyecekleri varsayımını sorunlu buluyorum. Tarih kendi sınırları içinde belli bir ölçüde eşitlik ve özgürlük sağlamış sınıflı toplumların emperyalist savaşlar ve soykırımlara girişmekte beis görmeyebileceklerini gösteriyor. Antik Atina'nın ve Roma Cumhuriyeti'nin giriştikleri katliamların ve işgallerin hikâyesini kendi kaynaklarından okumak mümkün. Dolayısıyla sınıflı toplumların demokrasi uygulamaları ve soykırım siyaseti arasındaki ilişkiyi daha yakından incelemeliyiz. Eğitim ve yüzleşme konusunda özellikle Almanya örneği ciddi sorular akla getiriyor. Agos gazetesinde Rita Ender'le beraber Berlin'deki Yahudi Soykırımı ve Eşcinsel Soykırımı anmalarına ilişkin kaleme aldığımız mektuplaşmada, Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra giriştiği yüzleşme sürecindeki eğitim modelinin, 19. yüzyılın başında Napolyon'a yenilen Prusya'nın uyguladığı ve *Bildung* olarak tarif edilen yöntemi esas aldığına değinmiştim.[1] Napolyon sonrası Prusya modernleşme için Fransız Devrimi'nin radikalizmine değil de mutlak monarşiye sadık yurttaşlar yetiştirmek için etik, estetik, tarih, edebiyat alanlarında bütünsel bir eğitime yönelmiş ve empati (*Einfühlung*) ve anlamak (*Verstehen*) gibi yöntemleri benimsemişti. Bu yöntemlere göre tarihteki olayları ancak kendimizi tarihsel kişiliklerin ayakkabılarının içinde hayal ederek yorumlayabilirdik. Alman eğitim sistemi 19 ve erken 20. yüzyılın en güçlü üniversitelerini kurmayı ve Almanya'yı modernleştirmeyi başardıysa da soykırımların gerçekleşmesini engelleyemedi. Hatta Alman idealizmi ve romantizmi Nazilerin elinde soykırımları meşrulaştırıcı bir rol oynadı. Berlin'deki anti-semitizm ve Shoah konulu eğitim programlarında resmî ideolojide Nazi-sonrası, göç-sonrası ve komünizm-sonrası liberal demokratik bir toplum olarak tanımlanan Almanya'da yeni bir muteber yurttaş tanımının yapıldığı hemen seziliyor. Anti-semitizmi Almanya'daki göçmenlere has bir özellik olarak kabul eden bu anlayış, bir yandan dört kuşaktır ülkede yaşayanları hâlâ entegre olması gereken göçmenler olarak tanımlarken, diğer yandan göçmenlerin uğradığı ayrımcılığı es geçerek ancak resmî Alman değerlerini benimseyerek toplumda saygı görebileceklerini vaaz ediyor.[2] Tarihçi Gabi Piterberg'ün belirttiği gibi, Almanya'nın (ve Avrupa'nın) güncel resmî ideolojisi Shoah anması vasıtasıyla kendini liberal ve hümanist bir bütün olarak radikal İslamcılığa karşıt bir yerde tanımlamasını mümkün kılıyor.[3] Bu resmî söylem ise kuşkusuz Almanya'nın İsrail diplomasisinden ayrı düşünülemez. Alman resmî ideolojisinde Shoah ve İsrail'in Filistin'deki kırım politikaları arasında benzerlik kurmak anti-semitizm sayılıyor. Bu yaklaşıma göre, Varşova Gettosu Ayaklanması'nın liderlerinden Marek Edelman'ın 2002'de Filistin gerillalarına hitaben kaleme aldığı ve onları Nazilere karşı getto ayaklanmasını

1 Ender ve Birdal (2015).

2 Birdal 2014a.

3 Piterberg 2013.

başlatan Yahudi Muharebe Gücü'ne benzeten mektubu da bir anti-semitizm örneği.[1] İsrail'in sömürgeci politikalarını eleştiren solcu, demokrat, sömürgecilik ve savaş karşıtı Yahudilerin soykırım inkârcılığıyla suçlanmaları bir tesadüf değil.

Almanya'nın çeşitli kentlerinde sıradan Alman yurttaşları Neo-Nazilerle yanyana yürüyüp "Millet Biziz" diye slogan atarken, göçmen ve azınlık olarak nitelendirilen toplumsal gruplara uğradıkları ayrımcılığın suçunu yine onlara yükleyen bir eğitim felsefesiyle yaklaşılmasının, bu grupları anti-semitizm konusunda ne kadar duyarlılaştıracağını okurun yargısına bırakıyorum.[2] Ancak iktidar şiddetine maruz kalan gruplarla özdeşlik kurabilen bir yüzleşme siyasetinin ancak ve ancak çeşitli toplumsal grupların kendilerinin maruz kaldıkları şiddet ve ayrımcılık üzerinden geliştirilebileceğini iddia ediyorum. Bu iddia eğitimin önemsiz olduğu anlamına gelmiyor. Aksine eğitim çok önemli çünkü toplumsal belleği, Marksist tabirle toplumsal bilinci, şekillendiriyor. Fakat bu eğitimin yeni bir muteber yurttaş eğitimi veren devletin iktidarının gölgesinde değil, devlet iktidarının kendisini sorgulayan bir içerikle yapılması gerektiğini düşünüyorum. Aksi halde eski iktidarın kırımlarını hatırlarken, yeni iktidarın kırımlarına bigâne kalmak içten bile değil. Gerçek bir yüzleşme iktidarla, devletle, bunların kaynağındaki sınıflı toplumla ve bunların eleştirisinden elde edeceğimiz bir eşitlik ve özgürlük talebiyle mümkün olabilir ancak.

3. Soykırımı soyut bireyler arasındaki bir olgu değil de, somut, tarihsel ve toplumsal güçler tarafından belirli siyasi hedeflere ulaşmak için gerçekleştirilen bir girişim olarak tanımlayan bir yaklaşımın benimseyeceği yüzleşme ve eğitim siyaseti hâkim liberal yaklaşımdan farklılaşmalıdır. Yaklaşım farkı sosyalistler ve liberaller arasında soykırımların tanınması gibi somut hedefler için bir arada hareket etmeyi dışlamaz. Ancak sosyalistlerin soykırımların temel faili olan devlet ve iktidarla yüzleşmeye yönelik siyasetinin soykırım olgusunu ve hesaplaşma hukukunu bireyselci bir ontolojinin ötesinde toplumsalcı bir ontolojiye dayandırması gerekir. Resmî ideolojinin soykırım inkârcılığı ve devlet politikasının cezasızlık olduğu bir Türkiye'de bu iddia uçuk gelebilir, ancak gerek sosyalistlerin yüzleşmeyi gündelik siyasetlerinin bir parçası haline getirmeleri, gerekse burjuva ceza hukukunun çıkmazlarını göstermeleri açısından önemli bir çıkış noktasıdır. Toplumsalcı ontoloji iktidar, devlet ve soykırım arasındaki ilişkileri irdelemek ve soykırımın bir daha asla gerçekleşmeyeceği eşit ve özgür bir toplum tahayyül edebilmek için elzemdir. Bu bağlamda soykırımın tarihsel olarak nasıl temsil edildiği, yani nasıl hatırlandığı önem kazanmaktadır.

1 Edelman için bkz.: Piterberg 2013: 64-65.

2 Almanya'da aşırı sağın yükselişi için bkz.: Birdal 2014b.

Arjantinli tarihçiler José Emilio Burucúa ve Nicolás Kwiatkowski konuyla ilgili makalelerinde, soykırımlar dahil olmak üzere tarih boyunca katliamların üç biçimde temsil edildiğinden bahsediyorlar. Yazarlar bu biçimlere "temsili formüller" adını veriyor ve bunları tarihsel olarak biçimlenmiş, okur veya izleyici tarafından hemen tanınacak derecede istikrarlı bir kültürel araçlar seti olarak tanımlıyor.[1] Yazarlara göre birinci temsili formül, kökü Antik Yunan'a kadar uzanan ve katliamcıyla kurbanı arasındaki ilişkiyi avcı ve av arasındaki ilişkiye benzeten (yaban hayatı inceleyen bilgi dalı anlamında) sinejetik bir temsil biçimi. Bu metaforik anlatımda kimi zaman kurbanlar avlanacak hayvanlar kimi zaman katliamcılar vahşi hayvanlar olarak temsil edilebiliyor. İkinci formül, Orta Çağ'da ortaya çıkan toplu şehitlik metaforu. Yazarlar, burada özellikle İncil'deki Masumların Katliamı'nın model oluşturduğunu ve gerek Osmanlıların İstanbul ve Otranto'yu fetihleri gerek Fransız din savaşlarını temsil etmekte kullanıldığını tespit ediyorlar. Üçüncü formül, onaltıncı yüzyılda Avrupa'daki din savaşları sırasında ortaya çıkan cehennem metaforu. Burada kimi zaman katliamın kurbanları kimi zaman katliamcılar zebaniler olarak temsil edilebiliyor. Dolayısıyla cehennem formülünün hayvanları zebanilerle ikame ederek sinejetik formülü güncellediği söylenebilir. Yazarlara göre her temsili formül ortaya çıktığı dönemdeki bir temsil krizinin sonucu olarak doğuyor.[2]

Burucúa ve Kwiatkowski bu üç temsili formülün hâlâ güncelliğini koruduğunu, ancak bunların yanında günümüzde yeni bir estetik imkânın doğduğunu iddia ediyorlar: silüet veya *Doppelgänger* (bir kimsenin eşruhunu taşıdığı tasavvur edilen hayalet). Bu biçimin ilk örneğini 1978'de Polonyalı sanatçı Jerzy Skapski'nin Auschwitz'de ölenleri bir silüetler zinciri olarak temsil ettiği posterde görüyoruz. Bundan esinlenen sanatçılar Rodolfo Aguerreberry, Guillermo Kexel ve Julio Flores, 1983'te Arjantin'deki askerî diktatörlüğün son aylarında dikta döneminde kaybedilenlerin (*desapariciones*) annelerinin örgütü Plaza de Mayo Anneleri'yle temasa geçerek *El Siluetazo* adı verilen bir eylem başlattılar. Bu eylemde yoldan geçenler kaybedilenleri temsil etmek için beyaz kâğıtlara kendi silüetlerini çıkartıp Buenos Aires kentinin çeşitli yerlerine dağıttılar. Burucúa ve Kwiatkowski bu estetik biçimin Şili, Almanya, Kamboçya, Ruanda gibi örnekler üzerinden giderek hâkim yüzleşme metaforu haline geldiğini belirtiyorlar.[3] Yazarların diğer temsili formüllerin doğuşundaki açıklamalarından yola çıkarak silüet formülünün de günümüzdeki bir temsil krizine denk düştüğünü iddia edebiliriz. Burucúa ve Kwiatkowski'nin silüet formunun bir örneği olarak zikrettikleri Berlin'deki Avrupa'da Öldürülen Yahudiler Anıtı ve Yahudi Müzesi'ni gezerken bu krizin silüet formülüyle çözülemediğini, ancak krizin varlığının itiraf edildiğini düşünüp, eleştirimi soruyla ifade etmiştim: "Ne zaman soyut bir dil kullanmaya başlarız? Neyi

1 Burucúa ve Kwiatkowski 2014: 100.

2 Burucúa ve Kwiatkowski 2014: 100-104.

3 Burucúa ve Kwiatkowski 2014: 100-110.

konuşamıyoruz?"[1] Bu sorunun cevabını bulmak bu yazının sınırlarını aşıyor. Ancak Burucúa ve Kwiatkowski'nin temsili formüllere ilişkin endişeleri bize yüzleşme siyasetine ilişkin önemli ipuçları veriyor: temsili formüllerdeki genelleme ve soyutlama katliamcıların kurbanlara empoze ettiği bir yeknesaklığı yeniden üretmiyor mu?[2] Başka bir deyişle: Bir insan ancak başka bir insanın somut hikâyesiyle özdeşlik kurabilir ve bu empatinin kaynağı empati kuracak olanın kendi hayat tecrübesidir. Bu anlamda tarihsel ve toplumsal bağlamdan soyutlanmış bir bireyle empati mümkün olmadığı gibi, soyutluğun bize sağladığı düşünce alanının (*Denkraum*) esasında kurban ve katliama ilişkin bir mesafe koymak anlamına geldiğini unutmamak gerek. Benim önerdiğim yüzleşme siyasetinin amacı ise katliama mesafe kurarak soyut bireye diğer soyut bireyleri anmak için açılan yapay bir düşünce alanından ziyade, eşitlik ve özgürlük için ortak mücadele edilecek bir eylem alanı tarif etmeyi amaçlamaktadır.

Egemen liberal yüzleşme siyasetine ilişkin buraya kadar dile getirdiğim eleştiriler sosyalist bir yüzleşme siyasetinin nasıl geliştirilebileceğine dair ipuçları vermekle beraber kendi başına yetersizler. Sosyalistlerin gündelik demokrasi mücadelesinin vazgeçilmez bir parçası olarak hayata geçirdikleri bir yüzleşme siyaseti ancak adalet ve dayanışma kavramlarını somutlayarak geliştirilebilir. Yazının geri kalanında sosyalistlerin yüzleşme siyasetini bir slogan üzerinden tartışmak istiyorum: "Hesabını Soracağız". Bu slogan adaletle ilgili sosyalist siyaseti somutlamakta ve hem yüzleşmeye hem de ortak geleceğe dair bir politika önermektedir.

Adalet, Hak ve Hakikat: "Hesabını Soracağız!"

Türkiye'de yıllardır çeşitli katliam ve soykırımlara ilişkin sokaklarda haykırılan adalet talebi "Hesabını soracağız"dır. Sloganın içeriği pasif bir anma ve bir düşünme alanı yaratmaktan ziyade, slogan atanı aktif bir eylem ve mücadelenin militanı haline getirir. Bu kavramsallaştırma burjuva hukukun soyut bireylerin haklarını koruyan soyut adalet ve hakikat anlayışına karşı, somut bireylerin hak arama mücadelelerini ortaklaştıran toplumsal ve maddi bir adalet arayışına tekabül eder. Bu açıdan adalet ve hakikat kavramlarını yeniden ele almakta fayda var.

Adalet

Soykırım politikaları tarih boyunca iktidar kuruluşunun ve devlet oluşumunun bir aracı olarak kullanılmıştır ve burjuva iktidarı bu açıdan bir istisna değildir. Soykırım siyasetinin mantığını açıklayan ilk metinlerden biri Tukididis'in Peleponez Savaşı tarihidir. Melos

1 Ender ve Birdal (2015).

2 Burucúa ve Kwiatkowski 2014: 111.

adasını işgale gelen Atinalılar ada sakinlerine kendileriyle dostane bir ilişkiyle ilgilenmediklerini ve kendilerine kayıtsız şartsız teslim olmamalarının Atina'nın güçsüzlüğü olarak yorumlanacağını söylerler. Melosluların kentlerinin 700 yıllık özgürlüğünden vazgeçmeyi reddetmeleri üzerine Atinalılar saldırır. Savaşın sonunda teslim olan Melosluların bütün erkekleri öldürülür, kadın ve çocukları köle olarak satılır ve 500 Atinalı adaya yerleştirilir. Meloslularla Atinalılar arasındaki diplomasi ve muharebe, köleci antik demokrasinin imparatorluğunu genişletebilmek için giriştiği kıyımın bir örneği olarak tarihe geçmiştir. İki kent arasındaki savaş öncesi müzakerelerde Atina'nın adalet anlayışı daha sonra uluslararası ilişkilere egemen olacak bir anlayışı temsil eder. Atinalılara göre "adaletin ölçüsü (birbirini) zorlayabilme kapasitesinin eşitliğine dayanır; ve gerçekte güçlüler istediklerini yapar ve zayıflar kabul etmek zorunda olduklarını kabul ederler".[1]

Uluslararası ilişkilerde reel politiğin temel şiar kabul ettiği adalet anlayışı aslında Atina demokrasisinin adalet anlayışıdır ve demokratik kültürün düşünürleri olan Sofistler tarafından savunulur. Aristokrat Platon adalet kavramını demokratik Sofistlere karşı yaptığı polemikle geliştirir. Platon'un *Devlet* adlı eserinde Sofistleri temsil eden (bugün Kadıköy olarak bilinen) Khalkedonlu Thrasymachus şöyle iddia eder: "*Bana göre adil denilen şey güçlünün çıkarlarına hizmet eden şeyden başka bir şey değildir…*"[2] Ve devam eder: "*Her* [şehirde] *muktedir organ yasaları kendi çıkarını dikkate alarak koyar... Yani yasama, muktedir organın adaletin kendisinin çıkarlarına hizmet eden şey olduğunu yönettiklerine ilan etmesidir. Yasayı çiğneyen ve adalete aykırı davrananları cezalandırdıkları bu çıkarlara karşı hareket edenlerdir... Benim adalet dediğim şey budur ve bu tüm şehirlerde aynıdır, yani iktidarda olanların çıkarlarına hizmet eden şeydir. Ve iktidar güç olduğuna göre, doğru bir akıl yürütmeyle, adalet her yerde aynı şeydir, yani güçlünün çıkarlarına hizmet eden şey.*"[3] Platon ise Sofistlere karşı evrensel bir adalet tanımını savunur. Adil davranmak her zaman kişinin lehinedir. Adil davranmayan bir kişi kendine iyilik etmez, çünkü ruhunu yozlaştırır. Soyut bir adalet idesini Platon öte dünya ve ruhun ölümsüzlüğü öğretisine dayandırır.

Platon'un argümanını yorumlayabilmek için hangi siyasi bağlam içinde öne sürüldüklerini bilmemiz gerekir. M.Ö. 411 ve M.Ö. 404-403'te Atina'da iki defa demokrasi oligarşi tarafından devrildi ve her iki darbeden sonra demokrasiye geçişte oligarklara yönelik bir adalet süreci işledi.[4] Ancak her iki geçiş süreci adaleti farklı işledi. 411'deki ilk süreçte demokratlar oligarklara ağır cezalar verdiler ve onların tekrar iktidara gelmesini engelleyen yasalar çıkardılar, ancak oligarşik darbenin toplumsal koşullarını ortadan kaldırmadılar.

1 Thucydides 1972: 402.

2 Plato 2012: 338c.

3 Plato 2012: 338e-339a.

4 Antik Atina'daki geçiş süreçleri için bkz.: Elster 2004: 3-23.

403'teki ikinci süreçte ise demokratlar anayasal değişiklikler gerçekleştirdiler. Birinci süreçte geriye bakan bir cezalandırma, ikincisinde ise ileriye bakan bir toplumsal barışma perspektifi geçiş sürecine hâkim oldu. 405 yılında çıkarılan af yasası M.Ö. 594'te Solon'un iki rakip partiyi uzlaştırmak için çıkardığı üç yasayı esas almıştı: 1) Af yasası; 2) Toplumsal çatışma durumunda taraf olmayanların yurttaşlık haklarını kaybetmesine dair ve tehlikelerden korktuğu için doğru ve adil bildiğini yapmayıp, önce hangi tarafın kazanacağını görmek isteyenleri cezalandıran bir yasa; 3) Tüm yurttaşlara hem kendi adlarına hem de kamu adına dava açabilme hakkı ve böylece tüm yurttaşlara savcılık yetkisi veren bir yasa. Bu sonuncusu oligarkların yoksullar tarafından kendilerinden para koparmak için dava açtıkları gibi şikâyetlerine neden oldu.

Bu üç yasanın yanında Solon demokrasi açısından önemli olacak çeşitli reformları da hayata geçirdi: Borç köleliğini kaldırdı. Solon reformlarından önce bütün yurttaşların meclis te oy verme ve halk mahkemelerinde hizmet etme hak ve ödevleri vardı. Yalnız önemli devlet makamları soyluların elindeydi. Solon reformlarıyla bu makamlara erişim soyluluğun dayandığı soy kriteri yerine, yalnız ekonomik kriterlerle tanımlandı. Hepsi özgür Atina yurttaşı kabul edilen dört sınıf sahip oldukları mülkiyetin değerine göre ayrıldı ve devlet makamlarına erişim önce sadece üstteki ilk iki sınıfa, sonra belli kısıtlarla üçüncü sınıfa tanındı. En alttaki dördüncü sınıf bu makamlardan tamamen dışlandı, ancak hem mecliste hem halk mahkemelerinde ve Kleistenes'in 507'deki reformuyla meclisin gündemini belirleyen Beşyüzler Konseyi'nde güçlü bir etki sahibi olmaya devam etti.

Demokratik Atina aynı dönemde Pers Savaşları'ndan diğer Yunan şehir devletlerinin ortak savunma ittifakı olan Delos Ligi'nin lideri olarak yaklaşık 200 şehir devletinden oluşan bir imparatorluk kurdu. Yunan medeniyetinin diğer büyük gücü olan Sparta'yla girdiği Peleponez Savaşı'nda Atina demokratları arkalarındaki büyük halk desteğiyle 415'te Sicilya'ya bir çıkarma düzenlediler. Askerî operasyonun başarısızlığı ve neden olduğu yıkımın sorumluluğunu demokratlara yükleyen oligarklar, 411'de bir darbe düzenleyip meclisi korkutarak tüm iktidarı kendilerine bırakmaya zorladılar. Kendilerine Dörtyüzler Konseyi diyen oligarklar dört ay sonra Persler'le ittifaklarının bozulması ve kürekçileri mülksüz yurttaşlardan oluşan donanmanın Samos'tan dönmesi üzerine devrildiler. Sadece beşbin yurttaşın oy hakkı sahibi olduğu ara rejim oligarklara yönelik ağır bir kovuşturma başlattı. Ancak bu geçiş süreci adaleti belirli bir hukuk düzeni içinde gerçekleştirildi. Linç girişimi gibi olaylar yaşanmadığı gibi, Dörtyüzler Konseyi'nde hizmet etmiş bazı kişiler beraat ettiler ve en önemlisi geriye yönelik işleyen yasalar çıkartılmadı. Demokrasinin devrilmesini yasaklayan bir yasa olmadığı için darbeyi örgütleyen üç oligark ihanet suçundan yargılandı. Demokrasiyi darbeye karşı koruyan yasalar ileriye yönelik olarak çıkartıldı.

Bir sonraki oligarşik darbe 406'da demokrasinin arkasındaki büyük toplumsal güç olan mülksüz özgür Atinalılardan oluşan donanmanın Sparta donanması karşısında kazandığı bir zaferin ardından geldi. Donanmanın generalleri sudaki denizcileri kurtarmadıkları için yargılandılar. Konsey üyelerinden Callixenus anayasaya aykırı bir şekilde generallerin mahkemeye çıkartılmadan meclisteki oya dayanarak idam edilmelerini önerdi. Callixenus halkın istediğini yapmasının engellenmesini bir canavarlık olarak nitelendirip, önerisini gündeme almaya direnen Konsey yürütme komitesine de aynı suçlamaları yöneltti. Meclisteki kalabalıkta mahkeme kurulması yönünde bağrışmaların artması üzerine korkan Konsey yürütme komitesi öneriyi gündeme aldı ve böylece Atina'da bulunan altı general mahkemesiz idam edildi. İdam edilen generallerin içinde 411'de demokrasiye geçişte önemli bir rol oynayan Thrasyllus da vardı. Antik kaynakların demagoji yönetimi olarak eleştirdikleri bu dönemde Atina Sparta'yla barışı reddedip, sonra da en üst düzey generallerini yargılayıp idam etmiş bir devlet olarak savaşa devam etti. 405'te Sparta karşısında ağır bir yenilgi alan ve imparatorluğunu kaybeden Atina'da 404'te Sparta güdümünde ikinci bir oligarşi kuruldu. Otuz Tiranlar adı verilen bu oligarşik yönetimin üyeleri yürekliliklerini kanıtlamak için Atina'da yaşayan bir yabancıyı öldürmeliydiler. Oligarkların demokratlardan intikamı bin beş yüzün üzerinde yurttaşın katliamına mal oldu. Otuzlar iktidarlarını pekiştirmek için Üçbinler adı verilen bir yapı kurup, geri kalan yurttaşları Atina'dan Pire limanına kovdular. Bunun üzerine sürgündeki donanmanın desteğiyle Pire'deki yurttaşlar oligarşiyle savaşa girdiler ve iki liderini öldürdüler. Böylece Spartalıların müdahalesi ve arabuluculuğuyla şehirdeki ve Pire'deki yurttaşlar arasında bir barış imzalandı. Buna göre Atina'daki yurttaşlardan isteyenler Eleusis şehrine yerleşebilecek ancak yurttaşlık haklarını korumaya devam edeceklerdi. Eleusis ve Atina'da yaşayanlar Eleusis Gizemleri kutlamaları dışında birbirlerinin şehirlerine gitmeyecek, ancak ortak savunmaya katkıda bulunacaklardı. Otuz Tiranlar, onlardan sonraki ara rejimin hâkimi Onlar, Otuzların emirlerini yerine getiren Onbirler, oligarşi adına Pire'yi yöneten valiler ve birini kendi elleriyle öldürmüş kimseler dışında herkesi kapsayan bir af çıkarılacaktı. Bu sefer Sparta'nın baskısı altında, generallerin idamındaki hukuksuzluktan ders çıkardıklarını ve soylularla uzlaşmak istediklerini göstermek isteyen demokratlar, mahkemelere yargıç atamalarında mülkiyet kriteri getirilmesini kabul ettiler.

Tekrar iktidara gelen demokratların liderleri Thrasybulus ve Archinus oligarklarla uzlaşma noktasında farklı iki siyaseti temsil ediyorlardı. Thrasybulus'un sürgündeyken kendilerine destek veren ve Pire'den Atina'ya dönmelerine yardımcı olan köleler dahil herkese yurttaşlık verilmesi önerisinin yasalaşması Archinus tarafından önlendi. Archinus Eleusis'e göç edebilmek için geçerli yasal süreyi kısaltarak oligarkların şehirde kalmasını ve böylece radikal demokratlara karşı denge kurabilmeyi tasarlıyordu. Bu amaçla Archinus, affı ihlal eden sürgünden dönmüş bir demokratı Konsey'e çağırarak, üyeleri, affın ve dolayısıyla barış anlaşmasının ihlal edilmesini önlemek için ibret-i alem olarak onu mahkemesiz idam etme-

ye ikna etti. Başka bir ifadeyle yeni rejim hukukun üstünlüğünü sağlayabilmek için hukuk dışı bir cinayet işleyecekti. Son olarak Archinus barış anlaşmasındaki yemine aykırı olarak açılan davaları engellemek için davacılara yönelik karşı-suçlama usulünü getirerek barış anlaşmasının oligarklar ve Spartalı müttefikleri tarafından dayatılmamış, demokratlar tarafından şehrin selameti için kendi iradeleriyle kabul edilmiş olduğunu kanıtlamaya çalıştı. Archinus'un toplumsal barış reformları, kökü Platon ve Aristoteles'e dayanan anayasa bilimi tarafından demagojiye yol açan halk egemenliğini gemleyen genel ve biçimsel usul kuralları olarak değerlendirilirler. Başka bir ifadeyle, anayasa bilimi Archinus'ta halk egemenliğinin yıkıcı aşırılıklarına karşı hukukun üstünlüğü ilkesi arayışını görür.

Platon'un Devlet diyaloğu için seçtiği sahne felsefi argümanının içeriğini somutlar. Diyalog Otuz Tiranlar'ın yenilip liderleri Kritias'ın öldürüldüğü tanrıça Bendis Tapınağı'ndaki bir festival esnasında geçer. Oligarşi altında soykırıma uğrayan Atina'daki yabancıların getirdiği kültlerden biri olan tanrıça Bendis festivaline katılmak için Sokrates ve diğer misafirler, Otuz Tiranlar'ın iktidara gelir gelmez ilk öldüreceklerinden olan Polemarchus'un evinde bir araya gelirler. Yani diyalog esnasında Polemarchus müstakbel katillerinin kuzen ve yeğenlerini ağırlamaktadır.[1] Polemarchus'un kardeşi ve Atina'da yaşayan bir yabancı olan Lysias'ın, karşı-suçlama usulünün tehdidine rağmen, kardeşinin katili Otuzlar'ın üyesi Eratosthenes'e açtığı dava söz konusu adalet sürecinin sorunlarını göstermesi açısından dikkate değerdir. Lysias Eratosthenes'in Polemarchus'u ne kendine verdiği özel bir zarardan, ne de devlete karşı bir suç işlediğinden ötürü değil, sırf kanunsuz tutkularını tatmin etmek için öldürdüğünü iddia eder. Lysias Otuzlar'a üye olmanın koşulunun bir yabancıyı öldürmek olduğu oligarşik rejimin yabancılara yönelik katliamını Eratosthenes'in canice tutkularına dayandırarak, yargıçlık makamında oligarşi yanlılarının da oturduğu bir mahkemeyi Eratosthenes'in cezalandırılmasına ikna etmeye çalışır. Bunu yaparken oligarşiyi desteklemiş olanları da Pire'deki sürgünler gibi oligarşinin kurbanı olarak tanımlar ve isteyerek oligarşinin cinayetlerine ortak olmadıklarını ispat için Eratosthenes'i cezalandırmanın bir fırsat olduğunu öne sürer. Lysias'a göre oligark yargıçlar Eratosthenes'i cezalandırarak oligarşinin suçlarını onaylamadıklarını, cezalandırmazlarsa kendilerinin de Otuzlar gibi davranabileceklerini göstereceklerdir. Lysias'ın oligarşinin katliamlarına sessiz kalanlara ilişkin söyledikleri tutarsızdır. Açtığı davada yaptığı "Eratosthenes'e Karşı" adlı konuşmasında Solon'un tarafsızlık yasağını destekleyen bir argüman öne sürerken, "Demokrasiyi Devirme Suçlamasına Karşı Savunma" adlı başka bir konuşmasında sessiz kalanların cezalandırılmaları durumunda ortada hiçbir yurttaşın kalmayacağını söyleyerek bu yasağın uygulamasını eleştirir. Ayrımsız zulmedenlere ayrımsız zulmedilmesine karşı çıkan Lysias, direniş ve kindarlık arasında ters bir korelasyon olduğuna dikkat çeker. Lysias'a göre Otuzlar gibi zulmedenler zamanında Otuzlar'a katılmış olsalar neler yapabileceklerine dair bir fikir verirler.

1 Ryan 2012: 49.

İktidardaki oligarklara karşı mücadele için büyük risk altına girenler iktidardan düşen oligarklara yönelik bir zulme girişmeyi reddetmişlerdir. "Philon'a Karşı, Onun Soruşturulması Üzerine" başlıklı konuşmasındaysa Lysias, Eratosthenes'e karşı davada olduğu gibi Solon yasağına uygun olarak, Philon'u kendi özel güvenliğini şehrin içinde bulunduğu tehdidin üstünde tutmakla suçlar. Anlaşılan Solon'un tarafsızlık yasağı bu dönemde artık hatırlanmaz olmuştur. Philon açıkça bir yasa emri olmadığı için Pire'ye gitmek yerine Oropus şehrine gidip oligarşinin işlediği suçlardan ekonomik kazanç elde etmesinin suç teşkil etmediğini öne sürmektedir. Lysias ise yasakoyucunun bu ağırlıkta bir suç işleneceğini tahmin edemediğinden bu konuda bir yasa çıkarmadığını savunur. Bazı eylemler o kadar aşikâr biçimde yanlıştır ki birinin onları yapacağı hayal edilemez. Ancak Lysias Philon'a karşı pozitif hukukun ötesinde bir doğa hukukunun varlığını iddia eder.[1] Devlet diyaloğunu Lysias'ın kardeşinin evinde açan Platon bu aşikâr doğru ve yanlışlara dayanan ve pozitif hukukun ötesindeki adalet anlayışını paylaşır. Ancak Lysias'ın farklı konuşmalarında örneklediğimiz gibi Sofistlerin mahkemelerdeki farklı davalarda dile getirdikleri tutarsız hitabetine karşı Platon bu önermeyi mutlak bir hakikat iddiasına dayandıracaktır.

Hakikat

Adalet ve hakikat arasında doğrudan bir ilişki vardır: adalet hakikat iddiasının tanınması, tescil edilmesi ve kamusal bir mevki kazanmasıdır. Hakikati tespit edemeyen yargı adaleti sağlayamaz. Platon hakikati bir idee (biçim) olarak tanımlar. Hakikat geometriktir. İç açıları toplamı 180 derece olan biçimin hakikati üçgen idesidir. Ancak hayat tecrübesinde mükemmel bir üçgen bulmak mümkün olmayacağı gibi mükemmel hakikati de tecrübeyle bulmak mümkün değildir. Yapılması gereken önce diyalektik yoluyla tecrübede aşikâr olan gözlemleri aksiyom (belit) olarak tanımlamak ve sonra bu aksiyomlardan tecrübe edilen hayata ilişkin önermeler türetmektir. Bertrand Russell *Batı Felsefesi Tarihi* adlı kitabında Platon'un idealist yaklaşımının günümüzdeki adalet ve insan hakları kavramlarındaki egemen yorum olduğunu ortaya koyar:

> "Yunanlılar tarafından kurulan geometri aşikâr olan (veya aşikâr olduğu düşünülen) aksiyomlarla başlar ve tümdengelim yöntemiyle aşikârdan çok uzak olan kuramlara ulaşır. Aksiyom ve kuramların tecrübe edilen uzamda geçerli, hakiki olduğu varsayılır. Böylece tecrübe edilen dünya hakkında şeyler keşfetmek, öncelikle aşikâr olanı fark etmek ve sonra tümdengelim kullanmaktır. Bu bakış Platon ve Kant'ı, ve aradaki filozofların çoğunluğunu etkilemiştir. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 'Bu gerçeklerin aşikâr olduğunu kabul ediyoruz' derken kendine Öklid'i

1 Elster 2004: 16-21.

> model almaktadır. On sekizinci yüzyıl doğa hukuku doktrini siyasette Öklid aksiyomlarına ulaşmak için bir arayıştır."[1]

Bu idealist hakikat ve adalet anlayışına karşı eşitlik ve özgürlüğe ilişkin maddi soruların soyut ve biçimsel ilkelerden tümdengelim yöntemiyle türetilen uygulamalarla çözülemeyeceğini iddia ediyorum. Adalete ilişkin her iddia maddi bir çıkarın ifadesidir ve eleştiri her somut durumda birbiriyle yarışan adalet iddialarındaki maddi çıkarı çözümlemeli ve taraf olmalıdır. Bourdieu'nün de ifade ettiği gibi:

> "Bütün evrensel değerler aslında evrenselleştirilmiş tekil değerlerdir ve dolayısıyla bunlara kuşkuyla yaklaşılmalıdır... Egemenlerin değer verdiği ve böylece kendilerine değer biçtikleri her şey ancak ve ancak evrensel bir ilke olarak tanınarak meşrulaştırıcı sembolik işlevlerini yerine getirebilir. İnsanlar bu ilkeleri kendi insanlıklarını reddetmeden reddedemezler."[2]

Bu eleştiri her şeyden önce insan hakları, hukuk ve adalet alanında geçerlidir.

Bir burjuva ideolojisi olarak Platonik adaletin eleştirisi ciddi bir ahlaki itirazla karşı karşıyadır. Jürgen Habermas Kosova müdahalesi bağlamında böyle bir eleştirinin "insanlık diyen aldatmaya çalışır" diyerek evrensel hukuka saldıran Nazi siyaset kuramcısı Carl Schmitt'in ekmeğine yağ sürdüğünü iddia eder.[3] Gerçekten de siyaset ve adalet ilişkisi konusunda sinik bir tavra düşme ve böylece Meloslular'la Diyalog'da olduğu gibi güçlünün zayıf üzerindeki her türlü kıyımını doğallaştırıp meşrulaştırma riski mevcuttur. Ancak Alan Ryan'ın belirttiği gibi bu yorum Sofistler'in iddialarının tek yorumu değildir. Ryan'a göre Thrasymachus'un adalete ilişkin önermesi iki şekilde yorumlanabilir: ya güçlünün adaleti tanımladığı ahlaka ilişkin kuşku duyan bir tavır olarak ya da adaletin gerçekten de güçlünün çıkarı olduğunu savunan bir ahlak anlayışı olarak.[4] Bu sonuncusu uluslararası ilişkilerdeki reelpolitik ve siyaset kuramındaki Schmitt'in iddialarına uymakta ve ahlaki temelini Nietzsche'nin "efendi ahlakı" kavramında bulmaktadır. Bu yorumda siyaset ahlak ve hukuktan soyutlanmış ve tözsel bir biçime indirgenmiştir. Habermas'ın işaret ettiği gibi Schmitt için,

> "Kendi başına tarafsız olan hikmet-i devleti (raison d'état) ahlakileştirmeye çalışan her girişim [...] insan hakları siyasetinin milletler arasındaki doğal mücadelenin 'kötülüğe karşı şedit bir mücadele' şekline yozlaştırmasına yol açmaktadır."[5]

1 Russell dipnotta Jefferson'un kaleme aldığı "inkâr edilemez ve kutsal" kelimelerinin üstünü çizerek, onların yerine aşikâr (self-evident) kelimesini koyduğunu vurgular (Russell 2007: 36).

2 Bourdieu 1998: 90.

3 Habermas 2000 (1999): 310.

4 Ryan 2012: 52-53.

5 Habermas 2000 (1999): 311.

Schmitt'in biçimi bozulan (idesi yozlaştırılan) siyasetin biçimini (idesini) tekrar tanımlama çabası kuşkusuz egemenin çıkarını doğallaştıran bir söylemdir. Ancak buna karşı Ryan'ın bahsettiği ahlaki kuşkuculuk köleler tarafından efendilerin adalet iddialarını çürütmek için kullanılabilir. Bu yorum adalet ve siyaseti soyut ve birbirinden ayrı alanlar olarak kavramsallaştırmayı reddeder. Saf bir ahlak ve saf bir siyaset olmadığı gibi, adalete ilişkin iddialar ancak toplumsal güçlerin somut mücadelesinde karara bağlanır. Ancak bu yorum iki işlemi gerektirir: Birincisi, eleştirinin epistemolojik temelini oluşturmak ve ikincisi, sözümona tarafsız ve nesnel devlet çıkarı kavramını eleştirmek.

1. Epistemolojik olarak nesnellik ve tarafsızlık arasında bir ayırım yapmak gerekir. Feminist kuramcı Sandra Harding'in "güçlü nesnellik" tanımı bu açıdan sağlam bir temel sunmaktadır. Harding'e göre "*Güçlü nesnellik programı,* [belirli bir tarihsel andaki tikel bir kültürden kaynaklanan] *iddiaların yerel, tarihsel öğeleri içerdikleri için, bunların rasyonel ve savunulabilir bir şekilde değerlendirilemeyeceğini öne süren epistemolojik veya yargısal göreceliliği reddeder.*"[1] İdealistlere karşı Harding tarafsızlık ve nesnellik arasında bir ayırım yapar: "*Geleneksel anlayışların varsaydığı gibi nesnelliği maksimize etmek tarafsızlığı maksimize etmek değildir. Ve hatta görülebileceği gibi her zaman* [nesnellik] [tarafsızlığı] *gerektirmez. Belli durumlarda tarafsızlığı maksimize etmek nesnelliği maksimize etmenin önünde bir engel teşkil eder.*"[2] Harding nesnelliği güçlendirmek için ezilenin yanında taraf olan bir bilimsel yöntem önerir. Bu epistemolojik nesnellik anlayışı bize devlet çıkarının ardındaki sınıf çıkarını teşhir edebileceğimiz, nesnel ancak ezilenin tarafında olan somut bir hakikat ve adalet anlayışını kavramsallaştırmamızı sağlar.
2. Liberal devlet ve adalet kuramı birey ve toplum ilişkisini bir sözleşme olarak tanımlayan mülkiyetçi bireyselci bir ontolojiye dayanır. Bir yanda Habermas diğer yanda Schmitt'in olduğu bir ikiliğe düşmemek için her ikisinin de varsaydığı siyaset ve ahlak arasındaki ayırıma eleştirel yaklaşmamız gerekir. Hem saf siyasetçilerin (reelpolitikçiler) hem saf ahlakçıların (Platon, Kant, Habermas) ortak noktası devlet ve bireyi ayrı iki şey olarak soyutlamalarıdır. Her iki kutup da günümüzde burjuva ideolojisinin ifadesidir ve sabit bir insan doğası varsayar. Her iki kutup da devleti ilerleme ve reformun en önemli aktörü olarak tanımlar ve onun ötesinde bir siyasal tahayyülü olmadığından hiçbir şekilde devlete eleştirel yaklaşamaz. Her iki yaklaşımın da kökeninde 16. ve 17. yüzyıllardaki toplum sözleşmesi ve doğa hukuku doktrini yatar. Bu doktrinde devlet birey esas alınarak, birey devlet esas alınarak modellenir. Her ikisinde de failliğin temel özelliği mülkiyet sahibi olabilmek veya C.B. Macpherson'ın deyişiyle "mülkiyetçi bireyselciliktir".[3]

1 Harding 1998: 18-19.

2 Harding 1998: 129.

3 Macpherson 1964: 23.

> Devletin egemenlik hakkını bireyin mülkiyet hakkına, bireyin mülkiyet hakkı ise devletin egemenlik hakkına dayanır. Devleti bir toplum sözleşmesinin ürünü olarak görebilmemiz için öncelikle bireyin sözleşme yapma kapasitesini ve bu sözleşmenin içeriğini oluşturan bireysel hakları varsaymamız gerekir. Bu varsayımlar kapitalizmin piyasa varsayımlarına denk düşer. Dolayısıyla modern siyasetin temelini oluşturan haklar söylemi kapitalist piyasanın temel hukuki kavramlarına dayanır: mülkiyet ve sözleşme. Birey ve haklar arasındaki ilişki bir mülkiyet ilişkisi olarak, bireyler arasındaki ilişkiler de bir sözleşme ilişkisi olarak tanımlanır. Macpherson'a göre bu yaklaşımda birey ne ahlaki bir bütünlük, ne de daha büyük bir toplumsal bütünün parçası değil, kendi kendinin sahibi olarak görülür.[1]

Bu çerçevede modern hukuk ve insan hakları anlayışı egemen devletin varlığını varsayar ve hatta ona dayanır.[2] Devletle bireyi birbirinden ayrı soyut şeyler olarak gören liberal yaklaşım, ikisinin arasındaki ilişkiyi dışsal ve mekanik olarak tanımlar ve aralarında açtığı kavramsal mesafede sivil toplum denilen bir alan kurgular. Liberal kuramda sivil toplum Burucúa ve Kwiatkowski'nin katliamlara ilişkin temsili formüllerde bahsettikleri düşünce alanı (*Denkraum*) gibi maddi gerçekliğe bir mesafe yaratır ve böylece somut insanlar ancak soyut bireyler veya silüetler olarak karşımıza çıkarlar. Marx, Hegel ve Genç Hegelcilere yönelik eleştirilerinde bu tarz bir yaklaşımın insanın özgürleşmesi önünde bir engel oluşturduğundan bahseder. Marx'a göre modern bir olgu olarak devletin soyut bir kavram olarak ortaya çıkışı soyut bir kavram olarak özel hayat kavramının doğuşuna dayanır.[3]

Marx'a göre modern hukukta soyut bireyler arasındaki biçimsel eşitlik somut bireyler arasındaki maddi eşitsizliği gizler. Bireyleri somut toplumsal ilişkilerden soyutlayan burjuva hukuku bireyler arasındaki ilişkileri dışsal ve mekanik bir şekilde tanımlar. Özel ve kamusal hayat arasındaki ayırım bu kavramsallaştırmanın bir sonucudur. Hukuk üzerine çalışmalarında Marx devletin bir toplumsal ilişki olduğunu ve bireylerin somut toplumsal bağlamları içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Ne devlet ne de birey burjuva hukuk dogmasının varsaydığı bir egemenliğe sahip değildir.

Marx'ın siyasi özgürleşmeye ilişkin eleştirileri burjuva hak anlayışının güncel siyasetteki sorunlarını açıklar. Marx'a göre insanın özgürleşmesi mantıksal işlemlerle değil, somut toplumsal mücadeleyle mümkün olabilir. Bu açıdan Marx siyasi özgürleşme ve insan özgürleşmesi arasında ayırım yapmayan Bruno Bauer'i eleştirir.[4] Devlet doğum, statü, eğitim ve meslek ayırımlarını siyasi olmayan ayırımlar ve halkın her üyesini halk egemenliğinin eşit

1 Macpherson 1964: 3.

2 Tuck 2001.

3 Marx 1992: 90.

4 Marx 1992: 216.

katılımcısı olarak tanımlayarak aslında bu ayırımları ortadan kaldırmaz. Tersine bu ayrımları siyaset dışına, özel alana iterek devlet kendini evrensel (ulusal) çıkarı temsil eden bir kurum olarak sunarken, bu ayırımların somut hayatta kendi etkilerini sürdürmelerini sağlar.[1] Siyasi özgürleşme insanların ikili bir hayat sürmesine yol açar: siyasi bir topluluğun üyesi olarak toplumsal varlıklar ve sivil toplumun üyesi olarak özel bireyler.[2] Marx'ın işaret ettiği bu ikilik bize Burucúa ve Kwiatkowski'nin günümüzde egemen hale gelen *Doppelgänger* formülünün içeriğini çözümleme olanağı verir. Siyasi özgürleşmenin yaşandığı geçiş süreci adaleti dönemlerinde, geçmiş katliam ve soykırımlarla yüzleşme devleti bir toplumsal ilişki olarak değil de bağımsız bir kurum olarak hedef alıp bir insan özgürleşmesine yönelmediğinde, ister istemez iktidarın katlettiği bireyler birer *Doppelgänger* olarak anımsanır. Çünkü bireyin özgürlüğünü başka bir bireyin özgürlüğüne karşı kendi çıkarını kollama hakkı olarak tanımlayan burjuva ideolojisi somut bireylerin kendi aralarında empati yapabilmelerini de olanaksızlaştırır. Bu yüzden empati ancak soyut bir hayaletle, bir silüetle yapılabilir.

Marx verili durumda siyasi özgürleşmenin önemini yadsımaz,[3] ancak bunun ötesinde bir insan özgürleşmesini hedefleyerek, burjuva devleti ve onun adalet anlayışını eleştiriye tabi tutma olanağı kazanır. Marx'ın eleştirilerinin benzerleri günümüzde feminist hukukçular ve siyaset kuramcıları tarafından dile getirilmektedir.[4] Hukuk biliminin ve uluslararası hukukun kadınların deneyimlerini yansıtmamasının açık bir örneği tecavüz olgusuna yaklaşımdır. 1993'te Birleşmiş Milletler tarafından Bosna-Hersek'teki savaş suçlarını yargılamak için kurulan uluslararası mahkemede (La Haye Eski Yugoslavya Savaş Suçluları Mahkemesi) tecavüz suçları ancak savaş suçu olarak, yani etnik temizlik saikiyle gerçekleştirilen tecavüz, mahkemenin yetki alanında kabul edildi. Başka bir ifadeyle mahkeme ancak siyasi bir niyetle gerçekleştirilen tecavüz davalarına bakabileceğini; başka bir niyetle, örneğin sadece cinsel saikle gerçekleştirilen tecavüzün yetkisinin dışında olduğuna karar verdi. Tecavüz failinin niyetinin siyasi mi cinsel mi olduğunun tespiti konusunda ortaya çıkan güçlük ve muğlaklık, hukukun kadın deneyimlerini kapsayamadığı ve onları yansıtmayan bir şekilde kurulduğunun en bariz göstergelerinden biriydi.[5]

Feministlerin itirazlarını insanlığa karşı suçlar ve soykırım suçlarını yargılamak için kurulmuş olan Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne yöneltilen eleştirilerde de görmek mümkün. Mahkemenin ABD'nin askerî harekâtları ve uluslararası politikalarındaki uygulamaları yargı kapsamı dışında tutma çabası, hukukun evrenselliği ilkesine ilişkin ciddi bir istisna oluştururken,

1 Marx 1992: 219.

2 Marx 1992: 220.

3 Marx 1992: 221.

4 İnsan hakları bağlamında feminist eleştirilerin kısa özeti için bkz.: Birdal 2013 ve Birdal 2015.

5 Kennedy-Pipe ve Stanley 2001.

mahkemenin tarafsızlığına, ortaya çıkardığı hakikate ve uyguladığı adalete gölge düşürüyor.[1] Bu gelişme ise kâğıt üzerine ideal olarak tanımlanan adalet mekanizmalarının toplumdaki adalet duygusunu sağlamakta yetersiz kaldığını gösteriyor. Adalet duygusunun sağlanabilmesinin olanağı ise çıkara dayalı bir Reelpolitik'le, ahlaka dayalı bir Moralpolitik arasındaki ikileme düşmeyen, her ikisini de siyaset ve ahlakı soyutlayıp hakikati gizleyen yaklaşımlar olarak eleştirmekten geçiyor. Bu açıdan yüzleşme siyasetinin birey ve toplum arasındaki ilişkiyi çözümleyen, devleti ve uygulamalarını sadece belli birey ve kurumların uygulamaları olarak değil, sınıflar arasındaki bir iktidar ilişkisinin etkisi olarak ele alan bir yaklaşım geliştirmeye ihtiyacımız var.

Sonuç Yerine

Bu yazıdaki tezler ışığında Ermeni Soykırımı'nın Türkiye'deki siyasi iktidar açısından kurucu bir özelliği olduğuna ve iktidara muhalif toplumsal gruplara yönelik yok etme siyasetinin devam ettiğini belirtmek gerekiyor. Ermeni Soykırımı, devlet yetkililerinin sürekli dillendirdikleri gibi "tarihçilere bırakılacak" veya Ermenistan'la Türkiye arasında diplomatik bir mesele değil, devletin toplumla kurduğu –yani toplumdaki egemen sınıfın toplumun geri kalanıyla kurduğu– ilişkinin hâlâ güncel olan somut ifadesidir. Bu yüzdendir ki ülkenin her kriz anında benzer bir kırım ve katliam siyaseti muhalifleri sindirmek ve toplumu korkutmak ve kontrol etmek için devreye girmektedir. Dolayısıyla Ermeni Soykırımı'yla yüzleşmeden ne derin devletten ne devlet teröründen kurtulmak mümkün olmadığı gibi, soykırımın çeşitli etkiler dolayımıyla devam ettiğinden bahsedilebilir. Bunun en acı örneği soykırıma dair yüzleşmeyi talep eden Hrant Dink'in hunharca katledilmesi ve cinayete ilişkin yargılamanın seyridir. Bu açıdan ele alındığında, Ermeni Soykırımı'nın tanınması ve yüzleşme Türkiye'deki demokrasi sorununun en önemli ve acil sorunlarından biridir. Yüzleşme ne reelpolitikçilerin iddia ettiği gibi halkın alnında bir kara leke, ne de ahlakçıların iddia ettiği gibi bir vicdan temizleme olacaktır. Yüzleşmenin hedefi eşit ve özgür bir toplumdur; birbirimize baktığımızda isimsiz silüetler değil, aynı toplumun eşit ve özgür üyelerini görmektir.

Kaynakça:

Birdal, M.S. 2013. Hak Siyaseti ve Özgürleşme, *KaosGL* 133: 24-26.

Birdal, M.S. 2014a. Yirmi Beşinci Yılında Yeni Almanya, *Evrensel*, 11 Kasım. Internet erişimi: http://www.evrensel.net/yazi/72701/yirmi-besinci-yilinda-yeni-almanya.

Birdal, M.S. 2014b. Almanya'da Aşırı Sağın Yükselişi, *Evrensel*, 23 Aralık. Internet erişimi: http://www.evrensel.net/yazi/73014/almanyada-asiri-sagin-yukselisi.

Birdal, M.S. 2015. Justice for LGBTs: Occupying Instead of Owning Rights, International Studies Association yıllık konferansında sunulmuş bildiri.

1 Krever, 2014.

Bourdieu, P.	1998. Is a Disinterested Act Possible? *Practical Reason: On the Theory of Action*. Cambridge: Polity. 75-91.
Burucúa, J.E.	ve Kwiatkowski, N. 2014. The Absent Double: Representations of the Disappeared, *New Left Review* 87: 97-113.
Dinler, D.	2003. Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi, *Praksis* 9: 17-54.
Elster, J.	2004. *Transitional Justice in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
Ender, R. ve Birdal, M.S.	2015. İki Mektupta Holokost Anmaları ve Hissettirdikleri. *Agos*, 27 Ocak. Internet erişimi: http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10368/iki-mektupta-holokost-anmalari-ve-hissettirdikleri
Habermas, J.	2000 (1999). Bestiality and Humanity: A War on the Border between Law and Morality, *Kosovo: Contending Voices on Balkan Interventions*, William Joseph Buckley (der), John Torpey (çev). Michigan: Eerdmans Publishing. 306-316.
Harding, S.	1998. *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies*. Bloomington: Indiana University Press.
Kennedy-Pipe, C. ve Stanley,	P. 2001. Rape in War: Lessons of the Balkan Conflicts in the 1990s, *The Kosovo Tragedy: The Human Rights Dimension*, Ken Booth (der). London: Frank Cass. 67-84.
Kervégan, J-F.	1999. Carl Schmitt and 'World Unity', *The Challenge of Carl Schmitt*, Chantal Mouffe (der). Londra: Verso. 54-74.
Krever, T.	2014. Dispensing Global Justice. *New Left Review* 85: 67-97.
Macpherson, C.B.	1964. *The Political Theory of Possessive Individualism*. Oxford: Oxford University Press.
Marx, K.	1992. On the Jewish Question, *Early Writings*. London: Penguin. 211-241.
Ozan, E.D.	*Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*. İstanbul: Metis.
Piterberg, G.	2013. Euro-Zionism and Its Discontents. *New Left Review* 84: 43-65.
Plato.	2012. *Republic*. Christopher Rowe (trans). London: Penguin.
Ryan, A.	2012. *On Politics: A History of Political Thought from Herodotus to the Present*. London: Penguin.
Russell, B.	2007. *A History of Western Philosophy*. New York: Touchstone.
Teitel, R.G.	2003. Transitional Justice Genealogy, *Harvard Human Rights Journal* (16): 69.
Thucydides.	1972. *History of the Peloponnesian War*, Rex Warner (trans). London: Penguin.
Tuck, R.	2001. *The Rights of War and Peace: Political Tought and the International Order From Grotius to Kant*. Oxford: Oxford University Press.

Direnişin Şarkısı: Ondokuzuncu Yüzyılda Ermeni Ninnileri

Melissa Bilal

Azkakragan Hantes'in [Etnografya Dergisi] 1897'de Tiflis'te yayımlanan ikinci sayısında, tanınmış siyasetçi, eğitimci ve yazar Avedis Aharonyan'ın (1866-1948) memleketi Surmalu'dan (bugün Iğdır, Türkiye, o zaman Yerevan, Rusya) derlemiş olduğu bir dizi şarkı yer alır. Aharonyan, derlemesine, halk şiirlerini yaratanların *aşuğ*lar (âşık) ve "köylü kızlar" olduğu notunu düşer: Halkının yaratıcı yeteneğini içinde taşıyan Surmalulu Ermeni genç kadın, sade ve dokunaklı şarkılarıyla binlerce kalbi titretebilir. Ancak, ataerkil [*nahabedagan*] bir aileye doğmuş ve kendine karşı işleyen tüm önyargılarla "kutsanmış" olan bu kadın, aynı zamanda tam anlamıyla "zavallı bir yaratık" görünümündedir. Yüzü örtülüdür, ağzı kilitlidir, hakkını aramaz, adalet talep etmez. Ev ahalisinin her arzusunu sorgulamadan yerine getirdiği yetmiyormuş gibi bir de sevmediği bir adama "bir hayvan gibi" satılıverir. Diğer yandan, Ermeni köylü kadının suskunluğunda anlamlı bir şeyler gizlidir. O, bu sessizliğin içinde şarkılarını yazar. Kalbinde birikmiş öfkeyi şarkılara döker. Bu şarkılarda onu ezenlere, aşkını öldürenlere lanet okur. Kendisini kurban etmeye kalkışanların karşısında başını bile kaldıramayan o köylü kız, arkadaşlarıyla bir araya geldiğinde, yarattığı acı dolu şarkılarda kalp kırıklıklarına ses verir. Avedis Aharonyan'ın bu görüşleri, köylü kadının müzikal repertuvarına dair dönemin Ermeni etnografik yazınında şekillenen tahayyülün net bir ifadesidir.[1]

Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl *Veradzınunt* [Yeniden Doğuş] ve *Zartonk* [Uyanış] hareketlerinin temsilcileri, Ermeni halkını yüzyıllık uykusundan uyandırmak şiarıyla, siyasi, edebi veya sanatsal ilham kaynağı olarak *Pun Hayasdan*'a [Esas Ermenistan] yönelmiş-

1 Avedis Aharonyan, "Surmalui Joğovırtagan Yerker [Surmalu Halk Şarkıları]," *Azkakragan Hantes* 2 (1897): 328.

lerdi. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibarense İstanbul gibi şehirlerde taşralı aydınların başlattığı, *hayrenagan yergir*'i [ata toprakları, kadim vatan] ondan uzak kalmış kentli Ermenilere tanıtma hareketi başlamıştı.[1] Daha önceki yüzyıllarda, vakanüvisler, seyyahlar ve misyonerler Ermenistan ve Ermeni halkına dair anlatılar oluşturmuşlarsa da, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında modern bir tür olarak ortaya çıkan etnografi, özellikle köylü mücadeleleri bağlamında yepyeni bir siyasi anlam kazandı. Bu etnografilerin vazgeçilmez bir bölümünü gündelik yaşamın farklı anlarında veya törenler esnasında söylenen şarkılar ve bunların icralarına dair detaylı açıklamalar oluşturuyordu.

1840'lardan itibaren İzmir, İstanbul, Van, Tiflis, Viyana, Venedik, Paris, Kefe gibi şehirlerde Ermenice dergi ve gazetelerin sayfalarında gezi notları yayımlanmaya başladı. Bunlarda, Ermenilerin yaşadıkları köy ve kentlerin coğrafi özelliklerine, demografik yapısına, gündelik yaşamına, buralarda bulunan arkeolojik kalıntılara, manastır ve kiliselere, bu manastır ve kiliselerde bulunan el yazmalarına vs dair bilgiler bulunmaktaydı.[2] Yayıncılığın nispeten toplumsallaştığı bu dönemde, kentli orta sınıf okur-yazar kesim için, bu seyahatnameler tarihi anavatanı üç imparatorluk arasında bölünmüş; Avrupa'nın bir ucundan Asya'nın bir ucuna uzanan bir diasporaya sahip olan Ermeni halkını birbirinden haberdar eden önemli bir araçtı.

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı ve Rus imparatorlukları topraklarında yaşayan etnograflar, bütün Ermenileri, özellikle de taşrada yeni kurulmuş olan okullarda öğretmenlik yapanları, yerelde "sistematik" derlemeler yaparak "*azkayin inknacanaçum* [millî kendini tanıma]*"* projesine katkıda bulunmaya davet ediyorlardı.[3] Rusya Ermenileri akademik ya da yarı akademik dergilerde, dönemin önemli kuramsal antropoloji, sosyoloji, etnoloji ve etnografya metinlerinin çevirilerini basıyor, Kafkaslarda yürütülen arkeolojik çalışmalar ile Ermeniler ve diğer halklara dair demografik ve etnografik saha araştırmalarının sonuçlarını okurlarıyla paylaşıyor, modern Ermeniceye ve onun lehçelerine dair analizler yapıyor, çeşitli dillerdeki sözlü edebiyat örneklerini açıklayıcı notlarla yayımlıyorlardı.[4]

1 Örnek için bknz: Karekin Srvantzdyants, *Manana* [Man] (İstanbul: Dındesyan, 1876): 6; *Hamov Hodov* [Lezzetli ve Mis Kokulu] (Tiflis: A. Kutatelatse, 1904 [1884]): ii.

2 Ermeni etnografya tarihi için bknz: Krikor Khalatyan, "Nüter Hay Azkakrutyan Badmutyan [Ermeni Etnografya Tarihi Üzerine]," *Eminyan Azkakragan Joğovadzu* 7 (1908): 37-58.

3 Bknz: Yervant Lalayan, "Hradaragçits [Editörden]," *Azkakragan Hantes* 1 (1875): 1-2; "Ayl yev Aylk [Çeşitli]," Azkakragan Hantes 2 (1897): 381.

4 En önemli etnografik dergi 1895-1917 (son cilt 1916 sayısı olarak) yılları arasında Aleksandropol'lü (Gümrü) arkeolog ve derlemeci Yervant Lalayan editörlüğünde yayımlanmış olan *Azkakragan Hantes*'tir [Etnografya Dergisi]. İlk sayısı Şuşi'de, sonraki sayıları ise Tiflis'te basılan dergi, 1900'de Tiflis'te kurulan *Hayots Azkakragan Ingerutyun*'un [Ermeni Etnografya Derneği] kurulmasıyla derneğin resmî yayın organı olmuştur. Derneğin amaçları arasında Kafkas coğrafyası ve halklarına dair arkeolojik ve antropolojik araştırmalar yapmak, etnografya kitaplıkları ve müzeleri oluşturmak, halka açık konferanslar ve müzik etnografyası [azkakragan

Osmanlı'da ise, Tanzimattan itibaren başlayan toplumsal dönüşümün ve Ermeni dünyasındaki seküler, aydınlanmacı, orta sınıf hareketinin Osmanlı Ermenileri arasındaki iz düşümü, etnografik yazının daha siyasi bir anlam kazanmasına sebep oldu. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle doğu vilayetlerindeki Ermeni köylüsünün siyasi bir özne olarak gündeme gelişiyle, etnografi, Ermenilerin ata topraklarındaki varlıklarının ve tarih boyunca maruz kaldıkları zulme rağmen yaşamaya devam ettiklerinin bir manifestosu olarak görülmeye başlandı. Bu manifestonun en önemli aracı yeni keşfedilmiş olan sözlü edebiyat ve müzik repertuvarıydı. Sözlü geleneğin devam ediyor olması, varsayımların aksine Ermeni köylüsünün anavatanı üzerinde benliğini kaybetmeden yaşadığının kanıtıydı. Memleketin coğrafyası, Ermeni halkının tarihini taşına toprağına kaydetmişti; yağma ve talana karşı dayanıklı olmayan el yazmalarının aksine, şarkılar, destanlar ve diğer sözlü edebiyat örnekleri, bu halkın toprağıyla kurduğu tarihi ilişkinin bir ifadesiydi.[1]

Ondokuzuncu yüzyıl sonu yirminci yüzyıl başı Ermeni folklor/etnografya hareketinin tarihi, Ermeni kadın hareketinin tarihinden bağımsız düşünülemez.[2] Ermeni kadının müzikal pratiklerinin etnografik temsili, millî okullaşma ve modernleşme hareketi ile feminist mücadele bağlamında, kadınların toplumsal rolleri ve cinselliklerine dair söylemlerin, siyasi, edebi, müzikal metinler ve performanslar yoluyla yeniden şekillendiği bu dönem içinde tarihselleştirilmelidir. Bu perspektifle bakıldığında, yerelde yürütülmüş saha çalışmaları-

---

yerajışdagan] etkinlikleri düzenlemek vardı. Dernek programı için bknz: "Ganonatrutyun Hayots Azkakragan Ingerutyan" [Ermeni Etnografya Derneği Programı], *Azkakragan Hantes* 14 (1906): 186-195. Dergiyle ilgili detaylı bilgi için: *Claire Mouradian*, "La revue ethnographique arménienne "Azgagrakan Hantes," Chouchi-Tiflis, 1895-1916 (with discussion with *T. Dragadze* and *M. Mitrovitch*)," Cahiers du Monde russe et soviétique 31, 2/3 (1990): 295-316. Zengin bir halk şarkısı koleksiyonunun yayımlandığı bir başka dergi de Moskova'daki Lazaryan Doğu Dilleri Enstitüsü'nün resmî yayını olan ve enstitünün Ermeni edebiyatı ve tarihi hocası *Mıgırdiç Emin*'in anısına yayımlanan Eminyan Azkakragan Joğovadzu [Emin Anısına Adanmış Etnografya Derlemesi, 1901-1913] idi. Yayın hayatı boyunca Moskova, Gümrü, Vağarşabad ve Tiflis'te çıkan derginin amacı, o dönem Ermeniler arasında oldukça yaygınlaşan derlemecilik faaliyetlerini teşvik etmekti. Örneğin bu derginin dört sayısında derlemeci Trabzonlu derlemeci Sarkis Hayguni (Sarkis Ghazaryan, 1838-1908) ve kızı Arşaguhi Hayguni'nin Osmanlı ve Rus Ermenilerinden derledikleri sözlü edebiyat ve halk şarkısı örnekleri basılmıştır. Rusya Ermenilerinin etnografik hareketinin siyasi bağlamına dair detaylı bir tartışma için bknz: Lisa Khachaturian, *Cultivating Nationhood in Imperial Russia: The Periodical Press and the Formation of a Modern Armenian Identity* (Transaction Publishers, 2009).

1 Bknz: Karekin Srvantzdyants, *Krots U Prots* [Yazılı ve Sözlü] (Bolis: Pishtofyan Yeghparts, 1910 [1874]): 3-4; *Manana,* 27.

2 Ermeni kadın hareketinin tarihi için bknz: *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Beş Ermeni Feminist Yazar (1862-1933)*, ed. Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006); Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing 1880-1922* (Gomidas Institute, 2009); Lerna Ekmekçioğlu, "Ardemis: An Armenian Women's Journal Published in Egypt, 1902-1904," *Journal of Armenian Studies* 8, 1 (2004): 11-28; Maral Aktokmakyan, "Comparative Study of Charlotte Brontë's Jane Eyre and Srpuhi Dussap's Mayda," *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri* 1-2 (2010): 330-339; Melissa Bilal, "Pavagan *E* (Yeter!): Zabel Yesayan'ın Barış Çağrısını Duyabilmek," *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklasımlar* 7 (2010): 47-67.

na dayanan bu etnografilerin, Ermeni köyüne ve köylü kadına dair romantik ve gerçekçi imgelerin yanyana durduğu ve birbirine konuştuğu metinler olduğu görülür. Bu metinler anavatan üzerinde tahayyül edilen Ermeni modernitesinin temel meselelerine dair semptomatik bir okumayı mümkün kılarken, aynı zamanda bu sorulara ne gibi cevaplar üretilmiş olduğunu anlamamıza da yardımcı olurlar.

Ondokuzuncu yüzyıl sonu yirminci yüzyıl başı Ermeni müzik etnografisinde, Kafkas ve Osmanlı köylerinde değişmekte olan ekonomik ilişkilerin kadınların müzikal üretimlerini nasıl şekillendirdiğine dair çok fazla bilgi verilmemiş, tarlalarda ve fabrikalarda çalışan işçi kadınların şarkılarına nadiren yer verilmiştir. Dönemin etnograflarına göre, köylerinden dışarı çıkmayan köylü kadınlardan, özellikle de annelerinin dizinin dibinden ayrılmamış olan genç kızlardan derlenecek şarkılar, özgünlüklerini en çok korumuş halk müziği örnekleriydiler.[1] Bu varsayımın bir uzantısı da kadınların ailelerinden devraldıkları müzikal repertuvarı olduğu gibi çocuklarına aktaran taşıyıcılar olduklarıydı. Ancak Aharonyan örneğinde de görüldüğü gibi, birçok etnograf ve yazar da taşrada kadınların kendilerini köleleştiren ataerkiye başkaldırılarını dile getirdikleri şarkılardan kısmen gerçekçi kısmen romantik bir hayranlıkla söz etmiştir.

Etnografik yazının sayfalarında sıkça rastladığımız köylü kadın, boyunduruk altında yaşamaya mahkûm edilmiş bir halkın en ezilmiş bireyidir. Onun bedeni Ermeni halkının madunluğunun simgesi, şarkısı da isyanının sesidir. Çünkü Ermeni köylü kadın, yiğit kavgacıların anası, bir elinde silahı bir elinde bebeği, dağda direnen bir özgürlük savaşçısı olduğunu da ispatlamıştır. Dolayısıyla, haklarından mahrum, sosyal ve ekonomik olarak tahakküm altında olan kadın, aslında milletin biyolojik ve kültürel yeniden üretimini sağlayan en temel unsur, güçlü, çalışkan, toprağın ve halkın bilgisini taşıyan, evin direği, annesi, büyükannesidir. O halde, onun ezilmişliğinin en temel sebebi Ermeni halkının maruz kaldığı sömürü ve geri kalmışlıktır. Dolayısıyla, kadınların ürettikleri ninni ve ağıtlar, Ermeni köylüsünün adalet feryadıdır.

Ermeni aydın kesimin, özellikle de erkeklerin, Ermeni kadının "ninnisini" [*oror/ororotsayin yerk*] keşfetme, halk şarkısı [*joğovırtagan yerk*] denen bütünün içinde, ev içi emek şarkıları kategorisinin altında bir müzikal tür olarak tanımlama ve ona, bir halkın en samimi duygularını aktarma, tarihinin kaydını tutma ve adaletsizliğe karşı başkaldırısını dile getirme işlevini atfetme süreci bu tarihsel, siyasi, duygusal ve metinsel arka planda gerçekleşmiştir.

1 Örnek için bkz. Gomidas Vartabed, "Mi Trutsig Agnarg Hay Joğovırtagan Yerajışdutyan Vra [Ermeni Halk Müziği Üzerine Genel Bir Bakış]" *Gomidas Vartabed: Usumnasirutyunner yev Hotvadzner [Gomidas Vartabed: İncelemeler ve Makaleler]* cilt 1 içinde, Kurken Kasbaryan ve Marine Muşeğyan ed. (Yerevan: Sarkis Khaçents, 2005): 219-320.

Köyden Sahneye

Ondokuzuncu yüzyıl sonu, yirminci yüzyıl başında, birçok Ermeni besteci, derlenen halk şarkıları repertuvarından alınmış ezgileri sahne icrası için düzenlemiştir. Halk şarkısı üslubunda yeni eserler de yazılmıştır. Krikor Mirzayan Süni'nin (1876-1939) "Nenni Bala"sı, Nigol Kalanteryan'ın (1881-1944) "Oror"u, Parseğ Ganaçyan'ın (1885-1967) "Oror/Kun Yeğir Balas"ı ve Romanos Melikyan'ın (1883-1935) "Oror"u en çok bilinenler arasındadır. Ninnileri anonimleştiren, tüm Ermeni milletine maleden ve farklı müzikal ve dilsel öğeleri Ermeni millî müzikal üslubu tanımı içinde yeniden düzenleyen bu repertuvar, kentlerde, sahne ile hane arasında dinamik bir ilişki kurmuş olması açısından oldukça önemlidir. Son yüzyıl içinde Ermeni müziği konser repertuvarının vazgeçilmez parçaları haline gelmiş olan bu şarkılar, sahnede modern Ermeni kadınlığının temsiline aracılık ederken bir yandan da Ermeni halkının veya cemaatinin bir aile olarak hissedilmesinin duyusal malzemesini oluşturmuşlardır. Bu repertuvar, sıklıkla yeniden yorumlanarak ninni bağlamına da geri taşınmış, bu şekilde millî repertuvar Ermeni hanesinin özelinin bir parçası haline gelmiştir.

Müzikolog, müzisyen ve eğitmen Gomidas Vartabed (Rahip, 1869-1935), etnograf Hovsep Canigyan'ın *Hnutyunk Agna* [Eğin'in Kadim Zenginlikleri, Tiflis, 1895] derlemesine ek olarak tasarlanan *Şar Agna Joğovırtagan Yerkeri* [Ermeni Halk Şarkıları Serisi] defteri için Ermeni notalarıyla (Hampartzum) bir dizi transkripsiyon yapmıştır. Bunlar arasında ninni varyantları da bulunmaktadır. Daha sonra bu varyantlardan ilk ikisini piyano ve solo ses için düzenleyecektir. Bugün sıklıkla icra edilen ve birçok kereler kaydedilmiş olan "Agna Oror"un [Eğin Ninnisi] Gomidas'ın 1906 Aralık'ında Paris'te vermiş olduğu konserin programında yer aldığını biliyoruz.[1] Yayımlanmış haline "Paris 1907" notu düşülmüştür.[2]

Gomidas Vartabed, bu çoksesli ninniyi yazarken, tematik çıkış noktası olarak aldığı transkripsiyonlardaki ezgileri birebir takip etmemiş, ancak sözlerini kullandığı iki varyantın makamlarına göndermelerde bulunmuş, ezgiselliği ön planda tutan bir solo yazmıştır. Eklediği piyano eşliğini de bir dem tutma, mırıldanma, beşik sallama, yani ninni söyleme ortamının sessel bir canlandırması olarak duymak mümkün. Daha çok ezgiyi destekleme işlevi gören bu eşlik, Gomidas Vartabed'in kilise müziğinin de kökenini oluşturduğuna inandığı halk şarkısına atfettiği kadimliğe veya ninnilerin "kutsallığına" bir referans olarak da değerlendirilebilir.

1 Bkz. Kurken Kasbaryan, *Gomidas Vartabed* (Yerevan: Sarkis Khaçents, 2009): 141, 99, 80.

2 "Oror (Agna) [Eğin Ninnisi)]," *Hay Joğovırtagan Yerajışdutyun, Nor* Şark *Dedr P: Çors Joğovırtagan Yerker* [Ermeni Halk Müziği: Yeni Dizi Defter 2: Dört Halk Şarkısı] içinde, çev. Arşag Çobanyan, Paris: Gomidasyan Hantznakhump, 1925.

Beşikten Dağlara

Feminist yazar ve aktivist Zabel Yesayan (1878-1942/3?), İstanbul'da geçirdiği çocukluk ve ilkgençlik yıllarını anlattığı *Silihdari Bardeznerı* [Silihdar Bahçeleri] eserinde, teyzesi Yuğaper'in onu "Aniyi Voğpı [Ani'nin Ağıdı]" şarkısını söyleyerek uyuttuğunu hatırlar: *Ani kağak nısder gula, çıga ısoğ mi la mi la* [Ani şehri oturmuş ağlar, yok bir ağlama diyeni].[1] Pakraduni krallığının başkenti olan Ani'nin (Kars) onbirinci yüzyılda Selçuklulara düşüşüne gönderme yapan şiir, Aleksantr Araradyan tarafından bir diyalog olarak kurgulanmıştır. Ani şehri, kaybettiği çocuklarının ve çalınan güzelliğinin arkasından ağlayan bir kadındır, bir Ermeni erkek çocuk, halkını yeniden bir araya getireceğine ve onu görkemli günlerine geri döndüreceğine söz verir.[2]

Genç bir kadın ve/veya anne olarak Ermenistan ve onun coğrafi yerleri (Van Denizi [*Vanadzov*], Aras Nehri [*Araks*], vs.), ondokuzuncu yüzyıl Ermeni edebiyatında güçlü bir imge olarak karşımıza çıkar. Dönemin yurtsever şiir kitaplarının kapak desenlerinde de Ermenistan, yıkıntılar arasında oturmuş, kurtarılmayı bekleyen bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Yesayan'ın teyzesi gibi, birçokları bu şiirlerin ezgilendirilmiş hallerini çocuklarına ninni olarak söylediler.

Ondokuzuncu yüzyılda, Ermeni dünyasında oldukça zengin bir *azkayin yerker* [millî şarkılar, Ermenice sözlü popüler şarkılar, yurtsever, devrimci şarkılar, romanslar] repertuvarı oluşmaya başladı. Yüzyılın başında bu şarkılar çoğunlukla Ermenistan'ı, Ermeni halkını, dilini ve tarihini öven bestelenmiş yurtsever şiirlerken, daha sonra bunlara, adaletsizliğe karşı mücadeleyle ilgili, tarihsel siyasi olayları anlatan, Zeytun, Sasun, Van ve Erzurum direnişlerinin liderlerinin kahramanlıklarını öven, *fedayi*lerin isimlerini anıtsallaştıran, Mıgırdiç Khrimyan "Hayrig"i anan, sömürüye karşı birleşik bir cephe için sosyalist fikirleri mobilize eden devrimci şarkılar ile, yakılmış yıkılmış şehirler ve onların katledilmiş halkları için söylenmiş ağıtlar eklendi. Bu şarkılar klasik ya da modern Ermenice, yerel Ermenice lehçelerde, Kürtçe veya Türkçe söylenebiliyordu; çok çeşitli şiirsel üsluplar ve müzikal tavırlar yaratılabiliyordu. Özellikle yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Ermenileri arasında oldukça popülerleşen bu şarkılar arasında "ninni" başlığı taşıyan bestelenmiş eserler de vardı.

Bu ninni şarkıları, dönemin ünlü (genellikle erkek) şairleri tarafından yazılmış şiirlerin bestelenmesi veya halk tarafından var olan ezgiler üzerine seslendirilmesi ile ortaya çıkıyordu. Şarkı sözleri, ya doğrudan köylülerden derlenmiş ninni örnekleriydi, ya bu ninnilerin

1 Zabel Yesayan, "Silihdari Bardeznerı [Silihdar Bahçeleri]," *Yerger* [Eserleri] içinde (Antelias: Dıbaran Giligio Gatoğigosutyan, 1987): 213-214.

2 Şiirin tamamı için bknz: "Voğp Ani Kağakin [Ani Şehrinin Ağıdı]," *Nor Yerkaran Azkayin* [Yeni Millî Şarkı Kitabı], ed. Haygag H. Eginyan (Dıbakrutyun H. Eginyan: New York, 1892): 49-52.

temalarını kullanarak, halk edebiyatı üslubunu taklit ederek oluşturulmuş eserlerdi, veya siyasi içerikli destansı metinlerdi. İşte bu son kategoriye giren şiirlerin ana teması uyanıştı.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Ermeni edebiyatının ünlü kalemleri, yazdıkları roman ve şiirlerde, Ermeni halkının yüzyıllardır iktidar ve iktidarla işbirliği halindeki sınıflar tarafından uyutulduğu fikrini ninni metaforu üzerinden anlattılar. Örneğin Raffi (Hagop Melik-Hagopyan, 1835-1888), 1883'te Tiflis'te yayımlanan *Gaydzer* [Kıvılcımlar] romanında, Hıristiyan inancına bağlı Ermeni kadının ninnilerinin çocukları itaatkâr olmaya davet ettiğini, oysa Ezidi/Kürt[1] kadının ninnilerinde oğluna cesur bir savaşçı olmayı ve adaleti sağlamak için intikam almayı öğütlediğini yazar.[2] Raffi'nin bu romanda Ezidi anneye atfederek yazmış olduğu Ermenice ninni oldukça popülerleşecek, yazdığı diğer ninnilerle birlikte birçok Ermeni şarkı kitabında yer alacaktı.[3] Bir başka yazarın, Rafael Badganyan'ın (1830-1892) yazmış olduğu ninniler arasında "Orork Hayasdani [Ermenistan'a Ninniler]" şiiri, devrimci ninni literatürünün oluşum sürecine dair ipuçları verir. Bu şiirde Badganyan, Ermenileri tarihteki kahramanlıklarıyla yetinmeye; kutsal dilleri, Nuh soyundan gelen halkları ve cennet vatanlarıyla gurur duymaya ikna eden millî söylemi ve öteki dünyada cennetler vaat ederek uzlaşmacı olmayı vaaz eden rahipleri nükteli bir dille eleştirir.[4] Badganyan gibi birçok şair, yazdıkları ninniler aracılığıyla, dönemin siyasi olaylarına dair yorumlarını dile getirmişlerdir. 1897'de Paris'te yayımladığı "Oror Mayr Hayasdanin [Ermenistan Ana'ya Ninni]" şiirinde İstanbullu gazeteci ve yazar Arşag Çobanyan (1872-1954), Ermenistan'ı bir zamanlar güzel, mutlu, güçlü ve özgür bir kadınken, yaşadığı acılar sonucu yaralanmış, yıkıntılar içinde ümitsizce bir başına bekleyen bir anne olarak tasvir eder. Osmanlı hükümetinin, İngiltere'nin ve Rusya'nın boşa çıkmış reform vaatlerine göndermelerde bulunur. "Dünya" Ermenistan'ın acılarına ve Ermeni halkının mücadelesine duyarsız kalmıştır; onun başını yerden kaldıracak, gözyaşlarını silecek olan kendi çocuklarıdır.[5]

Beşiğin özgürlüğü kısıtlayan bir yer olduğu temasını işleyen erken bir örnek, devrimci yazar Mikael Nalpantyants'ın 1859'da Moskova'da *Hüsisapayl* [Kuzey Yıldızı]dergisinde yayımladığı "Yerk Azadutyan [Özgürlük Şarkısı]" şiiridir:

1 Roman boyunca "Kürt" ve "Yezidi" (Ezidi) aynı anlamda kullanılmıştır.

2 Raffi, *Gaydzer,* c.1 (Vienna: Mkhitaryan Dbaran, 1904): 432-433.

3 Age, 432.

4 Rafayel Badganyan, "Orork Hayasdani [Ermenistan'a Ninniler]," *Hayrenik Yerkaran [Hayrenik Şarkı Kitabı]* (Boston: Hayrenik Dıbaran, 1908): 107.

5 Arşag Çobanyan, *Hayreni Knar [Ermeni Liri]* (Paris: G.H. Nerses, 1925): 15-19.

YERK AZADUTYAN

Azad Asdvadzn ayn orits
Yerp hacetsav şunç pıçel
İm hoğanüt şinvadzkin
Gentanutyun barkevel
Yes anparpar mi manug
Yergu tzerkıs barzetsi
Yev im anzor teverov
Azadutyun krgetsi

Minç kişerı anhankisd
Ororotsum gabgabadz
Lalis ei antatar
Morıs kunı khankaradz
Khıntrum ei nranits
Pazugnerıs artzagel
Yes ayn orits ukhdetsi
Azadutyunı sirel

Totov lezuis minç gaberı
Artzagvetsan, patsvetsan
Minç dzınoğkıs im tzaynits
Khıntatsin u pergretsan
Nakhgin khoskın vor asatsi
Çer hayr gam mayr gam ayl inç
"Azadutyun" turs tırav
İm mangagan peranits

"Azadutyun" intz gırgnets
Cagadakirı verevits
"Azadutyan tu zinvor
Gamis kırvil ays orits?
Voh, pışod e canabarhıt
Kez şad portzank gı sbase
Azadutyun siroğin
Ays aşkharhı neğ e"

Azadutyun koçetsi
Toğ voroda im kılkhin
Paylag, gaydzag, hur, yergat
Toğ tav tıne tışnamin
Yes minç i mah, gakhağan
Minçev anark mahu sün
Bidi koram, bid' gırgnem
Antatar, Azadutyun!

ÖZGÜRLÜK ŞARKISI

Hür Tanrı'nın bana nefes üfleyip
Topraktan bedenime can bahşettiği
O günden beri
Henüz sözcükleri olmayan bir bebekken
İki elimi iki yana açtım
ve güçsüz kollarımla
Özgürlüğü kucakladım

Gece boyu rahatsız
Beşiğin içinde elim kolum bağlı
Sürekli ağlıyordum
Ve uykusuz bıraktığım annemden
Kollarımı çözmesini istiyordum
İşte ben o günden ahdettim
Özgürlüğü sevmeye

Tutulmuş dilimin
Bağları çözüldüğünde
Ana babam sesimi duyup
Sevindiğinde
"Baba" "ana" ya da başka bir şey değil
Yine "özgürlük" oldu
Çocuk ağzımdan dökülen
"Özgürlük" diye tekrarladı
Yazgı yukarıdan
"Bu günden özgürlük savaşçısı mı olmak istiyorsun?
Seni dikenli bir yol ve
Binbir bela bekliyor
Özgürlük sevdalısına
Bu dünya dardır"

Özgürlük! diye bağırdım
İsterse başımda gürüldesin
Yıldırım, şimşek, ateş, demir
İsterse hileler etsin düşman
Ben adi bir ölüme, darağacına kadar
Yılmadan adını
Haykıracağım özgürlük![*]

* Mikael Nalpantyants, "Yerk Azadutyan [Özgürlük Şarkısı]," Knar Haygagan [*Ermeni Liri*] (İstanbul: H.K. Palakaşyan, 1919): 3-4 (Özgürlük Şarkısı'nın çevirisi bana aittir, M.B).

Bu şiir, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından yirminci yüzyılın başlarına kadar yayımlanan hemen her Ermenice şarkı kitabının açılış şarkısıdır. Nalpantyants bu şiiri yazdıktan bir sene sonra, Osmanlı başkentini ziyaret edecektir.[1] Yarım yüzyıl kadar sonra ise, şiiri, Pera'da, halk arasında "hürriyet" olarak anılan İkinci Meşrutiyet'in ilanını kutlayan bir kalabalık önünde genç bir Türk kadın tarafından okunacaktır.[2]

Ermeni köylüsünü köleleştiren [*kerutyun/ısdırgutyun*] ekonomik ve siyasi sömürüye şiirsel, müzikal ve siyasi bir müdahale; uyanışa ve başkaldırıya bir çağrı olarak kurgulanan devrimci ninni literatürü, kanımca yukarıda özetlemeye çalıştığım etnografik yazınla organik ilişki içinde oluşan millî uyanış edebiyatı ve müzik repertuvarının tanımlayıcı türünü oluşturdu. Edebiyatçılar, şiirsel bir fikir olarak beşiği ve beşiğin şarkısını, eğitimden ve ekonomik gelişimden geri bırakılmış Ermeni köylüsünün "karanlıklara boğulmuş," yani "uyutulmuş" halini anlatmak için kullandılar. Aynı zamanda, cinsiyet ve cinsellik siyaseti ile şekillenmiş bu modernist söylem içinde ninniye, kadınların milletle kurdukları ilişkiyi düzenleme işlevi atfettiler. Birçok erkek aydın, kadınlara seslenerek, çocuklarını yurtsever içerikli ninnilerle uyutmalarını öğütledi.[3]

Ondokuzuncu yüzyıl sonu yirminci yüzyıl başında, özellikle de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra[4] basılmış olan herhangi bir Ermeni şarkı kitabında, annenin oğluna "uyan" diye seslendiği, zulme ve sömürüye karşı direnmesini öğütlediği onlarca ninniye rastlamak mümkün. 1915-1922 Soykırımı'ndan sağ kurtulup Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından Türkiye topraklarında yaşamaya devam eden Ermeniler, on yıllar boyunca, yurtsever/dev-

1 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1963): 59.

2 *Amenun Daretsuytsı [Herkesin Yıllığı]* (1914): 22.

3 M.M. Miansaryants *Knar Haygagan [Ermeni Liri]* (St. Petersburg, 1868): 125-126. Nalpantyants'ın annelere çocuklarına anadillerini öğretmeleri ve millet bilinci aşılamaları yönündeki öğütleri için bknz: Ronald Grigor Suny, "Eastern Armenians Under Tsarist Rule," Richard Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times v. II: Foreign Domination to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, ed. Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin's Press, 2004): 120.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saklanan bir dizi belge, İstibdat döneminde, Ermeni devrimci şarkılarının "muzır şarkılar ve marşlar" olarak değerlendirilip yasaklanmış olduklarını göstermektedir. Ankara, Trabzon, Van, Tokat, Sivas, Muş ve Edirne gibi birçok yerde, bu şarkıları söyleyenler; okulda, kilisede, evde başkalarına öğretenler; şarkı kitapları basanlar ve bunları evlerinde bulunduranlar tutuklanmıştır. Örnekler için bnz: BOA MF.MKT.: Dosya No: 114, Gömlek No: 73, 15/R/1307 [1889]; BOA DH.MKT.: Dosya No: 2023, Gömlek No: 42, 01/Ca/1310 [1892]; BOA Y..A…HUS.: Dosya No: 310, Gömlek No: 6, 01/R/1312 [1894]; BOA Y..A..H.: Dosya No: 96, Gömlek No: 111, 29/Za/1311 [1894]; BOA Y..PRK.AZN.: Dosya No: 14, Gömlek No: 18, 30/Ca/1313 [1895]; BOA DH.TMIK.M.: Dosya No: 9, Gömlek No: 67, 29/M/1314 [1896]; BOA DH.TMIK.M.: Dosya No: 15, Gömlek No: 5, 11/R/1314 [1896]; BOA DH.MKT.: Dosya No: 135, Gömlek No: 18, 19/C/1320 [1902].

rimci şarkı repertuvarı ile birlikte bu ninnileri de ya tamamen bastırdılar, ya sansürleyerek söylediler, ya da sadece aile içinde aktardılar.[1]

Bugün İstanbul Ermenileri arasında hâlâ hatırlanmakta olan ninnilerden birinin sözleri, yukarıda bahsettiğim Avedis Aharonyan'a ait. Bugün soykırım hafızasıyla ilişkilendirilen "Nazei Ororı [Naze'nin Ninnisi]," büyük ihtimalle 1895-1897 Abdülhamid katliamlarının ardından yazılmıştır. [2]

Aharonyan, Meşrutiyet sonrasında birkaç kez geldiği, konuşmalar yaparak halka seslendiği Osmanlı başkentinde yakından tanınan ve okunan bir isimdi.[3] Daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti hükümeti adına Batum ve Sevr antlaşmalarını imzalayacak olan bu ismin kaleminden çıkan "Nazei Ororı," Türkiye'de yazılı basında son kez 1931 yılında yer aldı.[4] Yayımlandığı *Hay Gin* [Ermeni Kadın] dergisi ise, Ocak 1933'te kapandı/kapatıldı.[5]

Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiyeli Ermeni kadınlar, erkeklerin yazmış oldukları ninni şiirleri ve besteleriyle dinamik bir ilişki kurdular.[6] İstanbul'da Gomidas Vartabed, Parseğ Ganaçyan, Vartan Sarksyan gibi bestecilerin ninnileri (belirli sansür mekanizmalarına tabi tutularak) genellikle korolar ve kadın solistler tarafından seslendirildi. Kadınlar okulda ve koroda, ya da ailelerinden öğrendikleri bu ninnileri, kimi zaman müzikal ve metinsel öğelerini yeniden yorumlayarak çocuklarına söylediler; onlara yeni hikâyeler atfettiler, yeni anlamlar kattılar. Cumhuriyet döneminin iki önemli kadın bestecisi Koharig Ğazarosyan (1907-1967) ve Sirvart Karamanuk (1912-2008) da ninni türünde besteler verdiler. Ğazarosyan'ın iki keman, viyola ve viyolonsel için eseri, basit ezgisel kontür, tekrarlanan motifler, üst üste oturan düzenli ritim, farklı partiler arasında ezgisel süreklilik vs. gibi öğeler taşır ve Avrupa sanat müziği repertuvarındaki *berceuse* [ninni] türüne ait olduğu söylenebilir.[7] Karamanuk'unki ise hocası şair, yazar, eğitimci, kadın hakları savunucusu Zabel Asadur'un

1 Detaylı tartışma için bknz: Melissa Bilal, *"Thou need'st not weep, for I have wept full sore:" An affective genealogy of the Armenian lullaby in Turkey,* yayımlanmamış doktora tezi (Univesity of Chicago, 2013).

2 *Hayrenik Yerkaran*, 18.

3 *Kratsutsag Zartaryan Kradan [Zartaryan Kitabevi Kataloğu]* (İstabul: Dıbakrutyun O. Arzuman, 1909): 40-51; *Amenun Daretsuytsı* (1911): 237-238; *Hopelyan Avedis Aharonyani Karasnamya Kragan Kordzuneutyan 1890-1930* (Hradaragutyun Amerigayi Getronagan Hantznakhumpi, 1930).

4 Avedis Aharonyan, "Nazei Ororı [Naze'nin Ninnisi]," *Hay Gin [Ermeni Kadın]*, yıl 12, sayı 1 (1931): 4248.

5 *Hay Gin*'in yayınına son verilmesine dair detaylı tartışma için bknz: Lerna Ekmekçioğlu, *"Improvising Turkishness: Being Armenian in Post-Ottoman Istanbul, 1918-1933,"* yayımlanmamış doktora tezi (New York University, 2010): 265-268.

6 Cumhuriyet öncesinde Ermeni aydın kadınların bu repertuvarla kurdukları ilişkiye dair bir okuma için bknz: Bilal, *"Thou need'st not weep, for I have wept full sore:" An affective genealogy of the Armenian lullaby in Turkey.*

7 Koharig Ğazarosyan, *Works for String Quartet*, ed. Haig Avakian (Cairo: AGBU, 2005): 21-23.

NAZEİ ORORI

Knir, im palig, oror iş ara
Tu lats mi linir! Yes şad yem latsel

Guyr grungnerı suk u şivanov,
Mer sev yergınkum yegan ants gatsan.
Akh! Mer lernerum nırank guratsan,
Tu lats mi linir! Yes şad yem latsel.

Hoğmn e hedzedzum sev andarnerum
Ander mereli sukn e an, Palig!
Ander u antağ merelnerı şad
Tu lats mi linir! Yes şad yem latsel.

Garavann antsav, partsadz artsunkov,
Sev andarnerum dzunk çokets mınats
Ayn mer aşkharhi tardn u zulumn e
Tu lats mi linir! Yes şad yem latser.

Ulunk yem şarel gabel orotskit,
Çar açkeri tem mer çar tuşmani
Knir u acir, şud ara Palig!
Tu lats mi linir! Yes şad yem latsel.

Talug şırtunkit im gatı sarets,
Kidem ayn tarn e, çes uzum Palig,
Akh! Vışdis tuynn e kamvel nra meç,
Tu lats mi linir! Yes şad yem latsel.

Gatis hed megdeğ sev vişds dzıdzir,
Hokut meç toğ na sev vrej tarna,
Dzılir, poy kaşir, poyit yes ğurban,
Yev lats mi liner! Yes şad yem latser.

NAZE'NİN NİNNİSİ

Uyu yavrum, ninni
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.

Kör turnalar yas ve ağıtla,
Kara gökyüzümüzden gelip geçtiler.
Ah! Onlar bizim dağlarımızda kör oldular
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.

Karanlık ormanlarda rüzgârlar uğulduyor,
O, sahipsiz ölülerin yasıdır, yavrum!
Sahipsiz ve mezarsız onca ölü
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.

Kervan geçti, gözyaşlarıyla yüklü,
Karanlık ormanlarda diz çöküp kala kaldı.
O bizim dünyamızın derdi ve zulmüdür
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.

Beşiğine boncuklar dizmişim,
Kötü düşmanımızın kem gözlerine karşı.
Uyu ve büyü, çabuk ol, yavrum!
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.

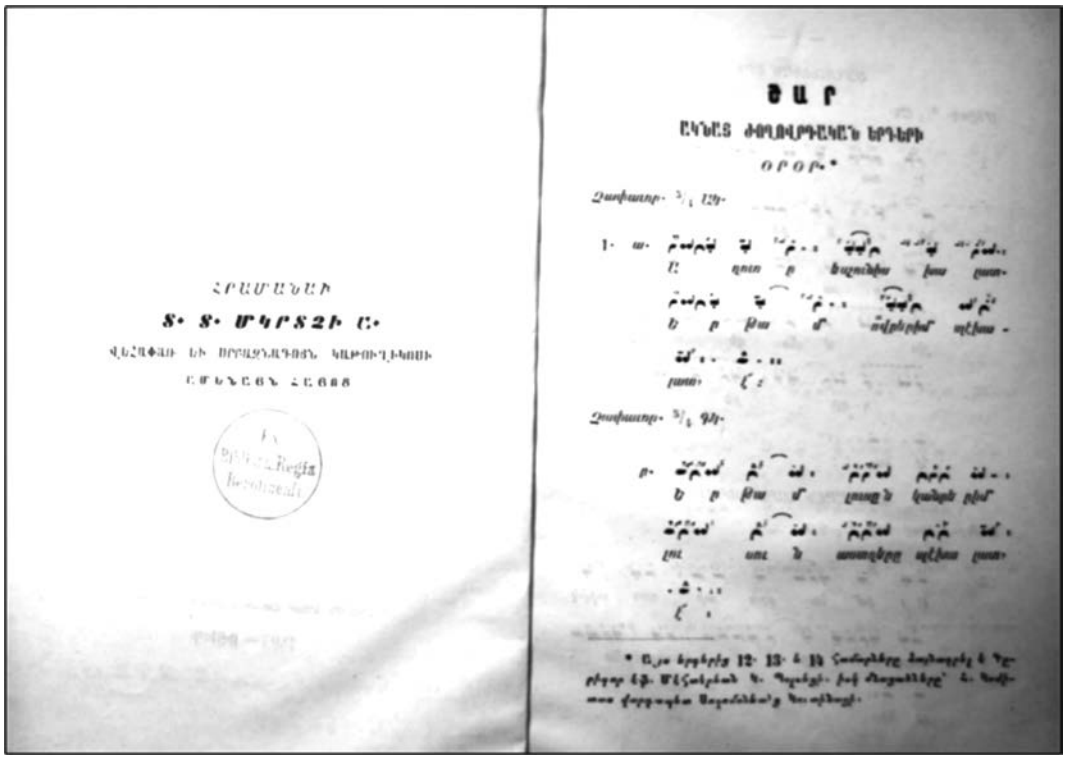
Solgun dudaklarında sütüm donuverdi,
Biliyorum sütüm acı ve sen
/istemiyorsun yavrum,
Ah! Kederimin zehri sızdı çünkü ona…
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.

Sütümle birlikte kara matemimi de em,
Ve o içinde kara intikam olsun,
Filizlen, boy at, boyuna kurban,
Sen sakın ağlama! Ben zaten çok ağladım.[*]

* Çeviri: Melissa Bilal.

(Sibil -1863-1934) şiiri üzerine bestelediği modern bir şarkıdır.[1] Bu eser, 3 Mayıs 1964'te, Esayan Okulu'ndan Yetişenler Derneği'nde gerçekleştirilen Sibil'i anma etkinliğinde tenor Kevork Boyacıyan tarafından seslendirildi. Son yirmi yıl içinde, Türkiye dışından gelen Ermeni müzisyenler ve müzik albümleri aracılığıyla, İstanbul'da söylenmekte olan bestelenmiş Ermenice ninni repertuvarına yeni şarkılar eklendi. Bu yazının konusunun dışında kalan ancak son derece önemli olan bir başka repertuvar ise aile içinde yaratılmış veya memleketten getirilerek kuşaktan kuşağa aktarılmış olan ninniler. Bunlar, bugün birçok Ermeni için birer aile yadigârı, geçmişle maddi bir bağ niteliğinde.
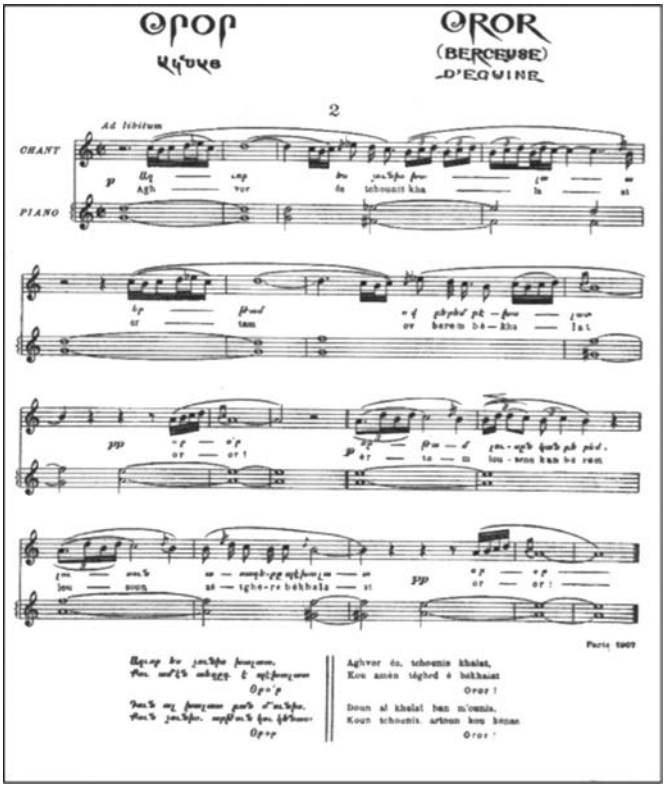
Diğer yandan, Ermeni kadınlar, ninni yaratmaya, bu ninnilerde umutlarını ve hayallerini, acılarını ve öfkelerini, aile hikâyelerini ve soykırımda kaybettiklerinin anısını dillendirmeye devam ediyorlar…

Şar Agna Joğovırtagan Yerkeri içinde ninni varyantları (Kaynak: Staatsbibliothek zu Berlin)

1 *Sirvart Karamanuk: Memories of Love* (Yeghishe Charents Armenian State Museum of Literature and Art, 2005).

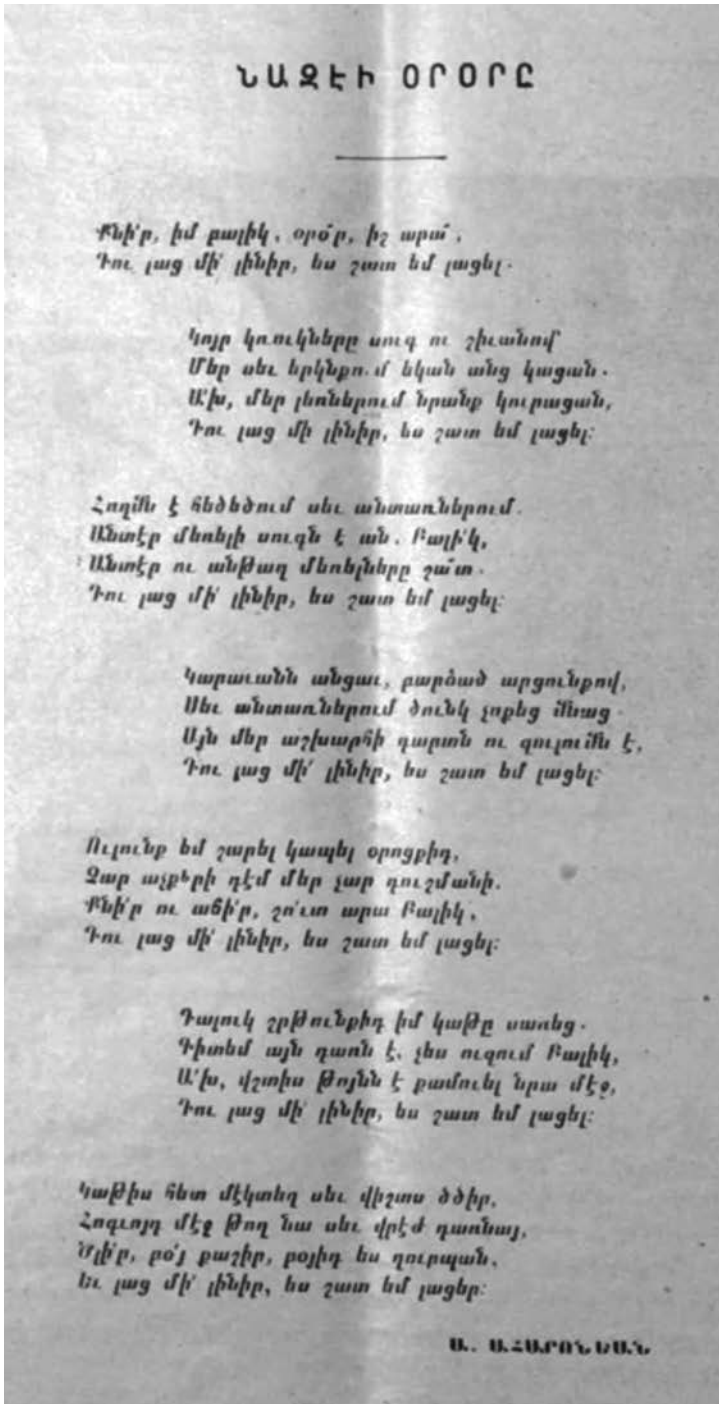

Gomidas Vartabed, Çors Joğovırtagan Yerker (1925)
Kapak ve "Oror Agna [Eğin Ninnisi]" (Kaynak: Melissa Bilal arşivi)

Gomidas Vartabed'in yakın dostu soprano Markarid Papayan'ın (Babayan) Eğin ninnisi icrası kaydı. (Pathé 1045 1930) (Kaynak: Bibliothèque Nationale de France)

ՆԱԶԷԻ ՕՐՕՐԸ

Քնի՛ր, իմ բալիկ, օրո՛ր, իշ արա՛,
Դու լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացել։

Կոյր կռուկները սուգ ու շիւանով
Մեր սեւ երկնքում նկան անց կացան։
Ա՛խ, մեր լեռներում նրանք կուրացան,
Դու լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացել։

Հոգին է հեծեծում սեւ անտառներում.
Անտէր մեռելի սուգն է ան. Բալի՛կ,
Անտէր ու անթաղ մեռելները շա՛տ.
Դու լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացել։

Կարաւանն անցաւ, բարձած արցունքով,
Սեւ անտառներում ծունկ չոքեց ետևց
Այն մեր աշխարհի գարուն ու գուլումն է,
Դու լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացել։

Ուզում եմ շարել կապել օրոցքիդ,
Զար այքերի դէմ մեր չար դուշմանի.
Քնի՛ր ու աճի՛ր, շո՛ւտ արա Բալիկ,
Դու լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացել։

Դալուկ շրթունքիդ իմ կաթը սառեց.
Դիտեմ այն դառն է, չես ուզում Բալիկ,
Ա՛խ, վշտիս քոյնն է քամուել նրա մէջ,
Դու լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացել։

Կաթիս հետ մէկտեղ սեւ վիշտս ծծիր,
Հոգւոյդ մէջ քող նա սեւ վրէժ դառնայ,
Ոլի՛ր, բո՛յ քաշիր, բոլիդ ես դուրսպան,
Եւ լաց մի՛ լինիր, ես շատ եմ լացեր։

Ա. ՀԱՐՈՆԵԱՆ

Avedis Aharonyan'ın "Nazei Ororı" şiiri
Hay Gin 1 Ocak 1931 (Ninni özel sayısı)
(Kaynak: Ermenistan Ulusal Kütüphanesi)

Şuşan Boşnagyan'ın ninni özel sayısı için çizdiği Arti Ororotsı [Modern Beşik]
Hay Gin 1 Ocak 1931

Ermenice Basın Yayın Tarihi ve Süreli Yayınları*

Zakarya Mildanoğlu**

Ermenice dil uzmanları, uzun yıllar süren araştırma ve tartışmalardan sonra Ermenicenin Hint-Avrupa dil ailesinin bağımsız bir üyesi olduğu konusunda görüş birliğine vardılar. Ermeniler, tarihte 'Ermenistan Platosu' olarak adlandırılan Yukarı Fırat ve Aras Havzası'nı ilk anayurtları olarak bildiler. Ermenicenin de bu bölgelerde yeşerip boy verdiği, ortak bir görüştür. MÖ 5. yüzyıldan itibaren Van, Urmiye ve Sevan Gölü çevresinde bu dilin varlığına ait, çok sayıda kayıt bulunmuştur. Hemen belirtelim ki, bu kayıtlar bildiğimiz Ermeni harfleriyle yazılmış kayıtlar değildir; bugün 'çivi yazısı' olarak da adlandırdığımız, taşlara resmedilmiş, yerel Ermeni dilinde olduğu gibi başka dillerle de yapılmış kayıtlardır.

Hıristiyanlık, 301 yılında Ermenilerin resmî dini haline geldi. Ancak, Hıristiyanlığın kabulü ile birlikte Ermeni milletinin bazı sorunları da su yüzüne çıktı. Bu döneme kadar Ermeniler kendilerine ait yazılı dile sahip değildir.

Ermeni halkı, Kutsal Kitap'a, hiç anlamadıkları Grekçe ve Asurca vasıtasıyla ulaşabiliyordu. Bölgenin hâkimi Persler, kendilerine bağlı topraklarda Hıristiyanlığı iletme aracı olarak sadece Asur dilini ve edebiyatını dayatıyordu. Dini öğrenim, manastırlarda ya da kiliselerde

* Bu makale Zakarya Mildanoğlu'nun, "Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000", Aras Yayıncılık, Tarih-İnceleme-Araştırma Dizisi, İstanbul, 2014 adlı çalışması, "Kaynakça" bölümünde yer alan kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Mimar ve araştırmacı.

Süryanice yapılıyordu. Halk Süryanice bilmediği için bu öğrenimden ne bir şey anlayabiliyor ne de faydalanabiliyordu.

Bu dönemde, Ermeni Kraliyet yönetimi de zor siyasi koşullarla yüz yüzeydi. Kraliyet yönetimi, derebeylerinin itaatsizliğiyle sarsılmıştı. Perslerin darbeleri, Ermenistan topraklarının Sasani İmparatorluğu'na ilhak edilmesi, siyasi bağımsızlığını kaybetmesi ve kültürel bakımdan İranlaşma tehlikesi kapıdaydı.

Tam da bu dönemde, Ermeni kültürü tarihine damgasını vuran bir olay gerçekleşti. 392 yılında, Aziz Mesrob Maşdots, Ermeni alfabesini oluşturmaya girişti. Kral Vramşabuh ve özerk Ermeni Kilisesi'nin yaratıcısı olan Aziz Sahak da konuyla yakından ilgilenip maddi desteklerini sundular. Oluşturulan heyetler ülkeden ülkeye, kütüphaneden kütüphaneye koşarak birçok eski alfabeyi inceledi. Aziz Mesrob, Mezopotamya'ya uzanarak Edessa (Urfa) Süryani Metropoliti ve bir dizi yabancı din adamı ve bilginle görüştü.

Yapılan çalışmalar sonucu 412 yılında 36 harften oluşan Ermeni alfabesi son şeklini aldı. 12. yüzyılda, Kilikya Ermeni Krallığı döneminde 'f' ve 'o'nun da eklenmesiyle, alfabedeki harflerin sayısı 38'e yükseldi. Ermeni alfabesi, bu tarihten sonra hiçbir değişikliğe, iyileştirmeye ihtiyaç duymadan günümüze kadar geldi.

Ermenice soldan sağa yazılır ve fonetiktir; yazıldığı şekilde okunur.

Ermenice El Yazmaları

Ermeni alfabesi, Kitab-ı Mukaddes'in Ermeniceye çevrilmesi ve yazılı hale gelmesiyle ilk ürününü verdi. Maşdots, Sahak ve öğrencileri büyük bir işe girişerek, manastırlarda, okullarda, kiliselerde Ermeni harflerini tanıtmak, çeviriler yapmak için ülkenin dört bir yanına dağıldılar. Öncelikle dini içerikli çeviriler, arkasından da –az sayıda da olsa– tarih yazımına ilişkin çalışmalar ve çeviriler yaptılar. Grek, Pers, İbranice, Süryanice ve Latince pek çok eser Ermeniceye tercüme edildi. Bu girişim, Ermeni tarihinde öylesine önemli bir iz bıraktı ki, bayram olarak ilan edildi. Ermeniler, tarihlerinin bu dönüm noktasını her yıl *Tarkmançats Don* (Çevirmenler Bayramı), Maşdots ve Sahag'ın şahsında tüm çevirmenleri anarlar.

Maşdots alfabesinin bulunması ile matbaanın icadı arasında bin yılı aşkın bir zaman dilimi yer alır. Bu süre Ermeni basın yayın tarihinde el yazmaları dönemi olarak adlandırılır.

Günümüze kadar hayatta kalmayı başaran ve kayıt altına alınan 30 binden fazla Ermeni elyazması bulunmaktadır. Bunların 17 bini *Madenataran*'da (Yerevan'daki Ulusal Kütüphane), 4 bini Venedik Mıkhitaryan Kütüphanesi'nde, bin 200'ü Viyana Mıkhitaryan Kütüphanesi'nde, 4 bini Kudüs Ermeni Patrikliği'nde, bini Lübnan Bzummar Ermeni Katolik Ma-

nastırı'nda, bini Eçmiyadzin Gatoğigosluğu'nda, bini Isfahan ve Yeni Culfa manastırlarında muhafaza edilmektedir.

Ermeni elyazmalarının en eskisi 887 tarihini taşımakta; 989 tarihli ikinci en eski elyazması Eçmiyadzin Gatoğigosluğu'nda; 1204 tarihli üçüncü en eski elyazması ise Madenataran'da yer almaktadır.

Ermenice dilinin *Krapar* ve *Aşkharapar* olmak üzere iki versiyonu vardır.

Krapar, yazı dili veya klasik Ermenice olarak da adlandırılır ve aynı zamanda bilginlerin dili ve kilisenin, dini törenlerin dilidir. Günümüzde dini ayinlerde kullanılmaktadır.

Aşkharapar, dünyevi dil veya modern/çağdaş Ermenice olarak adlandırılır. 14. yüzyıldan itibaren yazılan günlük dil olup, kullanımı 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaştı ve 1840-1870 yılları arasında bir edebiyat dili haline geldi.

Çağdaş Ermenicenin iki lehçesi vardır: *Arevmıdahayeren* (Batı Ermenicesi) İstanbul ve Batı Ermeni Diasporası'nda, *Arevelahayeren* (Doğu Ermenicesi) ise Ermenistan, İran ve Eski Sovyet coğrafyasında konuşulur. Bu lehçeler, dilbilgisi ve imla kuralları açısından farklılaşır, farklı sözcükler ve ifadeler barındırır, ancak kişiler her iki lehçeyle de anlaşabilmektedir. Maşdots alfabesinin bulunması ile matbaanın icadı arasında bin yılı aşkın bir zaman dilimi yer alır.

Ermeniler ve Matbaacılık Sanatı

XV. yüzyılın ikinci yarısındaki bir buluş, insanlık tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. Kuyumcu ustası, büyük mucit Johann Gutenberg iletişim tarihinin en önemli gelişmelerinden biri sayılan tipo baskı yöntemini keşfeder.

Matbaanın icadından yaklaşık 60 sene sonra, 1512-1513'te, Venedik şehrinde, kendine *Meğabard* (günah mahkûmu) adını veren Hagop isminde bir Ermeni'nin çabalarıyla ilk Ermenice kitaplar basılır.

Edebi değil, daha ziyade ticari ve –zamanın anlayışına uygun olarak– dini içerikli olan bu kitaplar, matbaacılık mesleğinin ilk örnekleri arasında yer almaları nedeniyle de önemlidir. Ermeni ticaret adamlarının Ermenice basın yayın hayatına maddi ve manevi olarak önemli katkıları olmuştur. Ermeni ticaret adamları oldukça erken tarihlerde Avrupa'nın en batısından Asya'nın en doğusuna kadar, ardından Amerika kıtası olmak üzere birçok ülkeyi ziyaret eder, ticari ilişki kurar, yeni deniz ve karayolları oluşturur, güçlü kervanlara, filolara sahip olurlar. Zaman içinde bu ülkelerin birçok şehrine yerleşerek ilk Ermeni kolonilerinin ve basın yayın hayatının temellerini atarlar.

Osmanlı'nın başkenti İstanbul aynı zamanda Ermeni matbaacılığının boy verip geliştiği ilk sırada gelen kentlerden biri oldu. İlk matbaayı açanlar arasında Ermenilerin yer alması, Ermenice yanında Osmanlıca harf tasarımları, dökümcüler, dizgiciler, matbaacılar bu kentte gelişerek Anadolu'ya yayıldı.

Ermenistan Diaspora Bakanlığı'nın 2010 tarihli resmî açıklamasına göre dünyanın 52 ülkesinin yüzlerce şehrinde sayıları on ile iki milyona yaklaşan Ermeni yaşamaktadır.

Ermenice Süreli Yayınlar

Süreli yayınların öncüleri sayılabilecek ilk örnekler, elle yazılan haber mektuplarıdır. Ticari bilgileri kapsayan bu mektuplar, Orta Çağ'ın sonlarına doğru, büyük ticari kuruluşların çalışanları arasında elden ele dolaşıyordu. Zaman içinde bu ihtiyacı gören ve bu yoldan para kazanmak isteyen bazı kişiler de önemli gördükleri haberleri elle yazıp mektup, bildiri, bülten ya da broşür haline getirerek isteyen kişilere satmaya başlarlar ve süreli yayınların gücü daha belirgin hale gelir. Yeni düşüncelerin oluşması, aydınlanma, edebi ve politik çalışmaların yaygınlık kazanması ile birlikte yeni süreli yayın türlerine de ihtiyaç duyulur. Birden fazla alana ilişkin haber, makale, deneme, araştırma ve eleştiri gibi yazılar, 'dergi' olarak adlandırdığımız yayınları doğurur. Günlük gazetelerin yanında ekonomi, politika, tarım, tıp, eğitim, dil gibi farklı alanlara özgü süreli yayınlar da çeşitlenerek günümüze kadar gelir.

Ermenice süreli yayınların içeriği de din, kilise, eğitim ve pedagoji, sosyal ve siyasal olaylar, gelişmeler, ekonomi, çocuk ve gençlik, okul, spor, hukuk, tıp ve sağlık, kadın, müzik, tiyatro, mizah, ziraat gibi konulardan oluştu. Ermeni siyasi partilerinin dünyanın dört bir yanındaki yayınları ve periyodikleri zaman içinde önemli külliyat oluşturdu.

İlk Ermenice Periyodik

1794-2000 yılları arasında dünyanın 42 ülkesinin yüzlerce şehrinde pek çok farklı kategoride 3719 adet Ermenice gazete, dergi, yıllık gibi periyodik yayınlanmıştır. Günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde ise 41 şehirde 650'ye yakın Ermenice gazete okurlarıyla buluştu.

Hindistan'ın Madras şehri, 18. yüzyılın ikinci yarısında azımsanmayacak sayıda orta halli Ermeni'ye kapılarını açar. Bu göçmenlerin 1784'te şehre gelmesine aracılık eden kişi, Madras'ın ruhani önderi sayılan Harutyun Şmavonyan'dır. Şmavonyan, ruhani kimliğinin yanı sıra yürüttüğü kültürel faaliyetlerle de ön plana çıkan bir figür olur.

Bir matbaa kuran Şmavonyan, Madras'ta felsefe ve tarih içerikli birkaç kitap yayımlar. Hindistan'da yayımlanan İngilizce gazetelerden aldığı ilhamla Ermenice bir gazete çıkarmayı aklına koyar ve bu tasarısını 16 Ekim 1794'te yayımlamaya başladığı *Aztarar* (Haberci) adlı aylık ilk Ermenice gazeteyle gerçekleştirir. Başyazarlığını Şmavonyan'ın üstlendiği yayının dili Klasik Ermenice olur.

Mıkhitaryan Birliği'nin Venedik ve Viyana'daki basın yayın faaliyetleri hem Ermenice hem de farklı dillerde yaptığı yayınlarla dikkatleri çeker. Bu iki merkez baskı kalitesi ve yayınladıkları gazete ve kitapların sayısı açısından bir hazine niteliğindedir.

Aztarar'ın yayınından üç yıl sonra, 1799'da, Venedik'teki Mıkhitaryan matbaasında rahip Ğugas İnciciyan editörlüğünde *Darekrutyun* (Vakayiname) başlıklı bir yıllık, 1803'te yine Venedik'te yayımladığı *Yeğanag Püzantyan* (Bizans İklimi) karşımıza çıkar.

Amerikalı ve Avrupalı Protestan misyonerleri Osmanlı sınırları içinde yoğun olarak yayıncılık faaliyetinde bulunur. Propaganda amacıyla dini ağırlıklı onlarca gazete, dergi, yüzlerce Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe kitap yayınlarlar. Bu amaçla, 1839 yılında İzmir'de *Işdemaran Bidani Kidelyats* (Yararlı Bilgiler Ambarı) adıyla aylık bir dergi yayımlamaya başlarlar. 1854 yılında İstanbul'a taşınan dergi *Avedaper* (Müjdeci) başlığı altında 1915 yılına dek yayına devam eder

19. yüzyılın ikinci yarısına geçerken, Ermeni yayıncılık faaliyetlerinin yine Osmanlı, Rusya, Hindistan ve Venedik coğrafyasında yoğunlaştığını görürüz.

1840'ta İzmir'de Ğugas Baltazaryan *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) adıyla bir ticaret ve filoloji dergisi yayımlamaya başlar.

1843'e geldiğimizde iki yeni Ermenice süreli yayınla karşılaşırız: *Pazmaveb* (Polyhistor) ve *Hayrenaser* (Yurtsever). Venedik Mıkhitaristlerinin yayımlamaya başladığı aylık filoloji dergisi *Pazmaveb* en uzun ömürlü Ermenice süreli yayındır. Yayınını günümüzde de sürdürmekte olan dergi tüm dünya periyodikleri arasında üçüncü en uzun ömürlü yayın olma unvanını korumaktadır.

1846 yılı, Kafkasya Ermenilerinin süreli yayın faaliyetleri açısından önemli bir tarih olarak çıkar karşımıza. Bölgeye "yeni bir kültürel çehre" kazandırmayı hedefleyen Kafkasya genel valisi Prens Vorontsov Tiflis'te tiyatro ve basının temellerini atar.

Bu yenilik hareketleri kapsamında 1846'da Tiflis'te yayına başlayan Rusça *Kavkaz* gazetesinin *Govgas* (Kafkas) adlı Ermenice versiyonu ise Hagop Garenyan-Kapriel Badganyan yönetiminde yayına başlar.

İstanbul'da 1846-1852 yılları arasında Hovhannes Çamurcuyan (Deroyents) tarafından *Hayasdan* (Ermenistan) adlı bir gazete yayımlanır. Ermeni Millî Meclisi'nin yayın organı niteliğinde olan gazete Protestanların yayın organı *Avedaper*'le ciddi bir mücadeleye girmiştir.

1847 yılında Venedik'teki Mıkhitaryan Birliği, haftalık *Yevroba* (Avrupa) gazetesini yayımlamaya başlar. Siyasi haberlere yer veren gazete 16 yıllık uzun yayın hayatıyla dönemin önemli süreli yayınlarından biri olmayı başarmıştır.

1850 yılında Tiflis'te Kapriel Badganyan Modern Ermeniceyle haftalık *Ararad* (Ağrı Dağı) gazetesini yayımlamaya başlar. *Ararad*, Kafkasya'nın ikinci Ermenice gazetesi olması sebebiyle de önemlidir.

Aynı yıllarda dopdolu edebi bölümleriyle *Arpi Araradyan,* (Ağrı Dağı Güneşi), *Avedaper* (Müjdeci), *Ardzvi Vasburagan* (Van Kartalı) dikkat çeker.

1851'de İstanbul'da yayımlanmaya başlayan *Panaser* (Filolog) dergisi çıkar karşımıza. *Panaser*'in ardından 1852 yılında İstanbul'da yayımlanmaya başlayan bir diğer önemli periyodik, *Masis*'tir (Ağrı Dağı). 60 yıl boyunca kesintisiz olarak yayımlanan *Masis*'in yayın yönetmeni Garabed Ütücüyan özgürlükçü duruşuyla yayın yapar.

1850'li yıllarda Doğu Ermenilerinin muhafazakâr ve liberal kanatlarını temsil eden iki periyodik öne çıkar: Msera Mseryants'ın Klasik Ermenice olarak yayımladığı, dini konulara ağırlık veren *Crakağ* (Üzüm Toplayıcı) ile Isdepanos Nazaryants'ın kurduğu meşhur *Hüsisapayl* (Kutup Işığı).

Ermeni Anayasası ve Ermenice Süreli Yayınlar

1863'te Osmanlı başkentinde Ermeni Anayasası yürürlüğe girer. Bu on yıl, elliyi aşkın yeni dergi ve gazetenin yayın hayatına katıldığı hareketli bir evredir.

Ermenilerin sosyoekonomik açıdan daha gelişkin olduğu İngiltere'nin Manchester şehrinde 1863-65 yıllarında siyaset, edebiyat, bilim, din ve ticaret dergisi *Yergrakund*'u (Yerküre) yayımlar.

1866 yılında Kudüs Birliği tarafından kurulan filoloji, edebiyat ve siyaset dergisi *Sion* (Sion Dağı) önce 1877 yılına kadar yayınını sürdürür. *Sion* uzun bir aradan sonra 1922'de tekrar yayına başlar ve günümüze kadar devam eder.

1868'de Eçmiyadzin Gatoğigosluğu tarafından *Ararad* (Ağrı Dağı) isimli aylık din, ahlak, tarih ve filoloji dergisinin temelleri atılır.

1870'lere doğru ise belli konularda uzmanlaşmış periyodikler yayımlanmaya başlar.

Hukuk alanında İzmir'de *İravunk* (Hak), fen bilimleri alanında İstanbul'da *Joğovrtayin Kidutyun* (Halk Bilimi), İzmir'de *Medeora* (Medeora), Erivan'da *Aroğçabahagan Tert* (Sağlık Gazetesi) gibi gazete ve dergiler yayımlanır.

İstanbul'da *Müzik*, *Nvak Haygagank* (Ermeni nağmeleri) gibi dergiler genç neslin ahlaki ve estetik eğitimini mesele edinir.

Pedagoji alanında yaşanan dinamizmle birlikte öğrenci ve gençlere yönelik periyodikler de hız kazanır. Birbiri peşi sıra yayımlanmaya başlayan *Yergrakund* (Yerküre), *Avedaper Dğayots Hamar* (Çocuklar için müjdeci), *Tadron Paregam Mangants* (Tiyatro, Çocuklara Dost), *Purasdan Mangants* (Çocuk Bahçesi), *Dzağig Mangants* (Çocuklara çiçek) bunlardan bazılarıdır.

19. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran periyodiklerden biri de Krikor Ardzruni tarafından 1871'de Tiflis'te kurulan *Mşag*'dır (Rençber). 1871'de Madteos Mamuryan tarafından İzmir'de kurulan *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını) yayınına ara vermeden 1908'e kadar devam eder; 1870'ler Ermeni eğitim hareketinin yeni bir ivme kazandığı dönemdir.

Rusya ve Batı ülkelerinde uzmanlık eğitimi almış öğrenciler eğitim alanında görev almaya başlar. Hem Batı hem de Doğu Ermenilerine ait eğitim kurumları ve kültür dernekleri kurulur. Doğu Ermenileri tarafından yayımlanan *Tasdiarag* (Eğitmen), *Tbrots* (Okul), *Mangavarjagan Tert* (Pedagojik Gazete), *Varjaran* (Okul) ve *Mangavarjanots* (Pedagoji Okulu) isimli periyodikler ile Batı Ermenilerinin *Luys*'u (Işık) eğitimdeki hareketlenmeyi yansıtan yayınlardır.

1884'te, İstanbul'da yayımlanmaya başlayan Püzant Keçyan yönetimindeki *Arevelk* (Doğu) ile birkaç yıl sonra kurulan ve *Arevelk*'e paralel çizgide ilerleyen Palakaşyan'ın *Dzağig*'i (Çiçek) yayın hayatına katılır. Bu on yıllık süreçte siyaset, toplum ve ekonomi bölümlerinin de yer aldığı yeni edebiyat dergileri, çok daha profesyonel bir yönetim anlayışıyla yayın hayatına atılırlar. Simeon Hakhumyan'ın Şuşi-Tiflis'te 1882'de yayımladığı *Kordz* (İş/Eser), Demircibaşyan'ın İstanbul'da 1886'da yayımladığı *Dndes* (Kahya/Vekilharç) ve Avedik Araskhanyants'ın 1889'da Tiflis'te yayımladığı *Murc* (Çekiç) uzun ömürlü oluşlarıyla dikkat çeken yayınlardır.

1880'li yıllarda yayımlanan dergi ve gazetelerin her biri Ermeni edebiyatı ve kültüründe derin izler bırakmıştır. Bunlardan birkaçı özellikle öne çıkmış, Ermeni siyasal yaşamında da ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Bunlardan birisi, Krikor Der Melkisetegyan tarafından 1879'da Tiflis'te yayımlanmaya başlayan Ermenice-Rusça *Aşkhadank* (Emek) ile diğeri de 1885'te Marsilya'da Mıgırdiç Portukalyan tarafından kurulan *Armenia* (Ermenistan) gazeteleridir.

Öte yandan, Mihran Sivaslıyan'ın 1888'de Londra'da yayımladığı *Hayasdan*, Berlin Antlaşması'nın kimi önemli maddelerinin uygulanması için Avrupa'ya seslenilen bir platforma dönüşür. Siyasi ağırlığı olan diğer bir yayın 1887'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Cenevre'deki merkezinin haftalık yayın organı *Hnçag*'dır (Çan). Dergi, *Mşag* (Rençber), *Luys* (Işık), *Ağpür* (Pınar) gibi parti örgütlenmesi ve faaliyetlerine bağlı olarak Paris, Atina ve Londra gibi merkezlerde 1914 yılına kadar yayınını sürdürür. Partinin teorik yayın

organı *Kağapar* (Fikir) ile siyasi mizah dergisi *Abdag* (Tokat) ancak birkaç sayı yayımlanabilir. Partinin Ocak 1896'da Londra Konferansı'nda iki kanada ayrılmasıyla kurulan Veragazmyal Hınçak Partisi, 1897'de aylık *Mard* (Kavga) gazetesini yayımlamaya başlar.

Diğer kanatta, Taşnaktsutyun Partisi'nin resmî yayın organı olarak *Troşag* (Bayrak) dergisinin ilk (illegal) sayısı 1891'de yayımlanır; yayın hayatını 1891-1914 arasında Cenevre'de, 1925-1933 arasında Paris'te sürdürür.

Aleksandr Atabekyan tarafından Londra'da hazırlanıp Paris'te basılan, anarşist eğilimli *Hamaynk* (1894) ise ancak beş sayı yayımlanabilir.

Patrikhane'nin yarı resmî yayın organı sayılan *Püzantion*'un (Bizans) yayına başladığı 1896 yılı, birçok gazetenin de yayınını durdurduğu bir döneme tekabül eder.

1898'de Paris'te *Anahid* dergisi yayımlanmaya başlar. Farklı periyotlarla yayımlanan derginin editörlüğünü Arşag Çobanyan üstlenir. Avedis İsahagyan, Hovhannes Tumanyan, Rupen Zartaryan, Gosdan Zaryan ve Gomidas gibi önemli simaların katkı sunduğu *Anahid*'in yayını aralıksız 1949'a kadar devam eder.

Osmanlı ve Kafkaslarda Siyasi Durum ve Ermenice Süreli Yayınlar

1905'te Rusların yenilgisiyle sonuçlanan Rus-Japon Savaşı, Çar'a duyulan öfkeyi daha da artırır; işçi grevleri yoğunlaşır. Çarlık yönetimi tepkilere şiddetle cevap verir.

1905'te Rusya'da başlayan devrim 1906 ortalarına kadar ülkeyi bir uçtan diğer uca sarar.

1903'te Tiflis'te RSDİP Kafkasya Birliği'nin illegal olarak yayımladığı *Broledariadi Grivı* (Proletaryanın Kavgası) 1905'te legal olarak yayımlanmaya başlar. 1905-06 döneminde aynı örgütün *Sotsial Temograd* (Sosyal Demokrat) ve *Panvori Tzaynı* (İşçinin sesi) gazeteleri yasallaşır. Tiflis'te *Gaydz* (Kıvılcım), *Nor Khosk* (Yeni Söz), *Hosank* (Akım), Bakü'de *Sotsialisd* (Sosyalist) yayımlanmaya başlar.

Mizah ve hiciv periyodikleri, 1905 Devrimi'nin ilk dönemlerinde Rusya ve Kafkasya'da yayın hayatına katılan yayın türleri arasında en sık rastlanılanlardır. Başta Moskova ve Petersburg olmak üzere Rusya'nın birçok şehrinde 300'ü aşkın Ermenice, Azerice, Gürcüce, Rusça mizah ve hiciv gazetesi yayımlanır. Ermeni mizah yayınlarında işlenen başlıca konu Çarlık yönetimi ve onunla işbirliği yapanlardır. Ne ki maddi sıkıntılar, Çarlık sansürü, kapatma cezaları gibi nedenlerle bu yayınların hiçbiri uzun ömürlü olmaz. *Hayeli* (Ayna) yedi ay, *Sapriç* (Berber) on iki sayı, *Khaparta* (Savulun/Destur) *Hob-Hob*, *Sadana* (Şeytan) ve *Zurna* ise sadece birkaç sayı yayımlanabilmiştir. Devrimden sonra Taşnaktsutyun Kafkasya Bürosu (Doğu Bürosu) kendi merkezi yayın organı *Haraç*'ı (İleri) yayımlamaya başlar.

Kafkasya'daki Ermeni yazar, gazeteci, tarihçi gibi aydınların önde gelenleri ya doğrudan *Haraç*'ın yayın kurulunda yer alır ya da yazılarıyla katkı sunarlar. *Haraç* sansür mağduriyetinin tipik bir örneği haline gelir:

Taşnaktsutyun organı *Troşag*'ın (Bayrak) başyazarı Agnuni 1902'de Ermeni Öğrenci Birliği'ni kurar. Birlik, düzenli olmayan aralıklarla 1909'da *Usanoğ* (Öğrenci) dergisini yayımlamaya başlar.

Bu dönem Aşod Atanasyan ve Aram Der Krikoryan'ın Tiflis'te yayımladıkları *Angakh Mamul*, Yeznig Yerzıngyan'ın *Hoviv*'i (Çoban), Setrag Tarayan'ın *Inger*'i (Arkadaş) ve Aram Vruyr'un *Huşarar* (Suflör) gazeteleri ise siyasi partilerden bağımsız yayınlar olarak dikkat çekerler.

20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Öğrenci Dergileri

20. yüzyılın ilk on yılında kendini gösteren sosyal demokrat hareketlerin etkisiyle Transkafkasya'daki öğrenci örgütleri Marksizm ile tanışır, toplumsal-siyasal sorunları irdelemeye başlarlar. Gizli gençlik örgütleri ve yayınlar yaygınlaşır. Öğrencilerin Çarlık karşıtı düşünceleri birçok gazete ve dergiye yansır. Bu çerçevede Ermeni okullarından öğrenciler de gizli dernekler kurmaya, muhalif oldukları konularda düşüncelerini dile getirmeye başlarlar. Muhalif öğrenci yayınlarına örnek olarak 1910'da Tiflis'te yayımlanan üç aylık edebiyat derlemesi *Badani* (Genç) gösterilebilir.

1901'de Mıkhitaryan Birliği'nin iki aylık resimli gazetesi *Keğuni* yayına başlar. Baskı kalitesi ve belge niteliğindeki fotoğraflarıyla dikkat çeken bu gazete 1909 yılına kadar yayına devam eder.

1915 ve Ermenice Süreli Yayınlar

1915, Ermenilerin Osmanlı Türkiyesi'nde soykırıma uğradıkları yıldır. Katliamlardan basın ve süreli yayınlar da payına düşeni alır. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren küçüklü büyüklü onlarca Ermenice yayın çok büyük bir darbe yer. Yayın yönetmenleri, editörleri, hatta bazen matbaadaki dizgicileri dahi tutuklanıp ölüm yolculuğuna çıkarılan süreli yayınların çok büyük bir çoğunluğu, bir daha dönmemecesine yayın hayatına veda eder.

Katliamların yaşandığı coğrafya olan Anadolu'daki Ermenice faaliyetleri de tekrar başlamamak üzere durur. İstanbul'daki Ermenice yayınlar ise okur karşısına yeniden çıkabilmek için I. Dünya Savaşı'nın sonlanmasını bekleyeceklerdir. Savaştan önceki dönemde Batı Ermeni dünyasının kültür ve edebiyat merkezi olarak öne çıkan İstanbul'da, savaş sonrasında sadece birkaç gazetenin yayınını sürdürebildiği gözlemlenir.

Soykırımdan kurtulabilen Ermeniler dünyanın dört tarafına dağılır; Avrupa, Ortadoğu ülkeleri, Balkanlar, Kafkaslar ve özellikle ABD'nin birçok kentini yurt edinirler. Gittikleri ülkelerde yeni gazete ve dergiler yayımlamaya başlar, bunlara geride bıraktıkları toprakların adını verirler: *Nor Sepasdia* (Yeni Sivas), *Nor Dikranagerd* (Yeni Diyarbakır), *Nor Gesaria* (Yeni Kayseri), *Nor Kharpert* (Yeni Harput), *Nor Maraş* (Yeni Maraş), *Nor Tomarza* (Yeni Tomarza). Genellikle hemşehri derneklerinin çatısı altında yayın hayatına katılan bu periyodiklerin sayısı birkaç yüzü bulmaktadır.

Bolşevik Devrimi ve Ermenice Süreli Yayınlar

1917 Ekim Devrimi Rusya ve dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olur. Sosyal hayattaki dönüşüm tüm veçheleriyle basın-yayın dünyasına da yansıyacak, yalnız kent merkezleri değil, taşra da bu hareketlenmeden payına düşeni alacaktır.

Taşnaktsutyun, merkez yayın organı *Horizon* (Edebi Ufuk) dışında Tiflis'te *Azadamard* (Özgürlük Kavgası) ve *Aşkhadavor*'u (Emekçi); Şuşi'de *Abaraj*'ı (Kaya), Bakü'de *Haraç*'ı (İleri); Ahıska'da *Şarjum*'u (Hareket) yayımlamaya başlar.

ESSC ve Ermenice Süreli Yayınlar

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte siyasi yayınların yanında edebiyat ve kültür içerikli periyodikler de yaygınlaşır.

1926'da Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, teorik, pedagoji-metot dergisi *Joğovrtagan Lusavorutyun*'u (Halk Eğitimi) yayımlamaya başlar; pek çok ekle sunulan derginin yayını 1991'e kadar devam eder.

Spor ve beden eğitimi yayınları Ermenice süreli yayınlar içinde özel bir kategori oluşturur. 1919'da Hay Marmnagrtagan Inthanur Miyutyun (HMIM, Ermeni Beden Eğitimi Genel Birliği) kurulur. Pek çok ülkede şube açan, binlerce üye toplayan birliğin ilk yayını İstanbul'da çıkardıkları *Hay Sgaud* (Ermeni İzci) olur. Her şube kendi yayınını çıkarır; en çok izcilik alanında dergi yayımlanır.

1920'de Ermenistan'ın Sovyetleşmesiyle birlikte Kafkaslardaki Ermeni periyodikleri yeni bir yöne evrilir. Onlarca şehir ve köyde işçi sınıfı, köylülük, sanayi, tarım, gençlik, kooperatifçilik konularında dergi ve gazeteler yayımlanmaya başlar. RSDİP'in birçok yayını aynı zamanda Ermenice olarak da hazırlanır. Pek çok gazetede Ermenice, Rusça, Gürcüce ya da Azerice bölümlere yer verilir. Bu dönem yayımlanan bir diğer periyodik türü, komünist partilerin farklı ülkelerdeki seksiyonlarına yönelik, o ülkenin diliyle hazırlanmış gazete ve dergilerdir.

Varlığıyla yayın dünyasını hareketlendiren diğer bir kurum, 1921'de Erivan'da kurulan Hayasdani Oknutyan Gomide'dir (HOG, Ermenistan'a Yardım Komitesi). HOG'un ilk kongresinde Hovhannes Tumanyan başkanlığında dokuz kişilik bir yürütme kurulu seçilir. Kıtlıktan yeni çıkmış Ermeni halkına yardım etmek, dış dünya ile bağ kurmak, dünyanın dört yanına dağılmış Ermenileri Ermenistan etrafında toplanmaya çağırmak hedeflenir. Tiflis, Batum, Moskova, Bakü, Kiev, Kharkov, Odesa şubeleri açılır. 1924-25'te Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Fransa, İran ve Mısır'da şubeler açılır. Zaman içinde iki yüzü aşkın şubeye ve on binlerce üyeye kavuşur.

HOG süreli yayınları bu faaliyetlerin örgütlenmesinde ve hayata geçirilmesinde önemli roller üstlenir: Erivan'da *Hravirag* (Davetçi/Çağrıcı); Tiflis'te *Hayasdani Oknutyan Lraper;* Moskova'da (Rusça) *Şinarar* (Yapıcı)*;* Amerika Merkez Yönetimi'nin, Mısır ve Fransa şubelerinin dergileri bunlardan bazılarıdır. 1922'de Boston'da *Baykar* (Mücadele), *Hayrenik* (Vatan); Bükreş'te Hagop Siruni ve bir grup aydının yayımladığı *Nor Arşaluys* (Yeni Şafak); New York, Los Angeles ve Fresno'da Ramgavar Partisi yayın organı *Nor Or* (Yeni Gün) yayına başlar. Aynı yıl Arjantin'in başkenti Buenos Aires'te ilk Ermeni gazetesi *Nor Yergir* (Yeni Yurt) yayına başlar.

Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınlar

Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar Ermeni süreli yayınları arasında özel bir kategori oluşturur. Bu yayınların bazıları bütünüyle Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanırken, bazılarında bu melez dil yayının birkaç sayfasıyla sınırlıdır. Ermeni harfli Türkçe yayınları iki ana grupta ele almak mümkündür. İlk grubu Osmanlı hükümetinin yayımladığı resmî gazeteler ve vilayet gazeteleri oluşturur. İmparatorluğun resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi* (Vakalar Takvimi) Ermeni harfli Türkçe sayfalarıyla bu türdeki ilk süreli yayın olarak çıkıyor karşımıza. Ermeni harfli Türkçe vilayet gazeteleri ise bu grubun ikinci önemli bölümünü oluşturur. Bu gazeteler 1864'te Osmanlı'nın idari sisteminde yaşanan değişiklik sonucu ortaya çıkarlar. Vilayet sistemine geçen imparatorluğun her vilayetinde bir gazete çıkarılması devletçe desteklenir ve buralara birer basımevi kurulur. Bu girişimler sonucu Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice başta olmak üzere toplamda 33 vilayet gazetesi çıkarılır. Türkçe-Ermenice vilayet gazeteleri Bursa, Sivas ve Diyarbakır'da yayımlanır.

Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar arasında öne çıkan dergi ve gazetelere göz atmak gerekirse, Hovsep Paşa Vartanyan'ın yirmi yılı aşkın bir süre yönettiği *Mecmua-i Havadis* gazetesi öne çıkar. Vartanyan'ı daha sonra Kevork Ayvazyan'ın *Mamul* (Basın), Andon Sakayan'ın *Tercüman-ı Efkâr* gazetelerinde editör olarak görürüz**.** Vartanyan bu açıdan Ermeni harfli Türkçe süreli yayın tarihine önemli katkılar sunmuş bir gazeteci olarak çıkar karşımıza. Bu dönemin bir diğer dikkat çeken ismi Garabed Panosyan'dır.

Gazeteciliğe *Münadi-i Erciyes* (Erciyes Tellalı 1859-1870) ile başlayan Panosyan aynı zamanda *Varaka-i Havadis* (Haber Gazetesi) gazetesini de yönetir. 1866'da *Manzume-i Efkâr* (Fikirler Manzumesi) gazetesini kuran Panosyan, bu gazeteyi otuz yılı aşkın bir süre ayakta tutmayı başararak Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar tarihinde önemli bir yere sahip olur. Bu iki figürün yönettikleri yayınların yanı sıra Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar literatürüne büyük katkıda bulunan Püzant Keçyan ve Dikran Civelekyan'ı anmamız gerekir. Keçyan önce 1876'da kurulan *Ruzname-i Masis*'i (Masis Günlüğü) ardından 1879'da yayımlanmaya başlayan *Tercüman-ı Efkâr* (Fikirler Tercümanı) gazetesini yönetir. Bunların yanı sıra, Civelekyan'ın 1885 yılında kurup uzun yıllar yönettiği *Ceride-i Şarkiye* (Doğu Gazetesi) gazetesinin de bu literatüre önemli katkılar sunduğunu belirtmek gerek.

TÜRKİYE'DE ERMENİ SÜRELİ YAYINLARI 1832-1980				
Sıra No	**Yayın-Yerleşim Merkezi**	**Farklı Periyodik Sayısı**	**İlk Süreli Yayın Tarihi**	**Son Süreli Yayın Tarihi**
1	İstanbul (Gostantinapolis)	442 (8)	1832	1977
2	İzmir (Smyrne)	37 (1)	1840	1922
3	Bahçecik / İzmit (Bardizag)	8	1847	1914
4	İzmit (Nikomedie)	6	1850	1912
5	Van (Tuşba-Dosb)	24 (1)	1858	1913
6	Muş (Daron)	2	1863	1909
7	Erzurum (Garin)	6	1866	1914
8	Bursa	2	1869	1874
9	Hacın (Adana)	1	1876	1876
10	Sivas (Sepasdia)	10	1869	1913
11	Kars	4 (1)	1880	1920
12	Tokat (Yevtogia)	3	1883	1915
13	Antep (Ayntab)	9	1884	1921
14	Merzifon (Marzvan)	5	1889	1914
15	Harput /Elazığ (Kharpert)	10	1891	1914
16	Kayseri (Gesaria)	6	1907	1914
17	Çatak /Van (Şadağ)	3	1907	1907
18	Amara / Trabzon	1	1908	1908
19	Bitlis (Bağeş)	1	1908	1908
20	Tekirdağ (Rodosto)	1	1908	1908
21	Urfa (Edesse)	1	1908	1908
22	Erzincan (Yerzınga)	2	1909	1911
23	Giresun	3	1909	1913
24	Diyarbakır (Dikranagerd)	5	1909	1913
25	Trabzon	7	1909	1911

26	Adapazarı	2	1910	1913
27	Kağızman / Kars	1	1910	1910
28	Malatya	1	1910	1914
29	Şebinkarahisar	1	1910	1910
30	Adana	14	1911	1920
31	Amasya	2	1911	1914
32	Konya (İkonion)	2	1911	1914
33	Çengiler / Bursa	1	1911	1911
34	Sivrihisar / Eskişehir	1	1911	1912
35	Kiğı / Erzurum (Oror-Garin)	1	1911	1912
36	Maraş	2	1913	1914
37	Yusufeli / Erzurum (Khodorçur)	2	1913	1914
38	Tarsus /Mersin	2	1913	1921
39	Samsun	1	1914	1914
40	Dörtyol/ Adana	3	1914	1921
41	Talas /Kayseri	1	1914	1915

DÜNYADA ERMENİCE SÜRELİ YAYINLAR 1794-1980				
Ülke Sıra No	**Ülke Adı**	**Yayın Yapılan Şehir Sayısı**	**Farklı Periyodik Adedi**	**İlk Süreli Yayının Tarihi**
1	Hindistan	3	14	1794
2	İtalya	3	16	1799
3	Rusya	6	74	1816
4	Avusturya	1	8	1819
5	Türkiye	42	617	1832
6	Gürcistan	8	243	1846
7	Singapur	1	2	1847
8	Fransa	5	191	1855
9	Ukranya	5	7	1860
10	İngiltere	3	17	1863
11	Mısır	2	121	1865
12	Ermenistan	38	655	1866
13	Ürdün	1	12	1866
14	Suriye	3	79	1868
15	Azerbaycan	10	130	1882
16	Bulgaristan	10	80	1884
17	İsveç	2	10	1887
18	İsviçre	2	1	1887
19	Abd	51	300	1888
20	Irak	1	5	1890
21	Yunanistan	7	68	1891
22	İran	3	85	1894
23	Romanya	6	47	1895
24	Almanya	4	13	1901
25	Lübnan	9	190	1918

26	Çin	1	1	1919
27	Macaristan	1	1	1919
28	Türkmenistan	1	1	1919
29	Arjantin	2	36	1922
30	Kıbrıs	3	16	1922
31	Özbekistan	1	1	1923
32	Kanada	4	21	1926
33	Belçika	2	3	1927
34	Etiyopya	1	2	1932
35	Brezilya	1	5	1933
36	İsrail	1	2	1944
37	Avusturalya	2	14	1955
38	Uruguay	1	1	1974
39	Venezuella	1	1	1974
40	Hollanda	3	3	1975
41	Liberia	1	1	1978
42	Kuveyt	1	1	1979

Ermenice el yazması örneği

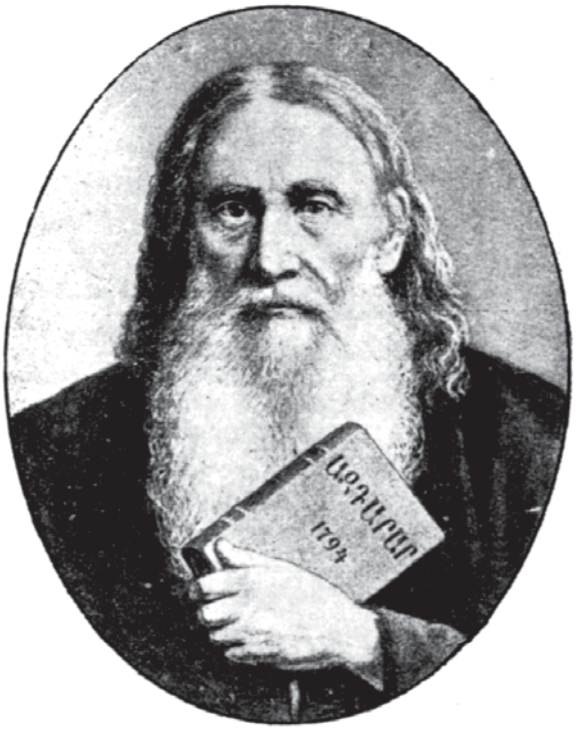
Ermenice el yazması örneği

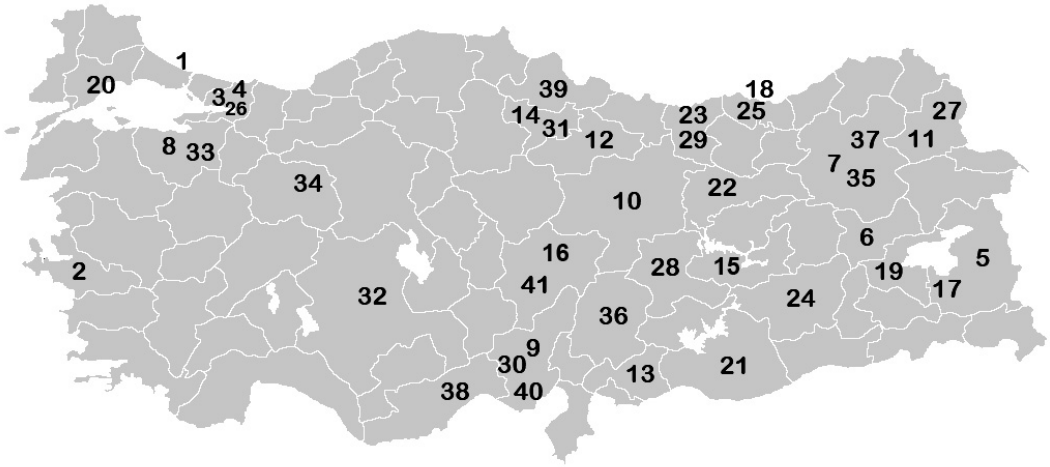
İlk Ermeni matbaasının kurucusu Hagop Meğabard

Ermenice süreli yayınlar dünya haritası

Aztarar yayıncısı Harutyun Şmavonyan

Ermenice süreli yayınlar Türkiye haritası

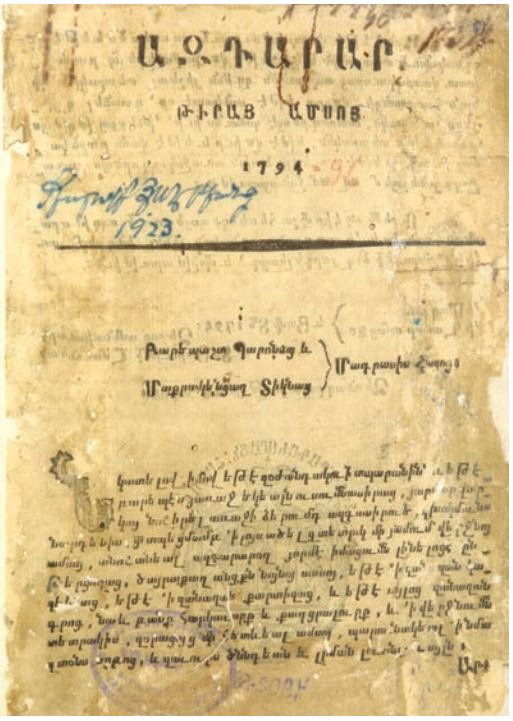
İlk Ermenice kitaplardan Urpatakirk

Venedik Mıkhitaryanlar matbaası

Mıkhitaryanlar Birliği kurucusu Mıkhitar Abba

Ա Զ Դ Ա Ր Ա Ր.

ԹԻՒՆՑ ԱՄՍՈՑ

1794

1923.

İlk Ermenice süreli yayın Aztarar (Haberci)

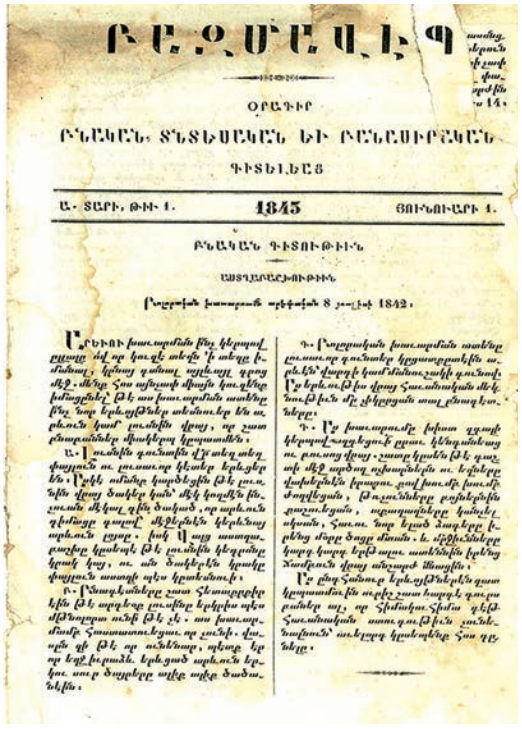

1864. 1864.

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԼՐԱԳԻՐ ՄԱՆԱՅԵՍՏԻՐ

Manchester Yergrakund (Yerküre)

Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ

ՕՐԱԳԻՐ

ԲՆԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԻՏԵԼԻՔՑ

Ը. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1. **1845** ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ 1.

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՏՂԱԲԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Venedik Pazmaveb (Polihistor)

Gayriresmî Hatırlamak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimliksiz Ressamlar

Burhan Kum

Toplumsal iletişimde görsel dilin önemini ortaya koyan en açık kanıtların başında, hiç şüphesiz on binlerce yıl öncesinden günümüze ulaşan mağara resimleri gelir. Ses, o dönemlerde iletişimin bütün insanlar tarafından kullanılan asli unsuru olsa da dil henüz oluşmadığından, kavramların ve düşüncenin aktarılabilmesi için resmin devreye girmesi gerekiyordu. İnsanlık tarihinin seyrini değiştiren en önemli icat sayabileceğimiz yazı da sahip olduğu bu özellikten dolayı resimden hareketle oluşturuldu. İktidarların, toplumsal bilincin inşasında ve rızanın üretiminde başarıya ulaşması, yazıyla resmin birlikte kullanılmasıyla mümkün olmuştur. Okur-yazar olmayan kitlelerin yönlendirilmesinde söz ve imgeyi en etkili kullanan ilk kurum sayılan kilise, özellikle Orta Çağ ve Rönesans devirlerinde, Avrupa'da insanları bu yolla etkisi altına almayı başardı. Günümüzde bir toplumun yönetilmesinde sanatın –dolayısıyla resmin– iktidarlar açısından önemi tartışılmaz.

Birçok düşünür ve araştırmacı, özde birbirleriyle birçok benzerlik göstermesine karşın, Hıristiyanlığın Müslümanlık karşısında sahip olduğu kültürel üstünlüğün temelinde resim ve heykel sanatına bakıştaki keskin farklılığın olduğunu yazar. Onlara göre, İslam öğretisi görsel sanatı şer'i hükümler çerçevesinde hat, süsleme ve –kişisel ifadeyi kısıtlayan– minyatürle sınırlayıp, anlatıyı da yalnızca yazı, söz ve sese indirgeyerek imgesel ve kavramsal derinlikten uzaklaştı ve dogmatizme saplandı. Hıristiyanlar ise resim ve heykel diliyle idealleştirdikleri peygamber, havarileri ve Tanrı imgeleri aracılığıyla öğretilerini sanat tarihinin

önemli bir bileşeni haline getirerek 'evrenselleştirme'yi başardılar. Ancak, ilk başlarda kilise ve siyasi iktidara avantajlar sağlayan her iki sanatın sorgulayıcı karakterleri, aynı iktidarın altını oyan devrimci yolu da açınca, muktedirler sanat denilen alanın başıboş bırakılamaması gerektiğini fark ettiler. Tarih sahnesine çıkışı daha eskiye dayansa da kendisini egemen bir sınıf olarak kabul ettirdiği 18. yüzyıldan beri –geçmişten ders çıkarma konusunda uzman olan– burjuvazi sanatın iplerini eline alarak onu, ideolojisini, konumunu ve çıkarlarını kitlelere kabul ettirme yolunda en etkili araçlardan biri haline getirdi.

Avrupa ülkelerinin karasal sınırlarla yetinmeyip denizaşırı ülkelerdeki hammadde ve pazar denetimini ele geçirme yolunda belirgin adımlar attığı 17. yüzyılda Osmanlı'nın da Avrupa'dan sökülme süreci başlamıştı. Bu yüzyılın sonuna yaklaşırken gerçekleşen iki Viyana bozgununun ardından yaşanan 'Felaket Seneleri' sonucunda, 1699'da imzalamak zorunda kalınan Karlofça Antlaşması Osmanlı'ya Avrupa'da geniş topraklar kaybettirmekle kalmayıp, devlet yapısında değişiklik ihtiyacı üzerine düşünmeye de sevk etti. İlk kez bir Osmanlı hükümdarının, III. Ahmed'in, yenildiği Avusturya'nın başkenti Viyana'ya elçiler göndererek ülke hakkında bilgi toplatması, devlet bilincindeki radikal bir değişime işaret eder. Öncesinde karşılaştığı tüm sorunları silahla çözmüş bir devletin, yapılan tartışmalardan öncelikle askerî alanda adımlar atılması gerektiği sonucunu çıkarması şaşırtıcı değildi. Islahat ordudan başlamalıydı: I. Mahmud 1734'te Humbaracı Ocağı'nı kurdurdu, III. Mustafa ise Sürat Topçuları ve 1773'te Mühendishane-i Bahr-i Hümâyûn'u. Tarihten biliyoruz ki toplumun herhangi bir alanında kaydedilen gelişmeler, yaşamın diğer alanlarından yalıtılmış biçimde cereyan edemez. Askerî alanda atılan adımların toplumda farklı dinamikleri de tetiklemesi kaçınılmazdı. Kaldı ki 18. yüzyılda Avrupalı birçok seyyah ve sanatçının Osmanlı topraklarını ziyaret ederek, buradaki insanları dünyada kaydedilen gelişmelerden haberdar ettiği gibi, Osmanlı vatandaşlarından da eğitim amacıyla Avrupa'ya gidenler vardı. Bunların başında resim eğitimini İtalya'da alan Rafael (Refail, Rafaello) Manas gelir. Kapadokya göçmeni Ermeni bir aileye mensup babası (kimi tarihçilere göre ise kayınpederi Yesayi'nin kardeşi) Parseh (Parseğ, Barseg) Manas'ın ardından saray ressamı olan Rafael, kâğıt ve sonrasında tuval üzerine yağlıboyayı ilk kez kullanarak yaptığı I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid portreleriyle Türkiye'de Batılı anlamda tuval resminin başlatıcısı olmuştur[1]. Tarihsel gerçekler Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'de askerî yeniliklerle kültürel 'ilk'lerin eş zamanlı olarak yaşanmış olduğunu gösterir.

Ne var ki iki yüz yıl süren ıslahat ve reformlar silsilesi, köklü değişiklikleri gerçekleştiremeyen Osmanlı'nın çöküşünü engelleyemedi. İmparatorluk, I. Dünya Savaşı'nda yaşanan bozgunun ardından tebaasına büyük acılar, küllerinden kurulan yeni devletin kucağına da devasa 'sorunlar yumağı' bırakarak tarihten silindi. Sorunlar yumağı olarak gördüğü koşul-

1 Mayda Saris, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, İstanbul: Agos, 2003, 107.

lardan Osmanlı'yı ve onun temsil ettiği her şeyi sorumlu tutan yeni devlet, 1923'ten itibaren kendisini İmparatorluğun antitezi olarak konumlandırdı. İçinde birçok çelişki barındıran, yarı millî yarı Batıcı kurucu söyleminde homojen bir yapıya indirgediği Osmanlı'yı –yüz yıldır sürdürdüğü Batılılaşma gayretlerini görmezden gelerek– İslamın her türlü modernleşmeyi frenlemesi sonucunda, sanayileşme ve uluslaşma sürecinde geç kalmış, teknolojik ve kültürel açılardan geri (kendi tabirleriyle şarklı) bir toplum olarak tarif etmiştir. Cumhuriyet'in resmî propaganda yayını (Dâhiliye Vekâleti tarafından, öncelikle yabancılar için Fransızca, İngilizce ve Almanca yayımlanan) *La Turquie Kemalist,* imparatorluğun harap binaları, perişan çiftçi ve zanaatkârlarının karşısında, Cumhuriyet'in sağlıklı çocuklarla dolu temiz, modern okul binalarını ve yeni tekstil fabrikalarıyla, zirai makinelerini gururla sergiliyordu[1]. Bu algıyla savaşma iddiasında olan ve hâlihazırda yaşanan toplumsal sıkıntıların tamamından Kemalist Cumhuriyet'i sorumlu tutan günümüz Yeni Osmanlıcı iktidarının da aslında benzer bir tutumu söz konusudur. Onlar da Osmanlı'yı, at üstünde şanlı fetihlere imza atmış ve Sünni Müslümanlık sayesinde dirliğini korumuş homojen bir 'ümmet' olarak tanımlarken, Cumhuriyet elitinin milletin gelenek ve göreneklerini hor gören jakoben tavrını eleştirirler. Osmanlı görsel sanatı denildiğinde de her iki görüşün aklına sadece hat, tezhip ve minyatürün gelmesi, iki görüş tarafından 'Osmanlı homojenliği'ne vurgu yapan sorunlu tanımlamaların 'doğal' bir sonucudur.

Cumhuriyet kadroları, sürgünlere, kıyımlara ve savaşlara rağmen sınırları içinde arta kalan yerel halkların kültürel birikimini, var oluşun tek şartı olarak gördükleri Türk millî kimliğine dayanan rejimin ihtiyaçlarına uymadığı için reddettiler. Dolayısıyla asıl sorunun, muasırlaşma (modernleşme) sürecinde aşılması gereken ekonomi, eğitim ve kültür meselelerini, her şeyi 'millileştirerek' çözmeyi tercih etmelerinden kaynaklandığını göremediler. Hayal ettikleri monoblok millî kültüre ait unsurların ve birikimin devraldıkları toplumda ideolojilerine uygun biçimde bulunmadığı varsayımı, onları Osmanlı'nın etnik çoğulculuğunu ve kültürel mirasını reddederken yerine neyi koyabilecekleri konusunda oldukça zorladı. 19 Mayıs 1919'la başlatılan 'modern' Türkiye tarihinden, Osmanlı, temsil ettiği tüm değerlerle çıkartıldığında oluşan boşluğu doldurmak amacıyla, 1930'lu yılların hemen başlarında Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu vücuda getirildi. Bu kurumların Türklere 'uygun' millî bir mazi ve kültürel miras kurgulama çalışmalarında vardıkları nokta ise, Türk Tarih Tezi ve Gazi'nin ölümünden hemen sonra, Kemalistlerin bile 'abartılı' olduğunu itiraf edip rafa kaldıkları Güneş Dil Teorisi denilen, daha da umutsuz bir boşluktu. Kolektif bilinç düzeyinde, Sümerlerin Türk oldukları şeklindeki Türk Tarih Tezi'nin altında yatan, yirminci yüzyılla bin yıl öncesi arasında yaratılan boşluğu dolduracak bir tarih imgesine duyulan ihtiyacın ta kendisiydi.[2]

1 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2002, sf., 77.

2 Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, sf., 193-194.

Her ne kadar İmparatorlukta hanedan, askerî erkân ve yüksek bürokratların çoğunluğu Müslüman ve Türklerden oluşmuşsa da siyasi iradenin topluma yansımasında ve sosyo-kültürel hayatta gayrimüslim Osmanlıların rolü inkâr edilemez. Artık günümüzde Osmanlı'nın çok uluslu bir toplum olup olmadığını tartışmanın anlamı yoktur. Osmanlı kültürü olarak adlandırılabilecek geniş yapının da farklı etnik köken ve dine mensup bu toplulukların sergiledikleri çeşitliliklerin sentezi olduğu yaygın biçimde kabul edilmektedir. Radikal fakihlerin, Kuran'daki ayetlerde geçen 'timsal' ve hadislerde yer alan 'şirk koşma' gerekçesine dayanarak Müslümanlara, özellikle heykel ve (tartışmalı ulema yorumları sonucunda) resim yapmayı yasaklamasından hareketle, içinde milyonlarca gayrimüslim vatandaşı barındıran Osmanlı toplumunda görsel sanatların yalnızca İslami kurallar çerçevesinde yürütüldüğü sonucunu çıkarmak gerçeklerle bağdaşmaz. Devlet yönetiminde İslamın egemen din olması, Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim unsurların ibadethane ve evlerinde resim, heykel ve ikona geleneğini kesintisiz sürdürmelerine bir engel teşkil etmiyordu. Patrik Krikor VI. Şığtayagir döneminde (1721-1724) Ermeni ressam Diratzu Hovhannes, Osmanlı himayesindeki Kudüs Surp Hagop Manastırı'nda birçok dinsel resim yapmıştı[1]. İstanbul'da yüzyıllardır var olan birçok Ermeni ve Rum kilisesinde her döneme ait resim örnekleri bugün bile görülebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yıllarında Anadolu ve Rumeli'de inşa edilip –pek azı ayakta kalabilmiş– konutlarda duvar resmi geleneği oldukça yaygındı. Ayrıca, gayrimüslim vatandaşlarca uygulanan Batılı anlamda yağlıboya resim pratiğinin 18. yüzyılın ikinci yarısından beri sultanlar ve devlet ricalinde kabul görmüş olması, günümüzde İslami kurallara uygunluk kıstasıyla dar bir çerçeveye hapsedilmeye çalışılan Osmanlı görsel sanatının çeşitliliğinin de en belirgin göstergesidir. Bu anlamda, gerek Cumhuriyet kadrolarının, gerekse ısrarla mirasçısı olduğunu söyleyen günümüz Yeni Osmanlıcı iktidarının iddia ettikleri gibi Osmanlı kültürü dini açıdan hiç de homojen bir karakter sergilemiyordu.

Arşiv, Zamanın Organik Belgeleri ya da İnkâr

Bir belgesel sanat eseri olmak zorunda değildir, ancak bir sanat eseri içeriği hayal ürünü bile olsa mutlaka belirli açılardan bir belge niteliği taşır. Arşivlenmiş bir sanat eseri, o sanatın belirli bir mekân ve zamanda, belirli teknik ve akımlardan haberdar olarak üretildiğinin göstergesidir. Onu ısmarlayan, üreten ya da satın alıp koruyan kişilerin varlıklarının bir kanıtıdır. Bu durumun en belirgin biçimde görüldüğü resim sanatı ise içinde çok daha fazlasını barındırır. Eğer resim bir portreyse o kişinin fiziksel özellikleri, kimliği, yaşam biçimi ve dünya görüşü hakkında ipuçları taşır; bir mekân resmiyse o mekânın resmin yapıldığı dönemdeki durumu ve topografyası hakkında bilgi verir. Resimde yer

1 Mayda Saris, age, 2003, 39.

alan nesneler ise belli statüleri simgelediği gibi, zamanın kültürel ve bilimsel düzeyinin göstergeleri olarak da okunabilir. Ancak bir resmin tartışmasız en önemli boyutu onu yapan sanatçı hakkında bize sağladığı ipuçlarıdır. Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde belirleyici gelişmelerinin yaşandığı 17. yüzyıl hakkındaki incelemelerde, dönemin Felemenk resminin, tartışmasız tüm araştırmacılar için tükenmez bir başvuru kaynağı olmasının temel nedeni de budur. Büyük Jan Brueghel'in 1606 yılında Kardinal Federico Borromeo için boyadığı "Çiçek Vazosu" adlı tabloya bakarak, Hıristiyanların Müslüman dünyasının hazinelerini bir kardinalin özel seyrine sundukları yorumu[1] yapılabildiği gibi, Jan Vermeer'in 1665 tarihli "Resim Sanatı" adlı tablosunda duvarda asılı haritadaki 'kırılma' üzerinden, o dönemde Hollanda'da yaşanan mezhep savaşları ve sanatçının bu konu hakkındaki görüşlerine ait "sembolik gerçekçi" kanıtlar çıkartılabilir[2]. Kısacası, tarihçiler için resimler dönemlerinin kuru birer aynası olarak değil, birçok açıdan çözümlenmeye açık organik belgeleri olarak vardır.

Orduda, sadaret makamında ve idari hizmetlerdeki paşalar arasında birçok devşirme bulunmasına rağmen, Osmanlı'nın (özellikle) askerî başarılarını gururla sahiplenen Cumhuriyet ve Yeni Osmanlıcı tarihçiler, Türk ırkından olmayan tebaanın kültürel alanlarda sağladığı kazanımlar söz konusu olduğunda sessiz kalmayı tercih ederler. Türkiye'de sinemanın başlangıç tarihi olarak kayıtlara geçen, kimsenin izleme şansı olmadığı, 14 Kasım 1914 *Ayastefanos Abide'sinin Yıkılışı* belgeseli –Osmanlı toprağına dikilmiş bir Rus zafer anıtının yıkımını belgelemesi açısından manidar!– çekilmediğine dair kanıtların çekildiğinden daha inandırıcı olmasına rağmen, ilk Türk filmi olarak kabul edilir. Hâlbuki başlangıç noktasını daha geri götürecek olan, Ulah (Balkanlarda yaşayan, kullandıkları dil açısından Rumenlerle benzerlik gösterdikleri için Arumenler olarak da bilinen etnik topluluk) kökenli Manaki Kardeşler tarafından Sultan V. Mehmed Reşad'ın Manastır ve Selanik ziyaretlerinin filme alındığı 1911 tarihli belgesel, günümüze kadar ulaştığı ve Makedonya film arşivinde kayıtlı olduğu halde göz ardı edilir. Üstelik bu yanlış, Osmanlı tebaası olan Manaki Kardeşler'in çektikleri (17.000'den fazla) fotoğraftan bazılarının arkasına "Turque" damgası vurarak bu tartışmayı gereksiz kılacak temel ipucunu kendi elleriyle bırakmış olmalarına rağmen sürdürülür[3]. Bana göre ise bu tarihi Manaki Kardeşler'in Manastır'ın Avdella kasabasında 1905 yılında çektikleri 60 saniyelik ilk belgeselleri olan *Dokumacılar*'a kadar geri götürmekte bir sakınca yoktur. Hatta sadece Türkler değil, o tarihte Balkanlar'da yaşayan tüm Osmanlı tebaası halkların bu filmi kendi sinemalarının başlangıcı olarak görmelerine kim –ırkçılığın dışında hangi mantıkla– itiraz edebilir ki? Bu, günümüzde sadece bir halkın *homo sapiens*'i kendi atası olarak görmesi kadar komik olmaz mıydı?

1 Richard Leppert, *Sanatta Anlamın Görüntüsü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002, sf., 79.

2 John Michael Montias, *Vermeer and His Milieu, a web of social history*, Princton, 1989.

3 Müjgan Yıldırım, *Sinemamızın Tartışmalı* "İlk"leri, Evrensel Kültür, Aralık 2014, sf. 6-9.

Mimarlık tarihimizde Sinan'ın dehası övülür, tasarladığı camiler ön plana çıkarılırken, ne kendisinin ne de birçok Osmanlı yapılarına taş ve ahşap ustalıklarıyla can veren kalfaların etnik kökeninden bahsedilir. 1902 Van doğumlu ressam Arshile Gorky hakkında *Kara Melek* adlı kapsamlı bir biyografi yazan Nouritza Matossian da, Amerika'da uzun süre Gorky'nin Ermeni kökeninden bahsedilmediğinden yakınır: "Ethel Schwabacher ve Harold Rosenberg tarafından yazılan iki biyografisinin izine rastladım, ancak hiçbirinde Gorky'nin gerçek kökeni açıklanmamıştı."[1] Ne var ki, dünyada benzer eğilimlerin varlığı şu gerçeği kabul etmemizi engellememeli: Kültürel araştırmalarda her zaman tabu olan etnik 'farklılık' kabul edilmediği sürece gerçekçi ve bütüncül bir anlatıya varmak olanaksızdır.

Benzer tutarsızlık, tutarlı bir biçimde, resim sanatı üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda da karşımıza çıkar. Son yüz elli yıldır devlet eliyle sürdürülen 'Türkleştirme-Sünnileştirme' kampanyasının uzantısı olarak, Osmanlı'nın içinde barındırdığı 'öteki' unsurlar resmî tarih yazımında bilinçli bir biçimde ayrıştırılarak dışarıda bırakılmıştır. Bu mantıkla yazılan 'Türk' resminin tarihi de, Osmanlı'da var olan tüm resim pratiğinden soyutlanarak, 'Asker Ressamlar' ya da 'Primitifler' sınıflandırmaları altında başlatılır. İnkılapçı II. Mahmud'un 1835 yılında, ileride aralarından Ferik İbrahim Paşa, Ferik Tevfik Paşa ve Hüsnü Yusuf Bey gibi ressamların çıkacağı Mühendishane-i Berri-i Hümâyun öğrencilerinden oluşan 12 kişilik bir grubu İngiltere'ye göndermesiyle başlatılan resim tarihinde, aynı Mahmud'un 1829 yılından itibaren, Ermeni ressam Rupen (Rubens) Manas'a yaptırıp, üstelik dini ve askerî törenlerle Galatasaray Sultanisi'ne, Selimiye, Davutpaşa ve Selanik Kışlalarının yanı sıra Babıali'ye astırdığı, –'gâvur' lakabı almasına yol açan– portrelerinden[2] pek söz edilmez (portreler padişahın ölümünün ardından kaldırılmış ya da üzerleri örtülmüştür). Söz edildiği durumlarda ise ressamın adı geçmez. Üstelik II. Mahmud'un, saray nakkaşlarından Maksut Manas[3] ve Rupen Manas'ı da sanatlarında ilerlesinler diye Fransa'ya göndermiş olduğu göz ardı edilir. Daha önce resim eğitimi için Paris'te bulunmuş olan Rupen Manas'ın yarım kalan eğitimini sürdürebilmesi, Tanzimat'tan önce gayrimüslimler yurtdışına devlet tarafından eğitim amaçlı gönderilmediğinden, Paris elçiliğine tercüman olarak tayin edilmesiyle sağlanmıştı. Bu gerçeklerin kabulü, Manas ailesinin diğer fertlerinin de tanınmasını getirecek ve Türkiye'de Batılı anlamda resmin başlangıç tarihini büyük dedesi Rafael Manas'ın Sultan III. Mustafa'nın yağlıboya portresini yaptığı 1750'lere kadar geri götürecektir.

1 Nouritza Matossian, *Arshile Gorky-Kara Melek*, İstanbul: Aras Yayınları, 2011, sf. 18.

2 Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1971, sf. 38.

3 Mayda Saris, age, 2003, sf. 108.

Sultan III. Mustafa (1757-89 civarı), 151 x 100, Rafael Manas, TSM

Işık ve Gölgede Manas Ailesi

Osmanlı resim sanatı denildiğinde Manaslara özel bir yer ayırmak gerekir. Manas sülalesi başta Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) portrecisi Parseh (Barseg) Manas olmak üzere, her biri yaşadıkları dönemde saray ressamı olan Rafael, Manase, Mıgırdıç, Zenop, nakkaş Maksut, Rupen, Sebuh, Aleko (Aleksandr), Kaspar (Gaspar) ve 1916'da ölen son saray ressamlarından Jozef gibi sanatçıları yetiştirmiştir. Sülalede ayrıca Rafael Manas'ın eşi Antaram'ın da ressam olması, Osmanlı'da bilinen ilk kadın ressamın, iddia edildiği gibi,1886-1954 yılları arasında yaşayan Mihri Müşfik değil, 18. yüzyılda yaşamış bir Ermeni olduğunu göstermesi açısından da son derece önemlidir[1]. Antaram'ın elinden çıktığı kesin olup günümüze kadar ulaşmış bir resmin bulunmaması bu iddiayı bugün tartışmaya açık hale getirebilir. Ancak Ermeni tarihçi merhum Kevork Pamukciyan'ın *Biyografileriyle Ermeniler* adlı eserinde yer alan bu bilgiyi, Pamukciyan'ın herkes tarafından kabul edilen ciddiyetine ve titiz araştırmacılığına dayanarak doğru kabul ediyoruz.

16. yüzyıl sonları veya 17. yüzyıl başlarında Kayseri'den İstanbul'a göç eden ailenin ilk saray ressamı olan Parseh Manas'ın günümüze ulaşmış bir eseri yoksa da bazı kaynaklarda III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinde ressamlık yaptığı geçer. Ancak Osmanlı'da resim tarihini değiştiren, Parseh'in oğlu ya da kardeşi Yesayi'nin damadı olan Rafael Manas'tır. İtalya'da resim eğitimi alan "dâhi ressam" lakaplı Rafael, Osmanlı'da ilk kez gerçekçi tarzda ışık-gölge ve perspektif kuralı uyguladığı tuval üzerine yağlıboya III. Mustafa portresiyle, iki boyutlu, stilize minyatür tarzını yıkıp Batılı anlamda resim anlayışını başlatmıştır. Ayrıca, Rafael'in elinden çıkma III. Osman ve I. Abdülhamid portreleri de bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde görülebilir. I. Abdülhamid'in (1774-1789) büyük boy portrelerini yapmış olan oğlu Manase'nin ardından saraya ailenin üçüncü kuşak ressamı Zenop girer. Dedesi gibi İtalya'da resim eğitimi almış olan Zenop'un günümüzde az sayıda bilinen resimleri arasında II. Mahmud (1808-1839) dönemine ait küçük portrelerle oluşturulmuş bir soyağacı tablosu vardır.[2] Zenop'un hepsi saray memuru olan dört oğlundan en büyüğü, İtalya eğitimli Rupen (eserlerini Rubens Manassé şeklinde imzalamıştır[3]) ailenin bir diğer "dâhi" ressamıdır. Sultan II. Mahmud'un yurtiçi ve yurtdışı devlet dairelerine astırdığı portrelerini yapan sanatçı, Sultan Abdülmecid'in 1850'lerde, bugün biri Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'ndeki Resim Müzesi'nde, diğeri ise İsveç Drottningholm Şatosu'nda bulunan iki tam boy portresini de boyamıştır. Özellikle Abdülmecid portrelerinde –İstanbul'daki kötü sergileme koşullarına rağmen– gözlemlenen sanatsal yetkinlik, Osmanlı'da pentürün kısa geçmişiyle kıyaslandığında

1 Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler – Cilt IV*, İstanbul: Aras Yayınları, 2003, sf. 296.

2 Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar 1600-1923*, İstanbul: Matüsalem Uzmanlık ve Yayıncılık, 2004, sf. 593.

3 Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar – Cilt III*, İstanbul: Aras Yayınları, 2003, sf. 44.

Sultan Abdülmecid (1850'ler) Rupen Manas'a atıf, Dolmabahçe Sarayı Resim Müzesi

şaşırtıcı derecede yüksektir. Anatomi, portrecilik, perspektif, doku ve renk uyumu açılarından mükemmel düzeydeki işlerin boya sürüş biçimi, kompozisyon ve yüzey kullanımındaki performansının aynı yıllarda Paris'te genç bir ressam olan Edouard Manet'nin (1832-1883) resimlerinden aşağı kalır yanı yoktur. Tercüme Odası'nda kadrolu memur olan Rupen Manas'a, Maliye Nezareti kayıtlarına göre aylık 1500 kuruş maaş ödeniyor olması kendisine verilen değerin açık bir göstergesidir. Bu parayla aynı yıllarda Bursa'da dört dönüm bağ, bir al at veya beş baş manda almak mümkündü.[1] Zenop'un ikinci oğlu Sebuh da (1816-1889) eğitim aldığı İtalya dönüşünde Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1874) ressamlığını yapmış, Beşinci Dereceden Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiş bir sanatçıydı. Zenop Manas'ın üçüncü oğlu Gaspar (Kaspar) Abdülmecid ve Abdülaziz'in fildişi üzerine yağlıboya madalyon portreleriyle bilinir. Dördüncü oğul Aleko (Aleksandr) ise bir kaynağa göre, görevli olarak gittiği Viyana'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nden 1839'da mezun olmuş ve aynı yıl ölmüştür. Manas ailesinin son saray ressamı, Zenop'un yeğeni Josef'tir (1835-1916). Abdülmecid döneminde Avrupa'da eğitim görüp saray ressamı olarak Sebuh'un yerine geçen Jozef'in eserleri arasında Almanya İmparatoriçesi Augusta Viktorya'nın minyatürü ve Deli Fuad Paşa'nın yağlıboya portresi önemlidir.[2] Resim tarihimizde bu kadar belirleyici rol oynamış bir ailenin fertlerinden bahsetmeden yazılan bir Osmanlı Resim Sanatı ne kadar 'tam' olabilir ki?

'Başlangıcından Cumhuriyet'e Kadar Türklerde Resim' ya da Monoblok Millî Mazi

Cumhuriyet'in, tek ırka dayalı bir toplum yaratma tasarımıyla, Yeni Osmanlıcı iktidarın –tek dinden öte– tek mezhebe dayalı bir toplum kurma hayalleri arasındaki onlarca benzerliklerden biri, ikisinin de bunu zor kullanarak başarmaya çalışması, ikincisi ise kendileri için kendilerinden başka kimsenin inanmadığı bir tarih yazma gayretleridir. 1930'larda kalmış Türk Tarih Tezi'nin anlamsızlığının artık tartışılmıyor olması devletin bugün tarih yazımında daha gerçekçi bir noktada bulunduğu anlamına gelmiyor. Aynı biçimde, Yeni Osmanlıcıların herhangi bir konuda yeni bir tez geliştirme yeteneklerinin olmayışı da onların tarih yazımında daha az manipülatif oldukları anlamına gelmemeli. İktidarda oldukları süre içinde devlet desteği ile çıkan Osmanlı (Türk) Resim Sanatı üzerine kitaplar, resmî tarih yazımının bir susma, örtme ve çarpıtma sanatı olduğunun örnekleriyle doludur.

Seyfi Başkan tarafından yazılıp 2009 yılında Başbakanlığa bağlı Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları tarafından bastırılan *Başlangıcından Cumhuriyete Kadar Türklerde Resim* kitabı bu konuda bize önemli ipuçları sağlıyor. Kitabın büyük bir bölümünün minyatür hakkında yazılmış olmasını kitabı yayınlayan yayınevinin Başbakanlığa bağlı olmasıyla

1 Garo Kürkman, age, 2004, sf. 34.

2 Kevork Pamukciyan, age, Cilt IV, 2003, sf. 297.

ilişkilendirebiliriz. Ayrıca 232 sayfalık kitapta Osmanlı'nın son iki yüzyılına damga vurmuş olan Batılı anlamda yağlıboya resmine ayrılan birkaç sayfa içinde, etnik kökeni zikredilmeden sadece üç "gayrimüslim" sanatçıya yer verilmiş olmasını, gerçeklerin üzerinin örtülmesine yönelik bir tavır olarak yorumlayabiliriz. Kitapta, kesintisiz beş kuşak boyunca, birçok padişahın minyatürünü ve halen çoğu Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan onlarca yağlıboya portresini yapmış olan Ermeni asıllı Manas ailesine mensup on bir ressamdan sadece birinden (Rafael), o da hiçbir sanatsal özelliğinden söz etmeden üstünkörü bahsedilmiş olması, yazarın araştırmacı ciddiyetine ve inandırıcılığına gölge düşürüyor. Aynı bölümde, Rafael ile birlikte anılan iki Rum ressam hakkında da "Özellikle I. Abdülhamid zamanında (1771-1789) Avrupalı örneklerinden esinlenerek düzenlenen kıyafet albümleri, bu ara dönemin dikkat çeken çalışmaları olurlar. Sadece resim alanında değil, diğer sanat alanlarında da gelenekseli terk eden, yeni anlayışı gösteren bu örnek, diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı resminin kaynak ilişkilerinin de koparıldığı bir tavrı temsil eder. Guaj, suluboya, tempera, yağlıboya ve renk karıştırma gibi değişik Batı tekniklerinin uygulandığı bu albümlerde (Kapıdağlı) Konstantin, Rafael, Istrati gibi gayrimüslim Osmanlı ressamlarının adına rastlanır"[1] diye yazılmış. Bu bilgiler için *İslam Minyatürleri* (Filiz Çağman-Zeren Tanındı, 1979: 74-75) kaynak gösteriliyor. Hâlbuki Osmanlı resmini dönemin Avrupa resmi düzeyine taşımış çığır açıcı ressamlar olan Rupen Manas ve Kapıdağlı Konstantin ayrı ayrı incelenmeyi hak eden sanatçılardır. Ne yazık ki sanat tarihimizde bu alan hâlâ büyük bir boşluk olma özelliğini koruyor.

Kitap, bilgi eksikliğiyle kalmayıp tarihler hakkında da tartışmaya açık bilgiler içermekte. 136. sayfada yer alan, tuval üzerine yağlıboya tekniğiyle yapılmış *Sultan III. Mustafa'nın Portresi*'nin künyesinde, Rafael'in ressamlık yaptığı yıllar (1757-1789) olarak verilmiş. Ermeni tarihçi Kevork Pamukciyan'ın kitabında ise daha I. Mahmud döneminde (1730-1754) saray ressamı olduğu belirtilen Rafael'in yaşadığı yıllar (1710?-1780) biçiminde yer alır[2]. Mayda Saris ressamın doğum tarihi için "1710'lar" der. Rafael'in ressamlık yaptığı yıllara dair tarih, benzer biçimde, Topkapı Sarayı Müzesi uzmanı Aysel Çötelioğlu'nun *Topkapı Sarayı Müzesi Resim Koleksiyonu ve Padişah Portreleri* kitabının 43. sayfasında da yer alır. Ancak Çötelioğlu kitabının sonunda yer alan biyografiler bölümünde "*Rafael (Rapayel Manas) (1715-1780): Ermeni asıllı bir saray ressamı olan Rafael, Sultan I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid döneminde eserler verdi*"[3] diye yazarak kendisini yalanlar. Doğum tarihi konusunda net bir bilgi olmasa da, en basit bir hesaplamayla bile, 1730-1754 yılları arasında tahtta olan Sultan I. Mahmud döneminde eserler vermiş bir ressamın sanat hayatına 1757'den çok

1 Seyfi Başkan, *Başlangıcından Cumhuriyete Kadar Türklerde Resim*, Ankara: AKM Başk. Yayınları, 2009, sf. 136.

2 Kevork Pamukciyan, age – Cilt IV, 2003, sf. 296-298.

3 Aysel Çötelioğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Resim Koleksiyonu ve Padişah Portreleri,* İstanbul: BKG Yayınları, 2012, sf. 196.

önceleri başlamış olması gerektiği sonucunu çıkarmak için yüksek matematikçi olmaya gerek yoktur. Ayrıca Çötelioğlu'nun kitapta yer alan "*Bu dönemin portrelerindeki önemli bir kavram değişikliği de, hükümdarlık imgesinin yanı sıra padişahın gerçekçi fiziksel özellikleriyle ve belirgin bir kişilik olarak yansıtılmasıdır*" cümlesinden Rafael'in adı geçen portreyi hayalden değil doğrudan sultanı model alarak yaptığı sonucunu çıkarabiliriz. İtalya'da resim eğitimi almış bir ressamın benzer bir tavrı I. Mahmud döneminde de uyguladığını var sayarsak, verilen tarih bilgilerinin gerçeği yansıtmadığı anlaşılacaktır. Kitaplarda yer alan bu 'bilgi', Yeni Osmanlıcıların aksi kanıtlanan her çarpıtma girişimlerinde arkasına sığındıkları 'sehven' kelimesiyle açıklanabilir mi? Yanlışlıkla olduğunu kabul etsek bile bu durum kitaplarda yer alan diğer bilgilerin ciddiyetini sorgulamamız için yeterli bir veri değil midir?

Sanat tarihçisi Seyfi Başkan, bir taraftan bu ressamları Osmanlı sayarken onların etnik kimliğini açıklamaktan özenle kaçındığı gibi, hepsini (anlatının merkezine Müslümanları yerleştiren dışlayıcı) "gayrimüslim" –bazı yazılarında ise ikinci sınıf vatandaşlığı ima eden "azınlık"– kefesine koyarak bu ressamların ayrı kökenlerinden kaynaklı kendilerine has, özgül değerleri olduğu gerçeğini göz ardı eder. Örneğin, Rafael Manas'ın ailesi tarafından resim eğitimi için İtalya'ya gönderilmesi ve yağlıboya tekniğini Osmanlı'da ilk uygulayan ressam olması… İtalya'da eğitim almış olma ihtimali yüksek olan Kapıdağlı Konstantin'in perspektif, ışık-gölge, renk, anatomi ve doku noktalarında sergilediği yetkinliğin daha önce Osmanlı'da benzerinin olmaması… Üstelik arkalarında devlet desteği olmasına rağmen böylesi adımların o yıllarda hiçbir Müslüman sanatçı tarafından atılmamış olması, özellikle bu iki sanatçının farklı değerlendirilmesini gerektiğini gösterir. Başkan'ın sergilediği 'torbacı' tavır, Ermenilerin ve Rumların, etnik kökeninden başlayarak, Osmanlı sanatı içindeki öncü rollerinin inkâr ve unutturma stratejisinin bir uzantısıdır. Kapsayıcı çatı olarak ortaya konan Osmanlı varlığı, diğer tüm kimlikleri emerek yok eden bir sindirim sistemine dönüşür. Başkan, kitabın 156. sayfasında bu mantığı şöyle savunur:

> "Bugünkü bilgilerimize göre Fatih döneminden başlayarak 'Ehl-i Hiref' örgütlenmesi içinde Anadolu Türk hatta gayrimüslim, çeşitli milletlerden sanatçılar vardır. Büyük Osmanlı uygarlığının yani Globus Ottomanorum'un kültür yapıcıları olan bu sanatçılar sadece resim değil her alanda 'Osmanlı' kimliği ile temsilcilerimizdiler. Şöyle ki; Konya Sahip Ata Camiini, Selçuklu Ortaköy Camiini Osmanlı sayarak, Konyalı Kaluyan'ı, Balyanları veya ressam Konstantin'i, Istrati'yi, Selçuklu, Osmanlı saymamak mümkün müdür? veya Osmanlı kültür yelpazesi içinde yer alan çok sayıdaki eseri Osmanlı-Türk kabul edip bu eserleri meydana getiren sanatçıları Rum, Arnavut, Arap, İranlı saymak doğru olur mu? Kuşkusuz doğru değildir." (Yazım ve noktalama hatalarına dokunmadım.)

Balyanların veya Konstantin'in Osmanlı kabul edilmesine itiraz edilemez, ancak bu sanatçıların, totaliter mantık dışında hangi gerekçeyle "Osmanlı-Türk" kabul edildiklerini anlamak mümkün değildir.

Kitapta yer alan, "*gelenekseli terk eden, yeni anlayışı gösteren bu örnek, diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı resminin kaynak ilişkilerinin de koparıldığı bir tavrı temsil eder*" cümlesinde "kaynak ilişki"sinin ne olduğu açıklanmaz. Ancak Sünni bir kültürel yapı kurabilmenin yegâne şartının, tüm öteki etnik ve dini kimliklerin dışarıda bırakılması olduğunun ima edildiği aşikârdır. Açıkçası, Yeni Osmanlı Kültür Tezi olarak tanımlanabilecek anlatıyı inşa eden tarihçiler gayrimüslimleri kendileri için kurguladıkları 'gelenek'ten eleyerek, geçmişi ve geleceği tektipleştirme çabalarının 'kültürel' ayağını tamamlama görevinde, karşı çıkar gibi göründükleri Cumhuriyet ideolojisini büyük bir tutarlılıkla sürdürürler.

Bir tarih kitabında böylesine bir tavrın nasıl sergilenebildiğini, yazarın hangi geleneği örnek aldığını anlamak için biraz daha geriye gitmek gerekiyor. 2006 yılında 'organize' bir faaliyetle yayımlanan diğer bir kitabın, geçmişte yazılanlar ile gelecekte yazılabilecek kitaplar arasında bir köprü görevi üstlendiği söylenebilir. Her biri alanında tartışmasız uzman kabul edilen Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı tarafından yazılıp, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından bastırılan *Osmanlı Resim Sanatı* kitabı, Cumhuriyet geleneğinde var olan 'suskun' ve dışlayıcı politikanın Yeni Osmanlı kültür politikası içinde de sürdürüldüğü (üstelik sürdürüleceği) noktasında oldukça açıklayıcıdır. Bu dört profesörün yazdıkları hiç kuşkusuz doğru kabul edilecektir. Yazmadıklarında ise geçmişten farklı bir yol izlemedikleri göze çarpar.

Büyük bir kısmı minyatürlere ayrılan (Ermeni ve Rumların hakkını vererek yazılmayan bir *Osmanlı Resim Sanatı* kitabından farklı bir tavır beklenemez) 304 sayfalık kitabın 281-296 arasındaki sayfaları "Padişah Portreciliğinin Çeşitlenmesi" başlığı altında 18. yüzyılda başlayan Batılı anlamdaki yağlıboya resimler üzerinedir. Bu dönemde portreciliğe yenilik getiren ressam olarak anılan "*Refail'in adı kimi kaynaklarda Rafael Manas veya Manasî olarak geçer*"[1] cümlesinde, ressamın etnik kökeninden bahsedilmediği gibi, adındaki Osmanlıcada sık karşılaşılan bir durum olan yazım kaynaklı belirsizliğe istinaden, kimliği hakkında belirsizlik olduğu ima edilir. İleriki sayfalarda saray ressamı olarak adları geçen, Rafael'in çocuğunun torunları Sebuh, Rupen ve Josef'ten ise "yerli"[2] sanatçılar diye bahsedilir. 'Susma hakkı'na sadık kalınarak, her dört ressamın da Ermeni olduklarından söz edilmez. Anlatımdaki tutarsızlık, aynı yıllarda Osmanlı sarayını ziyaret eden "Fransız ressam Jean

1 Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Başkanlığı Yayınları, 2006, sf. 281.

2 Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, age, 2006, sf. 295.

Portet ve İngiliz sanatçı Sir David Wilkie"[1] ile ilgili cümlelerde etnik kimliklerinin özellikle belirtilmesiyle daha da belirgin bir hal alır.

Kitabın yazarlarından Günsel Renda bu tavrını daha önce de kaleme aldığı *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850* adlı kitabında da sergilemiştir. Kitabın *Minyatür Sanatı* bölümünde yer alan III. Ahmed döneminde (1703-1730), aynı zamanda minyatürcü de olan ve padişahın portresini yaptığı bilinen Ermeni ressam Parseh Manas'tan söz etmez. Ancak ileriki sayfalarda P. G. İnciciyan'ı kaynak göstererek "*XVIII. yüzyılın ikinci yarısında saray çevrelerine Hıristiyan sanatçıların da girdiği anlaşılmaktadır. Daha III. Ahmed döneminde Ermeni ressam Barseg'in sarayda III. Ahmed'in, sonra I. Mahmud'un portrelerini yaptığı bazı kaynaklarda geçerse de, bu ressamın eserleri bugün ortada yoktur*"[2] diye yazar. Ardından sözünü ettiği Refail ve Manas (Menasi) ve Kapıdağlı Konstantin'den etnik kökenlerini yazmadan "azınlık" (istisnasız bütün Osmanlı tarihçilerinin sorgusuz sualsiz kullandığı bu küçümseyici terim, o yıllarda resim yapanların çoğunluğunun Ermeni ve Rum olduğu göz önüne alındığında, dışlayıcı iktidar dilinin tarih yazımına nasıl hükmettiğinin açık göstergesidir) olarak bahseder. 1980 yılında basılan bir diğer kitabında ise, Türk sanatı içinde saymadığı bu ressamlar hakkında yine "*Refail, Konstantin gibi azınlık ustaları*"[3] diye yazmıştır. Osmanlı tarihi üzerine yazılanlarda, kimliksiz gayrimüslimlerin başarıları topyekûn Türk kabul edilen Osmanlı'nın hanesine yazılırken, gayrimüslimlerin kimliklerinin belli olmaya başladığı dönemlerin yazımının yalnızca Türk-Sünni unsurlarla sınırlandırılması resmî tarih yazımındaki ırkçı tutuma işaret eder.

Renda, "*Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık grubunun daha gelişmiş bir resim sanatı var mıydı?*" sorusuyla başlayarak, Osmanlı'da Türk olmayan unsurların resmindeki öncü rolünü yok saydığı 'vurucu' tespitlerini ise kitabın sonuna saklamıştır: "*Bu dönemi anlatan seyahatnameler azınlık grubunun ne yaşantı biçiminde, ne evlerinde, ne de resim anlayışında büyük bir fark olmadığına değinmişlerdir. […] XIX. Yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu anlatan L. Hobhouse (A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey, London, 1812) Rumlar arasında iyi mimar, heykelci ya da ressama rastlamadığını söyler.*"[4] Hobhouse'ın İstanbul'u ziyaretinde Topkapı Sarayı'na kabul edilebilmiş olma ihtimali pek azdır. Dolayısıyla bu yargıya, Kapıdağlı Konstantin'in 1793 tarihli renkli III. Selim gravürünü ve 1803 tarihinde yaptığı ve günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen, III. Selim portresini görmeden varmış olduğu aşikârdır. Eğer saraya kabul edilip bu yapıtları görmüş olsaydı, Müslüman nakkaşların minyatür aracılığıyla zamanın sanatına ayak

1 Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, age, 2006, sf. 294.

2 Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1977, sf. 187.

3 Günsel Renda, Turan Erol, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı*, İstanbul: Tiglat, 1980, sf. 43.

4 Günsel Renda, age, 1977, 190-191.

uydurabilmelerinin anlamsızlığını fark edip üretime son verdikleri yıllarda, Osmanlı tebaasındaki Rumların ışık-gölge, renk, maddi doku, anatomi ve perspektif bilgisi bakımından dönemin Avrupa resmi düzeyinde eserler ürettiklerini, hiç şüphesiz, kabul edecekti. (Ancak saraydaki resimleri gördüğü halde bu sonuca vardıysa burada ya kötü niyet ya da eleştirel yetersizlik olduğuna hükmetmek durumundayız.) Renda'nın tezini yazarken her köşesini karış karış gezdiği sarayda Kapıdağlı Konstantin'in her iki resminin varlığından haberdar olmaması ihtimal dâhilinde değildir. Buna rağmen Hobhouse'ın tespitini bir 'kanıt' olarak öne sürmesini bilimsellikle bağdaştırmak güç. Aynı sayfada yer alan, yine Hobhouse'dan alıntıladığı "*Hele Ermeni geleneklerinin Türklere çok yakın olduğu, Ermenilerin giyimlerinden tesbih çekmeye kadar, Türklere benzedikleri anlatılır*" cümlesi ise, hiçbir Türk'ün yağlıboya resim yapamadığı yıllarda Rafael ve oğlu Manase'nin ortaya koydukları eserler hatırlandığında, ancak Türk Tarih Tezi içinde bir dipnot olarak yer alabilir.

Hâlbuki ressamların yanı sıra birçok mimar, tiyatrocu ve müzisyen de yetiştirmiş olan Manas sülalesini, Kapıdağlı Konstantin'i ve Istrati'yi kimliksizleştirerek yazılan 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı sanat tarihinde hazin bir boşluk hüküm sürecektir. Bu sanatçıların "yerli, gayrimüslim ve Osmanlı tebaası" oldukları doğrudur, ancak "azınlık" olarak tanımlanmaları kültürelden çok küçümseyici siyasi bir dile işaret eder. Üstelik bilinçli bir biçimde Ermeni ve Rum olduklarının gizlenmesi, bu halkların Anadolu'da binlerce yıldır sürdürdükleri varlığı ve Osmanlı kültürüne kattıkları zenginliklerin inkârı anlamına gelir. Osmanlı'yı homojenize ederek kurgulanan bu tarih, Cumhuriyetçiler tarafından hayal edilen monoblok 'millî mazi' gibi bir gün iflas etmeye mahkûmdur.

Denize Atılan Nişan ve Kimlik Tahrifatı

Osmanlı tebaası olmadığı halde Ermeni kimliği silinen ressamlardan biri de, romantizm akımının en önemli temsilcisi ve dünyanın gelmiş geçmiş en büyük deniz ressamlarından sayılan (Türk tarih yazımındaki adıyla) İvan Konstantinoviç Ayvazoski'dir. Osmanlı ülkesinde resim sanatının kabul görüp sevilmesinde ve bir ressam kuşağı yetişmesinde çok büyük payı olan 1817 doğumlu bu romantik, 18. yüzyılda Osmanlı Ermenistanı'ndan Kırım'a göç eden ailesi tarafından Hovhannes Ayvazyan olarak vaftiz edilmişti. Yeteneği çok küçük yaşlarda keşfedilen ressam, Çar I. Nikola tarafından desteklenerek 1833 yılında Petersburg Çarlık Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki eğitimine başladı.[1] 1836'da Akademi'den altın madalya ile mezun olan Ayvazyan, 1840 yılında Akademi bursu ile gittiği Avrupa'da Almanya, Avusturya, İtalya, Portekiz, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Malta'yı ziyaret etti. Roma, Venedik ve Paris'te sergiler açtıktan sonra 1844'te Rusya'ya geri döndü. Aynı yıl Rus Donanması Resmî Ressamlığı'na atandı ve Çarlık Akademisi üyeliğine seçildi. İstanbul'a ilk kez 1845'te Batı Anadolu ve Ege

1 Mayda Saris, age, 2003, sf. 45.

Sultan III. Selim (1803), 89 x 110, Kapıdağlı Konstantin, TSM

Adaları'na çıktığı gezi sırasında gelen ressam, Rus Çarının oğlu Grandük Konstantianos'a eşlik etmekteydi. Onunla birlikte Beylerbeyi Sarayı'na davet edilerek Sultan Abdülmecid tarafından kabul edilen Ayvazyan, dördüncü derece Mecidiye Nişanı ile ödüllendirildi. 1847 yılında Hollanda Kraliyet Bilim ve Sanat Akademisi üyeliğine seçilen sanatçı 1857'de Fransız Légion d'honneur nişanına layık görülen ilk Fransız olmayan sanatçı unvanını aldı. Aynı yıl Osmanlı başkentine ikinci ziyaretini, 1874 Ekiminde ise Sultan Abdülaziz'in davetlisi olarak üçüncü ziyaretini gerçekleştirdi. Mimarbaşı Serkis Balyan'ın Kuruçeşme'deki ada üzerinde bulunan yalısında bir ay kadar kaldı. Sultan Abdülaziz'in Dolmabahçe Sarayı için ısmarladığı tabloları bu adada hazırladı. Bu işten dolayı Nişan-ı Osmani ile ödüllendirildi. İstanbul'a son kez 1890 Mayısında gelen ve Sultan II. Abdülhamid'in huzuruna kabul edilmiş olan Ayvazyan, padişahın çok beğendiği iki tabloyu kendisine hediye etmiştir.[1]

Devlet koleksiyonundaki resimleri Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'ndeki (Eski Devlet Resim ve Heykel Müzesi) müzede kendisine tahsis edilen özel bir salonda sergilenen "Ayvazovski"nin, girişte yer alan biyografisinde "Rus ressamı" olduğu yazılıdır. Bunun nedenlerinin başında Türk tarih yazımının bilinen refleksi geldiğinden şüphe etmiyoruz. Ancak Ayvazyan'ın yaşadığı yıllarda Osmanlı devletinin Ermeni politikasına karşı aldığı tavrın da bu tercihte etkisi olması muhtemeldir. Doğu cephesinden gelen Rus tehdidine "gayrinizami" savaş yöntemleriyle karşı koyabilmek ve bağımsızlık arayışı içindeki Ermenilerin "tedip edilmesi" amacıyla 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları'nın 1894-1896 yılları arasında Doğuda gerçekleştirdiği katliamlar, Ayvazyan'ı derinden etkilemişti. Yüz binlerce Ermeni'nin katledildiği bu olaylar üzerine resimler de yapan sanatçının, kendisine armağan edilen Osmanlı nişanlarını denize atarak, kurdelelerini de Sultan'a geri götürmesi için Osmanlı elçisine iade ettiği rivayet edilir. Yaşadığı dönemde eserleri dünyanın bütün ciddi sanat kurumları ve birçok koleksiyoncu tarafından övgülerle karşılanıp satın alınan, günümüzde de uluslararası müzayedelerin gözdeleri arasında bulunan Ayvazyan'ı bu 'saygısızlığına' rağmen, tarih yazımından tümüyle silip atmak mümkün değildir. O halde, Türkiye'de devlet ve özel koleksiyonlarda otuzdan fazla tablosu bulunan sanatçıyı Ermeni kimliği yerine Rus vatandaşı olarak hatırlama kurnazlığına kim itiraz edebilir ki?

Antik Yunan ve Mısır'da tablet ve papirüsleri tekrar kullanabilmek için üzerindeki yazılar kazınarak siliniyor ve bu işleme, Yunanca *palin* (tekrar) ve *psēn* (kazımak) kelimelerinden türettikleri *palimpsest* deniyordu. Osmanlı tarihinin 'gayrimüslimlerden arındırılarak Sünni Türkleştirilmesinde izlenen yöntem için de bu kavramın kullanılması aykırı olmayacaktır. İçerdikleri ayrıntılarla geçmişin toplumsal yaşamına ait izlerin sürülmesinde değerli ipuçları taşıyan halk türküleri bile bu 'tekrar-kazıma'dan payını almıştır. Atatürk'ün de çok sevdiği söylenilen:

1 Garo Kürkman, age, 2004, sf. 34.

On ikidir şu Burdur'un değirmeni
Değirmenci Urum değil Ermeni

türküsünü, belki de Atatürk sevdiği için, TRT'de çalınan haliyle:

On ikidir şu Burdur'un değirmeni
Değirmenciye nasıl gönül vermeli

biçimine dönüştürerek tarihi 'düzeltmek', 1915'e kadar Anadolu'da değirmencilik ve fırıncılık faaliyetlerinin yüzyıllardır Ermeniler tarafından sürdürüldüğü gerçeğinin unutulmasını sağlayabilir mi? Erzincan'a bağlı Armıdan (şimdiki pek yaratıcı adıyla Armutlu!) köyünde 1886 yılında doğan Hagop Mıntzuri, çocukluk ve gençlik yıllarını anlattığı *Armıdan, Fırat'ın Öte Yanı* adlı öykü kitabında İstanbul'daki birçok fırıncının kendi köyünden gittiğini yazar.

Resim sanatının toplumsal bilinç ve bellek üzerindeki etkilerinin Avrupa'da yaygın biçimde fark edilip kabul görmesi Rönesans devrindedir. Bugün bile Rönesans denildiğinde insanların akıllarına ilk önce resim sanatının gelmesi, resmin bilinç ve bellek üzerindeki etkisini açıklar. Bir toplumun modernleşmesi, dönemine ait çeşitli sanat dalları ve bu dalların yenilikçi akımlarıyla gerek üretici, gerekse izleyici olarak kurduğu ilişkiyle doğru orantılıdır. Dünyanın en eski sanat dalı kabul edilen resme gerek kiliselerde, gerekse saraylar ve malikânelerde önemli yer ayrılmasının temel nedeni, resmin çağdaşlığı, yenilikçiliği ve siyasi gücü ihtişamlı bir biçimde gösterebilmesi ve toplumsal bilincin inşasında önemli rol oynamasıdır. Ayrıca, kendisine atfedilen 'prestij objesi' payesiyle resim, diğer tüm sanat dalları gibi alt sınıfların toplumsal hiyerarşiye razı olmalarını da sağlar. Toplumsal bilincin inşasında böylesine kilit rol oynayan bir sanat dalı hakkında yazılacak tarihin de iktidarın tahayyül ettiği toplumsal yapıyla uyumlu olmasından daha doğal ne olabilir ki? O halde, tasarlanan Sünni-Türk geleceğin yaslanabileceği sanatsal geçmişi Selçuklu ve Osmanlı dönemleriyle sınırlayan 'geleneksel' kalıbına sıkıştırarak, aynı dönemde yer alan 'gayrimillî ve gayrisünni' unsurlardan arındırma faaliyetleri, Yeni Osmanlıcı politikayla da kusursuz uyum içerisindedir. Bundan böyle, içinde (…)lerin ve (…)ların adının geçmediği, 'geleneksel' Selçuklu-Osmanlı sanat tarihiyle sınırlandırılmış bir bilinç daralmasına geçiş yaptığımızı söyleyebiliriz.

Bu noktada Yeni Osmanlıcı sanat tarihçilerinin dillerinden düşürmediği 'geleneksel' terimini de tartışmak gerekiyor. Son on yılda bu kelimenin akademik çevrelerce kullanımında patlama yaşanması ve içeriğinin yalnızca Selçuklu-Osmanlı temeline oturan Sünni-Türk karakterle sınırlandırılmasının nedenlerini estetikten ziyade siyasi düzlemde aramak gerek. Çünkü gelenek, geçmişin bütününü kapsayan değil, siyasi iktidar tarafından ihtiyaçlar doğrultusunda tanımlanıp içeriği belirlenerek kurulan bir yapıdır. Tamamen sübjektif gerekçelerle oluşturulan böylesine bir yapı, ancak belirli ideolojik 'kabul'ler koşuluyla ayakta kalabilir. 11. yüzyılda Anadolu'ya ulaşan Selçukluların inşa ettirdikleri

cami ve kümbetlerin köşeli-konik kubbelerinin, yörede yüzyıllardır var olan Ermeni kiliselerinin kubbeleriyle bire bir benzerliğini görmezden gelip bu konik kubbelerin Türklerin Orta Asya'dan beri içinde yaşadıkları çadırlarından kaynaklı olduğunu söyleyebilmek için tarih perspektifini eğmek değil, basbayağı kanırtmak gerekir. Aynı yolla, bir Bizans kilisesinin yanına dikilen –Mısır mimarisinden çorlama– dört minareyle camiye dönüştürülmüş Ayasofya'nın da geleneksel Osmanlı cami mimarisi içinde nereye oturtulacağı belli değildir. Yeni Osmanlıcıların günümüzde bile aynı mantıkla inşa ettikleri camilerin hiçbir özgün karakter taşımaması, cami mimarisinden Bizans etkilerini çıkardıklarında geriye boşlukta sallanan alemden başka bir şey kalmayacağı içindir. Aynı biçimde içinde Ermeni ve Rum asıllı Osmanlı ressamların yer almadığı bir Osmanlı resim tarihinden de geriye, iki boyutlu minyatürden başka bir eser kalmaz. Bu nedenle, akademik özgürlükten çok emir-komuta zinciri içinde tanımlanan Yeni Osmanlı kültürel geleneği tutarsız fukaralıktan fazlası değildir.

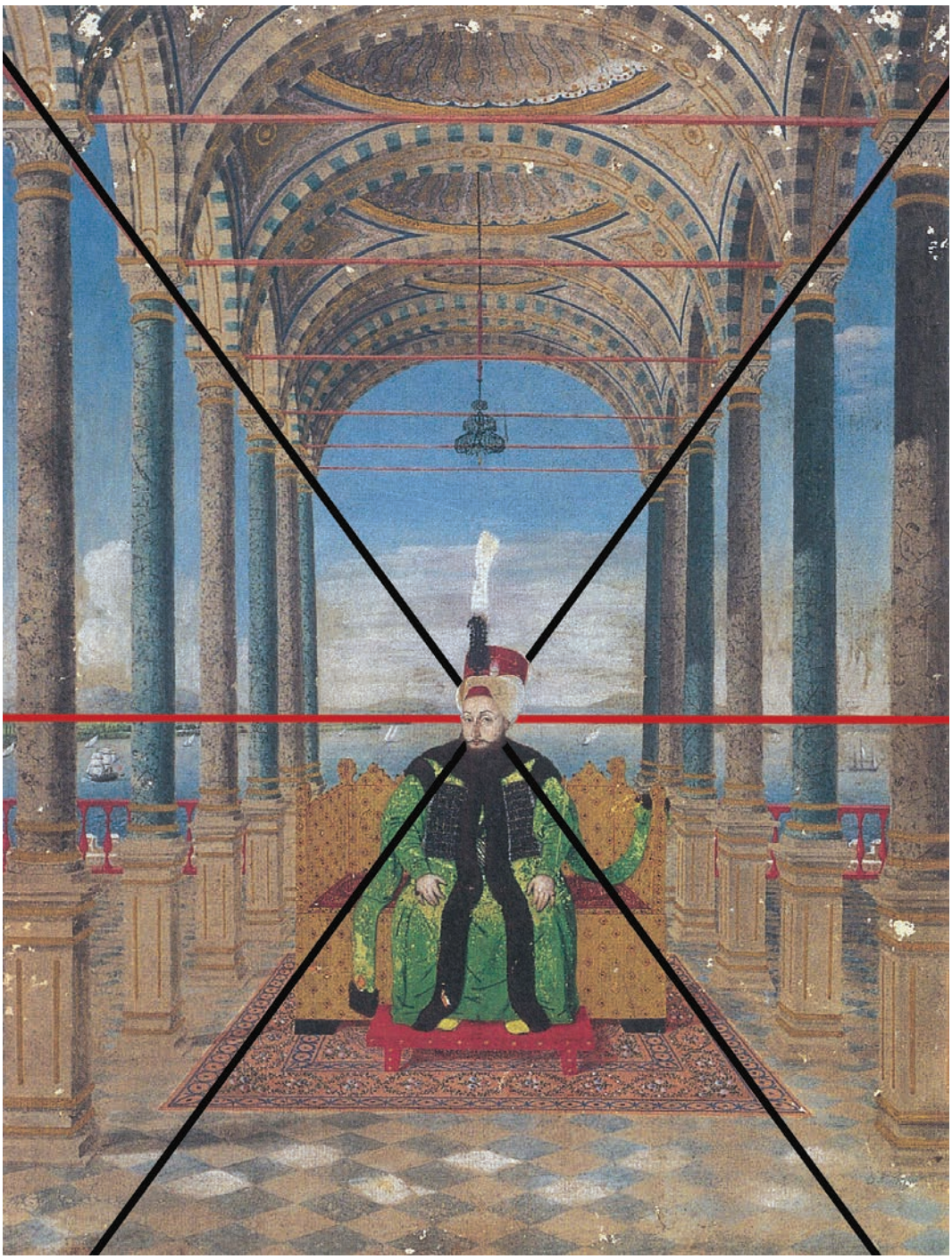
Yeni Osmanlıcı iktidarın ideolojisine uygun bir toplumsal kültür yaratma sürecinde Cumhuriyet'le ortak noktalarından bir diğeri de düşünce sistemine hâkim olan 'geç kalmışlık' kompleksidir. Gerçekleştirmek istediği değişimi saldırgan bir biçimde dayatmasının nedeni ise insanları ikna edebilecek zamanı olmamasından ziyade, insanları ikna edebilecek kültürel argümanları üretememesi olduğu söylenebilir. Bunda, temsilcisi oldukları sınıfın son on iki yılda biriktirdiği siyasi ve ekonomik sermayeye karşın kültürel sermaye oluşturmada oldukça başarısız olmasının payı da, hiç şüphesiz çok büyük. Çünkü kültürel sermaye birikimi için gasp, rüşvet ya da evrakta sahtecilik gibi yollar geçerli değildir. Uzun süreli kişisel emek, sabır ve belirli ölçülerde algılama kapasitesi gerektirir. 'Geç kalmışlık' kompleksi kendisini bu noktada açığa vurur. Siyasi iktidarı ve ekonomik gücü ele geçirmek için yıllardır her türlü yolsuzluğa başvurmaktan, kültürel alanda da gelişme kaydetmeleri gerektiğinin farkına varamamışlardı. Zaten kültürel alanda gelişmiş olsalardı, toplumu ikna edebilmek için yalana ve şiddete başvurmalarına gerek kalmayabilirdi. Uygulamaya çalıştıkları projelere dini kullanarak sessizleştirdikleri kesimin dışında kimseyi razı edemeyişlerinin çaresizliği, kendisini, her seferinde "yola devam" edebilmek için başvurdukları orantısız polis şiddetiyle açığa vuruyor. Hızı gittikçe artan saldırganlıklarının altında, ideolojilerine uyumlu kültür ürünleri yaratabilmelerinin pratik olanaksızlığının farkında olmaları var. Bir sanatçının hem Müslüman hem de ressam olabilmesi, ya Müslümanlığı daha esnek yorumlayarak, dini tabulara muhalefet edebilmesi ya da bir sanat dalı olarak resmin sorgulayıcı ve bağımsız-ifadeci karakterinden vazgeçmesiyle mümkündür. İlk durumda Müslüman, ikinci durumda ise ressam olmaktan feragat edilmiş olacaktır. İktidarları boyunca sağladıkları onca desteğe ve yayınladıkları *oksimoron* "Muhafazakâr Sanat" manifestosuna rağmen, geçmişte hat ve minyatürden esinlenerek resim yapan birkaç ressamın izinde giden 'süslemeciler' dışında yeni bir 'resimci' yetiştirememiş olmaları, içinde bulundukları durumun

umutsuzluğunu yeterince açıklıyor. Baskıcı tüm iktidarlar gibi Yeni Osmanlıcılar da medet umdukları anakronik, derme-çatma kültürel yapının ikna edici bir değer yaratmadaki yetersizliğini, o yapıya vakti zamanında ilerici karakterini veren 'gayrimüslim' unsurları ayıklayarak örtme gayreti içindeler.

Tuvalden Fermana Giden Uzun Yol

Burada, Osmanlı düşünce sisteminin değişiminde kilit rol oynadığı için üzerinde durulması gereken kavramlardan biri de resim sanatında 'ilerici' olma halidir. Osmanlı resminde minyatürden yağlıboyaya geçişi yalnızca malzemede yenilik getiren teknik bir değişim olarak yorumlamak, resimle toplumsal bilinç arasındaki karşılıklı etkileşimi yok saymak olacaktır. Öncesinde Allah'a mahsus kabul edilerek yasaklanmış olan doğaya uygun tasvirin ve birey merkezli perspektifin Müslüman saraya ilk kez Osmanlı vatandaşları tarafından uygulanmış haliyle girmiş olmasının ne denli önem taşıdığı ardından yaşanan gelişmelerden anlaşılacaktır. Ermeni Rafael Manas'ın ve Rum Kapıdağlı Konstantin'in 18. yüzyıl sonlarında yağlıboya tekniğiyle ürettikleri, dönemin Avrupa resmiyle boy ölçüşebilecek yetkinlikteki padişah portreleri, "gayrimüslimlerin eşit vatandaş olarak tanınması" ve sermaye birikiminin önünü açan "varisleri miras hakkından yoksun bırakan müsaderenin yasaklanması" gibi maddeler içeren, 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın habercisi sayılır. 1710'larda doğan Rafael Manas 1757-1774 arasında boyadığı gerçekçi III. Mustafa portresinde ilk kez padişahla ressamı göz-göze getirerek, Sultan'ı tebaasıyla aynı bakış eksenine taşımıştı. Kapıdağlı Konstantin ise 1790-95 yıllarına tarihlenen III. Selim portresinde bir adım daha ileri giderek, padişahı somut bir mekâna –sarayda bulunan Mermerli Köşk'ün kubbeli revakının altına– *tek kaçışlı* perspektifle yerleştirdi. Mekânın içinde insani bir boyutta resmedilmiş olan padişah bütünün içinde, geçmişteki minyatür örneklerine göre daha mütevazı biçimde yer alır. Ressamın bulunduğu noktayı ve göz hizasını belirten ufuktaki 'kaçış noktası'nın, bu kez tam olarak padişahın iki gözünün arasına denk gelmesi de, ressam (tebaa) ve padişah arasındaki dünyevi eşitliğin ifadesi olarak okunabilir. Konstantin, üçüncü Selim'le yüz yüze konumlandığı tuvalinde şüpheye yer bırakmaz: Sultan yere, tebaasıyla aynı seviyeye inmiştir. Ressamı henüz bilinmeyen (ancak Müslüman olmadığından şüphe edemeyeceğimiz) 1828 tarihli II. Mahmud portresi ise yakında atılacak adımlar konusunda daha açık sözlüdür. "*Padişah yeni kıyafetleriyle –ceket, pantolon, fes– bu kez bir koltukta oturur vaziyette betimlenmiştir. Elinde tuttuğu ferman hükümdarlığını, ileriyi işaret eden sağ eli reformlarını, masanın üzerinde duran kitaplar bilime verdiği önemi simgeler.*"[1]

1 Aysel Çötelioğlu, age, 2012, sf. 59.

Sultan III. Selim (18. yy. sonu), 47 x 35, Kapıdağlı Konstantin, TSM

Sultan II. Mahmut (1828), 190 x 135, Anonim, TSM

Sorular, Okullar ve İstanbul Işığı

Asıl araştırılması gereken nokta, 1780'den önce doğduğu ve 1839'dan sonra öldüğü bilinen Kapıdağlı ile aynı zamanda saray ressamı olan Rafael'in torunu Zenop ile onun oğlu Rupen'in tanışıp tanışmadığıdır. Tanışmış olma ihtimali çok yüksek olan bu çığır açıcı ressamların arasında ne düzeyde bir ilişki vardı, resim sanatı ve toplumsal gelişmeler üzerine ne konuşmaktaydılar, Avrupa resim sanatı hakkında bilgi edinebiliyorlar mıydı? Osmanlı toplumsal bilincinin değişiminde oynadıkları rol bu soruların cevaplarını ortaya koyacak ayrıntılı araştırmalar sonucunda anlaşılabilir. Konuya ilişkin araştırmaların yokluğunda, siz de benim gibi en azından bugün resimleri bulundukları yerde layıkıyla inceleyebilmemiz gerektiğine inananlardansanız, ne yazık ki bu masum isteğinize bile olumlu cevap almanız mümkün değil. Öncelikle, nedenini anlamakta güçlük çektiğim bir biçimde (yer sıkıntısı bahane olamaz) koleksiyonda yer alan resimlerin çok küçük bir bölümü sergileniyor. İkinci olarak, gerek Topkapı Sarayı Müzesi, gerekse Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'ndeki, Avrupa'da hiçbir müzede tanık olmadığım zayıf ışıklandırmanın (resmen karanlık) sergilenen az sayıda resmi incelemeyi zorlaştırdığı gibi, resimlerin önündeki bariyer mesafesinin genişliği de (1 ila 2,5 metre!) ayrı bir engel teşkil ediyor. Oysa daha eski, dolayısıyla ışığın olumsuz etkilerine daha duyarlı resimlerin sergilendiği İtalya, Hollanda, İspanya veya Fransa müzeleri, ışığın resimlerin renklerine zarar verme sorununu ortadan kaldıran yeni aydınlatma teknolojileri sayesinde daha aydınlıktır ve bariyerler ise 0,5 ila 0,8 metredir. Son olarak, her iki müzemizde yer alan resimlerin üzerlerindeki vernik tabakasının ve yağlıboyadaki bezir yağının zamanla oksitlenmesi sonucunda yüzeylerin iyice kararmış olması, resimlerin renklerini ve detaylarını değerlendirmeyi tamamen olanaksız hale getirerek hedeflenen 'karartma' işlemi tamamlanıyor. Muhakkak ki resimleri izlemeye açarken bile tarihi karartmak isteyen bir zihniyetin bu eserleri layıkıyla aydınlatacak ve restore ettirecek ödeneği tahsis etmesine imkân yoktur! Bu tavır, gayrimüslimleri tarihten kazıyan ırkçı-gerici "Tek Millet, Tek Devlet, Tek Dil, Tek Bayrak" söyleminin müzelerdeki sergileme yöntemi ve 'kaynak' kitaplar aracılığıyla sürdürülmekte olduğunu göstermektedir.

Bu kazıma sürecinde Osmanlı Resmi, ya da ötekileri tarihten silme eylemini meşrulaştırmanın kılıfı olarak tercih edilen –daraltılmış– Türk Resim Sanatı gibi olağanüstü 'genelleştirme'ler içeren adlar taşıyan kitapların tamamının saray içinde üretilen minyatürler, padişah portreleri ve saray, konak ve yalılarda yer alan –ressamları meçhul!– duvar resimleriyle 'sınırlı' olması garip değil midir? Milyonlarca kilometre karelik bir alana yayılmış İmparatorlukta yalnızca saray erkânı ve üst sınıfların resimle ilgilenmiş olması mümkün müdür? Belirli bir zümrenin kültürü içine hapsolmuş bir sanat dalının gelişmesi ve uzun süre yaşaması düşünülemez. Bundan dolayıdır ki, saraydan dışarı çıkamayan divan şiiri ve minyatür zamana yenik düşerken, toplumun geniş katmanları tarafından üretilen halk şiiri ve pentür varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu anlamda, resim sanatının Osmanlı'da yaşaya-

bilmiş olmasında, bu sanatın saray dışında, özellikle de gayrimüslimler tarafından kesintisiz icra edilmiş olmasının önemi büyüktür. 1835 yılında Malatya'nın Arapkir ilçesinde doğmuş olan Mampre Margosyan'ın, 1839 İstanbul doğumlu Jacques Damadyan'ın ve İstanbul romantiği Mıgırdıç Civanyan'ın resimlerinden söz etmeden yazılan Osmanlı Resim Sanatı, 1883'te kurulan Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin öğrencilerinin neden çoğunluğunun gayrimüslimlerden meydana geldiğini1 açıklayamaz. 1848'de Beşiktaş'ta doğan Civanyan, operacı olmak istemesine rağmen yaşamını sürdürebilmek için resimler yapıyordu. İlk resim derslerini 1860'larda Osmanlı-Ermeni ressamı Abraham Sakayan'dan almış, ardından da Pera'da Pierre Guillemet'nin açtığı Güzel Sanatlar Akademisi'ne devam etmişti. 1874 Ekiminde Sultan'ın davetlisi olarak İstanbul'da bulunan Ayvazyan'ın, Civanyan'a denizi ve gökyüzünü resmetme aşkını aşılaması, Civanyan'ın İtalya'ya gitmesinde önemli bir etken oldu. Döndüğünde eline geçen her malzemeyi –ucuz tuvaller, adi kartonlar, çinko levhalar– kullanarak üretip İstiklal Caddesi ve Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkezinin önünde yok pahasına sattığı eserler[2] aracılığıyla, 'İstanbul Işığı'nı halk tabakasının evine sokan ressam olarak bilinir. Ancak herkes Manaslar ya da Civanyan kadar şanslı değildi. Birçok gayrimüslimin kuruluşunun hemen başında Sanayi-i Nefise Mektebi'ne 'hücum' etmesinin nedeni, bu kurumun insanların yıllardır güzel sanatlara ilgi duyup da eğitim için yurtdışına gitme imkânı bulamamış olmalarına alternatif oluşturmasıdır. Müslümanlarda ise bu ilginin yaygın biçimde oluşması için daha yıllar geçmesi gerekiyordu.

Evveli Örtülü Kalsın Sonrası Var

Sanayi-i Nefise'nin ilk mezunlarından, 1874 İstanbul doğumlu Dikran Esayan'dan bahsetmeyen bir sanat tarihi de eksik sayılmalıdır. Mektepte İtalyan Valéri'den resim ve Osmanlı'nın ilk heykeltıraşı olan Ermeni Yervant Oskan'dan heykel dersleri alan Esayan her iki sanat dalına hâkim ilk sanatçılarımızdandır. Mezuniyetinin ardından Galata Merkez Okulu'nda resim hocalığına başlayan sanatçı, 1896'da bilgi ve görgüsünü artırmak için gittiği Paris'te Jean-Paul Laurens'den resim, François Joseph Hubert Ponscarme'den ise gravür eğitimi alarak o zamanlar için all round artist denilecek düzeye ulaşmıştır.

1864'te Erzurum'da (Garin) doğan Arsen Şabanyan'ı dışlayarak yazılan *Çağdaş Resim Sanatı* da ilk izlenimciler olarak Çallı Kuşağı'nı kabul eder. Oysa çok önceleri Paris'e yerleşmiş olan Şabanyan'ın izlenimci eserler ürettiği yıllarda, Çallı Kuşağı henüz resimle tanışmamıştı bile. Şimdi Ermenistan Ulusal Galerisi'nde bulunan 1898 tarihli *Normandiyalı Balıkçılar* tablosu, ressamın, dönemin resim ruhunu oldukça iyi yakaladığının kanıtıdır. Venedik Murad Rafaelyan Okulu'ndaki eğitiminin ardından, Kırım'da tanıştığı Ayvazyan'ın tavsiyesi üzerine

1 Mustafa Cezar, age, 1971, sf. 469.

2 Mayda Saris, age, 2003, sf. 134.

Paris'e giden Şabanyan, burada Julian Akademisi'ne devam etmiş ve Paris'te bulunan Deniz Ressamları Derneği'nin de kurucu üyeleri arasında yer almıştır. 1902'de Fransız Legion d'honneur nişanı ile ödüllendirilen sanatçının eserleri Philadelphia, Washington, New York, Buenos Aires, Berlin ve Münih gibi kentlerin müzelerinde ve özel koleksiyonlarda bulunur[1]. Oğlu Hrant da Paris'te ressam olan Şabanyan, özellikle Fransa'da yaşadığı yıllarda sanat eleştirmenleri tarafından, Ayvazyan'ın ardından bütün zamanların en iyi deniz ressamlarından biri kabul ediliyordu. İlk resim derslerini, ironik bir biçimde, Ermeni Ressam Roben Efendi'den alan İbrahim Çallı ve arkadaşlarının izlenimciliği Türkiye'ye getirdikleri 1914 yılında ise bu akım dünya resmindeki öncü niteliğini çoktan yitirmişti.

Arsen Şabanyan (1898)

Osmanlı'nın en önemli kadın sanatçılarından birisi de hiç şüphesiz 1872 Diyarbakır (Dikranakert) doğumlu Zabel Boyacıyan'dı. Dönemin İngiliz konsolosu olan babası Tovmas Efendi'nin ölümünden sonra, 1895'te annesiyle birlikte Londra'ya göç etmiştir. Burada, beş yıl süreyle Slade School of Art'ta sanat eğitimi alan Boyacıyan, daha sonra gittiği Belçika'da çalışmalarını Albert Berdson'ın atölyesinde sürdürmüştür.[2] Boyacıyan, bu noktada, daha

1 Mayda Saris, age, 2003, sf. 52.

2 Mayda Saris, age, 2003, sf. 84.

önce sözünü ettiğimiz ama elimizde belge olmadığı halde, Kevork Pamukcıyan'a dayanılarak Osmanlı'da "ilk kadın ressam"lığı kabul edilen Antaram Manas'a göre daha somut bir örnektir. Taha Toros, 1988'de yayınlanan *İlk Kadın Ressamlarımız* kitabında Mihri Müşfik için: "*Yaptığı bir resmi Sultan II. Abdülhamid'e takdim edince saray ressamı Zonaro'nun öğrencisi oldu; kendisinden Beşiktaş'taki atölyesinde resim dersleri aldı. Böylece Türkiye'de çağdaş resim çalışmalarını başlatan ilk kadın ressam unvanını aldı*" diye bahseder. Zonaro 1896'da saray ressamı olduğuna göre, Mihri Müşfik o yıldan sonra resim eğitimine başlamış olmalıdır. Eğer resim dersleri almak çağdaş resim çalışmalarını başlatan ilk kadın ressam unvanı almak için yeterliyse, bu unvanı resim eğitimine Müşfik'ten bir yıl önce Londra'da başlayan Zabel Boyacıyan hak etmektedir. Eğitimine Londra'da başlamış olması, aynı Müşfik gibi Osmanlı vatandaşı olan Boyacıyan'ın "Türkiye'de çağdaş resim çalışmalarını başlatan ilk kadın ressam" olma unvanı almasına engel değildir. Unutulmamalıdır ki, ilk ressamlarımız kabul edilen Ferik İbrahim Paşa, Ferik Tevfik Paşa ve Hüsnü Yusuf Bey gibi isimler de resim eğitimlerine Londra'da başlamışlardı.

Osmanlı'daki Ermeni ressamlar listesi uzar gider, ne var ki burada yerimiz kısıtlı olmasından dolayı adını anamadığımız, saray içinde ve dışında yüzlerce Osmanlı Ermeni ressamımız olduğunu belirtmekle yetiniyoruz. Ancak saydığımız isimler bile Ermenilerin resim tarihimizde göz ardı edilen devasa önemini açıklar niteliktedir.

Kültürel Fukaralığın Bilinç Kırılması ve Arshile Gorky

Osmanlı (ya da Türk) tarih yazımında Ermeni ve Rum ressamların öneminin kabul edilmesi ve adlarına yer verilmesi neden önemlidir? Bu adım toplumsal bilinçte herhangi bir değişime yol açabilir mi? Bu sorulara olumlu cevap verebilmemize imkân tanıyan birkaç nedenimiz olduğunu düşünüyorum. Öncelikle bu sanatçıların Osmanlı modernleşmesinde oynadıkları ilerici rolün kabulü, resmî ideolojinin tarihe bakışını ve tarih yazımını değiştirmekle sınırlı kalamaz. Bu değişim, toplumsal bilinçte oluşması gereken çoğulcu bakış açısının tarih perspektifi üzerinden gerçekleşmesinin ilk adımı olacaktır. Bu topraklarda yüz yıllardır devlet söyleminde kemikleşmiş birçok nefret içerikli yalanla desteklenerek yürütülen etnik ve dini ayrımcılık, Sünni-Türk olmayanları siyasi iktidarın ve toplumsal hayatta 'görünür'lüğün dışında tutmayı başardı. Geçmişin çok kültürlülüğünün kabul edilmesi, devlet zorbalığıyla dayatılan müfrit "Tek din, tek millet" bilincinin kırılabilmesinde önemli bir hamle olabilir. İkinci olarak günümüzde yaşanan topyekûn (resmî-sivil) kültürel fukaralıkla, açıklamakta kitsch kelimesinin bile yetersiz kaldığı estetik zevksizliğin temelinde, geçmişte Ermeni ve Rum Osmanlılar tarafından oluşturulup nesilden nesile aktarılan kültürel sermayenin vahşice imhası olduğu anlaşılır. Tarih, bir toplumu ayakta tutan unsurların o toplumun sahip olduğu ekonomik ya da askerî güç olduğu yanılgısını taşımış devletlerin

yok oluş öyküleriyle doludur. Oysa ekonomik ya da askerî olarak yıkıma uğramış bir toplumu ayağa kaldıran temel değerler emek, vicdan, hukuka saygı ve kültürel birikimdir. Ermeni ve Rum ressamlara tarihten gelen haklarının teslimi, toplumumuzda gün itibarıyla bitme noktasındaki vicdanın ve hukuka olan inancın yeniden tesisinde ve kültürel birikimin değerinin anlaşılmasında önemli bir adım oluşturabilir. Ermeni ve Rum ressamların kültür tarihimize katkılarının kabul edilmesinin belki de en önemli sonucu, bu topraklarda yüz yıllardır süregelen devlet ve halk arasındaki karşılıklı güvensizliği sonlandırma yönünde yeni bir yola girilmesi olacaktır. Devlet yönetiminde Osmanlı'dan beri süregelen ve bugün de bütün şiddetiyle hüküm süren 'monokrasi' geleneğini terk edip demokrasiye geçebilmenin şartı budur. Bin yıllardır bu topraklarda yaşadıkları halde, tepelerinde sallanan devletin 'katliam' kılıcının tedirginliğiyle yaşayan "Türk veya Sünni" olmayan tüm insanlar ancak o zaman geleceğe güvenle bakabilir.

Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında doğmuş Ermeni ressamlar arasında dünya çapında hiç şüphesiz en çok tanınanı, bilinen adıyla Arshile Gorky'dir. Gerçek adı Vosdanig Manug Adoyan olan 1902 doğumlu ressamın ömrünün sonuna dek yaşadığı sürgün hayatı, Osmanlıların 1915 yılındaki Van kuşatmasını püskürten Rusların 15 Haziran'da kentten geri çekilmesiyle başlamıştı. Annesi Şuşan ve kız kardeşi Vartuş'la yürüyerek ulaştıkları Erivan'da, annesinin açlık ve hastalıktan ölümü, onu 1920 yılında kardeşiyle birlikte İstanbul üzerinden, babasının yaşadığı Amerika'ya sürükledi. 1981 yılında New York Guggenheim Müzesi'nde açılan retrospektifi hakkında *Time* dergisine yazdığı makalede eleştirmen Robert Hughes, Gorky'den "*Kariyeri Amerikan modern sanatı için paha biçilmez değerde olup, soyut dışavurumculuk ile Avrupa modernizmi –özellikle gerçeküstücülük– arasında bir çeşit 'ah'lar köprüsü oluşturmuştur*"[1] diye bahseder. 1948 yazında felaketlerle dolu yaşamına atölyesinde kendi eliyle son veren Gorky'nin resimlerinde, Ermenistan'dan taşıdığı anılarının izini sürebiliyoruz.

R. Hughes'in, Gorky'nin Avrupa modernizmi ile Amerikan modern sanatı arasında bir çeşit köprü oluşturduğu tespiti, benzer bir durumun Osmanlı'da da yaşanmış olabileceğini akla getiriyor. Bu görüşe paralel olarak, çağdaş Avrupa sanatıyla, Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi arasında köprü oluşturabilecek unsurlar olan Ermeni ve Rumların, varlıklarıyla birlikte tarihten de 'temizlenmiş' olmalarının, Türkiye modernleşmesinin iki yüz yıldır eğreti kalmasının nedenlerinden biri olduğu öne sürülebilir. II. Mahmud'un 1835'te İngiltere'ye öğrenci göndermesinden çok önceleri, III. Mustafa'nın tahtta olduğu 1773'te, askerî okullarda eğitim alan Türk öğrenciler Batı tarzı resimle (perspektif, orantı, modelleme vs.) tanışmışlar, ancak bu bilgi topçuluk, istihkâmcılık ve gemicilik dersleri içinde verildiğinden, bağımsız sanatçı yetişmesine yol açmamıştı[2]. Türk tarih yazımında, modernleşmenin

1 Robert Hughes, *Nothing If Not Critical*, New York: Alfred A. Knopf, 1990, sf. 206.

2 Mustafa Cezar, age, 1971, sf. 322.

askerî alanda başladığı düşüncesi, bu okullara gayrimüslim öğrenci alınmamasından kaynaklı, gayrimüslimlerin aslında temelinde yer aldıkları Osmanlı modernleşmesine katkılarının olmadığı gibi bir kabulün yerleşmesine neden oldu. Hâlbuki askerî okullardaki Türk öğrencilerin Batı tarzı resimle ilk kez karşılaştığı yıllarda, 1710'larda doğmuş olan Rafael Manas, İtalya'daki resim eğitimini çoktan tamamlayıp İstanbul'a dönmüş ve 1757'de tahta çıkmış olan III. Mustafa'nın gerçekçi üslupta yağlıboya portrelerini yapmıştı. Bu hakikat bile Osmanlı kültürel yapısında modernleşmenin, devlet öncülüğünde ordu kanalıyla (bu algı Cumhuriyet döneminde ordunun gerçekleştirdiği üç askerî darbeyi meşrulaştırıcı bir argüman olarak kullanılmıştı) değil, gayrimüslimlerin kişisel adımlarıyla sivil toplumda başladığının açık bir göstergesidir. Özellikle Ermeni cemaatinin Osmanlı içinde güzel sanatlar eğitimi için Avrupa'ya en çok öğrenci gönderen topluluk olması (birçok Osmanlı Ermeni ressamı Venedik Murad Rafaelyan Okulu'ndan mezundu), Ermenilerin Osmanlı modernleşmesindeki payını kanıtlar.

Küçümsenen Rollerin Anlatmadığı Gerçekler

Tarih yazmak ne olup bittiğini aktarmak değil, yaşananların ne anlama geldiğini ideolojik perspektifle çözümleyip yorumlamaktır. Ancak yaşananları aktarırken bile bir kısım gerçeklerin üzerinin örtüldüğü, bu gerçekler hakkında susulduğu, rollerin küçümsenip sınırlandırıldığı tarih yazımının da ideolojik bir eylem olduğu aşikârdır. Foucault'yu okumuş herkes bilir, ne anlatıldığı kadar nelerin anlatılmadığı da tarih yazımının niyetini ele veren noktalardır. Okullarda okutulan bütün tarih kitaplarında yer alan Fatih Sultan Mehmed'in İtalyan ressam Bellini tarafından yapılmış 25 Kasım 1480 tarihli portresini bilmeyen yoktur. Bu portre üzerinden Fatih'in ne kadar 'ileri görüşlü' olduğundan dem vuran milliyetçi tarihçiler, resmin şu anda neden Topkapı Sarayı Müzesi değil de Londra'daki National Gallery'de sergilendiği konusunda tek harf yazmazlar. Milyonlarca 'Osmanlıcı'nın bunun nedenini merak etmemesi onlar için de rahatlatıcı olsa gerek. Bugün 'Fatih'in torunları' olmakla övünenler, Sultan'ın öz oğlu II. Bayezid'in tahta çıkar çıkmaz babasının ve diğer hanedan üyelerinin portrelerinin yanı sıra, sarayda asılı olan erotik ve muhtemelen müstehcen (*cose di lussuria*-şehvet nesneleri) resimleri saraydan çıkartıp satmasıyla da övünüyorlardır herhalde. Merak edenler için, saraydan 'kovulan' portrenin şu anda Londra'da bulunmasının kısa hikâyesi şu: İstanbul pazarında yok pahasına satılan portre Pera'da Venedikli bir tacirin eline geçer ve Venedik'e götürülür. 1877-1880 yılları arasında İngiltere'nin Babıali Büyükelçiliği görevinde bulunmuş olan Sir Austen Henry Layard (1817-1894) portreyi Venedik'te satın alır, ölümünden sonra da eşi tarafından 1917'de National Gallery'ye bağışlanır.[1] İstanbul'u kâfirlerin elinden alan Fatih Sultan Mehmed'in Venedik'ten ressam getirterek portre-

1 Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002, sf. 324-325.

sini yaptırmış olması milliyetçi tarihçilerimiz tarafından Sultan'ın ne kadar 'ilerici' olduğu biçiminde yorumlanırken, portenin akıbeti hakkında tek kelime yazılmamasının nedeni hakkında ne söylenebilir? Bu durumda, aynı mantıkla, babasının yaptırdığı bütün resimleri satan sofu, putkıran II. Bayezid'in de ne kadar 'gerici' olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Yaptığına sanat tarihi jargonunda "bir milletin kültürel intiharı" deniyor. II. Mehmed'in, fethettikten sonra İstanbul'daki yapılaşma, nüfus ve doğal alanlar arasındaki dengeyi korumaya gösterdiği özenle, Yeni Osmanlıcıların 'torunu' olduklarını iddia ettikleri Fatih'ten kalan şehri vahşice yağmalayışlarını karşılaştırdığımızda da, 'Yeni'leri ancak dini bütün II. Bayezid'in torunları sayabiliyoruz.

Bütün toplumlar için geçerli olan bir kural varsa o da bir toplumun tarihinin egemenlerin çıkarları doğrultusunda kurgulanan gelecek ile uyumlu olacak biçimde yazıldığıdır. Geçmişi ders alınan olaylar zinciri olarak tanımlayan 'didaktik tarih anlatımı'nın, en hafif tabirle 'güdük' kalmasının nedenini, tasarlanan gelecek hayali ile geçmiş arasında kurulan bağın eğretiliğinde aramak gerek. İçinde devasa ağaçları barındıran ormandan, yalnızca çalılarla ayrıkotlarını anlatan bir öykü çıkarmayı başarabilenlerin kaderi de zengin meyveler yerine ayrıkotlarıyla yetinmek oluyor.

Anadolu Kültür Çoğulluğu İçinde Ermeni Mimarisine Bakış

Zakarya Mildanoğlu*

Sümer, Akad, Hitit, Asur, Urartu, Med, Pers, Akemen, Part gibi Doğu Anadolu, İran ve Mezopotamya uygarlıkları içinde gelişmiş olan Ermeniler, Antik Yunan (Helenistik) ve Roma kültürleriyle beslenmiş, İlk Çağ'ın sonlarından başlayarak Bizans, Sasani (İran), Arap, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin yönetimi altında yaşamışlardır. Uzakdoğu ve Avrupa ile de özellikle sosyal ve kültürel ilişkiler kurmuş olan Ermeni halkı, egemen bir güç olmasalar da birlikte yaşadıkları toplumlarla sosyal yaşamı paylaşmış, üretime kendi katkılarını getirmişlerdir. Ermeniler, Selçuklular ve ardından Osmanlılarla iç içe yaşamış ve Anadolu Türk uygarlığının yaratılmasında aktif bir biçimde rol oynamışlardır. Uygarlık zincirinin yaşayan en eski halklarından biri olarak mimari, resim, yontu, küçük el sanatları, müzik ve zanaatın çeşitli dallarını kapsayan birçok alanda bıraktıkları eserlerle, özellikle Anadolu kültürünün oluşumunda özel bir yer tutmaktadırlar.[2]

Ermeniler Urartu mimarlığını geçmişten günümüze taşımış, taşın tüm olanaklarını en iyi şekilde değerlendirerek yapı sanatını daha da ileri götürmüşlerdir. Urartuların şehircilik alanında geliştirdikleri mühendislik bilgileri ve maden sanatındaki teknik yetkinlikleri Ermenilerin yapı, yontu ve maden sanatlarındaki başarılarının kaynağını göz önüne sermek-

* Mimar.

2 Fırat boylarından İran'a, Doğu Anadolu'dan Kafkasya'ya kadar uzanan topraklarda yapılmış olan geniş çaplı araştırmalar sonucunda elde edilen arkeolojik veriler, Ermenistan, Fransız ve İngiliz müzeleri ve uzmanlardan oluşan uluslararası bir bilim grubu tarafından yayımlanmıştır. Bkz. J. Santrot (ed.), *Arménie-Trésors de l'Arménie ancienne-des origines au IVe siecle*, Musée Dobrée, Nantes, 1996.

tedir. Ayrıca, özellikle Hıristiyanlık döneminde önem kazanan "khaçkar"ların (üzeri haç motifli anı taşları) kökeni Urartu'nun geleneksel anıtsal koruyucu taş yontularına bağlanmaktadır. Zengin bezemeli khaçkarlardan, Selçuklu döneminde Van-Ahlat mezar taşlarına kadar uzanan süreçte, Anadolu geleneklerinin devamlılığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Ermenilerin Urartu'nun yüksek kültürünün günümüze ulaştırılmasındaki rolü yadsınamaz.

Khaçkar

Ermeni toplumunda, M.Ö. 4. yüzyıldan başlayarak pek çok alanda klasik sanatın etkisi kendini göstermeye başlamış, ülke zamanla Antik dünyanın bir parçası haline gelmiştir. Ermeni aristokrasisi Grekçeyi ikinci dil olarak benimsemiş, Ermeni tiyatrosunun stil ve repertuvarında dahi Grek etkisi kendini hissettirmiştir. Yüksek eğitim, Grek tarihçilerini, filozoflarını, otobiyografi yazarlarını, edebiyatçı ve oyun yazarlarını temel almıştı. Bu akım, özellikle Ermeni Kralı II. Dikran döneminde sosyal ve sanatsal etkinlikleri biçimlendiren çok önemli bir etmen olmuştur. İran Zerdüşt dininin etkisinde olan Ermeni pagan panteonunda Asur, Babil ve ulusal tanrılar bulunmakta idi. Helenistik dönemde Grek panteonu da devreye girmiş, tanrılar dünyası Grek modeline göre düzenlenmiştir[1]. Yüzyıllar sürecinde çok zengin hazinelere sahip olan tapınaklar, Hıristiyanlığa geçiş döneminde yönetimin emriyle Hıristiyan kilisesi hizmetine devredilmiştir. II. Dikran (Batı kaynaklarında Tigranes) zamanında Ermeni Krallığı Uzakdoğu'dan Anadolu'ya uzanan ticaret yollarının kesişme noktasında yer almış, ticaretten elde ettiği yüksek gelirlerle zenginleşmişti. Kral Dikran'ın birkaç tane kent kurduğu, kendi adıyla –Dikranagerd– ünlenen bu kentlerden birinin eski Diyarbakır/Amid dolayında olduğu bi-

1 Leo, *Hayots Badmutyun* (Ermeni Tarihi-Eski Tarih), C. I, s. 378, 421-422.

linmektedir. Yazılı kaynaklara göre bu kentteki tapınak ve saraylar Helenistik tasarımlarla inşa edilmiş, kent, her açıdan doğunun İskenderiyesi ya da Atinası durumuna gelmiştir. Helenistik sanatın izleri saray yaşamından, halkın gündelik hayatına kadar tüm üretimlere yansımıştır. Kral Dikran Balkanlar'dan, Batı Anadolu ve Yunanistan'dan sanatçılar getirtmiş, tiyatrolar kurdurtmuştur. Oğlu II. Ardavast da önemli tiyatro eserleri yazmış, dönemin değerli Yunanlı filozoflarını saraya davet edilmiştir[1].

Anadolu, İran, Yunan-Roma panteonu ile zengin bir inanç kültüne sahip Pagan Ermeni toplumu –Ermeni dini literatürüne "İlk aydınlatıcılar" olarak geçen– Hazreti İsa'nın iki havarisi Surp Tateos ve Partoğomeos'un öğretileri ile tek Tanrılı yeni bir dine –Hıristiyanlığa– yönelmeye başlamıştır[2]. Ermeni Kralı III. Drtad, İlk Çağ'ın başlarında Paganizmin yoğun olarak yaşandığı bir dünyada, M.S. 301'de Aziz Krikor Lusavoriç'in (Gregorios, ikinci aydınlatıcı) eliyle vaftiz edilerek Hıristiyan olmuş, Hıristiyanlığı resmî devlet dini ilan eden ilk kral olarak tarihe geçmiştir[3]. Bu ilanla birlikte Aziz Krikor'un önderliğinde Hıristiyanlık Ermeni halkı arasında yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Ancak Ermeni Krallığı'ndaki bu radikal değişikliğe karşın[4], Helen kültürü erken Ermeni Hıristiyan kültürü üstünde ve birçok alanda, diğer kültürlerden çok daha fazla etkili olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, Hıristiyanlık döneminde yapı sanatında eski yerel geleneklere dönülmüştür. Antik Suriye'nin yanı sıra Roma ve erken Bizans mimarisinden de belli formlar alınmış, kiliseler arası ortak kurallar uygulanmıştır[5]. Bu tarihten başlayarak, paganist döneme ait olan tapınaklar, eski inanışları unutturmak ve yeni dinin hizmetine sunulmak amacıyla yıktırılmış, yerlerine kiliseler inşa edilmiş veya yeni eklemelerle bu antik yapılar kiliseye dönüştürülmüştür[6]. Bu

1 Akemen döneminde ve 4. yüzyılda Grek tarihçilerinin de belirttiği gibi, güçlü bir nehir ve kara ticaretine sahip olan Ermeniler bu alanda iyice ilerlemişlerdi. Kaynaklar, Ermenicenin yanı sıra, Grekçenin ikinci önemli dil olduğunu; sarayda ayrıca Aramice, Süryanice ve İbranicenin de konuşulduğunu bildirmektedir. II. Dikran dönemi için bkz. Manantian, *Dikran Yergrortı yev Horomı* (II. Dikran ve Roma), Erivan 1972; Stepanyan, *The Fine Arts in Armenia*, Moskova 1989, s. 280; Morgan, *Histoire du people Arménien,* Paris-Nancy 1919, s. 112-113.

2 Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin* (Ermeni Kilisesi), 3. baskı, İstanbul 1913, s. 39-41.

3 Dünyada, Hıristiyanlığı devletin resmî dini olarak ilan eden ilk krallık Ermeni Krallığı'dır. Bkz., Ormanyan, *Yegeğetsin*, s. 45; Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge-Harvard Univ. Press 1947, s. 29; Ayvazyan (ed.), *Surp Hayasdan* (Kutsal Ermenistan-Sergi Kataloğu), Ermeni Ansiklopedisi Yayını, Erivan 2007, s. 71-73.

4 Ermenistan'da Hıristiyanlığın kabulü ve Aziz Krikor Lusavoriç için bkz., Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* (çeviren: Histoire de l'Armenié), Aras Yayını, İstanbul 2005, 118 vd.

5 Hasrathian-Harouthiounian, *Monuments of Armenia*, (Erm.-Frans.-İng.) Beyrouth, 1975, s. XIII-XIV.

6 Yazılı kaynaklara göre; özellikle Erzincan, Muş ve Erzurum dolaylarında büyük kült merkezleri bulunmaktaydı. Çeşitli tanrılara adanmış tapınak topluluklarından oluşan ve tanrı-tanrıça heykelleriyle süslü olan bu kült yerlerinde, yılın belirli zamanlarında çeşitli festivallerin, yarışmaların ve büyük ayinlerin yapıldığı bilinmektedir. Bkz. Pasdermadjian, *Histoire de L'Arménie*, 4. Édition, Paris 1986, s. 88-90.

nedenle Ermenilerin Antik Çağ Mimarlığı karanlığa gömülmüştür[1]. Ermenistan'ın Kotayk bölgesi Karni köyünde bulunan, kuruluşu M.Ö. 3.-2. yüzyıllarda gerçekleştirilen kalenin içinde M.S. 77 yılında kral I. Drtad tarafından yaptırılmış olan Karni Tapınağı geç Antik dönemden günümüze kalan tek örnektir. Helenistik üslubu aksettiren ve güneş tanrısı Mihr'e adanan bu kült yapının hemen yanı başında bir saray ve tabanı döşeme mozaikli havuzu ile dikkat çeken bir hamam kompleksi ve erken Hıristiyanlık döneminden bir kilise kalıntısı bulunmaktadır.

Ermenistan Karni Tapınağı

Hıristiyan Ermeniler yeni dine adanan ilk ibadethaneleri için pagan dönemi bazilikalarının plan tasarımını uygulamışlardır. Halen Ermeni Apostolik Kilisesi Katolikosluk Merkezi'nin ana kilisesi olan Eçmiadzin'in (ilk inşası 301-303, ikinci inşası 484) en eski merkezi kubbeli haç planlı Ermeni dini mimarisidir. 5. yüzyıl ortalarından başlayarak bu formun çok çeşitli türevlerini uygulayan Ermeni yapı ustaları, 4. yüzyıldan başlayarak –Arap hâkimiyetinden önce– 7. yüzyıl ortalarına kadar çok zengin mimari bir tipoloji oluşturmuşlar,

1 Özdoğan-Göksu-Üstel-Karakaşlı-Kentel, *Türkiye'de Ermeniler-Cemaat-Birey-Yurttaş*, "Mimaride Hazin Miras", Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 103.

gerek mühendislik gerek mimarlık bağlamında Batı ile boy ölçüşecek yapılar vücuda getirmişlerdir[1]. Yapı sanatının gelişim sürecinde özellikle 6.-7. yüzyıllar Klasik Ermeni Mimarisinin ilk dönemi olarak kabul edilmektedir[2].

Ermeni yapı sanatının ikinci evresi Arap yönetiminin son bulduğu 9. yüzyıl ortalarından Moğol istilasının başladığı 13. yüzyıl ortalarına dek sürmüştür. Özellikle Pakraduni Hanedanı döneminde (885-1045) mimari tasarımlar daha da geliştirilmiş, gerek plan tasarımı gerek dış mimari biçim ve bezeme repertuvarı açısından üst düzeye ulaşmıştır. Bu süreçte manastırlar inşa edilmeye başlanmış, bu kapsamlı yapı kompleksleri içindeki kütüphane ve eğitim kurumları, devrinin üniversiteleri olarak kabul görmüşlerdir.

5. yüzyılda Ermeni hanedanlarından Gamsaraganlar'ın kalesi olan Ani, 9. yüzyılda Pakraduni Ermeni Krallığı'nın kurulması ile başkent olarak imar edilmeye başlanmış, 10. yüzyılda Orta Çağ Ermenistanı'nın en ünlü kenti haline gelmiş, "Binbir Kilise Şehri" adı ile ünlenmiştir. Bir kale-kent olarak, temel prensipler bakımından kaynağını belki Bronz Çağı kalelerinden, Urartu kalelerinden almıştır. Ani, kenti kuzeyden koruyan iki bin beş yüz metre uzunluğundaki askerî mimarinin en yetkin örneklerinden biri olan surlarla ve derin vadilerle çevrilmiştir. Kentte farklı plan tasarımlarının uygulandığı pek çok sivil ve dini mimari inşa edilmiş, bunlardan pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Ani mimarlık okulunun eserleri ile donatılmış kent bugün bir açıkhava müzesi gibidir. 10. yüzyıl sonuna-11. yüzyıl başına tarihlenen Ani Katedrali, Ani mimarlık okulunun en ünlü mimarı Drtad tarafından inşa edilmiştir. Bu yapı Batılı bilim adamları tarafından Gotik mimarinin ilk prensiplerinin öncüsü olarak kabul edilmiştir[3]. Asoğik'in verdiği diğer bir bilgiye göre; Ayasofya'nın 989'da baş gösteren şiddetli deprem esnasında harap olan ana kubbesi, Bizanslı mimarlar tarafından onarılamamış, –bazı kaynaklara göre İmparatorun çağrısı ile– ertesi yıl bir iş için İstanbul'a gelen ünlü Ermeni mimar Anili Drtad, günümüze dek dayanan kubbeyi yenilemeyi başarmıştır[4].

1 Toramanyan, *Nüter Haygagan Cardarabedutyan Badmutyan* (Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları), SSCB Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1942, s. 167-168.

2 Şakhkyan, "Haygagan Caradarabedutyan Vağkrisdoneagan Şrçanı" (Ermeni Mimarisinin Erken Hıristiyanlık Dönemi), *Surp Hayasdan* (Kutsal Ermenistan), Erivan 2007, s. 100-102.

3 Bazı tarihçiler özellikle Strzygowski, Ani Katedral Kilisesi'ni, (Surp Asdvadzadzin /Fethiye Camii) Gotik mimarinin prototipi olarak yorumlamıştır. Bkz., Strzygowski, *Die Baukunst Der Armenier Und Europa*, 2 B., Wien 1918.

4 Grousset, *Başlangıcından*, s. 490; Lynch, *Armenia; Travels and Studies,* C. I, London 1901, s. 373; Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, s. 442-447. Leo, *Hayots* age., C. II, s. 614. Kimi tarihçiler İstanbul depreminin tarihini 15 Ağustos 990 olarak zikrederler, bkz., Çamçiyants, *Hayots Badmutyun* (Ermeni Tarihi), C. II, Venedik 1784-1786, 2. baskı, Erivan 1984, s. 875; Torkomyan, *Isdambola Badmutyun Eremya Çelebii Kömürciyan* (Kömürciyan'ın İstanbul Tarihi), C.I, Viyana-Paris 1913, s. 290. Suriyeli bir uzman Ayasofya'da yaptığı incelemelerde ana kubbenin bazı kısımlarındaki tuğla kesiminde Bizanslı ustaların tekniğine uymayan farklı bir uygulamaya dayanarak, bu onarımın mimar Drtad eliyle gerçekleştirilmiş olduğunu doğrulamıştır. Bkz., Pamukciyan, "Ayasofya ve Ermeniler",

Ani Katedrali

Bu bölgede varlığı bilinen çok sayıdaki kilise ve manastırlar arasında Ani'nin kuzeyindeki Horomos Manastırı (Ghoşavank 11. yüzyıl), Argina Kilisesi (10. yüzyıl), Ani'nin güneyinde Khtsgonk Manastırı (Beş Kilise 10.-11. yüzyıl), Degor Bazilikası (Digor, 5. yüzyıl), Mren ve Bagaran kiliseleri (10.-11. yüzyıl) yer almaktadır. Kars kalesinin eteklerindeki Arakelots Kilisesi (Havariler Kilisesi-10. yüzyıl), 1999'dan bu yana son kez camiye çevrilmiş ve Kümbet Camii adını almıştır. Zamanın tahribat izlerini taşımakla birlikte özellikle iç mekânı yüksek kalitedeki fresklerle bezeli Trabzon Kaymaklı Surp Pırgiç Manastırı ve Kilisesi (son inşası 1424), görece daha iyi durumda günümüze ulaşmıştır.

Gürcü dini mimarisi olarak kabul gören, Tortum ve Çoruh vadileri arasında inşa edilmiş kiliselerin, bu yörede birlikte yaşamış olan Gürcü ve Ermenilerden kimin tarafından yapıldığı, kullanıldığı, Gürcü mü yoksa Ermeni kilisesi mi olduğu tartışmalıdır. Seropyan, 8. yüzyılda Tao-Klarceti'ye yerleşen Pakraduni Hanedanının bir kolunun Gürcü Pakraduniler/Bagratlılar olarak anıldığını belirtmekte, bölgenin Bizans egemenliğinde olması ne-

İstanbul Ansiklopedisi (R. Ekrem Koçu), C. III, İstanbul 1958-1975, s. 1472; Pamukciyan, "Ayasofya ve Ermeniler", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-İstanbul Yazıları*, C. I, İstanbul 2002, s. 154.

deniyle ibadet dilinin kesinlikle Gürcüce olması zorunluluğunu vurgulamaktadır. Gürcü Pakraduniler gibi Khalkedoncu denilen bazı prensler ve cemaatler Bizans'ın etkisi altında kalmış ve bu kurala uymuştur. Ermeni kaynaklarının da dikkate alındığı geniş kapsamlı araştırmalardan sonra ancak Gürcü kiliseleri tanımının yapılabileceği bu manastır ve kiliseler arasında Yusufeli, İşkhan köyü Manastır Kilisesi, Uzundere'nin Çamlıyamaç köyündeki Öşkvank, Ermeni izlerini yansıtmaktadır[1].

Günümüz Anadolu coğrafyasında, Van Gölü-Akhtamar Adasındaki Surp Khaç Kilisesi liman, saray, kilise ve diğer birimlerden meydana gelen bir yapı topluluğu olarak Vasburagan Kralı Gagik Ardzruni'nin himayesinde dönemin dahi mimarı, heykeltraş ve ressam Manuel'e 915-921 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir. Bugüne sadece liman merdivenleri ve saray kilisesi ulaşmış olup, bu merkezi kubbeli-haç planlı kilisenin dış cephesi, Tevrat'tan ve İncil'den alınmış konuları betimleyen kabartmalarla (rölyef) değerlendirilmiştir. Akhtamar Surp Khaç Kilisesi'nin iç mekânını bezeyen freskler, Orta Çağ Ermeni duvar resminin yaşayan en özgün örnekleri olup, zamanla kaybolan kompozisyonlara rağmen Hıristiyan ikonografisinin geleneksel programını bütünüyle aksettirmektedir. 2005-2007 yılları arasında tamamlanan kapsamlı bir restorasyondan sonra Anıt Müze olarak Anadolu ve Dünya Kültür Mirasına kazandırılmış olan yapı, bir asırdan bu yana ilk kez 2010 yılında, Eylül ayındaki Kutsal Surp Khaç Yortusunda ve Ermeni Patrikhanesi ruhanilerinin riyasetindeki dini bir ayinle kapılarını açmıştır.

Ermeni Kilikya Krallığı dönemi (1080-1375), Ermeni halkının ulusal kültürünün yükseliş evresi olmuştur. Kraliyet ailesinin, aristokratların ve yüksek rütbeli ruhban sınıfının himayesinde her biri kültür merkezi ve yazıcılık okulu haline gelen manastır yapımına önem verilirken, aynı zamanda sivil ve askerî mimari bağlamında konutlar, hisarlar, kaleler, kale kentler inşa edilmiştir. Toros Dağları'ndan Akdeniz'e doğru yayılan Kilikya kalelerinin bir kısmı Roma ve Bizans dönemine ait olup, harap durumda devralınan bu kaleler onarılmış, yeni eklerle genişletilmiştir. Canlı bir ticaret yaşamının sürdüğü Akdeniz kıyılarındaki kentler ise ticarete elverişli bir biçimde imar edilmiştir[2].

1 Seropyan, "Tortum Yöresi Kiliseleri", *Arkitekt Dergisi*, s. 420, İstanbul 1994, s. 51-52; Soydan, "*Tortum'un Mührü*: Öşkvank", www.birgun.net/life_index.php.news_code 11 Nisan 2009; Marutyan, *Dayki Cardarabedagan Huşartsanneri* (Dayk'ın Mimari Anıtları), Erivan, 1972. Marutyan, Khorakuyn Hayk (Derin Ermenistan), Erivan 1978.

2 Hovhannesian, *Chateaux et Place-Fortes de la Cilicie Arménienne*, (Ermenice), Venise-S. Lazare, 1989; Hançer, "On İkinci ve On Üçüncü Yüz Yıllarda Kilikya Ermeni Minyatürü Bağlamında Bizans ve Komşu Kültürlerle İlişkiler", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu 25-28 Haziran 2007-Bildiriler,* Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2010, s. 89.

Aghtamar Surp Khaç Kilisesi

Osmanlı İmparatorluğu çok milletli bir sisteme sahipti[1]. Ermeniler bu milletlerden biri olup, kamu düzeni ve suçları gibi bir-iki konu dışında özerk bir yapıya sahiptiler. Bu özerk yapı 1863'te kabul edilen ve yürürlüğe giren Ermeni Anayasası'nın (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) kurallarına göre sevk ve idare edilmekteydi[2]. Sivil, ruhani ve genel meclis ve bu meclislere bağlı olarak çalışan pek çok komisyon Ermenilerin her tür iç yaşamını düzenlemekte ve denetlemekteydi. Eğitim, din, evlilik, veraset, ruhani önderlikler, semt kurulları, basın yayın, bütçe gibi onlarca konu bu anayasada yer almaktaydı. Tedrisat (eğitim) komisyonu 1901 ve 1903 tarihinde yayınladığı iki rapor ile, Osmanlı vilayetlerinin elli dokuz (59) yerleşiminde yer alan her düzeydeki sekiz yüz altmış üç (863) Ermeni okulunun detaylı bir dökümünü vermektedir[3]. 1912-1913 yıllarında İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Babıali'nin

1 Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 996-1001; Özdoğan-Göksu-Üstel-Karakaşlı-Kentel, *Türkiye'de Ermeniler,* "Osmanlı Millet Sisteminden Cumhuriyet Yurttaşlığı'na", s. 113-118.

2 Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2004.

3 Ermeni Merkezi Yönetimi Tedrisat Komisyonu (hazırlayan), *Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkio* (Türkiye Taşra Ermeni Okulları Raporu), Fasikül 1, 1901 yılı durumu, Fasikül 2, 1901-1902 yılı durumu, H. Madteosyan Matbaası, İstanbul, 1901.

talebi üzerine Osmanlı vilayetlerinde mevcut bulunan üç bini (3000) aşkın Ermeni kilise ve manastırını listeleyen bir belgeyi hükümete teslim etmiştir[1]. Bu veriler ışığında bugüne uzanan Ermeni mimari mirasın neredeyse tamamı yok olmuştur. Esasen Ermenistan, coğrafi ve stratejik açıdan tampon durumundaki konumu nedeniyle tarih boyunca birçok yıkımlara maruz kalmıştır. Doğal afetlerin, iç karışıklıkların, zamanın ve insanoğlunun yol açtığı tahribatlar, Ermenilerin binlerce yıllık yaşanmışlıklarının biçimlendirdiği kültürel mirasının büyük bölümünü oluşturan anıtsal yapı sanatının neredeyse tamamını ortadan kaldırmıştır. Halen İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı İstanbul'da –ikisi şapel– otuz altı, Anadolu'da altı kilise bulunmaktadır. İstanbul Ermeni Katolik Başpiskoposluğu'nun İstanbul'da on iki (12), Anadolu'da bir kilisesi mevcuttur. İstanbul Ermeni Protestan Kilisesi ise iki tanedir. İstanbul'da beşi lise, on ikisi ilköğretim olmak üzere on yedi eğitim yuvası bulunmaktadır.

Bizans döneminde Anadolu Ermenileri daha çok askerî ve siyasi alanda hizmet etmiş, kumandanlığa, valiliğe veya imparatorluk tahtına yükselmişlerdir. Osmanlı döneminde ise Ermeniler özellikle ekonomide, ticaret ve zanaatta, sanat ve ilim hayatının farklı alanlarında önemli roller almışlardır. Köyde çilekeş bir tarla işçisi iken, kentte çeşitli zanaatlarda ve devlet düzeyinde özel işlerde çalışan sınıfları oluşturmuştur. Anadolu kültürüne 11. yüzyılda katılmış olan Selçuklu Türkleri ile Ermeniler arasında iyi ilişkiler kurulmuş, maden (demircilik-bakırcılık-kuyumculuk) ve çini sanatında, özellikle de mimaride, Ermeniler yeni bir topluma ve dine kendi hizmetlerini ve katkılarını sunmuşlardır. Anadolu'nun çok kültürlü ortamından beslenen Ermeni halkı, tarihsel süreçte Osmanlı devletinin tebaası haline gelmiş, gündelik yaşam içinde geleneksel üretimlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. İstanbul'un fethinin akabinde, Fatih Sultan Mehmed Anadolu'nun çeşitli yerleşimlerinden İstanbul'a göç ettirdiği Ermeni halkını, yeni tesis ettiği Ermeni Patrikliği çevresinde toplamış (1461) ve İstanbul'a göçleri hızlandırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) de devam eden göçlerle Ermeniler, payitaht İstanbul'un kozmopolit oluşumu içinde önemli bir yer tutmaya başlamışlar, ticarette çok ileri gitmişler, sosyal ve sanatsal etkinliklerde üretken bir konuma gelmişlerdir. Osmanlı sarayında önemli mevkilere yükselmiş çok sayıda Ermeni bulunmaktadır. Sarayda mimar, kuyumcu, sarraf, ressam olarak hizmet etmiş zanaatkâr ve sanatçıların yanı sıra, özellikle Batılılaşma döneminde devlet hizmetlerinde, siyaset yaşamında ve diplomaside görev almış Ermeni Amira'ların, sarrafların adları bilinmektedir[2].

1 Safrasdyan, "İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından Türkiye Adliye ve Mezahib Nezareti'ne takdim ettiği Ermeni kilise ve manastır listeleri ve takrirleri (1912-1913)", *Eçmiadzin Dergisi*, Eçmiadzin (Ermenistan) 1965-1966.

2 Bu bağlamda kapsamlı bilgi için bkz., Çarkciyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler,* Kesit Yayınları, İstanbul 2006. Amiralar için ayrıca bkz., Barsoumian, *The Armenian Amira Class of İstanbul* (İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı - çeviren: S. Silahlı), Aras Yayıncılık, 2013.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminden I. Dünya Savaşı'na uzanan yüzyıllar boyunca mimari bilgi ve becerileri ile göz doldurmuş birçok Ermeni mimar, dini ve sivil sayısız yapıya imza atmışlardır. Bu mimarların İmparatorluk payitahtı İstanbul'daki eserleri günümüzde de kentin siluetini taçlandırmaya devam etmektedir. Bir mimarlık dehası olarak bu topraklara mal olmuş Mimar Koca Sinan[1] İmparatorluk coğrafyasındaki uzak şehirlerde de eserler vücuda getirmiştir. Diğer mimarlardan bazıları da Anadolu'nun çeşitli kentlerinde İmparatorluk için yapılar inşa etmişlerdir. 18. ve özellikle 19. yüzyılda Tanzimat dönemi sonrasında Ermeniler devlet hizmetinde, ticari ve kültürel alanda yabancıların dikkatini çekecek kadar önemli bir rol oynamışlardır[2].

Osmanlı Modernleşmesi olarak tanımlanan ve bütün 19. yüzyılı kapsayan Batılılaşma sürecinde İstanbul'un fiziksel çehresinin değişmesi 20. yüzyıl başlarında da, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar azalarak devam etmiştir. Başta Balyanlar ve onların ekibinde yer alan damat ve torun Ohannes ve oğlu Harutyun Serveryan olmak üzere, önce piyasadan yetişen, daha sonra Avrupa ülkelerindeki okulları bitiren ve son olarak da Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun olan Mıgırdiç Çarkyan, Bedros Nemtse, Mihran Azaryan, Hovsep Aznavur, Levon Güreğyan, Aram ve İsak Karakaş kardeşler, Keğam Kavafyan, Yetvart Terziyan, Andon ve Garabed Tülbentçiyan gibi birçok Ermeni mimar bu değişimde çok büyük pay sahibi olmuşlardır[3]. Le Hay 1714'te Paris'te yayınladığı "Doğulu Çeşitli Milletleri Temsil Eden Yüz Fotoğraf Albümü"nde Ermeni bir mimarın görüntüsüne de yer vermiştir. Bu yayın, yapı ustası olan Ermenilerin Osmanlı payitahtında ne kadar iyi tanındıklarını kanıtlamaktadır.

1 Etnik kökeni tartışmalı olan Mimar Sinan'ın Kayseri'nin Ağırnas köyünden bir Ermeni ailenin oğlu olduğu anlaşılmıştır. Pamukciyan, Koca Sinan'dan sonra hassa mimarı olarak görevde bulunan diğer Ermeni ustaların yaklaşık dörtte üçünün de Kayseri kökenli olduğunu, bu dahi sanatçının Ermeni kökeninin, ünlü tarihçi Ahmed Refik Altınay (1880-1937) tarafından meydana çıkarıldığını zikretmektedir. Bkz., Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -III- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* s. 149-151 ve 164-165 ve *-IV- Biyografileriyle Ermeniler,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 355. Mimar Sinan'ın Ermeni olduğuna dair ilk araştırma Bimen Zartaryan tarafından yayımlanmıştır. Bkz., Zartaryan, "Cardarabed Medzn Sinan" (Mimar Büyük Sinan), *Kapamacıyan- Cep Yıllığı 1932,* İstanbul 1932, s. 199-206; Vahan Zartaryan, *Hişadagaran 1512-1933 (*Anı Kitabı), "Cardarabed Koca Sinan Kalfa", C. 4, Kahire 1935, s. 28-40.

2 Bu dönem Ermeni toplumunun her anlamda bir yükseliş dönemi olmuş ve Ermeni Rönesansı ve Aydınlanması olarak tanımlanmıştır. Bkz., Özdoğan-Göksu-Üstel-Karakaşlı-Kentel, *Türkiye'de Ermeniler,* "Osmanlı Ermenilerinin Aydınlanma Döneminden Günümüze", s. 70-79.

3 Kuruyazıcı, "Önsöz", *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 10. Ermeni Mimarlar için bkz., Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -IV- Biyografileriyle Ermeniler,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003. Özellikle 19. yüzyılın 2. yarısında çağdaşları birçok mimarı tanımış olan Bimen Zartaryan'ın yayımlanmamış "Ermeni Mimarlar Listesi" adlı Ermenice yazma eseri ve kardeşi Vahan Zartaryan'ın *Hişadagaran* (Anı Kitabı) başlığıyla 1910-1911 ve 1935 yıllarında seri olarak yayımlanan kitapları, Ermeni cemaatinin önde gelen simalarının ve mimarların yaşamlarına ışık tutan öncü çalışmalardır.

Le Hay daha 17. yüzyılda Eremya Çelebi Kömürciyan Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda defnedilmiş birçok ünlü mimarın adını zikretmiştir.

Osmanlı sarayının modernleşme yolunda yüzünü Batı kültürüne çevirdiği dönemde, 18. ve 19. yüzyılda mimarlıkta akla gelen ilk isimlerden biri Balyan Ailesi'dir. Ailede art arda –izi sürülebilen– dört kuşak, Osmanlı sarayı için verdiği mimarlık hizmetleriyle göz doldurmuştur. Babadan oğula, kardeşten kardeşe taşınan bilgi birikimi Balyanlar'ın başarı grafiğini yükseltirken adlarını da unutulmazlar listesine kaydetmiştir. Zanaatkâr aile geleneği içinde yetişen ilk üç kuşağın mimarları, bu mesleği ilk basamaktan başlayarak geleneksel yöntemlerle öğrenmişlerdi. Ancak ilerleyen yıllarda Garabed Balyan, devrin gereksinimlerini dikkate alarak oğullarının mesleki kariyerini, ailenin geleneksel deneyimiyle sınırlamamış, Paris'te mimarlık öğrenimi almalarını sağlamış, genç kuşağın mesleki formasyonuna daha girişimci bir profil kazandırmıştır[1]. Osmanlı toplumunda Hıristiyan tebaa din, dil ve kültürel zeminde Batıyla ilişki kurmak için elverişli koşullara ve özelliklere sahipti. Batıya açılmanın devlet tarafından teşvik edildiği dönemde gayrimüslimlerin öne çıkması doğaldı. Her dönemde Hassa Mimarları Ocağı'nda çalışmış olduğu bilinen gayrimüslim mimar ve kalfalar, Batılılaşma yıllarında da yeni biçimleri geleneksel mimariyle harmanlama becerileriyle öne çıkmışlardır. Balyan ailesinin yapıtları üzerinde kapsamlı araştırmalar yapan Afife Batur ve Selçuk Batur, Balyan mimarlığının bu dönemde taşıdığı öneme şöyle işaret etmektedir: "*Batılılaşmanın içeriğini ve programlarını kavramak, nasıl algılandığını öğrenmek, eğilim ve özlemleri tanımak konusunda Balyan mimarlığı önemli ipuçları vermektedir.*" Balyan mimarlık bürosu, Osmanlı İstanbulu'na dönemin gereklerini, değişimini ve beğenisini aksettiren anıtsal bir çehre kazandırdı. Bu mimarlık bir anlamda Osmanlı toplumunun bütününü kucaklayan kültürel değişimi de gözler önüne sermektedir. Çağın değişime zorlayan gereklerini ve beğenilerini izleyen Osmanlı sultanlarının dolayısıyla İmparatorluk erkinin, sur içinden çıkarak Pera sırtlarına ve Boğaziçi kıyılarına yayıldığı dönemlerde birçok yapı inşa edilmiştir. Yeni yapı tipleri, yeni boyutlar, yeni bir mimari anlatım boy göstermeye başlamıştır[2]. Bu bağlamda bir Osmanlı Ermeni ailesi olan Balyanlar'ın Osmanlı mimari mirasına katkıları önemle hatırlanmaya değer. İki farklı kaynaktan gelen bilgiler ışığında ailenin kökleri Adana Kozan, eski adı ile Sis yakınlarında Saimbeyli'ye veya Kayseri'nin Derevank köyüne uzanmaktadır[3].

Bazı Ermeni araştırmacılar, Bali Kalfa'nın, ailenin en yaşlı üyesi olduğunu yazmaktadır. Hatta 15. yüzyılda sahibi oldukları köyün, ailenin soyadına atfen "Balyan" olarak anıldığı

1 Hançer, "Balyanlar", s. 96.

2 Batur, "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Etkin Bir İsim: Balyanlar", *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları,* Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 34-57; Hançer, "Balyanlar", s. 100.

3 Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -III- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 124-125.

söylenir. Günümüzdeki adıyla Belen, Adana'nın Saimbeyli ilçesine bağlıdır. Söz konusu Bali Balyan, köyün muhtarıyken 1682-1683'te İstanbul'a göçmüş ve IV. Mehmed'in hizmetinde merametçilik (yapı onarımcılığı) yapan bir Ermeni'nin yanına yardımcı olarak girmiştir. Kısa zamanda kendini sevdirerek bu hassa mimarının kızıyla evlenen ve kayınpederinin ölümü üzerine onun görevini üstlenen Bali, 1725'te vefat etmiştir. Yerine geçen oğlu Minas, Sultan III. Ahmed ve I. Mahmud'un hizmetinde beş yıl çalışmış, kendisinden sonra yerini alan oğlu Magar ustalığıyla göz doldurmuştur. Kendisini çekemeyenlerin iftiraları sonucu ailesiyle Bayburt'un Lsonk köyüne sürülmüş olan Magar, suçsuzluğunun anlaşılması üzerine Sultan tarafından görevine geri çağrılmıştır. İlerleyen yaşında köyüne dönen ve orada ölen Magar'ın sürgündeyken dünyaya gelen oğlu Krikor'un doğum tarihi bilinmemekle birlikte, ölüm tarihi 1823 olarak zikredilmektedir[1].

1996'da kaybettiğimiz ünlü tarihçi Kevork Pamukciyan ise Balyan Ailesi'nin kökenini, Kayseri'nin Derevenk veya Derevank köyünde doğan ve 1803'te İstanbul'da ölen merametçi Bali Kalfa'ya atfetmekte, Krikor ve Senekerim Balyan'ın babası olduğunu zikretmektedir[2]. Pamukciyan bu görüşünü, Üsküdar Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda gömülü "merametçi" lakaplı kalfaların mezar taşlarındaki kitabelere dayandırmaktadır. Atalarına atfen "Baliyan" veya "Balyan" soyadını ilk kez kullanan Krikor'un (1764-15 Kasım 1831) gençliğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. On üç yaşında Sultan I. Abdülhamid tarafından 1777'de saray mimarı olarak kabul edildiğine dair bilgiler varsa da bu görev için çok erken bir yaş olduğunu yazan Pamukciyan, gerçekte ne zaman saray mimarı olduğu hakkında kesin bir tarih vermemektedir. Krikor Balyan, III. Selim'in müşaviri ve hassa mimarı olmuş, Sultan II. Mahmud döneminde ise ustalığı iyice dikkat çekmiştir. Sultan çok güvendiği bu mimara at binmek, sakal bırakmak, istediği biçimde giyinmek gibi birtakım imtiyazlar vermişti. Kazaz Harutyun (Artin), Amira Bezciyan Krikor Kalfa tarafından Sultan Mahmud'a takdim edilmiş, daha sonra Sultan'ın özel sarrafı, danışmanı, darphane emini olmuştur. Krikor, 1820'lerde Ermeni Katolik ve Apostolikler arasındaki mezhep ihtilafları sırasında iftiralara maruz kalarak Kayseri'ye sürülmüştür[3].

Kazaz Artin'in biyografisinde zikredildiğine göre, Krikor Kalfa, saray hamamını zamanında bitiremediğinden II. Mahmud'un öfkesine maruz kalmıştır. Bir sabah ansızın evinden alınarak Kayseri'ye sürülünce Krikor'un kızı, Kazaz Artin'e koşarak duruma bir çare bulmasını istemiştir. Babasını kurtaracağına söz veren Kazaz Artin, Krikor'a Kayseri'den çok leziz bir pastırma yollamasını söylemiştir. Sultan, pastırmadan pek hoşnut kalmış ve kalfanın

1 Hançer, "Balyanlar", s. 100; Zartaryan, *Hişadagaran,* s. 18-26.

2 Balyan Ailesi'nin kökeni ve yapı listesi için bkz., Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -III- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar* ve *Biyografileriyle Ermeniler IV,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 124-126, s. 87-100.

3 Hançer, "Balyanlar", s. 101-102.

geri dönmesini buyurarak şöyle bir latife yapmıştır: "*Fare avlamak için bir parça pastırma kullanıldığını bilirdim, fakat pastırmayla adam kurtarılabileceği aklımdan geçmezdi…*"

Tarihçi Mırmıryan, Üsküdar'da, halen Bülbüldere olarak anılan semtin üstündeki bir tepede yaşamış olan Krikor Balyan'ın, evi yakınında bülbül yetiştirdiğini, yaşlılığında sık sık bülbüllerini dinlemeye gittiğini anlatmaktadır[1]. Pazar günleri Bağlarbaşı'ndaki bağında işçilerine ve ustalarına yemek veren, sofrayı onlarla paylaşıp hasbıhal eden Krikor Kalfa, kendi cemaati için büyük emek sarf etmiş, Balyan adını yüceltmiştir. Sultan Mahmud onun vefatıyla boşalan hassa mimarlığına oğlu Garabed'i ve damadı Serveryan'ı getirmiştir. Krikor Balyan, Üsküdar Bağlarbaşı Surp Haç Ermeni Mezarlığı'na defnedilmiştir. Sultan Mahmud'un isteğiyle lahdinin baş tarafında yazdırıldığı söylenen Osmanlıca kitabe şöyledir: *"Ebniye-i hassa-i şahane kalfası Krikor Kalfa."*[2] Mimarın en önemli yapıtları arasında Üsküdar Selimiye Kışlası, Tophane Nusretiye Camii yer almaktadır.

Krikor Amira Balyan'ın biraderi Senekerim Balyan ise, kutsal yerleri ziyareti sırasında vefat etmiş (2 Eylül 1833) olduğu Kudüs'teki Ermeni Mezarlığı'na gömülmüştür. Mimarın bilinen iki eserinden bir tanesi 1828 tarihli Beyazıt Yangın Kulesi'dir. Yakın zamanlarda Ortaköy Surp Asdvadzadzin Ermeni Apostolik Kilisesi'nin ikinci inşasının da Senekerim Balyan eliyle yapıldığı anlaşılmıştır (1824)[3].

Krikor Amira Balyan'ın oğlu Garabed Amira Balyan'ın (1800-15 Kasım 1866) gençliğine dair kayıt bulunmamaktadır[4]. Babası gibi hayır işlerinde rol aldığı, eğitim hizmetlerine destek sağladığı bilinen Garabed Kalfa, II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'e hizmet etmiştir. Yapıtlarını eniştesi Hovhannes Amira Serveryan ve oğlu Nigoğos'la birlikte inşa etmiştir. Ermeni mimarisini incelemek üzere Ani harabelerini gezmiş, Ermeni mimarisinin çizgilerinden esinlenmiş, bu özgün kaynaktan yararlanmıştır. Garabed Kalfa, saray mimarisinden cami mimarisine, askerî mimariden kilise ve su mimarisine kadar zengin bir çeşitlilik içeren ve sayıca en kabarık yapı repertuvarına sahip Balyan'dır. Başyapıtı sayılan Dolmabahçe Sarayı'ndan başka, Harbiye Mektebi, Hereke Fabrikası, II. Mahmud Bendi eserlerinden bazılarıdır. Bu büyük mimar 1866'da İstanbul'da öldüğünde Beşiktaş Ermeni Mezarlığı'na gömülmüştür. 1950'lerde bu mezarlık alanı kamulaştırılarak imara açılmış-

1 Mırmıryan, bu kitabında da Garabed Kalfa'ya ve Balyan Ailesi'nin geçmişine dair bilgiler vermektedir. Bkz, *Masnagan Badmutyun Hay Medzadunneru 1400-1900,* (Ermeni İleri Gelenlerinin, Zenginlerinin [Amira] Kısmi Tarihi), İstanbul 1910, s. 11-14 ve 97-100.

2 Pamukciyan, *Biyografileriyle,* s. 94; Hançer, "Balyanlar", s. 102.

3 Hançer, "Balyanlar", s. 102; Hançer, *Geçmişten Günümüze Boğaziçi,* "Boğaziçi Ermeni Cemaati ve Kiliseleri", C. I, İst. Büyükşehir Bld. ve Taç Vakfı Yayını, İstanbul 2008, s. 287.

4 Hançer, "Balyanlar", s. 104; Mırmıryan, *Hin Orer u Ayt Orerun Hay Medzadunnerı 1550-1870* (Eski Günler ve O Günlerin Ermeni İleri Gelenleri, Zenginleri, [Amira] 1550-1870) adlı kitabında, çocukluğunda Garabed Balyan'ı ilk kez nasıl tanıdığını anlatmaktadır . Bkz, s. 6-9.

tır. Eski mezarlığın arazisi üzerinde halen çeşitli binalar ve Boğaziçi Köprüsü'ne bağlanan Yıldız Kavşağı bulunmaktadır. Kısa bir süre önce, Garabed Amira Balyan'ın mezar taşı ile birlikte, söz konusu mezarlıkta gömülü olduğu bilinen Osmanlı'nın ünlü barutçubaşıları Dadyanlar'dan Simon Amira'nın mezar taşı Kartal yakınlarında bir arsada tesadüfen ortaya çıkartılmış, yapılan araştırmalar sonucunda Beşiktaş Mezarlığı'ndan götürüldüğü anlaşılan bu mezar taşları incelenmek üzere Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır[1]. Nazeni Babayan'la evliliğinden on evladı dünyaya gelmiş olan Garabed Balyan'ın oğulları da kendisi gibi ata mesleğini seçmiştir.

Aksaray Pertevniyal Camii 1869_71

Zekâsı ve ağırbaşlılığıyla dikkati çeken Nigoğos (Bey) Balyan (19 Kasım 1826-27 Şubat 1858) çok sevdiği annesinin ölümünden sonra sağlığını yitirmiş, ilk eğitimini tamamladıktan sonra 1843'te babası Garabed Balyan'ın kararı ile kardeşi Sarkis'le birlikte eğitim almak üzere Paris'e gönderilmiştir. Sainte Barbe Koleji'nin mimarlık bölümüne kaydolan Nigoğos, hastalığının artması nedeniyle iki yıl sonra geri dönmüş, mimari bilgi ve deneyimini ba-

1 Mezar taşının Ermenice kitabesi E. Hançer tarafından okunmuş, taşın Simon Amira Dadyan'a ait olduğu tespit edilmiştir. Bkz., Agos Haftalık Gazete, "Balyan'ın altından bir de Dadyan çıktı", 6 Şubat 2015, s. 7.

basının yanında geliştirmiştir. Ustalarına ve işçilerine iyi bir hayat sağlamaya özen gösteren Nigoğos Balyan ileri görüşlü, zeki, çalışkan ve vakur kişiliğiyle çevresinin saygısını ve Abdülmecid'in teveccühünü kazanmış, güzel sanatlar konusunda onun müşaviri olmuştur. Nigoğos (Bey) Balyan, yapı işlerinde bilgi ve becerilerini geliştirmek üzere Ermeni ustalara Avrupa mimarisinin yeniliklerini öğretmek için bir okul açılmasını ve Avrupa'dan usta ve sanatçılar getirtilmesini sağlamıştır. Fikir babası olduğu ilk Ermeni Nizamnamesi'nin (1863) hazırlanmasında önemli bir rol oynamış olan Nigoğos'un beş çocuğundan Levon, sonradan hassa mimarı olmuştur. Genç yaşta, 1858'de öldüğünde Sultan'ın kederinden ağladığı ve sarayda üç günlük yas tutulmasını emrettiği söylenir. Nigoğos da babası gibi ortadan kaldırılmış olan Beşiktaş Ermeni Mezarlığı'na defnedilmiştir. Yapıtları arasında Küçüksu Kasrı, Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu ile Sarayın Saltanat ve Hazine Kapıları bulunmaktadır.

Garabed'in oğullarından Sarkis (Bey) Balyan (1831? /17 Şubat 1835-7 Kasım 1899)[1], ağabeyi Nigoğos'un hastalığı nedeniyle yarım bıraktığı mimarlık eğitimi için 1847'de tekrar Paris'e gitmiş, önce Sainte Barbe Koleji ve Ecole Centrale'e, ardından Ecole des Beaux Arts'a devam etmiş; 1855'te de bu akademiden mezun olarak İstanbul'a dönmüştür. Ancak mimarın bu okulda kaydının bulunmadığına dair görüşler nedeniyle bu konu hâlâ araştırmaya açıktır. Sarkis Balyan, babası Garabed'in ölümü üzerine kardeşi Hagop'la hassa mimarlığına getirilmiştir[2]. Hagop ve Sarkis Balyan kardeşler son derece verimli bir mimarlık faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Esasen yapıtların planlarını Hagop Bey tasarlamış, bu tasarımları padişaha Sarkis Bey sunmuş ve inşaatı yürütmüştür. Bu nedenle bu yapıların mimarı olarak Sarkis'in adı ön planda yer almıştır[3].

19. yüzyılın sonlarında Paris baskılı Le Monde Illustré'de çıkan bir yazıda Sarkis Balyan için şöyle bir ifade vardı:

> "Son zamanlarda İstanbul'u ziyaret eden mümtaz yolcular, Boğaz'ın iki yakasını süsleyen sanat ve ustalıkla inşa edilmiş o muhteşem binaların ve sarayların üzerlerinde bıraktığı izlenimleri anlatmaktadır. Bunların, Sarkis (Bey) Balyan'ın eserleri olduğunu işitenler hayret etmişlerdir. Bu yetenekli şahsa en çok ün kazandıran özellik, yapıların inşasındaki sürattir…"

İstanbul'u ziyaret edenler, Osmanlı sarayının yapı işlerini yürüten bir mimarın bu kadar çok yapıyı çok kısa sürede bitirmesini hayret verici bulmaktaydı. Gerçekten de Sarkis Bey,

1 Araştırmalarda Sarkis Balyan'a dair iki doğum tarihi karşımıza çıkmıştır. Pamukciyan, 1835'i esas almıştır. Ancak, 1843'te ağabeyi Nigoğos ile Paris'e eğitime gönderilmek için 8, çok erken bir yaş olarak görülmektedir.

2 Zartaryan, *Hişadagaran,* s. 54; Hançer, "Balyanlar", s. 106.

3 Zartaryan, *Hişadagaran,* s. 65.

Maçka Silahhanesi, 1873

İstanbul'u görkemli mimari anıtlarla donatan Balyan Ailesi'nin en çok esere imza atan ve parlayan ismi olmuştur[1]. Yapı listesi babası Garabed kadar zengin olan Sarkis Balyan'ın inşa ettiği yapılar arasında Yeni Çırağan Sarayı[2], Beylerbeyi Sarayı, Beşiktaş Akaretler, Maçka Karakolhanesi ve Silahhanesi sayılmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in cülusundan ve Hagop Bey'in 1875'teki ölümünden sonra mimari faaliyeti kesintiye uğramıştır. Ahmet Ersoy'un naklettiğine göre; 1881 yılı başlarında "ser-mimar-ı devlet" unvanı sahibi, itibarlı ebniye-i seniye kalfası Sarkis Balyan, Maarif Nezareti'ne yeni bir Darülfünun önerisi içeren –güzel sanatlar ile ileri teknoloji eğitimini bir arada yürütecek modern bir yüksek okul modeli– ayrıntılı bir layiha sunmuştur. Bu okul mimarlık ve inşaat mühendisliğinin yanı sıra kimya ve maden mühendisliği şubeleri ile de eğitim verecekti. Kabine toplantısına taşınarak onaylanan ve padişaha sunulan Sarkis Balyan'ın bu projesi bilinmeyen nedenlerden ötürü hayata geçirilemedi. İki yıl içinde devlet katında itibarını ve ayrıcalıklı konumunu kaybeden

1 Hançer, "Sultanın Mimarları Balyanlar", *Atlas Dergisi*, s. 177, İstanbul Aralık 2007, s. 96.

2 Nigoğos Balyan'ın oğlu, son Balyan mimarı Levon Bey, plan tasarımı babasına atfedilen Yeni Çırağan Sarayı'nın, gerçekte amcası Hagop'a ait olduğunu zikretmektedir. Bkz., Zartaryan, *Hişadagaran,* s. 65-66.

Sarkis'in projesinin akabinde sanat ve mühendislik dallarında eğitim veren iki ayrı kurum, Sanayi Nefise (1883) ile Hendese-i Mülkiye (1884) mektepleri açılmıştır[1]. Ermenice kaynaklara göre Sarkis, bazı iftiralar nedeniyle Avrupa'ya gitmek zorunda kalmış, on beş yıl sonra Hagop Paşa Kazazyan'ın şefaatiyle İstanbul'a dönmüştür. Kuruçeşme açıklarındaki adacığında inzivaya çekilerek kendini ilme vermiş olan Sarkis Bey'in, buradaki köşkünde bir laboratuvarı olduğu bilinmektedir. Yaşlı İstanbulluların 1913-1914 yıllarında "vaktiyle cennet köşesi gibi bir yerdi" diye hâlâ sözünü ettikleri adacık, sonraki yıllarda Şirket-i Hayriye'nin kömür deposu olmuştur. Nihayet son yıllarda Galatasaray Spor Kulübü'ne verilen adacık temizlenmiş ve üzerine yeni tesisler yapılmıştır.

Cemaat işlerine çok katılmayan Sarkis, genç yaşta ölen eşinin anısına Beşiktaş Makruhyan Okulu'nu inşa etmiştir. Çocuğu bulunmayan, amatör bir müzisyen ve ressam olan Sarkis Bey, Ermeni asıllı ünlü Rus deniz ressamı Ayvazovski'nin yakın dostu idi. Sultan Abdülaziz'in daveti üzerine İstanbul'a gelmiş olan ressam, Sarkis Bey Adası'ndaki köşkte misafir edilmiştir. Ayvazovski bu adacıktan doya doya izlediği Boğaziçi'ni tablolarına aktarmıştır. Sultan Abdülaziz döneminin yakın tanıklarından bir Hıristiyan Arap yazar, sanata ve özellikle resme çok meraklı Sultanın sarayın tablo koleksiyonu için yılda 120 bin sterlin harcadığını yazmaktadır. Sultanın etrafına saçtığı altınlardan bir milyon sarı liranın, yaptırdığı saray ve kasırlar için Sarkis Balyan Kalfa'ya düştüğünü kaydetmektedir. Sarkis Balyan 1899'da kendi adını taşıyan adacığındaki köşkünde ölmüş ve Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda büyükbabasının yanına defnedilmiştir[2].

Garabed Balyan'ın en küçük oğlu Hagop (Bey) Balyan (1838-12 Kasım 1875) ise 1855'te gittiği Paris Sainte Barbe Koleji'nden mezun olduktan sonra Venedik'e geçmiş, ancak Nigoğos'un ölüm haberiyle İstanbul'a dönmüştür. Babası Garabed'in mesleki deneyimleriyle beslenen Hagop, fesinin üzerinde altından bir üçgen ve pergel taşıma ayrıcalığına sahip bir mimardı. Mimarlıktan çok güzel sanatların ve tiyatronun hamisi olarak ünlenmiş ve tüm servetini bu uğurda harcamış olan Hagop Balyan, ilk Türk operetinin bestecisi Dikran Çuhacıyan gibi birçok sanatçıya destek olmuştur. Beylerbeyi Sarayı'nı inşa eden Sarkis ve Hagop Balyan'ın sultanlar semti Ortaköy'de bir yalısı bulunmaktaydı[3]. Söylentiye göre Sultan, sarayın inşasına karşılık bu yalıyı yapmalarına izin vermişti. Gerçekten tam da Beylerbeyi Sarayı'na bakan yalı, dönemin seçkin Ermeni edebiyatçıları ve sanatkârlarını ağırlamıştır. Halen ayakta olan ve Ortaköy'de hizmet vermekte olan Ermeni Okulu'nun ön tarafına yaptırılan Ermeni tiyatrosunun inşasını gerçekleştirmiş (1867/1870) ve cemaat hizmetlerinde

1 Ahmet Ersoy, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu Yahut Sarkis Bey'in Rüyası", İstanbul'un Ermeni Mimarları, s. 58.

2 Hançer, "Balyanlar", s. 104-108.

3 Simon Kalfa Apartmanı olarak bilinen yapı son yıllarda yenilenerek özel bir kafe-restoran olarak işletilmektedir. Bu yenilemeden sonra Simon Kalfa adının ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

de bulunmuş olan Hagop Balyan, çok sevdiği eşini kaybedince kederini unutmak üzere Avrupa'ya gitmiş, ancak duyduğu acı genç yaşta onu ölüme götürmüştür. Mimari dehasını daha ziyade Sarkis Balyan'ın inşa edeceği yapıların tasarımlarında göstermiş olmakla birlikte, tamamen kendisine ait eserleri de bulunmaktadır[1].

Beylerbeyi Sarayı

Simon (Bey) Balyan (1846? -1894), Garabed'in bir diğer oğludur. Eğitimini Avrupa'da aldığı söylenen Simon, hassa mimarlığının yanı sıra usta bir desinatör olup, bazı görkemli yapıların renkli minyatür resimlerini hazırlamıştır. Mimar olarak Maçka Silahhanesi ve Karakolhanesi'nin tasarımına katılmıştır.

Nigoğos (Bey) Balyan'ın oğlu Levon (Bey) Balyan (doğumu 19. yüzyıl ortaları?), mimarlık eğitimini Paris Ecole des Beaux Arts'ta almıştır. Pamukciyan, Osmanlı sarayına hizmet eden son Balyan olan Levon'un 1920'de hayatta olduğunu, 1960'ta Balyanlar'ın hayatını kaleme aldığı tarihe kadar, yaşamı ve vefatı hakkında ayrıntılı bilgiye rastlamadığını kaydetmektedir[2].

1 Zartaryan, *Hişadagaran,* s. 61-64; Hançer, "Balyanlar", s. 108. Söz konusu tiyatro binası 1950'lerde yıktırılmıştır. Bkz., Hançer, *Boğaziçi,*s. 269.

2 Pamukciyan, *Biyografileriyle*, s. 95.

Sonuç

Kuşkusuz, binlerce yıla yayılan ve sayısız kitaba konu olan bir ulusun yapı sanatını birkaç sayfaya sığdırmak mümkün değildir. Amacımız, Ermenilerin Anadolu'nun çokuluslu potasında biçimlenmiş mimarlık geleneğine ve kültürel mirasına getirdikleri katkılara bir dereceye kadar ışık tutmaktır. Doğunun ve Batının kültürel unsurlarını kendisinde toplayan Ermeni kültürünün, bu iki uç arasında sağlam bir köprü oluşturduğu çok açıktır. Eski gelenekler ve Antik sanatla biçimlenen Ermeni sanatları, zengin bir repertuvara ve tutarlı tasarımlara dayanmaktadır. Ermenilerin kültürel deneyimi, geçmişiyle geleceğini birleştirmiş, yaşayan ve yaşatılabilen geleneklerle yoğrulmuştur. Sonuç olarak bu uzun tarihi süreç içinde sadece yapı ustaları değil, bu ustaların yeteneklerine, yetkinliklerine güç katan Ermeni bilim insanı, yazarı, zanaatkârı ve sanatçıları, sürekli değişen koşullara uyum sağlayabilmiş, farklı etkileşimlerle dünya mirasını zenginleştirmeye devam etmişlerdir. Anadolu'nun bu kadim halkı, tarihinin bazı dönemlerinde birçok sıkıntılar, üzüntüler ve olaylar yaşamıştır. Tarihsel zorunluluklar ve değişen koşullar nedeniyle anavatanları olan Anadolu'dan dünyanın dört bir yanına dağılmıştır. Bugün, bu halkın mimarları ve yapı sanatı ile iç içe geçmiş diğer sanat dallarında varlık gösteren sanatçıları, sorumluluklarının bilinciyle atalarının mirası olan bu yüksek kültürden beslenerek, onu daha güçlü bir biçimde yaşatma kararlılığı içinde çalışmalarını sürdürmektedirler. Ermeni kültür tarihi ve yapı sanatı, İstanbul'un fethi ve Fatih Sultan Mehmed ile başlayan Osmanlılık sürecinde, kozmopolit bir imparatorluk kültürünün içinde farklı bir boyut kazanmıştır. Geçmişin toplumları birbirine bağlayan ortak yaşanmışlıkları, bu yaşanmışlıkların ortak ürünü olan sanatın ve zanaatın bütün dallarından günümüze yansıyanlar, toplumsal hafızayı canlı tutan bu kültürel zenginlikler, hassasiyetle korunması gereken insani değerlerin eşsiz hatıralarıdır.

Kaynakça:

Agos Haftalık Gazete — "Balyan'ın altından bir de Dadyan çıktı", 6 Şubat 2015, s. 7.

Artinian, Vartan — *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ayvazyan, Hovhannes (editör) — *Surp Hayasdan* (Kutsal Ermenistan - Sergi Kataloğu), Ermeni Ansiklopedisi Yayını, Erivan 2007.

Barsoumian, Hagop L., — *The Armenian Amira Class of İstanbul* (İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı - çeviren: S. Silahlı), Aras Yayıncılık, 2013.

Başgelen, Nezih, — *Dünya Kültür Mirasında Gaziantep*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (Kentbank için), İstanbul 1999.

Batur, Afife, — "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Etkin Bir İsim: Balyanlar", *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 34-57.

Batur, Afife, "Balyan Ailesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. II, İstanbul 1994, s. 35-41.

Çamçiyants, Mikayel, *Hayots Badmutyun* (Ermeni Tarihi), C. II, Venedik 1784-1786, 2. baskı, Erivan 1984.

Çarkciyan, Rahip Gomidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler,* Kesit Yayınları, İstanbul 2006.

Der Nersessian, Sirarpie, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge-Harvard Univ. Press, 1947.

Ermeni Merkezi Yönetimi Tedrisat Komisyonu (hazırlayan), "Vicagatsuyts Kavaragan Azkayin Varjaranats Turkio" (Türkiye Taşra Ermeni Okulları Raporu), Fasikül 1, 1901 yılı durumu, Fasikül 2, 1901-1902 yılı durumu, H. Madteosyan Matbaası, İstanbul, 1901.

Ahmet Ersoy, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu Yahut Sarkis Bey'in Rüyası", İstanbul'un Ermeni Mimarları, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 58-79.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* (çeviren: Histoire de l'Armenié), Aras Yayını, İstanbul 2005.

Hançer, Elmon, "Balyan Ailesi Mimarları Konusunda Bir Kaynakça Denemesi", *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları,* Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 116-123.

Hançer, Elmon, "On İkinci ve On Üçüncü Yüz Yıllarda Kilikya Ermeni Minyatürü Bağlamında Bizans ve Komşu Kültürlerle İlişkiler", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu 25-28 Haziran 2007-Bildiriler,* Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2010.

Hançer, Elmon, *Geçmişten Günümüze Boğaziçi,* "Boğaziçi Ermeni Cemaati ve Kiliseleri", C. I, İst. Büyükşehir Belediyesi ve Taç Vakfı Yayını, İstanbul 2008, s. 267-367.

Hançer, Elmon, "Sultanın Mimarları Balyanlar", *Atlas Dergisi,* S. 177, İstanbul Aralık 2007, s. 96-108.

Hasrathian, M.S. -Varaztad Harouthiounian, *Monuments of Armenia,* (Erm.-Frns.-İng.), Beyrouth 1975.

Hovhannesian, Mikael, *Haygagan Giligyo Pertern u Pertakaghaknerı* (Chateaux et Places-Fortes de la Cilicie Arménienne-Ermenice-Fransızca-İngilizce-İtalyanca), Venice 1989.

Kuruyazıcı, Hasan (ed.), "Önsöz" *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları,* Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

Leo, *Hayots Badmutyun* (Ermeni Tarihi-Eski Tarih), C. I, Erivan 1966.

Lynch, H. Finnis Blosse, *Armenia; Travels and Studies*, C. I, London 1901.

Manantian, Hagop, *Dikran Yergrortı yev Horomı* (II. Dikran ve Roma), Erivan 1972. Marutyan, Diran, Dayki Cardarabedagan Huşartsannerı (Dayk'ın Mimari Anıtları), Erivan, 1972.

Marutyan, Diran, *Khorakuyn Hayk* (Derin Ermenistan), Erivan 1978.

Mırmıryan, Harutyun K., *Masnagan Badmutyun Hay Medzadunneru 1400-1900,* (Ermeni İleri Gelenlerinin, Zenginlerinin [Amira] Kısmi Tarihi), İstanbul 1910.

Mırmıryan, Harutyun K., *Hin Orer u Ayt Orerun Hay Medzadunnerı 1550-1870* (Eski Günler ve O Günlerin Ermeni İleri Gelenleri, Zenginleri [Amira] 1550-1870), Venedik 1901.

Morgan, Jacques de, *Histoire du people Arménien*, Paris-Nancy 1919.

Ormanyan, Mağakya, *Hayots Yegeğetsin* (Ermeni Kilisesi), 3. baskı, İstanbul 1913.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 996-1001.

Özdoğan, Günay Göksu, Füsun Üstel-Karin Karakaşlı-Ferhat Kentel, *Türkiye'de Ermeniler-Cemaat-Birey-Yurttaş,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Pamukciyan, Kevork, "Ayasofya ve Ermeniler", İstanbul Ansiklopedisi (R. Ekrem Koçu), C. III, İstanbul 1958-1975, s. 1472.

Pamukciyan, Kevork, "Ayasofya ve Ermeniler", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -I- İstanbul Yazıları,* İstanbul 2002.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -III- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar -IV- Biyografileriyle Ermeniler,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Pasdermadjıan, H., *Histoire de L'Arménie*, 4. Édition, Paris 1986.

Safrasdyan, Aram Khaçaduri, "İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından Türkiye Adliye ve Mezahib Nezareti'ne takdim ettiği Ermeni kilise ve manastır listeleri ve takrirleri (1912-1913)", Eçmiadzin Dergisi, Eçmiadzin (Ermenistan) 1965-1966.

Santrot, J. (edit.), *Arménie-Trésors de l'Arménie ancienne-des origines au IVe siecle,. Musée Dobrée, Nantes, 1996.*

Seropyan, Sarkis, "Tortum Yöresi Kiliseleri", *Arkitekt Dergisi,* S. 420, İstanbul 1994, s. 51- Soydan, Ersoy, *Tortum'un Mührü :* Öşkvank, www.birgun.net/life_index.php?news_code 11 Nisan 2009.

Stepanyan, Nonna, *The Fine Arts in Armenia*, Moskova 1989.

Strzygowskİ, Josef, *Die Baukunst Der Armenier Und Europa*, 2 B., Wien 1918.

Şakhkyan, Karnik, "Haygagan Caradarabedutyan Vağkrisdoneagan Şrçanı" (Ermeni Mimarisinin Erken Hıristiyanlık Dönemi), *Surp Hayasdan* (Kutsal Ermenistan), Erivan 2007, s. 95-104.

Toramanyan, Toros, *Nüter Haygagan Cardarabedutyan Badmutyan* (Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları), SSCB Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan 1942.

Torkomyan, Vahram, *Isdambola Badmutyun Eremya Çelebii Kömürciyan* (Kömürciyan'ın İstanbul Tarihi), III cilt, Viyana- Paris 1913, 1932, 1938.

Zartaryan, Bimen, "Cardarabed Medzn Sinan" (Mimar Büyük Sinan), *Kapamacıyan -Cep Yıllığı 1932,* İstanbul 1932.

Zartaryan, Vahan, *Hişadagaran 1512-1933 (*Anı Kitabı), "Cardarabed Koca Sinan Kalfa", C. 4, Kahire 1935, s. 28-40.

Yüz Yıl Sonra: Sinemanın Boğazında Bir Bıçak

Evrim Kaya

Felaket'le karşı karşıya kalındığında
muhtemel tek başarı edebiyatın başarısızlığıdır.[1]

Fatih Akın'ın Ermeni Soykırımı'nı anlatan filmi *Kesik*, 2014'ün en çok konuşulan filmlerinden olduysa bunun nedeni filmin *metnine* içkin değildi. Henüz film ortaya çıkmadan başlayan tartışmalar, *Kesik*'i herkesin biraz farklı niyetlerle beklediğini açıkça gösteriyordu. Malum, Fatih Akın Alman vatandaşı da olsa, Almancayı Türkçeden daha iyi de konuşsa Türk'tü. Berlin'de, aykırı bir çifti anlatan bir filmle Altın Ayı'yı kazandığında millî gururumuz oluvermişti. Bu yüzden soykırımın 100. yılına bir kala soykırımı anlatan bir film yapması, sindirmesi zor bir darbeydi. Neyse ki film görücüye çıktığı Venedik'ten itibaren uluslararası çevrelerde eleştiri yağmuruna tutuldu da rahat bir nefes aldık.

Türkiye'de filme yapılan eleştirilerin pek çoğunda alttan alta *soylu ruhlarımızın* hassasiyetlerini ortaya koyan böyle bir rahatlama duygusunu hissetmemek mümkün değil.[2] Atilla Dorsay filmden sonra yazdığı yazıda[3] konuyu bir adım ileriye taşıyarak *Kesik* vesilesiyle aslında tarihi meselenin karşı kutbunda da tartışılan bir soruyu gündeme getirdi: *Neden Ermeni Soykırımı'nı anlatan bir başyapıt yok?*

1 Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*, çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: İletişim, 2011, sf. 156.

2 Umut Tümay Aslan Altyazı dergisinde filmin kendisi ile birlikte bilhassa Türkiye'de aldığı eleştirilerin ayrıntılı bir analizini sunuyor. "Kesik'in Açtığı Yerden: Kat Kat Notlar", Altyazı, Mart 2015.

3 http://t24.com.tr/yazarlar/atilla-dorsay/1915-ermeni-olayi-yine-filmini-bulamadi,10749

> "Ermeni sorunu' üzerinde sanki bir lanet var!.. Tarihin derinliklerinden bu sorunu çekip çıkarmaya çalışan yönetmenler hep ellerini yaktılar. İster saygın Taviani Kardeşler olsun, isterse bizzat Ermeni yönetmen Atom Egoyan olsun... Ortaya çıkan filmler, kimseyi doyurmadı."

Durumu böyle özetleyen Dorsay "başyapıt" sözcüğüyle ne kastettiğini de örneklerle ortaya koyuyor:

> "Oysa Yahudi soykırımı ne çok başyapıta yol açmıştı... Sis ve Gece'den Anna Frank'ın Hatıra Defteri'ne, Schindler'in Listesi'nden Hayat Güzeldir'e, sayısız film. Ve de Holocaust'dan Shoah'a birçok önemli TV dizisi."[1]

Ve ilginç bir soruyla devam ediyor:

> "Peki, kimilerinin 'Holocaust'a yol gösterdi' diye nitelediği 'Ermeni soykırımı' niçin önemli ve inandırıcı bir filme yol açmadı? İnsanın aklına kaçınılmaz olarak şu geliyor: acaba gerçekten bir soykırım olmadığı için mi?"

Dorsay şaka yapmıyor, biz de şakayla karşılık vermeyip sözgelimi "elektriğin icadını anlatan bir başyapıt yok, acaba elektrik gerçekten icat edilmemiş olabilir mi?" demeyelim, Türkiyeli bir aydının sorduğu bu soruyu ciddiye alıp yanıtlamaya çalışalım.

Sorunun pek çok soruyu beraberinde getiren basit bir yanıtı var: Çünkü Ermeni Soykırımı'nı anlatan bir başyapıt çekemediler. Kimler? *Onlar*. *Sinemacılar*. Bu konuda film yapan ya da yapması ihtimal dahilinde olan tüm yönetmenler.

Ancak yanıtın gizli öznesine bakmadan önce durup cümlenin içerdiği iki olası anlama yakından bakmakta da fayda var. Ermeni Soykırımı'nı anlatan bir başyapıt derken zihnimiz farkında olmadan iki farklı yöne doğru gidiyor.[2]

1. Ermeni Soykırımı'nı anlatan iyi bir film

2. Ermeni Soykırımı'nı iyi anlatan bir film

Atilla Dorsay başta olmak üzere pek çok sinema eleştirmeni *sinemacıların* Ermeni Soykırımı'nı anlatan başyapıt diye anılmayı hak edecek kadar iyi bir filmi, ya da Ermeni Soykırımı'nı başyapıt diye anılmayı hak edecek kadar iyi anlatan bir filmi yapamadığını düşünüyor.

---

1 Dorsay'ın TV dizisi Shoah ile muhtemelen Claude Lanzmann'ın 1985 yapımı dokuz buçuk saatlik belgesel filmini kastediyor. Filmin uzunluğu yanıltmış olmalı, ancak prodüksiyon sürecinin başından sonuna herhangi bir televizyon kanalı ile bağlantısı yok.

2 Bir filmin başyapıt olabilmesi için konu aldığı tarihi gerçeği iyi anlatması bir kriter olarak konabilir ancak bana öyle geliyor ki, böyle bir örtüşme mantıklı ve pek olası olsa da gerek koşul teşkil etmiyor. Uzun bir tartışma konusu olsa da, kestirmeden gidip pek çok akademisyence sinema tarihinin ilk başyapıtları arasında anılan ırkçı ve faşist filmleri, mesela *Bir Ulusun Doğuşu* (1915) ile *İradenin Zaferi*'ni (1935) örnek verelim ve iki soruyu ayrı ayrı yanıtlamanın öneminin altını çizmiş olalım.

Peki kim bu başarısız sinemacılar? Bana kalırsa tarihsel bir bakışla soykırımın tarafları ya da tarafsız olanlar arasında basitçe üç gruba ayırmamız gerekiyor.

A. Ermeniler

B. Türkler/Kürtler

C. Diğerleri

Ancak ilk grup, yani soykırımda hayatta kalan Ermeniler ve onların çocukları bizzat temsili söz konusu olan tarih nedeniyle daha ayrıntılı bir sınıflandırmaya gerek duyuyor. Türkiye'den bakınca ilk akla gelen ayrım malum: Türkiyeli Ermeni sinemacılar, Ermenistanlı Ermeni sinemacılar veyahut Diaspora. Ancak bu ayrım daha soykırımdan önce Doğu ile Batı arasında bölünmüş bir toplum olan Ermenilerin soykırımla ilişkisini gerçekten anlamamıza engel olabilecek yapay bir ayrım. Daha köklü ve meseleyi anlamamıza daha çok yardım edebilecek bir ayrımı ise Ermenistan edebiyatının Felaket'le[1] ilişkisini edebiyatın dışına düşen, edebiyatın koşullarını da yok eden Felaket'i anlatmanın paradoksallığı üzerine çalışmış olan Marc Nichanian yapıyor.[2]

Nichanian Batı ile Doğu Ermenileri arasındaki farkların çok belirgin olduğunu, öyle ki 20. yüzyılda yüzyıllardır sınırları kapalı iki imparatorluk, yani Osmanlı ve Rusya içinde sıkışan aynı halkın bu iki farklı kolunun pek az ortak noktası kaldığını, geleneklerini de birbirleriyle pek az temas içinde geliştirdiklerini söylüyor. Birbirlerini anlasalar da aslında iki farklı dili konuşan bu toplumların iki büyük şairinden, Taniel Varujan ve Yeğişe Çarents'ten örnekle, kültürel referans noktalarının farklılıklarının da altını çiziyor. Varujan'ın Batı Ermenicesi dışında Fransızca ve İtalyancadan beslendiğini, Çarents'in ise Rusça ve biraz da Almanca okuyabildiğini anlatıyor. Edebi ve akademik merkezleri de batıda İstanbul ve Venedik, doğuda ise Tiflis ve Moskova diye ayırırken, Batı Ermenilerin trajik kaderinin ne iki farklı Ermeniceyi ne de iki farklı edebi geleneği bir araya getirmek gibi bir etkisi olduğunu söylüyor.[3]

> "Kolaylıkla 1917'den önce Tiflis'te ve Moskova'daki, 1920'lerin başında da Yerevan'daki edebi atmosferin (batıdan) farklı olduğunu gözümüzde canlandırabiliriz. Batı grubunun entelektüel, estetik ve hatta bazen mistik eğilimleri Doğuda yoktur. Diasporalı yazarların temel amacı olan sürgünün dil ile ele geçirilmesi gibi devasa bir amaç ise –ve bu amaca Felaket'le yüzleşme dahil edilmelidir– Ermenistan'da tek bir yankı bul-

1 Nichanian Ermeni Soykırımı'nı Yahudilerin Shoah sözcüğünü kullanmalarına paralel biçimde Ermenice felaket anlamına gelen Ağed sözcüğüyle ve onun İngilizce çevirisi olan Catastrophe sözcüğüyle adlandırıyor. Bir olgu olarak soykırıma karşı tekil bir olay olan Felaket vurgusunu korumak için biz de Nichanian'dan alıntılarken Türkçe Felaket diyelim.

2 Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century, Princeton: Gomidas Institute, 2002.

3 Agy.

> madı. Asla bu şekilde tanınmadı ve anlaşılmadı. Bu amacın bastırılamaz gerekliliği ve gücü asla kabul edilmedi."[1]

Nichanian tek taraflı bir ilgisizliği tarif ettikten sonra kabaca şunu söylüyor: Temelde Batı Ermenileri'nin meselesi olan Felaket, Batıya karşı hep ilgisiz olan Doğu edebiyatınca doğal olarak ilgisizlikle karşılandı. Batı ise Felaket'le parçalanmış ve arşive dönüşmüş hafızası ile Doğudaki "doğallıktan" yoksun bırakılmıştı.

Nichanian'ın edebiyat üzerine söylediklerinin yol göstericiliğinde biraz durup sinemaya bakmanın zamanı geldi.

Çeşitli kaynaklarda soykırım üzerine ya da soykırıma değinen filmler 1919 yılındaki *Ravished Armenia* (Irzına Geçilmiş Ermenistan) ile başlar. Çemişkezekli Ermeni yazar Arşaluys Mardiganian'ın 1918'de kaleme aldığı aynı adlı romandan 1919 yılında uyarlanan film, yazarın 14 yaşında tanık olduğu 1915'i kendi ailesinin gözünden anlatıyordu. Mardiganian filmin temelini oluşturan romanı yazdığında 17, filmde kendisini canlandırdığında ise 18 yaşındaydı. Bugün filmin tüm kopyaları kayıp, ancak bir Sovyet kopyasından geriye kalan ve 2009 yılında restore edilen 24 dakikalık bir parçaya internetten erişmek mümkün.

Belgeselleri bir yana bırakırsak[2], pek çok kaynakta Ermeni Soykırımı ile bağlantılı olarak adı anılan ikinci film, Atilla Dorsay'ın "Türkiye'nin ve Anadolu'nun Amerika'daki temsilcisi" olarak nitelendirdiği Elia Kazan'ın[3] 1963 yapımı *Amerika Amerika*'sı. Kazan'ın Anadolu'dan Amerika'ya göç eden amcasının hikâyesini anlatan film, 1896'da Taşnak örgütünün yaptığı Osmanlı Bankası baskınının ardından Ermenileri hedef alan şiddet olayları ile başlar. Pek çok kereler 'başyapıt' olarak nitelendirilen film soykırımı değil, öncesindeki pogromlardan birini ve filmin merkezinde yer alan Rumlar kadar Ermenileri de tehdit eden ve 1915 Soykırımı'nda doruğa ulaşacak şiddet ve yağma ortamını hafızalardan kolay çıkmayacak şekilde perdeye taşımıştı.

1977, 1988, 1992 ve 2001 yıllarında soykırımı konu alan filmler arasında adları geçen Sovyetler Birliği ya da Ermenistan yapımı ya da Doğu Ermenisi sinemacıların imzasını taşıyan dört film var. Hraçya Koçar'ın romanından Henrik Malyan tarafından uyarlanan ve Cannes'da "Belli Bir Bakış" bölümünde izleyici ile buluşan 1977 yapımı *Nahapet,* soykırımın ardından Ermenistan'da yeni bir hayat kurmaya çalışan bir adamın hikâyesini, uzun bir süre bocalayan Nahapet'in yeni doğan çocuğu ile yaşama tutunmasını anlatıyor. Film, yeni do-

1 Agy. sf. 5.

2 Ermeni Soykırımı üzerine yapılan irili ufaklı belgesellerin sayısı azımsanacak gibi değil, gittikçe de artıyor. Özellikle kendi hikâyesinin peşinden giden Ermenilerin çektiği filmler daha tekil, daha çoğulcu bir alternatif tarihi kurmakta önemli ve başka bir yazının konusu olmayı hak ediyor.

3 Kazan'ın ölümünün ardından Atilla Dorsay şöyle demişti: "Hollywood'un yetiştirdiği en büyük ustalardan biri olduğu kadar, Türkiye doğumlu olması açısından da bizim için çok önemli bir sinemacıydı. Ben onun, Türkiye'nin ve Anadolu'nun Amerika'daki temsilcisi olduğuna hep inandım." Hürriyet Gazetesi, 30.09.2003.

ğan bebeğin çığlığı, Nahapet'e Anadolu'dan hatıra kalan şiddet görüntüleri ve yaşamı temsil eden bir elma fidanının dikimiyle noktalanıyordu.

Şiirsel filmleriyle tanınan Don Askarian, Gomidas'ın hayatını yoğun bir sembolizmle takip eden 1988 yapımı *Komitas*'tan sonra, 1978'de Sovyetler Birliği'nden iltica ettiği Batı Almanya'daki yaşamından ilhamla yarı otobiyografik ve yine ağır bir sembolizmle yüklü *Avetik*'i; 2001 yılında ise yine kapalı sembolik bir dille Rotterdam'da Türk diplomatlar ile Ermeni militanlar arasında geçen bir kovalamacıyı konu alan *On the Old Roman Road*'u çekti. Her üç filmde de soykırım, kendisini, karakterlerinin bunalımlı ruh hâllerinin arkasındaki anlatılması güç, muğlak karanlık olarak hissettiriyordu.

Buna karşılık Diaspora'nın soykırımdan sadece üç yıl sonra, 17 yaşında bir genç kızın tanıklığının filmleştirilmesiyle başlayan sinema macerası çok verimli olmadı. Karşımıza çıkan ilk filmin kendisinden çok yarım asra yayılan çekim hikâyesi oldukça ilgi çekici: Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı kitabının 1933'te yayımlanmasının hemen ardından film haklarını satın alan Metro-Goldwyn-Mayer (MGM), filmin baş karakteri Gabriel Bagradian rolü için dönemin yıldızı Clark Gable'la kesin olmayan bir anlaşma sağlayarak prodüksiyon çalışmalarına başlar. Ancak dönemin ABD büyükelçisi Mehmed Münir Ertegün'ün çabalarıyla Amerikan hükümetine yapılan baskı etkili olur ve Türk tarafının uluslararası kampanya tehditleri MGM'den Louis B. Mayer'ı filmden vazgeçirir. 1970'e kadar film haklarını elinde bulunduran MGM nihayet bu hakları satmaya ikna olduğunda, yönetmen Sarky Mouradian'ın 1982'de düşük bir bütçeyle ortaya çıkardığı film gösterim şansı bulamayacaktır. Usta yönetmen Rouben Mamoulian'ın yönetmesi planlanan büyük Hollywood prodüksiyonu hiçbir zaman hayata geçemez.[1]

Diaspora yönetmenlerinin en büyük iki ismi birbirinden tamamen farklı yaklaşımlarla soykırımı konu aldı. (1920 yılında Tekirdağ'da Aşod Malakyan adıyla doğan) Fransız yönetmen Henri Verneuil 1991 yapımı *Mayrig* ve 1992 yapımı *588, Rue Paradis* ile Fransa'da büyüyen küçük Azad Zakarian'ın gözünden Diaspora'nın acı tatlı azim hikâyesini klasik bir dille anlatırken, Kanadalı Atom Egoyan, yapım sürecinden dağıtımına Türkiye'de büyük tartışmalar yaratan filmi *Ararat*'ı bütünüyle tarihi bir olgunun sinemada temsiliyetinin güçlüğü üzerine kurdu.

Millî kimliğini 1915'in inkârı ve Ermeni kimliğine dair her şeyi stratejik olarak hafızasından çıkarmayla kuran Türkler ise sinemada da yüz yıla yakın bir süre soykırımın sözünü bile etmedi. Özcan Alper'in, 2011 yapımı filmi *Gelecek Uzun Sürer*'in yan karakterlerinden, Diyarbakır'daki Surp Giragos Kilisesi'nde tek başına kalmış bir Ermeni olan Anto amcanın

1 Yönetmen Atom Egoyan *Ararat*'ın prodüksiyon aşamasında yaşadığı zorluklar ve Türk tarafından gelen karalamalardan da bahsettiği makalesi "In Other Words'te" Musa Dağı filminin hikâyesine de değinir. University of Toronto Quarterly, Volume 73, Number 3, Summer 2004, sf. 886-905. Konuya ilişkin ayrıntılı bir makaleyi de David Wekly Film Quarterly için kaleme almış. Global Hollywood versus National Pride: The Battle to Film The Forty Days of Musa Dagh, Film Quarterly 59, Spring 2006.

annesinin soykırımda kaybolan oğlunun ardından yaktığı ağıdı dinletmesiyle, ilk kez Türkiye yapımı bir filmde soykırımdan söz edilmiş oldu.[1]

Bir Alman yapımı olan ve Türkiye kökenli bir Alman vatandaşı olan Fatih Akın tarafından çekilen *Kesik*'i ikinci ya da üçüncü gruba dahil etmek için sebepler var. Ayrıca filmin ortak senaristi Mardik Martin de bir Diaspora Ermenisi. Ancak Fatih Akın'ın filmden sonra verdiği sayısız söyleşideki tavrı göz önünde bulundurulursa, *Kesik*'i ilkin ikinci grupta, soykırımın faili olan tarafın filmi olarak görmek daha doğru görünüyor, zira Akın yüzleşme çağrısını vurgularken *ortak tarihimiz*den söz ediyor.

Bu durumda, geride kalan yüz yıl içinde, yönetmen(ler)i soykırımın tarafı olmayan bir ulusa mensup tek film, 2007 İtalya yapımı, usta yönetmenler Taviani Kardeşlerin çektiği *La Masseria delle Allodole* (Tarla Kuşları Çiftliği). Prömiyerini Berlin'de yapan film Ermeni asıllı İtalyan yazar Antonia Arslan'ın aynı adlı romanından uyarlanan, olayları genç bir Ermeni kadınla bir Türk subayı arasındaki aşk hikâyesi üzerinden anlatan vasat bir melodramdı.

Türkiye'de sık sık hortlayan muktedir Ermeni lobisi paranoyaları pek çok insanın aksini düşünmesine neden olsa da Ermeni Soykırımı'nın uluslararası resmi ve toplumsal olarak geniş çapta tanınır ve bilinir olmasının önünde pek çok engel olduğu ortada. Bu yüzden konunun üçüncü gruptan, Ermeni ve Türk tarihi ile doğrudan ilgili olmayan sinemacılardan yeterince ilgi görmemesine, bir başyapıt ortaya konmasını sağlayacak maddi ve manevi yatırımın yapılmayışına şaşırmamak gerekiyor.

Ermeni tarafı söz konusu olduğunda ise Nichanian'ın edebiyat için söylediklerini hatırlamakla başlayalım. Soykırımın ardından geçen yüzyıl, sinemanın da aşağı yukarı soykırımla yaşıt olduğunu düşünürsek, sinema tarihi boyunca Doğu Ermenisi sinemacıların bu konuya biraz olsun değindikleri film sayısı zaten bir elin parmaklarını geçmiyor. Ermenilerin Sovyet sineması içinde değerlendirecek güçlü bir sinemaları olsa da, her yıl sinema tarihine bir başyapıt armağan ediyor değiller, bunu da aklımızda tutalım. Batıya ve Türkiye'de kalan Ermenilere dönersek, önce hem Türkiye sinemasının da başyapıt zengini olmadığını hatırlamak ve sansürü bol bir memlekette resmî teze taban tabana zıt bir duruşla film yapmaya kalkan bir Ermeni yönetmenin başına gelecekleri hayal etmeye çalışmak gerekiyor.

Diasporaya dönmek, Holokost'la yapılacak bir karşılaştırmanın absürtlüğünü daha da açık ortaya koyacaktır. Zira Atilla Dorsay'ın başyapıt olarak saydığı filmlerin çoğunu çıkaran stüdyo sistemi, yani Hollywood'un kurucu babalarının büyük çoğunluğunun Holokost'tan kaçıp Amerika'ya yerleşen Yahudiler olduğu bilinen bir gerçek. Klasik Amerikan sineması hem yapımcı, hem senarist ya da yönetmen düzeyinde pek çok Yahudi'nin üretimleriyle şekillenmişti ve bu insanların kendi tarihleri üzerine film yapmaları kadar doğal

1 Böylelikle soykırım Türkiye sinemasına doğrudan değil ama sözü edilen bir şey, bir hikâye olarak girebilmiştir.

bir şey yoktu. Üstüne bir de Yahudi Soykırımı ile Ermeni Soykırımı'nın Amerikan kamuoyunda tanınırlığını, yani yapılacak bir filmin gişede göreceği potansiyel ilgiyi göz önünde bulundurmak gerek. Ve son olarak, Musa Dağı ve MGM örneğindeki gibi bürokratik baskı mekanizmalarının Holokost söz konusu olduğunda hayal edilmesinin bile absürt olduğunu ekleyelim. Bunun da basit bir nedeni var: Yahudi Soykırımı'nın faili olan Almanya yenilmiş ve tarihi dilediği gibi yazma şansını sonsuza dek kaybetmişti. Oysa Ermeni Soykırımı'nı yapan Osmanlı'nın yenilgisi kısmi oldu. Modern Türkiye devletinde temiz bir sayfa açtı, kendi tarihini dilediği gibi yazmayı (canı istemediğinde de yazmamayı) dışarıda başarılı bir diplomasiyle, içeride de kendi elinden çıkan 'millî' bir müfredatla garanti altına aldı.

Yani ilk sorunun biraz indirgemeci/mekanik yanıtı şöyle: Ermeniler, Türkler ve diğer uluslardan sinemacılar Ermeni Soykırımı konusunda başyapıt denecek kadar iyi bir film yapamadılar, çünkü bu konuda (ve belki başka konularda da) üretimleri kısıtlıydı, koşulları çok elverişli değildi, güçlü bir gelenekleri yoktu, sinema zaten pahalı ve zor bir işti, şansları yaver gitmedi, kısmet olmadı.[1]

Soruyu farklı bir yerden, neden soykırımı iyi anlatan bir film yapılamadı diye sorarsak, daha evrensel bir sorunla karşı karşıya kalıyoruz. Bir soykırımı iyi anlatmak ne demektir ve söz gelimi Schindler'in Listesi, izleyen herkeste dayanılmaz zulme uğrayan milyonlarca can için üzüntü, Nazilere öfke ve Schindler gibi kahramanlara hayranlık duyguları uyandırsa da, Holokost'un dehşetini yaşamayan birine *sahici* bir duygu aktarabilmiş midir?

Aslına bakarsanız sayısız başyapıta "yol açtığı" söylenen Yahudi Soykırımı üzerine üretilen sanat yapıtları bir yana, böyle bir trajedinin ardından herhangi bir sanatsal üretimin anlamı üzerine çok konuşuldu, yazıldı.

Adorno'nun kültürün karşı karşıya kaldığı bu en büyük kriz üzerine çok alıntılanan ve çok tartışılan bir ifadeyle "*Auschwitz'den sonra şiir yazmak barbarlıktır*" cümlesiyle ifade ettiği sorunu, Nichanian Ermeni edebiyatı üzerine düşünerek yeniden formüle eder. Olayın pek çok farklı boyutu, sözgelimi Ermenilerin soykırımın öncesindeki katliamlardan itibaren maruz kaldıkları sürekli bir propaganda savaşı vardır. Felaket'in belgelerinin ortadan

1 Lora Sarı'ya verdiği söyleşide oyuncu Arsinée Khanjian başka bir noktaya değiniyor: "Ermeni izleyicinin soykırım filmi beklentilerini tatmin edebilmek imkânsız gibi duruyor. Soykırım hakkında o kadar uzun süre sessiz kalındı ve konuşamamanın gerginliği öyle bir noktaya ulaştı ki, artık Ermeni izleyici bile sinemada ne görmek istediğini bilmiyor. Soykırım filmi her şeyi anlatsın istiyorlar ama onlar bile her şeyi bilmiyor. Spielberg bile bir Ermeni Soykırımı filmi çekse bu bir 'Schindler's List' olmayacak. Savaş bitiminden kısa bir süre sonra Holokost hikâyeleri anlatılmaya başlandı. Yahudiler, tarihi yansıtacak bir filme ihtiyaç duymadılar çünkü tarih hâlihazırda anlatılıyordu. Onlarda, hikâyelerinin anlatılmasına dair inanılmaz bir beklenti ve gerginlik birikmedi. Ermeniler içinse durum böyle gelişmedi. Soykırımın farklı yönlerini doğal bir süreçte anlatamadık. Ve şimdi, tüm hikâyeleri bir araya getirecek ikonik bir soykırım filmi arıyoruz. Bunu başarmak imkânsız. Ve bence Ermeni Soykırımı'yla ilgili film çekecek her yönetmenin de bunu hesaba katması gerekir." Agos gazetesi, 20 Ocak 2015.

kaldırılması ve yapılan her eylemin eyleme eşzamanlı olarak inkârı Felaket'in bir parçasıdır. Felaket'i olduğu şey yapan, kurbanlarından yas olanağını çekip alması, bu yüzden de *yasın yasaklanması* olarak sonu olmayan bir sürece dönüşmesidir. Nichanian tanık olduğu katliamın yasını tutamayan Zabel Yesayan'ı, ölülerini gömemeyen modern bir Antigone olarak tanımlarken, Felaket'in aslında erişilemez, edebiyat yoluyla fethedilemez, yüzleşilemez olduğunu anlatır. Bu erişilemezliğin iki boyutu vardır. İçsel boyut, yani Felaket'in doğası, dışsal olandan, sürekli propaganda ve inkârdan daha zorlayıcıdır:

> "Felakete yalnızca dolaylı olarak, başka bir şey hakkında konuşurken yaklaşılabilir. O ne bir nesne ne bir durum ne de bir olgudur."[1]

Ancak, Nichanian da Adorno da soykırımı anlatmanın imkânsızlığından ya da ahlaki zorluğundan söz ederken bir paradoksla karşı karşıya olduklarının farkındadırlar. Soykırımı anlatmak imkânsızdır, ama anlatmamak da mümkün değildir. Bu paradoks aslında en geniş anlamıyla her tür anlatma ediminin adı olabilecek edebiyatın özündeki paradoksun özel bir durumu gibidir. Blanchot'nun *Orpheus'un Bakışı*'nda ortaya koyduğu en temel paradoks.[2]

Blanchot'ya göre Orpheus için Eurydike sanatın elde edebileceklerinin sınırıdır. Bir ismin ve peçenin arkasına saklanmıştır Eurydike, sanatın, arzunun, ölümün ve gecenin ulaşacağı karanlık noktadır. Ama yaratıcının görevi o karanlık noktaya inmek değil, o karanlık noktadaki öz neyse onu alıp gün ışığına çıkarmak, ona bir form, figür kazandırmaktır. Bunu yaparken anlattığı, biçimlendirdiği şeyin gözünün içine bakamaz, ona sırtını dönmesi gerekir. Orda olup olmadığına bakmak için döndüğü an da kaybeder onu. Sonsuza dek.

Ama Blanchot, Orpheus'un geriye dönüp bakmamasının da ihanet olduğunu söyler: Edebiyat gün ışığında biçimlendirilmiş bir gerçeklik elde etmek için değil, karanlığın kalbine bir bakış atmak için yola çıkar. Karanlığa bakmak imkânsızdır belki ama gün ışığına taşınırken kaybettiklerimizin gecenin karanlığı içindeki ulaşılmaz, kapalı yüzlerini anlatmaya çalışmaktan vazgeçemeyiz, vazgeçmememiz gerekir.[3]

Eurydike'nin karanlıkta sakladığı öz, sonsuz tekillik, kimi zaman kelimenin bir başka anlamıyla da karanlık bir özdür: Bir milyondan fazla insanın akla gelebilecek en vahşi yöntemlerle

1 Nicahanian, Writers of Disaster, sf. 165.

2 Orpheus müzisyen Orpheus'un ölen karısı Eurydike'yi almak için ölüler diyarı Hades'e gidişini anlatır. Liriyle Tanrı Hades'i yumuşatıp Eurydike'yi bırakmaya ikna eder ama tek koşul Orpheus'un ölüler diyarını terk edene kadar dönüp karısına bakmamasıdır. Orpheus bunu başaramaz ve Eurydike sonsuza dek kaybolur. Nurdan Gürbilek de *Orpheus Çıkmazı*'nda bu bağlantıyı kurar, Nichanian'da hareketle Ermeni Soykırımı'nın edebiyatta karşılık bulamamasını edebiyat ve sessizliğin paradoksal ilişkisine örnek verir. Nurdan Gürbilek, *Sessizin Payı*. Metis Yayınları: İstanbul, 2015.

3 Maurice Blanchot, The Gaze of Orpehus. The Station Hill Blanchot Reader içinde, İng. çev: Lydia Davis et al. New York: Station Hill Press, 1999, sf. 437-442.

katledilişi. Bu karanlık özü gün ışığına çıkarmak, ona gerçekten bakabilmek, ona bir anlam yüklemekle olur. Oysa anlam yüklemek anlatılmak istenenin özüne de, anlamın kendisine de ihanet etmek demektir. Bir soykırım gösterişli bir anlatı değil, birbirini takip eden, kurbanlarının ve ona şahit olanların elinden anlama yetisini alan şiddet olayları bütünüdür.

Özünde film içinde başka bir filmin, bir soykırım filminin hikâyesi olan *Ararat* tam da bu paradoksu ortaya koyar. Charles Aznavour'un canlandırdığı film içinde filmin yönetmeni Edward Saroyan, bilimsel danışmanlık yapmasını istediği akademisyen Ani'ye, daha küçük bir çocukken soykırım kurbanı olan annesine onun hikâyesini anlatma sözünü verdiğini anlatır. Ani de verdiği bir derste Arshile Gorky'nin annesini resmetme amacının benzer olduğunu söyler: Annesini isimsiz ölüler yığınının içinden çekip almak ister Gorky. Onu unutulmaktan kurtarırken, yaşananlara bir anlam eklemek, böylelikle dünyanın düzenini yeniden sağlamak. Soykırıma tanıklık eden, soykırımı birinci ağızdan dinleyen edebiyatçılar da aynı temel içgüdüyle kaydetmeye ve anlatmaya çalıştılar. Ancak Blanchot'nun parlayan yalnızlık ve göğün yokluğu[1] diye tanımladığı felaket tam da anlatmayı olanaksız kıldığı için felaketti. Bunun bilincinde olan Egoyan'ın karşı karşıya kaldığı en büyük zorluk ne Türk tarafının daha post prodüksiyon aşamasında başlattığı karalama kampanyası, ne de kendi anlattığı üzere öncülü olmayan bir iş yapıyor oluşuydu.[2] Egoyan zaten anlatılamaz olanı anlatmaya çalışıyordu. Bu yüzden *Ararat* her sahnesinde bu paradoksun ağırlığını taşıyan, her diyaloğunda Eurydike'yi neden gün ışığına taşıyamadığı sorusunu yanıtlamaya çalışan bir filmdi. Bir filmden önce bir soykırım filmi çekilebilir mi sorusuydu.

Filme adını veren Ararat, karşımıza Saroyan'ın çektiği filmin arka planına yerleştirilmiş bir çizim olarak çıkar. Seti ziyarete giden Ani, Van'da geçen hikâyede Ararat'ın görünemeyeceğini söyleyerek itiraz ettiğinde, senarist, birebir anlamıyla şiirsel ehliyet diye çevirebilecek "poetic licence"a sahip olduğunu söyleyerek kararını savunacaktır. Egoyan soykırımın anlatılamayacağını baştan kabul etmiş, filmi *Ararat*'ın kendisi değil, kamera görüntüsü ya da gerçekçi bir kopyası değil, acemiliği ve yerinden edilmişliği bilhassa vurgulanmış bir resmi üzerine kurmuştur. Ancak bu kabullenme bir vazgeçiş ya da mütevazılığa yol açmaz. Filmin özünü oluşturan sahne belki de şudur: Ani projeyle ilgili itirazlarını söylemek için çekimin ortasında hesapsızca sete girdiğinde, rolün etkisindeki başrol oyuncusu onu şöyle azarlayacaktır:

1 Maurica Blanchot, *Writing of the Disaster*, İng. çev: Ann Smock, Lincoln: University of Nebraska Press, sf. 146.

2 Egoyan Yahudi Soykırımı'nın yerine geçen bir imaj olan Anne Frank'ı hatta Anne Frank imajının yerini alan oyuncu Elie Wiesel'in yarattığı klişe Holokost algısının Ermeni Soykırımı için bir karşılığı olmadığını söyleyip bunun da bir güçlük yarattığını anlatıyor. "Ermeni Soykırımı'nın hikâyesini anlatmaya çalışan bir film yaratırken Bir Anne Frank'ımız, Elie Wiesel'imiz ve kesinlikle bir Spielberg'imiz olmadığı için bu daha da karmaşık bir hâl alıyor. Bir yandan en önemli figürlerimizin pek çoğu soykırım sırasında kayboldu, öte yandan hiçbiri kendi kültürümüz dışında popüler tanınırlık elde edemedi." Egoyan, In Other Words, sf. 894.

> "Nedir bu? Allah kahretsin! Etrafımızı Türkler sardı. Erzağımız tükendi, çoğumuz öleceğiz. Kalabalığın bir mucizeye ihtiyacı var, bu çocuk kan kaybından ölmek üzere. Eğer onu kurtarabilirsem belki bu bize devam etme azmi verir. Bu onun ağabeyi... hamile kardeşine gözleri önünde tecavüz ettiler, sonra karnını açıp doğmamış çocuğunu kestiler. Babasının gözleri kafasından çıkarılıp ağzına dolduruldu. Annesinin göğüsleri kesildi. Kanayarak ölüme terk edildi. Sen de kimsin Allah'ın belası?"[1]

Egoyan soykırım kurbanlarıyla özdeşleşmenin zorluğunu görüp bu zorunlu dolayıma[2] bir katman daha ekler: film içindeki filmin oyuncusunun yaşadığı sahici özdeşleşme anıyla özdeşleşmemizi umar. Bu bilinçli bir tercihtir, zira Egoyan en başından bu şiddet sahnelerini göstermenin güçlüğünün farkındadır.

> "Türk bir bakış açısıyla Ermeni Soykırımı'nı anlatan her filmin stereotipler içermekle suçlanacağını önceden sezebiliyordum. Ancak Ermeni perspektifinden, çocukluğumuzdan beri dinlediğimiz hikâyeler söz konusu olduğunda, o barbarca ve kötücül imajlar gayet gerçekti."[3]

Egoyan, anlatacağı her şeyin abartılı, *kitsch* bulunacağını öngördüğünden filmi *kitsch*'in doğası üzerine bir tartışmaya çevirdi. *Kitsch* komiğin sınırındadır. Ancak soykırım da öyle değil midir? Don Askarian'ın otobiyografik kahramanı Avetik bir rüyada iki bin yıl öncesinden gelen Ermeni kralına şöyle sorar:

> "Ama lütfen bana iki bin yıl boyunca neden bu kanlı vahşete dayanmak zorunda kaldığımızı söyle. 75 yıl önce bir Türk subayı büyük büyük annemin karnını yardı. Çünkü üşümüştü ve ayaklarını ısıtması gerekiyordu. Tanrının verdiği bir ceza mı bu? Bir lanet ya da kader mi?"

En hastalıklı kara mizahın, yeraltı sinemasının en aşırı örneklerinin zorlukla aktaracağı bir şeydir bu. Avetik'in serzenişi boşuna değildir, bu aşırılığın en azından bir anlamı olmalıdır: bir ceza, bir lanet, bir kader? Aksi halde aşırı olduğu oranda acımasızca komiktir. Oysa "Soykırımı anlatan bir başyapıt nasıl olmalıdır?" sorusu temelde bu aşırı ânın nasıl anlatılacağı sorusudur ve bu pek de kolay yanıtlanacak bir soru değildir.

Fatih Akın sürekli bir yapıbozum hâlindeki Egoyan'ın aksine, epik bir yol hikâyesiyle kurulacak özdeşleşmenin soykırımı anlatabileceğine naif denebilecek bir güvenle yola çıkar. Demirci ustası Nazaret'in hikâyesini perdede izleyenlerin kalplerinin yumuşayacağına, bu

1 Son cümlenin orijinali "Who the fuck are you?" şeklindedir.

2 Christopher Cartes *Ararat*'ın kendisinin de "dolayımlı bir yas" ediminin aracı olduğunu söyler. Bkz. Christopher Cartes, Mediated Mourning: Troubled Identifications in Atom Egoyan's Ararat, Rhetoric Review, University of Cincinnati, Ocak 2015.

3 Egoyan, *In Other Words*, sf. 891.

yumuşamanın yüzleşmenin başlangıcı olduğuna inanır. Bu güvenin arkasındaki uzlaşmacı iradeyi tartışan Umut Tümay Arslan *Kesik*'in başarısızlığa mahkûm projesini şöyle ifade eder:

> "*Kesik* hem Türklük perdesinde soykırıma yer açıyor, onu konuşmaya, anlatmaya başlıyor, hem de anlatmanın kendisine içkin imkânsızlığı, kopuşu, reddedişi bertaraf ediyor. Anlatmaya ve konuşmaya başlamanın kendisinin aynı zamanda Olay'a ihanet etmek de olduğunu görmekten, saklı geçmişten gelen değil tam da anlatıya dönüştürme çabasında ortaya çıkan, kurtulunamayacak utançtan, devredilemeyecek yükten kendini de bizi de uzak tutuyor. Daha çok, geçmişte yaşanmış soykırımı kabul edip, anlatıp, konuşarak özgürleşebileceğimize, sıfırdan başlayabileceğimize dair sarsılmamış inanca yatırım yapıyor."[1]

Bu inancın o kadar rahat savunulamayacağını ise bizzat filmin aldığı tepkiler, yüz yıl önce soykırımı yaratan örtük, anlaşılması zor düşmanlığın ve kurbanla failin sınırlarını kesin olarak belirleyen, onların birbiriyle iletişimini, dahası bu düşmanlığın kendisinin aklın ve iletişimin sınırlarında ifadesini engelleyen koşulların devam ettiğini gösteriyor.[2]

Atilla Dorsay'ın sorusu, *Kesik*'e yönelik pek çok eleştiride örtük olan inkârı belki biraz sakarlıkla açık ettiğinden bu yazıda örnek seçildi. Ancak kamuoyunun ve sinema çevrelerinin *Kesik*'e ve acemi, eksik, kırık bir dille soykırımı anlatmaya çalışan her işe verdiği tepki açık bir öfke ile gizli inkârcılığın dereceleri arasında bir skalada gidip geliyor ve akla absürt bir resmi getiriyor: Elindeki bıçağın kanı kurumamış bir adam boğazını kestiği kurbanına "Sana ne olduğunu anlatsana!" diyor. "Ama güzel anlat. Eğer güzel anlatamıyorsan anlattığın şey gerçek değildir." Oysa kesik Nazaret'in boğazında. Konuşamıyor.

Sonuç Yerine

Yazı, yer darlığından kurmaca ile sınırlı kaldı, ancak anlatılamaz soykırımın sinemada karşılık bulduğu en iyi anlardan biri bir belgeselin içindeydi. Susanne Khardalian, *Anneannemin Dövmeleri*'nde yanında bir kameramanla Der Zor'a gidiyor ve bölgenin yerlisi rehberleri eşliğinde çölde dolaşıyordu. "Göz alabildiğine mezar burası" diyordu rehberlerden biri. Biz bunları duyarken görüntüde çölün bomboş sarılığı ve atalarının anlam kutularımızın hiçbirine girmemekte inat eden kemikleri üstünde, Khardalian'ın spor ayakkabıları vardı. Göz alabildiğine bir çöl ölüleri örterken ne söylenebilir? Kamera da başını eğer, konuşan yüzleri değil çölün boşluğunu, göğün yokluğunu çeker. Belki de başyapıtların sırası değildir.

1 Kesik'in Açtığı Yerden: Kat Kat Notlar, sf. 62.

2 Egoyan'ın film içindeki filminin yönetmeni Saroyan şöyle diyordu: "Genç adam, neyin bana hâlâ bu kadar acı verdiğini biliyor musun? Kaybettiğimiz insanlar ya da toprak değil. Bizden bu kadar nefret edebilen bu insanlar kim? Nasıl oluyor da bu nefreti hâlâ inkâr edebiliyorlar? Ve bizden nefret etmeye devam edebiliyorlar... daha bile çok nefret ediyorlar?"

Nazaret Dağavaryan'ın Taşları ve Hayat Ağacı

Karin Karakaşlı

Tarih dersi kitapları resmî anlatımın belgesi gibidir. Oysa tarih esasen bir insan hikâyesidir ve bazen ayrıntılar hakikate dair çok şeyi ele verir. Bu en kıymetli ayrıntılardan bir kısmını gerçek bir Rönesans aydını gibi bilimden siyasete çok geniş bir yelpazede emek ve ürün vermiş Nazaret Dağavaryan'ın hayat hikâyesinde buldum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki o en fırtınalı dönemine tanıklık eden Nazaret Dağavaryan'ın meslek ve unvanları iki satır tutuyor: tıp doktoru, ziraat mühendisi, filolog, fizikçi, öğretmen, müdür, sayısız dernek yöneticisi, Ermeni Yerel Meclisi Delegesi ve Osmanlı Meclis-i Mebusan Sivas milletvekili…

Kendisiyle ilk olarak 2012 yılının Nisan ayında benim de öğretmen olarak çalıştığım Getronagan Ermeni Lisesi'nde açılan Nazaret Dağavaryan Doğa Bilimleri Sergisi vesilesiyle tanıştım. Bir dönem Getronagan Okulu'nda biyoloji öğretmenliği yapan Dağavaryan, güçlü kişiliği ile Sultan Hamid'in İstibdat döneminde şimşekleri üzerine çeken Ermeni aydınlarından olmuş. Fransız Hastanesi'nde verdiği tıp konulu konferanslar siyasi propaganda olarak yaftalanınca, doktor olarak çalıştığı hastaneye hasta diye sığınmak zorunda kalmış. Neden sonra güç bela Marsilya'ya kaçtığında, Getronagan Okulu'na da gözü gibi baktığı biyolojik numuneleri, laboratuvar malzemelerini ve mineral taşlarını bırakmış.

Biz o gün bu taşların karşısında durduk. Dağavaryan siyah mürekkepli inci gibi yazısıyla her bir taşın adını ve kökenini not etmişti. Geçen zamanı etiketlerin sararmışlığı ele veriyordu. Taşların yanında yer alan koca bir listede ise yapıtlarının adları sıralıydı. Bunca işin yanında bir de onlarca kitap yazmış; hem de eserlerinin hepsi ayrı bir dalda. Kâh idrar yolu taşlarını

incelemiş kâh Darwinizmi. Dil, din açısından Ermeni tarihinin köklerini araştırırken mikrobiyoloji, evren, insan embriyolojisi, anatomi gibi alanlarda bilimsel çalışmalar üretmiş.

Biyografinin Son Cümlesi

Dağavaryan öğretmenlikten müdürlüğe her kademede eğitim hizmeti vermiş bir idealist. Donanımlı, ileri görüşlü gençler yetişsin istiyor. Bir vakit okulda mikrobiyoloji dersleri verilsin istemiş. Şöyle diyor bir kitabının önsözünde: "*Avrupalılar sadece üniversitelerde değil, yüksekokul ve ortaöğretimde de mikrobiyoloji dersleri vermeye başladılar. Bizim eğitim kurumlarımızda da fen bilimleri öğretmenlerinin birkaç dersle bu alanda öğrencilere bilgi vermelerini dileriz. Böylelikle onların genel kültürüne de büyük katkı sağlamış olurlar. İstanbul'daki Getronagan Lisesi'nin ise bizim eğitim kurumlarımızın en yükseği olması hasebiyle, mezunların en azından beş saatlik bir mikrobiyoloji dersi ayırmasını çok gerekli görüyoruz.*"

O gün işte bir sergi başlığı altında gerçek bir bilim insanı ve aydınla tanıştık. Ama takdir edersiniz ki bu çok özel bir çaba ile oldu, yoksa günlük hayatta bize Dağavaryan'ı anımsatan tek bir işaret bile yok. Nazaret Dağavaryan'ın bir mezar taşı da yok. Onca çalışmasının, unvanının altındaki son satır, biyografisinin o son cümlesi çıkmazımızın özeti gibi: "*1915-Tehcir'den geri dönmedi.*"

Nazaret Dağavaryan

Önümde Nazaret Dağavaryan'ın taşlarıyla kalakaldım… Bunca felaketin kıyısından güç bela dönmüşlüğüne rağmen 1908'de II. Meşrutiyet'in bayramına ortak olmaya dönmüş memleketine. Oysa hiç ama hiç ihtiyacı yok. Fransa devleti ve hükümeti Dağavaryan'ı 1902'de Officier Académie, 1910'da da Agricole Liyakat nişanlarına değer görmüş. Yine bir dönem yaşadığı Kahire'de şehrin Ermeni toplumunun önderlerinden ve bilim dünyasının

saygın isimlerinden biri olarak kabul ettirmiş hemen kendini. Nereye koysan orada filiz veren bir tohum, nereye baksan orada parlayan bir yıldız o. Ama işte yine de dönüyorsa, bu, memleketi adına duyduğu inanç ve sevgiden olsa gerek. Başka da hiçbir şey!

Çocuklar sergi için elleriyle yaptıkları hayat ağacına şöyle yazmıştı:

> "Yaşam ağacındaki yaklaşık 2 milyon türden biriyiz. Ağaçtaki tek yaprağız sadece. Bununla birlikte, yaşam ağacını en çok etkileyen türüz. Bu ağacı oluştururken doğadaki hiçbir ağaca zarar vermedik. Ağaçların budandığı Mart ayı boyunca çevremizdeki park ve bahçelerden kesilmiş dalları topladık. Sonuç; bu ağaç, farklı bitki türlerine ait dalları ve yaprakları üzerinde taşıyor ve her bir dal aslında bir canlı âlemini simgeliyor."

24 Nisan'ın ne demeye geldiğini anlamak için öyle metinlerin içine dalmaya hacet yok. İşte bir sergideki hayatı devam etme gayreti ve o gayretin ardındaki emanet tarih, her şeyi anlatır. Nazaret Dağavaryan'ın taşları kadar bir mezar taşı olmayışına da sahip çıkıp yine de başkalarına zarar vermeden kendi türünü koruma, devam ettirme çabasıdır bu. Basbayağı bir hayat mücadelesidir.

Bugün meclis arşivi tutanaklarında Nazaret Dağavaryan ismine dair şu kayda rastlanıyor:

> "Sivas Mebusu Nazaret Dağavaryan Efendinin Ziraat, baytar, meadin ve orman mevzularında yirmi yedi madde halinde tespit ettiği hususlar hakkındaki istizah takririnin müzakeresine geçilerek beş maddesi cevaplandı ve verilen takrir üzerine diğer mevaddın bütçenin müzakeresi esnasında müzakere edilmesine karar verildi."

Dağavaryan ziraat ve tarıma kafa yorarken, avukat Harutyun Sahrigyan İstanbul, gazeteci Onnig Tertsagyan Van, öğretmen Hovhannes Serengülyan Erzurum, Hampartsum Boyaciyan ise Adana mebusu olarak dönüşüm getireceğine inandıkları II. Meşrutiyet adına mücadele veriyordu. Ve yine Dağavaryan toprak reformu tartışırken, İstanbul mebusu avukat Krikor Zohrab da çocuklar ve kadınlar lehine medeni hukuk reformu istiyordu. Ermeni halkından önce halkın sesini hedef alan ve 250'ye yakın aydınını yok eden imha uygulaması ile 24 Nisan 1915'te Ayaş'a sürgüne çıkarılanları bir daha sağ gören olmadı. Dağavaryan Diyarbakır'da kurulan Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanacakları gerekçesiyle yola çıkarıldı. Yolda, arkadaşlarıyla birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa için çalışan Çerkes Ahmet çetesi tarafından öldürüldü. Zohrab ise kafası bir taşla ezilerek katledildi.

Geriye taş gibi bir sessizlik kaldı. İnkâr eden, yok sayan, korkuyla sarmalayan ölümcül bir sessizlik. Meğer en ağır taş, mezarsızların taşıymış. Bağrına taş basanların ahıymış.

Nazaret Dağavaryan'ın mineral taşları burada. Bu taşlar, tıpkı eski sahibi gibi, ölüme değil hayata dair. Tıpkı 24 Nisan'ın büyük söylemlerde, sloganlarda değil, hayatın işte şuncacık sıradan bir ayrıntısında saklı oluşu gibi. Bugün o taşları yeniden bir araya getiren ve

paylaşanların direncinde olduğu gibi. Bu taşlara birlikte sahip çıkmakla başlıyor her şey. Bir 24 Nisan'da Nazaret Dağavaryan'ın emanet taşlarını elimize alıp meydanları birlikte doldurmak, ölüleri anmak, kalanları yaşatmakla başlıyor her şey. Çünkü Dağavaryan'ın çocukları o taşların üzerine hayat ağacı dikmişler. O ağacın gölgesi hepimize yeter.

Kendi Anlatımıyla Dr. Nazaret Dağavaryan

25 Aralık 1862'de Sivas'ta doğdum. 7 yaşında İstanbul'a gelerek, Amenapırgiçyan Okulu'na başladım; mezun olduktan sonra 1878'de Fransa'ya gittim. Bir süre çiftliklerde ziraat konusunda pratiğimi geliştirdikten sonra, önce Meurs'teki, 1881'de burayı bitirdikten sonra da dereceyle girdiğim Paris'teki Ziraat Yüksek Okulu'nda okudum. İki yıl sonra Yüksek Ziraat Mühendisi olarak mezun oldum.

1883'te İstanbul'a döndüm; birkaç ay Ziraat Nezareti'nde çalıştıktan sonra, memleketim Sivas'taki mektebe müdür oldum. Mektebin dershanelerinden birinde, yetişkinler için Pazar Okulu açtım. Bu arada İstanbul Ermeni gazetelerine makaleler yazıyordum. 1885-1886'da Kadıköy'deki Aramyan Okulu'nda müdürlük yaptım. 1887 başlarında tekrar Paris'e gittim ve Sorbonne Üniversitesi'nde tıp derslerine katıldım. Bu arada 1885'te İstanbul'da kurmuş olduğum 'Kidagan Şarjum' (Bilimsel Hareket) dergisinin yayınını da sürdürüyordum. Tıp hekimi diplomamı alarak İstanbul'a döndüm ve Pera'ya yerleştim.

1987'de Fransız Hastanesi'nde asistan doktor olarak işe başladım, 1899'da ise Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nde baştabiplik yaptım. Sultan Hamid zulmünün doruğa çıktığı dönemdi, sürekli evimde arama yapılıyor ve beni sorguya çekiyorlardı. 1896'da hapsedildim, dört ay sonra genel aftan yararlanarak serbest bırakıldım. 1900'da tekrar cezaevine girdim, ama Fransız Elçiliği'nin müdahalesiyle beni bıraktılar. Hastanede farklı milletlerden öğrencilere, tıbbi pratiklerini geliştirmeleri için konferanslar verdim. Zaptiye bunu kötü niyetli yorumlayarak hastaneye girmemi yasakladı. Denetim sona ermemişti, nihayetinde memleketten ayrılma kararı almıştım ki, aranmakta olduğumu duydum. Hasta kılığında Fransız Hastanesi'ne sığındım, hastane kuşatıldı ve ancak 4 ay sonra bir yolunu bulup kapağı Marsilya'ya attım.

1905 sonunda Mısır'ın başkenti Kahire'ye yerleştim. Kendimi eğitim faaliyetlerine verdim. Birkaç kişiyle Boğos Nubar Paşa'nın himayesinde Ermeni Hayırsever Genel Derneği'ni kurduk. Mısır'dan ayrılana kadar bu derneğin hem sekreterliğini hem de yöneticiliğini yaptım.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ailece İstanbul'a döndük ve önce Ermeni Millî Meclisi'nde delege seçildi. Katolikos (Baş Patrik) seçimleri nedeniyle Kafkasya'da bulunduğum sırada, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na, Sivas'tan mebus seçildim. Koyu bir milletperver olarak Osmanlı Parlamentosu'nda, toprak sorunu ve millî hakların korunması konularında, sert

tartışmalara girdim. Soydaşım olan Ermeni mebuslarla tartışmaya girip, [Hürriyet ve] İtilâf Partisi'nin kurucularından biri oldum.

Bulunduğum görevler; Ermeni Millî Hastanesi müfettişi (1895), Mektep Tetkik Komisyonu müfettişi (1895-1897), Pera Ermeni mektepleri mütevelli heyeti üyesi (1894-1896), Siyasi Meclis üyesi (1910-1912), İzmiryants Derneği üyesi (1912-1915).

Eserlerim: "Doğa Tarihi", "İdrar Yolları Taşlarının İncelenmesi" (Fransızca), "Ermeni Harflerinin Doğuşu", "Mikrobiyoloji" (aynı zamanda Türkçe), "Evren'in Kuruluşu" (Fransızca olarak da), "Krikor Ağaton", "Ev Hijyeni", "Cinsel Organlar", "İnsan Embriyolojisi", "Hastalıklar Sözlüğü", "Darwinizm", "Eski Ermeni Dinleri", "İnsanın Anatomisi", "Sağlık", "Kısa Ermeni Tarihi", "Hıristiyanlıkta Protestanlık" ve diğer bazı kitapçıklar...

Henüz yayınlanmamış el yazılarımdan önemlilerini hatırlayacak olursam; Khırimyan Hayrig'in önerisi üzerine, 1886'da başlamış olduğum 10 ciltlik "Hayvan Yetiştiriciliği" araştırmamı, tam 18 yıllık bir çalışma sonunda bitirebildim. Bugüne kadar kullanmış olduğum takma adlarım ise Ararçahüt, Poragadzin, Diun, Sgsnag Panaser (Acemi Araştırmacı), S.P.

TEOTİG'İN NOTU: Üretken araştırmacı ve doktor, tevazu göstererek, Fransa devleti ve hükümeti tarafından 1902 tarihinde Officier Académie, 1910'da ise Mérie Agricole Liyakat nişanlarına layık görüldüğünü hatırlama ihtiyacı duymamıştır.

Kaynakça:

Teotig, *Huşartzan Abril 11i (11[24] Nisan Anıtı), İstanbul, 1919.*

Sivas Mebusu Dağavaryan Efendi'nin Osmanlı Meclis-İ Mebusanı'nda Yaptığı İki Konuşma

Osmanlı devletinin genel durumunu nasıl görüyordu?

5 Mayıs 1325 [18 Mayıs 1909]

Mebus efendiler;

Osmanlı hükümeti bugün uzun bir yolculuktan dönen bir gemiye benziyor. Bu gemi, seyir ve hareketi esnasında birtakım şiddetli fırtınalara maruz kalarak defalarca mahvolmak tehlikelerinden güç kurtulmuştur. Bu geminin direkleri kırılmış, yelkenleri yırtılmış, dümeni bozulmuş, kaptanı ümidini kesmiş, yolcular helâk olup manevi kuvvetlerini kaybederek çökmüşlerdir.

İşte 32 sene sürekli bedbaht bir yolculuktan sonra mevcut vaziyetimiz budur. Mademki şimdi selamet sahiline vararak genişçe nefes almaya başlamış ve insan gibi düşünmek ve hareket etmek kuvvet ve yetkisini kazanmış bulunuyoruz, o halde lazımdır ki artık uyanıp kuvvetlerimizi birleştirelim.

Başımızı ellerimizin içine alıp şu acınacak halimizin düzelmesi ve Osmanlı hükümeti gemisinin yeniden gayretli ve muntazam, şanlı, metanetli bir hale gelmesi için ne yapmak lazım geleceğini düşünelim. Evvela dertlerimizi ve ihtiyaçlarımızı tetkik edelim. Noksanlarımızı kabul edelim. Her kim ki kendi kusurlarını tanır ise, düzeltme çaresini bulmaya muktedir sayılabilir. İhtiyaçlarımız türlü ve çoktur. O derece çoktur ki, işin yeniden tertip ve tanzimi için hangi taraftan başlayacağımızı tayin etmekte şaşırıyoruz. Lakin ümidi kesmeyip soğukkanlılıkla dertlerimizi tayin ve işaret edelim. Reformlar için programımızı tertip edip hemen işe başlayalım. Daima şu meşhur meseli hatırlayalım ki, bir işe başlamak işin yarısıdır.

Memleketimizin ziraati ilkel bir haldedir. Madenlerimiz ya terk edilmiştir, yahut onların imal edilmesi ecnebilere ihsan olunmuştur. Ormanlar sahipsiz ve mahvolacak halde bırakılmıştır. Sanatlarımız basit ve sanayi işleri ise âdeta yok hükmündedir. Maddi değerlerimizin yenilenmesi ve üretilmesini ecnebilerden bekleriz. Üretim araçları pek az ve yetersiz ve çoğu zaman ilkel bir haldedir. Posta işlerimiz düzenlenmeye muhtaçtır. Hükümetin iç düzeni çürümüş bir haldedir. Temel reformlara muhtaçtır. Adliye işleri esasen tanzime muhtaçtır. Mekteplerimiz çoktur, lâkin tedrisat pek yüzeysel, teori ve pratikten noksandır. Bu sebepten, mekteplerimizden yetişenler ilimlerinin semeresini görmek için ya yeni tecrübeler edinmeye, yahut Avrupa'da talim etmeye muhtaç olurlar.

Vaktiyle Donanmamız, Avrupa donanmalarının üçüncü sırasında iken şimdi en geride kalmış olanlar arasında bulunuyor. İyi bir şeyimiz varsa, o da kara ordumuzdur ki kendi fedakârlığı, metanet ve yiğitliği ile öteden beri Avrupa'nın hayretini kazanmış ve dünyanın en yürekli ordusu addolunmuştur. Bugünkü halimiz ve insan gibi yaşayabilmek hakkını ele geçirmekliğimiz o sayededir. Lakin Napolyon'un da dediği gibi, ordu, parasızlık sebebiyle ecnebilere lüzumu kadar direnç gösteremez. İşte dış politikamızın parlaklığını azaltan sebep budur. Fakat para yalnız ordunun ve muharebenin değil, yukarıda zikr ve beyan olunan tüm dertlerimizin de deva ve şifasıdır. Bunun içindir ki birinci işimiz maliyemizin gelir ve giderinde dengenin sağlanması, yani bütçemizin tanzimi maddesinden ibarettir. Ve o mühim ve müşkül olan mesele iktisat bilimi ve maliye erbabı olan arkadaşlarımıza verilmiştir. Bütçe Komisyonu heyetinin ne derece müşkül ve karışık bir işin karşısında bulunduğu aşikârdır. Zira idaremiz altında bulunan kıt gelirle, sözünü ettiğimiz ihtiyaçların giderilmesine çare bulmak için âdeta mucize sahibi olmak lazımdır.

Fırat ve Dicle'de Bir İngiliz Şirketine Taşımacılık İmtiyazı Verilmesine İtirazı

30 Teşrinisani 1325 [13 Aralık 1909]

Efendim, Lynch Kumpanyası meselesi ne kadar mühim bir hal almışsa da, yine de basit bir meseledir. Bundan önce verilmiş bir imtiyaz değildir, yalnız bir ruhsatnameden ibarettir ve ruhsatname daimi değildir. Yani ruhsat buyrulmuştur ki, İngiliz bayrağı altında bulunan iki gemi, memleketimizin menfaatine dokunmadıkça Fırat üzerinde seyrüsefer etsin. Eğer menfaatine dokunursa, artık olamayacaktır. Hatta yalnız iki gemiye müsaade buyurulmuştur. Sonra bilmem nasılsa Dicle üzerinde başka bir gemi sefer etmeye başlamıştır. Halbuki ruhsat iki gemi içindi. Bunun için de Babıali tarafından birçok itiraz olunduktan sonra bunlara bir üçüncü gemi de ilave edilmek istenilmiş, yalnız birtakım şartlardan sonra, yani bu üçüncü sefine Osmanlı bayrağını taşımak ve bizim gemilerimizin adedi 12'ye ulaştıktan sonra o üçüncünün artık seyrüsefer etmeye hakkı kalmayacaktır denilmişti.

Şimdi Efendiler. Dünyada nehirler üzerinde seyrüsefain için imtiyaz verilmiş değildir. Hiçbir yerde, hiçbir memlekette, hatta Amerika'da bile hiçbir vakit nehirler üzerinde seyrüsefain için imtiyaz verildiği görülmemiştir. Eğer biz böyle bir imtiyazı verirsek bu usul bizden başlayacaktır ve âleme yegâne bir örnek olacaktır. Böyle bir imtiyazdan ne olabilir? Böyle bir imtiyazdan tabii ki vatan ve ahali birtakım zararlar görecektir, zira ahaliden istedikleri fiyatı alabilecekler ve eşyalarını istedikleri fiyatla götürecekler ve istedikleri vakit de götürmeyeceklerdir. Şimdi, daha imtiyaz verilmemiş olduğu halde, yalnız Bağdat'tan Basra'ya kadar 500-600 kilometrelik bir yer için 25'ten 30 Şiline kadar para vermeli… Kim bilir, bilahare bu masraf bunun 100 misli olacak. Halbuki Basra'dan Londra'ya kadar 25 Şilin verilir. Demek ki, ondan ahali, hatta şimdi imtiyaz verilmediği takdirde de kaybetmektedir. Eğer böyle devam ederse her vakit kaybedecekler.

Efendiler, bu imtiyazı vermeye bizi ne mecbur ediyor? Burada bendeniz bir mecburiyet görmüyorum. Bir dereceye kadar şimendiferlere müsaade etmeyi anlarım. Yalnız gemi için hiçbir vakit ihtiyaç yoktur. Nehir üzerinde seyrüsefer eden vapurların bir tanesi 10 bin liradan 20 bin liraya kadardır. Eğer 8 tane gemimiz varsa 10 tane daha ilave edelim. 150 bin liradan bir şey çıkmaz ve eğer kâfi değilse Fırat üzerinde de daha küçük vapurlar işletilsin. Bunların adedi 5 bin liraya da olabilir. Yani hepsi 200 bin lira ile bizim bütün ihtiyacımızı görebiliriz.

Eğer fevkalade bir mecburiyet varsa böyle bir boyunduruk altına girelim, onu söylesinler. Söylediniz ki, efendim bazıları tarafından vaatler olunmuş, ben buna inanmam. Hatta meşrutiyetin geçerli olduğu hükümetlerde bir şahıs tarafından verilen vaatlere hiçbir zaman riayet olunamaz. Hatta İngiltere devleti gibi eski meşrutiyetperver olan bir memlekette bu haller asla kabil olamaz. Biraz evvel söyledim ki, hiçbir nehirde seyrüsefain için imtiyaz verilmiş değildir. Bir defa yalnız örneği görülmüş, öyle bir şey. Çin'de vermek istemişler. Yal-

nız İngiltere hükümeti en çok kendisi buna karşı durmuştur ve bırakmamıştır, nehirlerde seyrüsefain her vakit serbest olmalıdır diyerek buna mani olmuştur. Binaenaleyh, nehirler her vakit serbest olmalıdır.

Eğer bu Lynch Kumpanyası'na biz bu imtiyazı verirsek, bilirsiniz ki, bir müddet sonra başka imtiyazlar vermeye neden mecbur olmayacağız? Hatta kim bilir ki, bundan bir müddet sonra bizim Boğaziçi'nde böyle bir imtiyaz vermek mecburiyetinde bulunmayacağız? Beyefendi buyuruyorlar ki, "Şimdi ecnebi sancağı altında iki gemi vardır. Bunların yerine Osmanlı sancağı konulacak"… Fakat iş sancakta değildir. Esas şirket kimin idaresi altında ise onundur. Şirkette biz de hissedarız, bir tane İdare Meclisi de olacak ve bunda da dört tane Osmanlı üye bulunacak ve dört tane ecnebi olacak ve reisi de ecnebi olacak. Demek ki, bu şirket, ecnebi şirketi olacaktır. Hatta bizim memleketimizde, mesela Osmanlı Bankamız var. Yaramızı kapamayalım, açıktan söyleyelim. Bu bankada isimden başka nemiz var? Kapital ecnebi, direktör ecnebi, bizim nemiz var? Yalnız ismimiz var. Bir de ortalığı süpürecek birtakım uşaklar. Bunları saklamak vatana hizmet etmek değildir.

Söylüyorlar ki, 35, 37 yahut 75 sene devam edecek, ondan sonra şirket bize kalacak.

Efendiler, 35 sene pek büyük bir zamandır. Biz 32 sene müddetle bütün mülkü mahvettik. 37 senede çok şeyler olabilir. Neden? Biliriz ki, İngiltere devleti ile olan ilişkilerimiz 35 sene daha devam edecek mi? Bu müddet zarfında pek çok şeyler olabilir. Bu şirket menfaatli bir iştir. Biz yalnız 8 çürük gemimizle senede 30-40 bin lira kadar bir hâsılat almaktayız. Yalnız birkaç sene zarfında bundan hasıl olan semereyi maliyemize koymayıp da elimizi cebimize koymak nasıl olur? Senede yalnız iki üç gemi artırmak şartıyla bundan pek çok istifade ederiz. Her sene gemilerimizin adedi artar. Birkaç sene sonra diğer bir Osmanlı şirketine de imtiyaz veririz. Dicle nehrini ayıklamak hiçbir vakit lazım değildir.

Yalnız eğer bu meselede siyasetle ilgili bir şey varsa söylesinler, hatta kulağımıza söylesinler, bize anlatsınlar. Eğer bu imtiyazı vermekte kati mecburiyet varsa her fedakârlığı eder, biz de kabul ederiz (sol tarafta alkışlar). Yoksa, Osmanlı vatanı namına buna itiraz ederim, kabul etmem (sol taraftan alkışlar).

20 Nisan 2012, Agos

Ermenice Süreli Mizah Yayınları

Zakarya Mildanoğlu

24 Nisan 1915 sabahında İstanbul'dan ölüm yolculuğuna çıkarılan aydınlar arasında pek çok gazeteci de yer alıyordu. Bu yolculuktan Aram Andonyan gibi sadece birkaçı hayatta kalmayı başardı. Yervant Odyan gibi az sayıdaki gazeteci ise yarı yolda canlarını kurtarabildi ve mesleğine devam etti. Ölüme gönderilen gazeteciler arasında önemli mizah yazarları da yer alıyordu.

Osmanlı, bünyesinde etnik, dilsel ve dinsel çeşitliliği olan bir imparatorluktu. Baskı, sansür, yasaklama, hapis, para cezası, sürgün gibi çekilen tüm acılara rağmen, basın yayın hayatı bu çeşitliliğin yaşandığı önemli alanlardan biriydi. Mizah, hiciv, karikatür yayınları ise bu çeşitliliğin en zengini, en çok çile çeken ama aynı zamanda en dirençlisi idi.

Osmanlı'nın başkenti İstanbul merkezli Rumca, Ermenice ve İbranice, Türkçe (Osmanlıca), az da olsa Fransızca; Tiflis merkezli Ermenice, Gürcüce ve Rusça; Kahire, İskenderiye kökenli Ermenice ve Arapça; Varna, Atina kökenli Ermenice, Türkçe ve Rumca yüzlerce mizah gazetesi, dergisi yayımlandı. Az sayıda ve kısa ömürlü olsalar da Moskova, Paris, Londra ve Amerika kıtasının bazı kentlerinde de Ermenice mizah yayınlarına rastlamaktayız.

1914'te Ermeni alfabesinin keşfinin 1500. ve matbaacılığının 400. yılı nedeniyle düzenlenen törene katılan Talat Paşa'nın ağzından, *"Osmanlılığı meydana getiren unsurlardan her birinin ilmi ve içtimai bakımdan ilerlemesi, hükümetin ilerlemesi anlamına gelir. Bizim için vatanın terakki ve tekâmülü, saadet ve baht demektir. Bugün Ermenice harflerin 1500. ve Ermeni matbaasının 400. sene-i devriyesi törenlerini layıkıyla idrak etmek için burada toplanmış bulunuyorsunuz. Hükümetim namına sevincinize iştirak ediyorum"* cümleleri döküldü. Ancak Enver-Talat-Cemal üçlüsü bu kutlamaları Ermenilerin bir gövde gösterisi, bir

Hagop Baronyan (1843-1891)

meydan okuma olarak yorumladı. Altı ay sonra da milyonlarca insan ölüm yolculuğuna çıkarıldı.

Yüzlerce Ermenice ve Rumca yayın bir anda sustu.

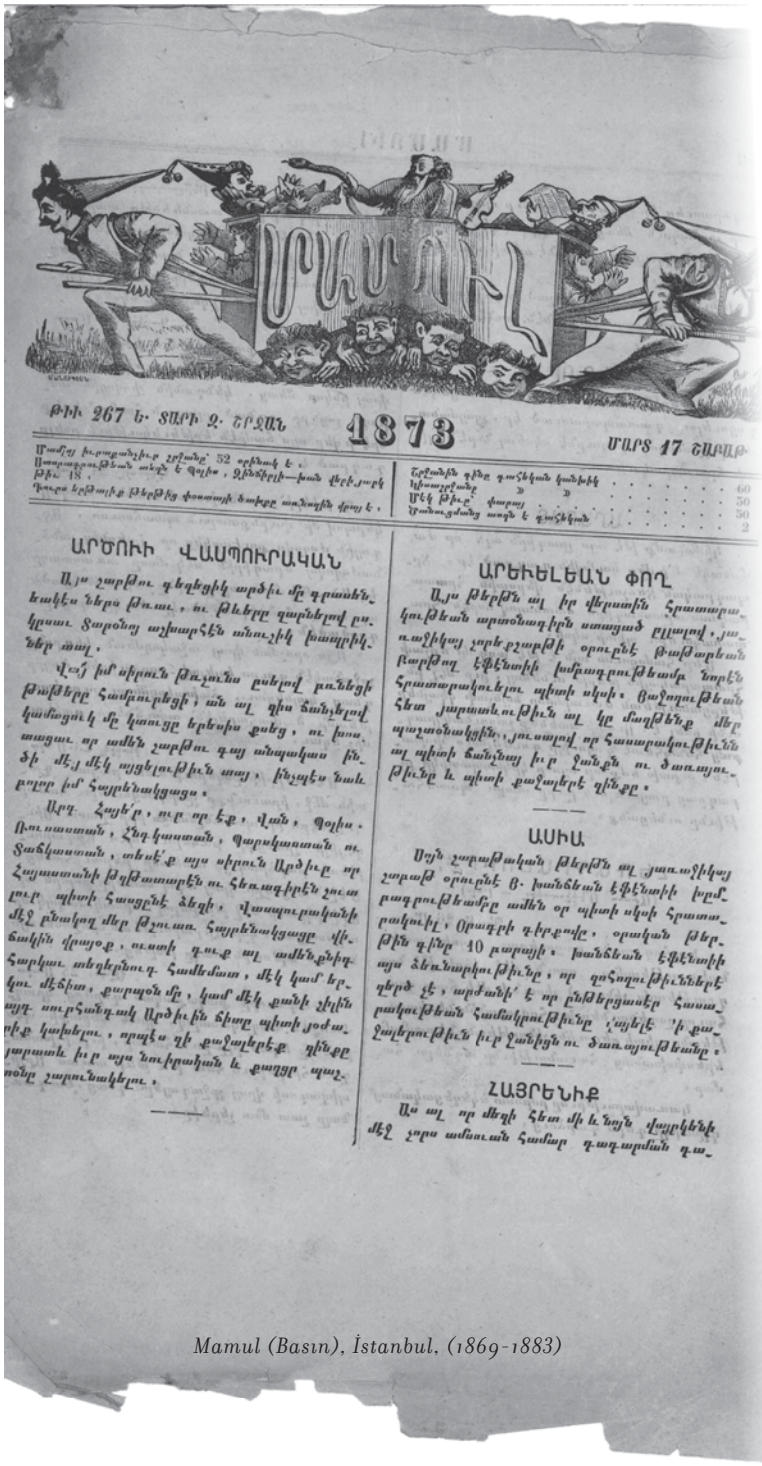
1915'ten sonra Ermenice mizah yayınlarından sadece bir ikisi yayınına devam edebilmiş, çok geçmeden bu yayınlar da tarih sahnesinden çekilmiş ve bu kültürel zenginlik yok olmuştur.

Bu makale 1915 Ermeni Soykırımı'na kadar yayımlanmış Ermenice süreli mizah yayınlarının özet bir dökümü ile sınırlıdır; hikâye, roman, tiyatro, kronik türündeki mizah, hiciv yayınları bu makaleye dahil değildir.

Bu makaleye Cumhuriyet sınırları dışında kalan, Osmanlı İmparatorluğu vilayetlerinde ve günümüzde Ermeni Diasporası olarak adlandırılan ülkelerde yayınlanan mizah, hiciv ağırlıklı periyodikleri de dahil ettik. Makale sonunda araştırmacılar için kısa bir kaynakça ve önemli Ermeni mizah ve hiciv ustalarının biyografilerine de yer verdik.

Tarihe Kısa Bir Yolculuk

Ermenice mizah, hiciv basının farklı işlevleri olmuştur. Eğlendirmek amacıyla yazılan fıkralar, hazırlanan bulmacalar, çizilen karikatürler, yazılan kronikler zamanla otoriter, gerici siyasi rejimlerden kurtulma, eleştirel ifade biçimleri-

Mamul (Basın), İstanbul, (1869-1883)

nin önünü açma gibi temel bir işlev de üstlenir.

Mizah basınının varlığı ya da yokluğu bir toplumun özgürlük, demokratikleşme derecesinin belirlenmesinin temel kriterlerinden birini oluşturur. Bu nedenle basın sayfalarında yer alan iki üç çizgi, iki üç kelime devletlerin, hükümetlerin ya da egemenlerin en korkulu rüyası haline dönüşür. Ermeni toplumu, kurumları ve yöneticileri, siyasi partileri, hatta basının kendisi ve yazarları bundan muaf kalamaz.

Ermeniler mizah ve hiciv sanatı ile erken tanışırlar. Yaşadıkları her ülkede ve şehirde bu olanağı sonuna kadar değerlendirirler.

Ermenice mizah yayınlarının gündemini bir yanıyla Osmanlı ve Rus imparatorlukları, hükümetleri ve pek çok Avrupa devletinin Ermeni sorunu konusuna yaklaşımları, izledikleri politikalar belirler. Gündemi belirleyen diğer temel olgu ise, Ermeni cemaatinin her tür iç yaşamı ve sorunlarından oluşur. Bu nedenle Ermeni mizahının ikili bir işlev üstlendiği söylenebilir.

Ermeni halkının Anadolu'da yaşadığı can ve mal güvenliği sorunu, yağmalar, talanlar ve bu konuda Osmanlı hükümetlerinin izlediği politikalar mizah yayınlarından eksik olmaz. Dönemin Ermenice mizah yayınları incelendiğinde Doğu Sorunu ya da Ermeni Sorunu'na yönelik Rus, İngiliz, Alman, Fransız devletlerinin izledikleri politi-

kalar, çıkarcı yaklaşımları mizah sayfalarının ana konularından biri olur. Bu konuların Ermeni siyasi partilerinin, ileri gelenlerinin Avrupa ülkelerine, krallarına umut bağlamaları, kurtarıcı olarak görmeleri şeklinde de yansıdığı görülmektedir.

Ermeni mizah basınının ikinci gündemi cemaatin dini, siyasi, eğitim, sosyal ve ahlaki yaşamıdır. Bu alanlar tabu olmayıp sürekli olarak mizah ve hiciv basınının merceği altındadır. Patrikhane, din adamları, eğitim, ders programları, öğretmenler, Ermeni Millî Meclis ve çalışmaları, *tağayin khorhurt* (semt kurulu), *tağagan* (kurul üyesi), toplanan vergiler, Avrupa modası, aile ilişkileri, meyhaneler, Ermeni siyasi partileri, amira ve esnaf kesimi arasındaki kavgalar, sağlık hizmeti gibi her şey mizahın ilgi alanındadır. Ermenice mizah ve hiciv yayınlarına Ermeni halkının tüm sınıfsal katmanlarıyla yansıdığı bir ayna, aynı zamanda bir yüzleşme işlevi gördüğünü söylemek de abartılı olmaz. Tüm bu nedenler ciddi bir Ermenice mizah basınının doğmasına ve serpilmesine ve bir okuyucu kitlesine sahip olmasına neden olur.

Bağımsız mizah yayınlarının yanı sıra pek çok Ermenice gazete özel sayfalarında ya da eklerinde hiciv, mizahi makale ve karikatüre de yer ayırır. Bağımsız mizahi yıllıklardan ayrı olarak bazı periyodiklerin yıl sonunda, dönem çalışmalarını özetleyen "mizahi yıllık" yayınladıkları, birçok mizah periyodiğinin Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olmak üzere çift dilli yayın yaptığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenice mizah basın tarihini üç ana aşamada ele almak mümkün.

İlki 1852-1876 Tanzimat süreci ve 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar olan dönem; ikinci dönem ise 1908'de başlayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girdiği 1914 yılına kadar; üçüncü dönem ise savaşın sona ermesi, 1915 Kırımı, 1918-1923 arası müttefiklerin İstanbul'da konuşlanışı ve Ermeni basınının son diriliş çabalarının da yok olduğu dönem.

1852-1876 Tanzimattan 1905 Jön Türk Devrimi'ne Kadar Ermeni Mizahı

Bu dönem Ermeni edebiyatı, süreli yayınları ve tiyatrosunun doğuşu anlamına gelmektedir. Döneme damgasını vuran olgu tiyatro, mizah, hiciv arasında kopmaz bağ oluşması, tiyatro ve mizahın iç içe geçmesi, pek çok tiyatro eserine mizahın, hicvin damga vurmasıdır.

Bu dönemde üç yazarın Harutyun Sıvacıyan, Hovsep Vartanyan, Hagop Baronyan ve bir çizer Harutyun Hekimyan'ın etkili olduğu görülmektedir.

1850'lere doğru uzun ömürlü olamayan, mizah içerikli ilk denemelerin yayınlanmaya başladığı görülmektedir. Sınırlı bir okuyucu kitlesi olan, ekonomik sorunlarla boğuşan bu yayınlar uzun ömürlü olmaz, bir iki sayı sonra kapanır.

1855'te İstanbul'da bir grup Ermeni tarafından *Zvarcakhos Ingerutyun* (Nüktedan Derneği) kurulur ve dört sayfadan oluşan, Arabyan matbaasında basılan, haftalık *Zvarcakhos* (Nüktedan) dergisi yayımlanır. Bu ilk Ermenice mizah dergisinde mizahi makaleler, resimler, şiirler, masallar, fıkralar, atasözleri, karikatürler yer alır. Dergi bazı makalelerini Ermeni harfli Türkçe olarak da yayımlar ve dördüncü sayısıyla yayınına son verir.

1869'da yayına başlayan ve Kevork H. Ayvazyan tarafından on seneden fazla yayınlanan *Mamul* (Basın) siyaset yanında mizah ağırlıklı ilk önemli dergilerden biri olur. İlk sayısında, on dokuzuncu yüzyıl gerçekliğini yansıtan fikirleri savunmak, aydınlanma meşalesini söndürmek isteyenlere karşı mücadele etmek, herkesin önünde milletin çıkarlarını korumak, hür düşünmek ve hür konuşmak amacıyla kurulduğu açıklanır. Bazı makaleler Ermeni harfli Türkçe basılır. Pek çok kez kapatılır, para cezasına çarptırılır ve 1883'te yayınına son verir.

Bu dönemin sonlarına doğru Rusya'daki 1905 Devrimi basın yayın alanına damgasını vurur. Devrimin ilk dönemlerinde yayın hayatına başlayan gazeteler ve dergiler arasında mizah ve hiciv yayınları dikkat çekici bir sayı oluşturur. Başta Moskova ve Petersburg olmak üzere Rusya'nın birçok şehrinde 300'ü aşkın Ermenice, Azerice, Gürcüce, Rusça mizah ve hiciv gazetesi yayımlanır. Ermeni mizah yayınlarında işlenen başlıca konu Çarlık yönetimi ve onunla işbirliği yapanlardır. Ne ki maddi sıkıntılar, Çarlık sansürü, kapatma cezaları gibi nedenlerle bu yayınların hiçbiri uzun ömürlü olmaz.

Dönemin Mizah ve Hiciv Yayınları

Poğ Aravodyan (Sabah Borazanı): İstanbul, 1870. Hagop Baronyan. İki günlük mizah gazetesi. İlk 28 sayısından sonra Poğ Arevelyan (Doğu Borazanı) ismiyle Ermenice-Ermeni harfli Türkçe olarak yayınına devam etti.

Kheyal (Hayal): İstanbul, 1873. H. Tıngıryan. Mizah dergisi.

Tadron (Tiyatro): İstanbul, 1874-1877. Hagop Baronyan'ın ünlü Tadron dergisi Osmanlı-Rus Savaşı döneminde yayın hayatına girer. Rus güçleri Osmanlı'da ilerledikçe basın için siyasi konularda yazıp çizmek kolaylaşır. Hagop Baronyan, saltanat rejimini, Doğu Sorunu'nda Avrupa'nın duruşunu, Ayastefanos Antlaşması'nı, Berlin Kongresi kararlarını, Osmanlı'nın iç ve dış siyasetini ve Ermeni çıkarcıları mizahi bir dille eleştirir. Sert eleştirileri nedeniyle sık sık kapatma cezaları alır. İhbarlar ve iftiralar sonucu dört yılda sekiz kez kapatılır. Gazetede yer alan yazıların tümü takma adlarla yayımlanır. Tadron aynı zamanda Osmanlıca olarak da yayımlanır.

Mimos (Taklitçi): 1875-1877 İstanbul. Andon H. Sakayan ve Hagop M. Hacyan. Ermeni toplumu içindeki yabancı hayranlığını hicveden, Ermeni millî kurumlarını ve faaliyetlerini

tanıtan, Uluslararası gelişmelerden ve İstanbul Ermenilerinden haberlere yer veren mizah dergisi.

Labder Tiokinyan (Diyojenin Lambası): İstanbul, 1883-1888. İ. Derents ve Aram Aşçıyan. Düzensiz aralıklarla yayımlanır. Din görevlilerini hicveder. Kısa, eğlenceli hikâyeler ve bulmacalar yayımlar. Ermeni harfli Türkçe bir bölüme yer verir.

Khigar (Bilgiç): Edirne-İstanbul, 1884-1888, aylık edebiyat ve mizah dergisi. Hagop Baronyan, Nişan Berberyan. H. Baronyan 1884'te Edirne'de yayımlamaya başlamış olduğu aylık edebiyat ve mizah dergisini 1886'da İstanbul'a taşır ve 1888'e kadar Abdülhamid istibdatının ağır sansür koşulları altında yayımlar. Baronyan'ın *Kağakavarutyan Vnasneri* (Adabı Muaşeretin Zararları), *Bağdasar Ağpar* (Bağdasar Emmi) ve *Ardnin Desaranner* (Ev Hayatından Manzaralar) adlı eserlerini tefrika eder. İstanbul, İzmir, Edirne ve başka birçok şehirden Ermeni düşünürler dergiye katkı sunar.

Hnçag (Çan): İstanbul, 1886-1888. On günlük mizah dergisi. Diran K. Papazyan.

Badger (Tasvir): İstanbul, 1887. Haftalık mizah dergisi. S. Kapamacıyan.

Abdag (Tokat): Atina, 1894; Londra, 1895-1897. Aylık resimli siyaset ve mizah dergisi. Avedis Nazarpegyan, B. Marimyan. Hınçak Partisi'nin yayın organı. Batı Ermenilerinin özgürlük sorununu ele alır. Osmanlı'nın Ermeni katliamlarına karşı çıkar. Ermenilerin geleceğine ilgisiz kalan Ermeni zenginlerini ve din adamlarını eleştirir. Pek çok sorunu büyük ebatlı karikatürlere yerleştirilen bir iki kelimeyle ele alır.

Yervant Odyan (1869-1926)

Gadag (Şaka): Varna, 1897. Üç günlük mizah gazetesi.

Hayeli (Ayna): Varna, 1897-1903. Haftalık mizah dergisi, 1903-1904 arası yayınına İskenderiye'de devam eder. Ermeni göç merkezlerinin durumunu ele alır. Okul ve eğitimin önemine değinir. Kiliselerdeki çatışmaları ve bölünmeleri eleştirir.

Azad Khosk (Hür Söz): Paris, 1901; İskenderiye, 1902-1903, 1906-1908. Aylık; haftalık mizah dergisi. Yervant Odyan; Mikayel Gürciyan. Ağustos 1901

tarihli ilk sayıda ifade özgürlüğünün önündeki zorlukların bilincinde olan keyifli bir dergi yayımlama amacı güdüldüğü, mizahı anlaşılır kılmanın başlıca hedeflerden biri olduğu kaydedilir. Herhangi bir şey inşa etmek amacıyla yola çıkılmadığı, samimiyetine ikna oldukları her önerinin dikkate alınacağı, özellikle sesini duyuramayan Ermeni yerleşim merkezlerine önem verileceği kaydedilir. Herhangi bir siyasi partinin veya oluşumun sözcüsü olunmayacağı vurgulanır. Tüm yazılar imzasız yayımlanır.

Fonograf: İstanbul, 1901. Haftalık mizah dergisi. Vahan Papazyan. Ermenilerin durumunu Avrupa ülkelerinin dikkatine sunar.

Bidzag (Eşekarısı): Kahire, 1906. Haftalık mizah dergisi.

Guguregu: Tiflis, 1906. Haftalık resimli mizah gazetesi.

Hayeli (Ayna): Tiflis, 1906-1908. Haftalık resimli sanat ve mizah gazetesi. Taşnaktsutyun ve Kadetlerin izlediği politikalara karşı yayın yapar. Varlıklı Ermenilerin şatafatlı yaşamını ve ruhban sınıfının sahte iyilikseverliğini hicveder. Dönemin siyasal gelişmelerine dikkat çeker ve Ermeni taşra yaşamına ışık tutar. Birçok yazarın mizahi eserlerine yer verir. 13. sayıdan sonra Khaparta, Sadana, Hob-Hob isimleriyle de yayımlanır.

Hob-Hob: Tiflis, 1906-1907. Resimli mizah gazetesi. Hayeli'nin yerine yayımlanır.

Khaparta (Savulun/Destur): Tiflis, 1906. Haftalık resimli mizah gazetesi. Hayeli'nin yerine yayımlanır.

Khatapala (Kaza Bela): Tiflis, 1906-1916, 1922, 1925-1926. Haftalık renkli mizah ve hiciv gazetesi. Osmanlı'nın Ermenilere uyguladığı katliamları ele alır. Transkafkasya halklarının dostluğunu savunur. Uluslararası gelişmelerden, Balkan ve Doğu halklarının özgürlük mücadelesinden haberler yayımlar. Fıkralara ve bulmacalara yer verir.

Modzag (Sivrisinek): Tiflis, 1906; Bakü, 1907. Haftalık resimli sanat ve mizah dergisi. Ermenilerin batıl inançlarını, din görevlilerinin seçimi ve atanmasını, Çarlık Rusya'nın katı sansürünü ve faaliyetlerini hicveder. Tiflis'te Ermenice, Rusça ve Gürcüce; Bakü'de ise sadece Ermenice yayımlanır.

Sapriç (Berber): St. Petersburg, 1906-1908. Aylık resimli edebiyat ve mizah dergisi. Kafkasya'nın Ruslaştırılması politikasını ele alır. Ermeni partilerinin pragmatizmiyle alay eder. Ermeni yaşamında yer bulan burjuva ihtişamını eleştirir. Türk-Ermeni ilişkilerine değinir. Mektuplar, telgraflar yayımlar.

Zurna: Tiflis, 1906-1909. Hiciv ve mizah gazetesi.

Annamus (Namussuz). Tiflis, 1907. Haftalık mizah gazetesi.

Sadana (Şeytan): Tiflis, 1907. Haftalık mizah gazetesi. Hayeli gazetesinin yerine yayımlanır.

1908-1914, Bereketli Yıllar

Ermeni mizahının ikinci dönemi 1908 Jön Türk Devrimi'nden başlayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girdiği 1914 yılına kadar uzatmaktadır.

Abdülhamid'in 30 yıllık rejiminden sonra hürriyet, müsavat, adalet ilkeleri ışığında Kanuni Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, sansürün kaldırılması, bir zulüm döneminin sona ermesiyle Ermeni basını görkemli bir dönem yaşar. 1908-1914 arası yeni yayınlanan 239 Ermenice gazete-derginin 18'ini mizah periyodikleri oluşturur.

Ancak basının özgürlük dönemi fazla sürmez. 1909 yılı 31 Mart Vakası, Adana Ermeni katliamı ertesinde 1913'te Enver, Talat, Cemal üçlüsü tarafından özgürlüklere son verilir. Gazeteler geçici ya da sürekli kapatılır. Bazı mizah yayınları tamamen silinirken diğerleri farklı isimlerle yeniden yayımlanır. Bu yayınlar arasında *Gigo* ve *Gavroş* belirli dönemler kapatılmalarına rağmen sürekliliği olan iki mizah yayını olarak göze çarpar. *Gigo* pek çok kez kapatılmasına rağmen farklı adlarla 1914 yılına kadar yayınına devam eder.

Gavroş kalıcılığıyla Ermeni mizah basını içinde bir istisna oluşturur. 1908'de başlayan yayın hayatını, bazı kesintilerle 1925'e kadar sürdürür. *Gavroş* 1926-1935 arası ise Paris'te yayımlanır. *Gavroş* bir mizah yayın olarak otuz yıla yaklaşan yayın hayatında pek çok önemli konuya, soruna ustalıklı bir üslupla sayfalarında yer verir.

Bu dönemin mizah basınında Vahan Papazyan (Lila), Aram Andonyan, Krikor Torosyan (Gigo), K. Hampigyan, Yervant Odyan, Yervant Tolayan, Andon Sakayan, M. Taşçıyan gibi pek çok yazar, çizer öne çıkar.

Zig-Zag (Zikzak): İstanbul, 1908. Üç günlük resimli siyaset ve mizah dergisi. Vahan Papazyan (Lila).

Gavroş. İstanbul, 1908-1926; Paris, 1927-1936

Krikor Torosyan (Gigo), (1884-1915)

Aram Andonyan (1879-1951)

Avel (Süpürge): Kahire, 1908-1910; İstanbul, 1914-1918. V. Küçükyan (Topal Şeytan). Aylık; on beş günlük, üç günlük mizah dergisi. İlk sayısında, kirli ananeleri temizlemek, müsrifliği sopalamak ve toplumun düşünsel gerilemesine neden olan sebepleri yok etmek üzere kamusal bir "süpürge"ye ihtiyaç duyulduğundan yayın hayatına başlandığı duyurulur.

Dzağig **(Çiçek)**: İstanbul, 1886-1911. Andon Sakayan, H. Hacyan; M. Dökmeciyan. On beş günlük siyaset, edebiyat, iktisat ve pedagoji gazetesi. Pek çok aydının yazdığı ve farklı periyotlarda yayınlanan, en etkili Ermenice süreli yayınlardan biri. 1906-1909'da Aram Andonyan, Krikor Torosyan, K. Hampigyan, Yervant Odyan, Yervant Tolayan editörlüğünde edebiyat ve mizah gazetesi olarak yayınlanır.

Gavroş: İstanbul, 1908-1926; Paris, 1927-1936. Haftalık; günlük; iki günlük mizah, siyaset ve kadın gazetesi. Yervant Tolayan. Karikatürist: M. Taşçıyan. Mizahi makaleler, karikatürler, kronikler yayımlar. Ermeni tiyatrosuna geniş yer ayırır. V. Papazyan, H. Zarifyan ve Surapyan'ın sahne sanatlarını konu edinir. 1910-1933 arasında düzensiz aralıklarla Gavroşi Daretsuytsı'yı (Gavroş Yıllığı) yayımlar. 1910'da birkaç sayısı İskenderiye'de basılır. 1913'ün 2. sayısı ile 47. sayısı sırasıyla Hos-Hos ve Sadana ekleriyle birlikte çıkar.

Okkabaz: İstanbul, 1905. Haftalık resimli mizah dergisi. M. Nesib ve Aram (Andonyan). Eylül 1908 tarihli sayısında Okkabaz'ın uyuyan ülkeyi uyandırmak için bir sivrisi-

Kharazan (Kırbaç). İstanbul, 1909

nek işlevi üstleneceği belirtilir. Ermenice, Fransızca, Rumca ve Türkçe olarak yayımlanır.

Fru-Fru: İstanbul, 1908-1909. Haftalık edebiyat ve mizah dergisi. Vahan Papazyan. Zig-Zag'ın devamı.

***Lila*:** İstanbul, 1909'da Vahan Papazyan (Lila) tarafından Gavros dergisi ile birlikte siyaset ve kadın mizahı dergisi olarak yayınlanır.

Daretsuyts "Lila" ("Lila" Yıllığı): İstanbul, 1909. Aile, toplum ve mizah dergisi. Vahan Papazyan.

Kharazan (Kırbaç): 1909'da İstanbul'da Aram Andonyan; Yervant Odyan, K. Torosyan gibi mizah dünyasının üç ünlüsü tarafından yayınlanır. Jön Türklerin Ermeni politikalarını ele alır. Ermeni göçmenlerin kötü hayat şartlarının düzeltilmesi için yardım çağrısında bulunur. Batı Ermenilerinin kültürel yaşamındaki gelişmelere yer verir. Kısa mizahi makaleler yayımlar.

Garapnad (Giyotin): İstanbul, 1909-1910. Haftalık resimli siyaset ve mizah gazetesi. İmtiyaz Sahibi-Editör: Aram Andonyan; Yervant Odyan. Ermeni siyasi hareketlerinin eylem biçimlerine karşı çıkar ve bunları halkın birliğine zarar vermekle suçlar. Ermeni Anayasası'nı eleştirir. *Badriarkarani Vorçerı* (Patrikhanenin İnleri) başlığı altında makalelere ve karikatürlere yer verir. A. Arpiaryan'ın makalelerini ve Y. Odyan'ın mektuplarını yayımlar.

Gigo: İstanbul, 1909-1914. Günlük, iki günlük, üç günlük, haftalık siyaset ve mizah gazetesi.

***Gindo*:** Resimli mizah gazetesi. *Gigo*'nun devamı.

Hügo: İstanbul, 1913. Haftalık mizah gazetesi. Gigo'nun yerine üç sayı yayımlanır.

Munedig (Tellal): İzmir, 1909. Haftalık mizah gazetesi. Sarkis Babigyan.

Kartal: İstanbul, 1909. Haftalık resimli mizah dergisi. Dergide karikatürlere yer verilir. Fransızca bir bölümü vardır.

Gohag (Dev Dalga): İstanbul, 1909-1914, 1919. Haftalık, üç günlük, iki günlük edebiyat, siyaset, iktisat ve mizah gazetesi. Hmayag Aramyants. K. Yeğigyan.

Taylaylig (Cıvıltı): İstanbul, 1913-1914. Sosyal demokrat ulusal gazete. Hmayag Aramyants. 1913'te yasaklanan Gohag'ın devamı olarak yayımlanır.

Hi-Hi-Hi: İstanbul, 1910. Krikor Torosyan tarafından üç günlük mizah dergisi.

Guguk: İstanbul, 1911. Haftalık mizah gazetesi. Editör: Krikor Torosyan (Gigo).

Münedig (Tellel). İzmir, 1909

Gargud (Dolu): Van, 1910-1911, mizah gazetesi. Editör: Dibağ (Dikran Abağtsıyan), Hayg Kalcıyan, Arşavir Avedyan.

Gavroş-Gigo: İstanbul, 1910-1913. Haftalık mizah dergisi. Gavroş kapsamında, Gigo ile birlikte yayımlanır.

Gavroşi Daretsuyts (Gavroş Yıllığı): İstanbul, 1910-1927, 1938-?, 1948-1950; Paris, 1928-1933 yılları arasında "Her Ermeni'nin yastık altı kitabı. Millî, siyasi, kadınsı ve zırvalama" ara başlığıyla Gavroşi Darekirkı (Gavroş Yıllığı), Gavroşi Yerkidzagan Darekirkı (Gavroş Mizah Yıllığı), Gavroşi Darekirk-Daretsuyts (Gavroş Yıllığı-Takvimi) adlarıyla Yervant Tolayan (Gavroş) tarafından yayınlanır.

Hdbid (Soytarı/Palyaço): İzmir, 1910'da Mimos dergisinin devamı ve haftalık mizah dergisi devamı olarak yayımlanır.

Zurna: İstanbul, 1911-1912. Haftalık mizah gazetesi. Gugug'un devamı.

Modzag (Sivrisinek): Trabzon, 1910; İzmir 1919. Haftalık mizah dergisi.

Nor Pem (Yeni Sahne): İstanbul, 1910. Haftalık millî, siyaset ve mizah gazetesi. Vahram Markaryan. Kısa mizahi makalelerin yanı sıra Ermenilerin sosyal hayatını ve Patrikhane yaşamını hicveder.

Zurna: Boston, 1910. On beş günlük mizah dergisi.

Taylaylig (Cıvıltı): Boston, 1910. On beş günlük mizah gazetesi. Zurna'nın devamı.

Bidzag (Eşek Arısı): Trabzon, 1911-1912. Haftalık mizah gazetesi.

Leblebici: İstanbul, 1911. Haftalık tiyatro ve mizah gazetesi.

Maleş: Kahire, 1911-1912. Haftalık mizah gazetesi. Mısır ve İstanbul'dan mektuplara yer verir. Mısır Ermenilerinin yaşamını hicveder.

Sev Gadu (Kara Kedi): İstanbul, 1912-1913. Haftalık edebiyat ve mizah dergisi. Krikor Kalfayan, Yervant Odyan.

Gadag (Şaka): İstanbul, 1913-1914. Haftalık mizah dergisi. Yervant Tolayan, Armenag Der Hagopyan. Gavroş'un devamı.

Hos-Hos (Dedikoducu): İstanbul, 1913. Haftalık mizah dergisi. Gavroş'un 2-23. sayıları yerine yayımlanır. 34-36. sayıları Gadag (Şaka) olarak da adlandırılır.

Manana (Kudret Helvası): İstanbul, 1913-1914. Haftalık mizah dergisi. Yayıncı: Yervant Odyan.

Sa-Ta-Na (Şey-tan): İstanbul, 1913-1914, 1919. Mizah gazetesi. Gavroş'un devamı.

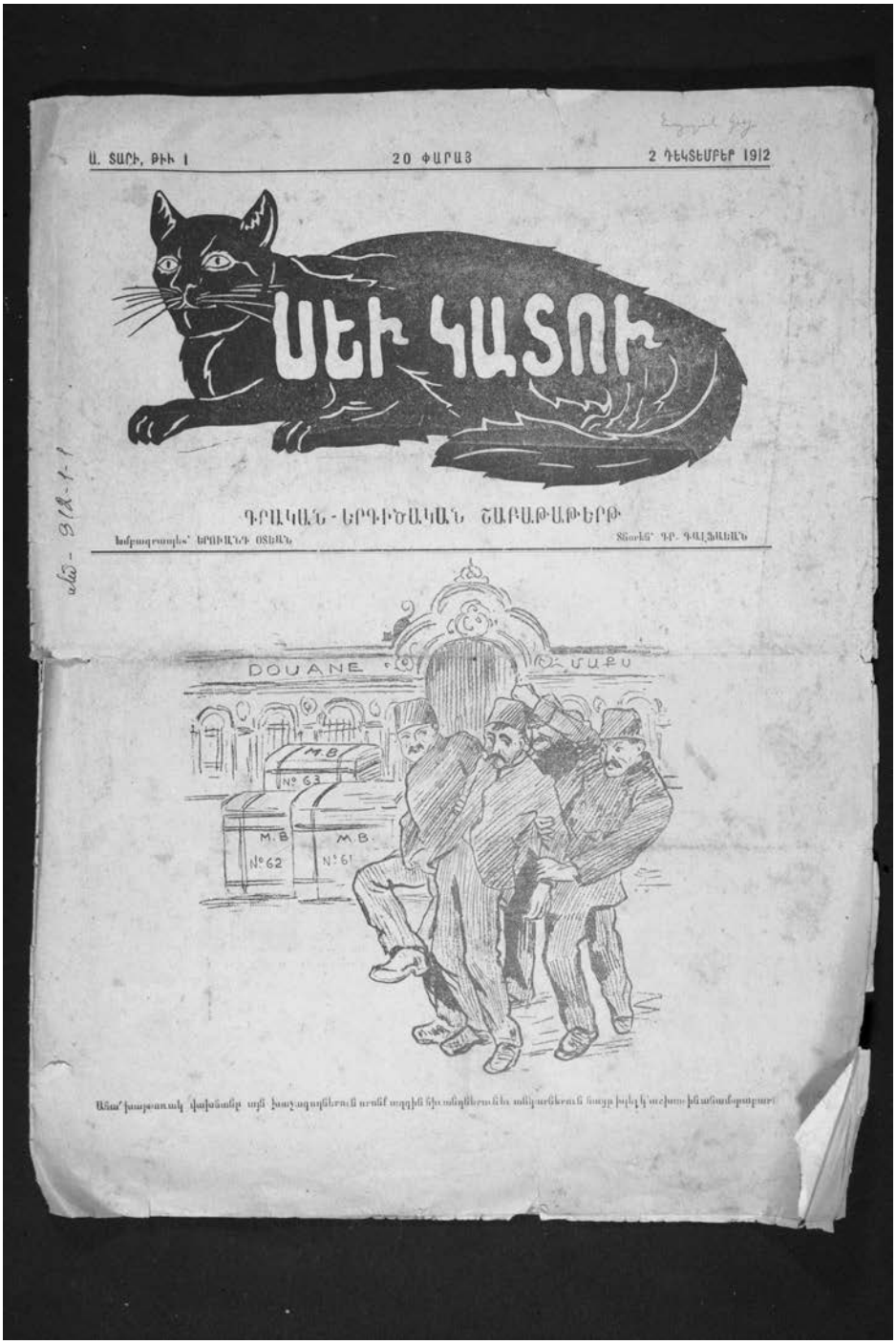
Mimos (Taklitçi): İzmir, 1908-1909, 1919-1922. Haftalık resimli mizah dergisi. R. Ğazigyan; Hagop Şirinyan.

Kharaşo (İyi/Güzel): Kahire, 1914. Haftalık mizah dergisi.

Mimos (Taklitçi): İstanbul, 1914. Haftalık mizah dergisi. Hos-Hos ve Gadag dergilerinin yerine yayımlanır.

Tsakhavel (Çalı Süpürgesi): New York, 1915-1917; Boston, 1919-1920. Haftalık, iki haftalık mizah dergisi. İlk sayısında siyaha beyaz demeyeceğini, hiçbir partinin davulunu çalmayacağını ve hiçbir yasak tanımayacağını açıklar. Yazar ve çizerlerin büyük çoğunluğu mahlas kullanır.
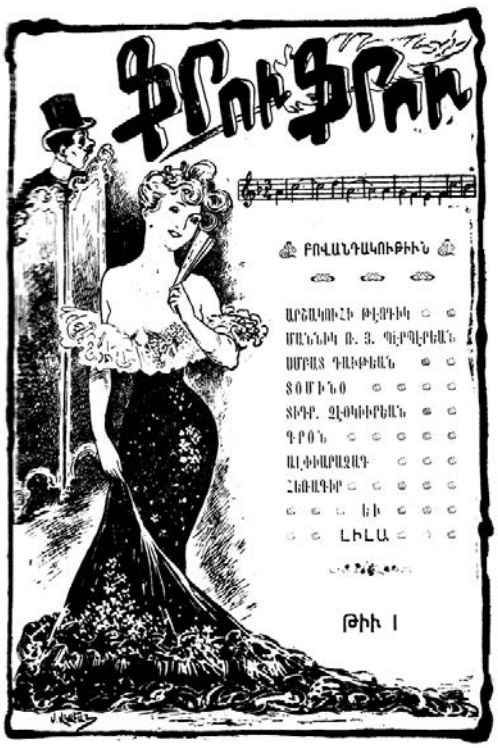
Çarli Çaplin: Providence, 1916. Haftalık, on beş günlük resimli mizah ve yardımlaşma gazetesi.

Sev Gadu (Kara Kedi), 1912-1913

Khatapala (Kaza Bela):
Tiflis, 1906-1916, 1922, 1925-1926

Fru-Fru. İstanbul, 1908-1909

1918-1923 Son Bir Çaba

1915'te soykırım yaşayan bir halktan geri kalanlar ancak 1918'lere doğru kafasını kaldırabilir. Bu süreçte yurtdışında ancak bir-iki mizah periyodiği yayınlanır.

Ermeni mizah basınının üçüncü dönemi, Ermeni halkının hayata tekrar tutunma çabalarının yoğunlaştığı yıllarla başlar. Sağ kalanlar, dünyanın dört bir yanına savrulan Ermeniler her şeye rağmen mizah alanında tekrar kaleme sarılır ve birkaç mizah yayını çıkarırlar.

Kafkasya ülkelerinin Sovyetleştirilmesi bu alandaki en verimli yazar ve çizerlerin önüne bir barikat duvarı gibi çıkar. İstanbul'dan sonra mizahın Kafkasya'daki önemli merkezi Tiflis bir suskunluğa gömülür. Pek çok mizahçı ve hicivcinin kalemi kırılır.

Khelok Tavit (Akıllı Tavit): İstanbul, 1918-1919. Haftalık resimli edebiyat ve mizah gazetesi. Ermeni Soykırımı'ndan Alman militarizmini sorumlu tutar. Siyasi haberler, eğlenceli makaleler ve bulmacalar yayımlar.

Hayeli (Ayna). Tiflis, 1906-1908

Hayeli (Ayna). Varna,1897-1903

Sadana (Şeytan): İstanbul, 1918-1919. Resimli mizah dergisi.

İknad Ağa: İstanbul, 1919. Haftalık resimli mizah dergisi. Yervant Odyan. Avrupa ülkelerinin Ermeni sorunu politikalarını ve Ermeni cemaati içindeki sahte yardımseverleri hicveder. *Azkayin Çoçer* (Millî Kodamanlar) dizisini yayımlar. Odyan'ın *Kragan Hişadagner* (Edebi Hatıralar), *Parki Yedeven* (İhtişamın Arkasından) adlı eserlerini tefrika eder.

Maymun: Sofya, 1919. Haftalık, iki haftalık mizah dergisi.

Savarnag (Uçak): Kahire, 1919-1971. Haftalık siyaset ve mizah gazetesi. Değişime direnen Ermeni aktivistleri ve örgütlerini hicveder. Mısır Ermenilerinin zaaflarını ele alır. 1933-1937 yılları arasında yayın kurulu üst başlık olarak Çerlin ya da Çeplin adını da kullanır.

Popokh (Değişken): Tahran, 1920-1938. On beş günlük mizah ve eğlence dergisi; haftalık sosyal demokrat, toplumsal, Taşnak, Hınçak, halkçı ve tarafsız dergi. Ermeni toplumunun sorunlarını hicveder.

Satayel (Şeytan): Union City, 1923-1924, 1926-1929. Yayıncı: Amerika Ermeni Mizahsever Gençliği.

Kaynakça:

Der-Minasyan, Anahid, *Doğu'da Mizah, Ermeni Dergisi Gavroş'ta Karikatür ve Hiciv*, YKY Yayınları, 115-135, İstanbul, 2000.

Isdepanyan, Karnig, *Hagop Baronyani Tiyatro Turkeren Barperaganı* [Hagop Baronyan'ın Türkçe *Tiyatro* dergisi], *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri* 9, 65-74, Erivan 1962.

Isdepanyan, Karnig, *Hagop Baronyani Tadron Yerkizatertı* [Hagop Baronyan'ın *Tadron* adlı mizah gazetesi, *Batma-Panasiragan Hantes 1*:57-72, Erivan, 1964.

Isdepanyan, Karnig, *Hay Lırakrayin Dzağranıgarçagan Isgizpı* [Ermeni Gazeteciliğinde Karikatürün Başlangıcı], Sosyal Bilimler Bülteni 3, 83-86, Erivan 1963.

İşkhanyan, S.T. *Hasaragutyan Gyankum Yerkidzanki Teri Masin* [Toplumsal Yaşamda Mizahın Rolü Hakkında], *Batma-Panasiragan Hantes* 6, 57-69, Erivan, 1968.

Kevorkyan, N.O. *Arevelahay Cıknajamı yev 1877-1878 Rus-Turkagan Baderazmi Artsakankneri Arevmıdahay Yerkizagan Mamuli Eçerum* [Doğu Ermenistan krizi ve Rus-Türk Savaşı'nın Batı Ermenistan mizah gazeteleri sayfalarındaki yankısı]. *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri 2,* 148-159, Erivan 2005.

Kılıçyan, A.M. *Hagop Baronyani Dzidzağ yev Yerkidzanki Arantznahadgutyunı* [Hagop Baronyan'ın özgün hiciv ve mizah anlayışı], *Lraper Hasaragagan Kidutyunneri 1,* 209-215, Erivan 2009.

Kazayan, Anna, *Doğu'da Mizah, Saruhan ya da Tarihin Acı Hicvi. Mısırda Bir Ermeni Karikatüristin Başlangıç Dönemleri (1925-1926)*. YKY Yayınları, 167-181, İstanbul, 2000.

Mildanoğlu, Zakarya, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Özdiş, Hamdi, Osmanlı mizah basınında Batılılaşma ve siyaset, 1870-1877: Diyojen ve Çaylak üzerinde bir araştırma. İstanbul 2010.

Pamukciyan, *Kevork, Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV*. Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Osmanlı Türklerinin ve Ermenilerinin Edebiyatlarını Beraber Okumak: Çatışmalar ve Uzlaşılar

Mehmet Fatih Uslu*

Osmanlı-Türk modernleşmesiyle ilgilenen bütün araştırmacıların kolayca fark edeceği bir olgudur: Ne zaman bu modernleşmenin herhangi bir veçhesi hakkında düşünmeye başlasak, Tanzimat Fermanı'nı başlangıç olarak kabul eder ve yüzümüzü 19. yüzyıla döneriz. Bir başka deyişle modernleşme arkeolojimizi Tanzimat'sız hayal edemeyiz. İmparatorluğun en uzun yüzyılı böylelikle dönüşüm hikâyemizin özünü, temellerini ve özellikle de huzursuzluklarını ısrarla aradığımız bir kökler tarlası işlevi görür.

Bu genel algıya çeşitli şekillerde karşı çıkılabilir (ve çıkılmıştır da). Tanzimat'ın 18. yüzyılda başlayan değişimin devamı olduğu ya da gerçek modernleşmenin Cumhuriyet'le başladığı iddia edilmiştir. Okuduğunuz makalede, modernleşme sürecinin başlangıcı hakkında farklı şüpheler ortaya koyan meydan okumaları tartışmayacağım. Onun yerine tartışmayı zenginleştirmek, belki farklı bir bakış açısı bulabilmek umuduyla Tanzimat döneminin öznesini çoğullaştırmayı deneyeceğim. Öncelikle çoğullaştırmadan ne anladığımı açıklayayım.

İmparatorluğun modernleşmesine bakarken özelde edebiyat tarihi, genelde tarih açısından, bugüne kadar Osmanlı'nın çok kültürlü yapısını yeterince incelemediğimizi, hesaba katmadığımızı söylemek sanırım abartılı bir yargı olmaz. Tanzimat edebiyatını, 19. yüzyılda modern edebiyatın doğuşunu tartışırken, Türklerle ya da daha geniş ifadeyle söylersek Türkçe konuşan Müslümanlarla yan yana yaşayan cemaatlerin macerasını dikkate almayız. Oysa

* İstanbul Şehir Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-mail: mfatihuslu@sehir.edu.tr

imparatorluk içinde farklı milletler de aynı süreci tecrübe etmiş ve kendi dillerinde kendi edebiyatlarını üretmişlerdir. Kolayca sorabiliriz: Rumlar da benzer bir edebi modernleşme sürecinden geçmişler midir acaba? Ya da Ermeniler? Onların, İstanbul'da Osmanlı-Türk tiyatrosunun temel yaratıcıları olduğunu, Türkçe oyunlar yazıp, çevirip, yönetip, sahneye koyduklarını biliriz. Üstüne Ermeni alfabesiyle Türkçe pek çok edebi eser de üretmişlerdir. Ama peki ya kendi dillerindeki üretimleri? Victor Hugo İstanbul'daki Ermeni yazarlar için de Türk meslektaşları kadar önemli midir? Acaba aralarında, Türkçe yazanlarda hiç görmediğimiz şekilde Strindberg'den Flaubert'ten etkilenenler var mıdır? Ladino edebiyatına ne demeli? İstanbul'da ya da İzmir'deki Yahudiler bize karşılaştırma zemini verecek bir modern edebiyat üretmişler midir?[1]

Sayısını kolaylıkla arttırabileceğimiz bu sorular, altını çizmek isterim ki, saf merak soruları değil; zira araştırma nesnemiz bir ulus devlet değil, imparatorluk; ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hikâyesi ya da tarihi tekil, homojen ve tek dilli değil. Dolayısıyla bu basit sorular Osmanlı edebiyatı alanında yapılacak herhangi bir araştırmanın akla getireceği doğal sorular olmalıdır.

Maalesef ben bütün Osmanlı dillerini okuyacak yetkinlikte değilim. Yine de bu dillerden birinde üretilmiş edebiyatı, Ermeni edebiyatını sahneye geri getirerek Osmanlı edebiyatının çoğul ve çok-kültürlü yapısını buradan yeniden kurmayı; yani özneyi ve malzemeyi çoğullaştırmayı deneyeceğim. Burada araştırma sorum iki uçlu: İlki, Ermenice ve Türkçe modern edebiyatları yan yana okuyarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan modern edebiyatın macerasının başlangıcı hakkında ne söyleyebiliriz? İkincisi, bu yan yana okuma Türkler (Türkçe konuşan Müslümanlar) ve Ermeniler arasındaki çatışmalar ve uzlaşılar hakkında bize ne söyleyebilir? Bir başka deyişle, Ermenice ve Türkçe edebiyatların edebi modernleşmede izledikleri yola, tercih ettikleri edebi türler ve biçimlere bakarak iki millet arasındaki çatışmalar ve uzlaşılar, dışlamalar ve içermeler, sessizlikler ve diyaloglar hakkında ne öğrenebiliriz?

Bu sorulara odaklanmak adına 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yaşamış ve yazmış dört yazar çiftine, dört Ermeni dört Türk yazara değineceğim. Bu yazar çiftleri benzer edebi akımların ve kişiliklerin etkisi altında kalmış ve benzer ürünler vermişlerdir. Tartışmayı yürütürken iki edebiyatta da birbiriyle mücadele halinde vektörler olarak algılayabileceğimiz üç temel kanalın ya da metin grubunun olduğunu iddia edeceğim: Melodramatik tarihsel anlatılar ve melodramlar; satir edebiyatı ve eleştirel gerçekçilik. Yani edebi alanı türler ve alt türler arası bir mücadele, çatışma, diyalog, söyleşme alanı olarak değerlendirip, iki paralel edebiyat dâhilinde bu metinler savaşının edebi ve toplumsal olana dair söylediklerinin peşine düşeceğim. Temsil meselesine, "Ermeniler Türkler nasıl temsil ettiler"e

1 Bu sorular etrafında yayımlanmış derleme bir çalışma için bkz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, der. *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2014.

ya da tersine bakmayacağım. Şiire çok az değineceğim, genel olarak nesre, yani romanlara, tiyatro oyunlarına ve öykülere odaklanacağım. Son olarak ise 1915'e giderken ve 1915'te yaşanan Felaket'in bu ilişkiyi ve özellikle Ermeni edebiyatını nasıl etkilediğini tartışmaya çalışacağım.

Ermeni edebiyatı tarihinde dönem için kabaca saptanan üç dönemden söz edebiliriz: Klasizmin etkisinden bir dönem, sonra yoğun ve kuvvetli bir romantik periyot ve son olarak sahneye gerçekçiliğin çıkışı. Türkçe edebiyatta genelde son ikisi tartışılır, romantizm ve gerçekçilik. Bu, Ermenice edebiyatın Batılı edebiyatlarla ilişkisi nedeniyle anlaşılır bir farktır. 18. yüzyılın başından itibaren Venedik, Padova, Trieste, Viyana ve Paris'te açılan manastır ve okullarda Ermeni entelektüellerin öncü nesilleri eğitim görmüştür. Buna eşlik eden şekilde özellikle İstanbul ve İzmir'de Latince ve İtalyancadan çok sayıda çeviri yapılmıştır. Bu süreçte klasik kültürle yabana atılmayacak bir aşinalık devşirilmiştir. Aynı süreçte klasik dil, *krapar* kurumsallaşmış, bir elit dili olarak iyice yerleşmiş; bu dilin sıradan insanların kullandığı gündelik dille yani *aşkharapar*'la arasındaki uçurum açılmıştır.[1]

Müslüman-Türk yazarların Batı klasizmiyle ilişkisi çok daha zayıf olsa da 1850'lerde romantizm sahnenin esas oyuncusu haline geldiğinde, Türkçe ve Ermeni edebiyatların gündemi üç aşağı beş yukarı benzerdir. Bir yandan söz konusu romantik talepler klasik kültüre karşı bir tür isyanın simgeleridir. Öte yandan yüksek kültür dillerinin basitleştirilmesi kuvvetle talep edilir. Bu iki talep esasında klasik dile ve kültüre odaklı siyasal eleştiriler olmakla birlikte onları kapalı, anlaşılmaz ve hatta faydasız olarak görmenin neticesidir. 1850'lerde Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, *aşkharapar*'la tiyatro oyunları yazmayı denediğinde bir devrimin ilk tohumlarını atmıştır. Benzer tecrübe Türkçe edebiyat için 1870'lerde Namık Kemal'le yinelenir. İki yazar da daha anlaşılabilir ve iletişim kurulabilir bir dil aramakta ve bunu yaparken Batılı edebi türleri bir iletişim ve eğitim aracı olarak sahiplenmektedir. Beşiktaşlıyan bu yolda dört oyun, Namık Kemal beş oyun iki roman yazar. Bütün yenilik arayışlarına rağmen, tahmin etmek zor değil, ikisinin de metinleri halen klasik dilin kalıntılarıyla doludur.

Çok kabaca özetlemek gerekirse, iki yazarın da yapıtlarının temel özelliğinin kuvvetli bir duygusal dışavurumculuk olduğu söylenebilir. Bu dışavurumculuk temel olarak cesaretin, kendini feda etmenin ve aşkın yüceltilmesine dayanır. Bunun örnekleri olarak Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre*'sini ya da *Celâlleddin Harzemşah*'ını, Beşiktaşlıyan'ın *Gornag*'ını ya da *Vahe*'sini örnek verebiliriz. Bu esaretlerde cesaret ve vatanseverlik yüceltilir, hainler dolaylı ya da dolaysız olarak cezalandırılır. Neticede ikisinin de favori türleri melodramatik tarihsel dramlar (onların kendilerine göre trajediler) ya da sadece melodramlardır.

1 Bu konuda toparlayıcı bir makale için bkz. Vahé Oshagan. "Modern Armenian Literature and Intellectual History From 1700 to 1915." *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Der. Richard Hovanissian. II. Cilt. Houndmills: MacMilllan, 1997.

1860'ların sonu 1870'lerin başında sahneye iki genç yazarın çıktığını görürüz: Abdülhak Hamit ve Bedros Turyan. İkisi de şiir ve tiyatro yazmış, romana ellerini sürmemişlerdir. İkisinin de yazdığı şiirin Namık Kemal ve Beşiktaşlıyan'ın yazdığından daha başarılı olduğu söylenebilir, ama daha da önemlisi hayal gücü ve edebiyat algısı bakımından bu iki genç kalemin öncüllerine kıyasla daha az siyasi kalmış olmalarıdır. Öyle ki onların edebiyatı öne çıkarması epistemolojik bir kopuşun işaretlerini veriyor gibidir. Kişisel yaralardan beslenen şiirleri onlarda edebiyatı siyasete ikincil olmaktan kurtaracak gibidir. Ama hayır, şiiri bırakıp yazdıkları tiyatro oyunlarına baktığımızda onlar da tıpkı Beşiktaşlıyan ve Namık Kemal gibi eski zamanları anlatan tarihsel melodramlar yazmak konusunda istekli olduklarını, hatta neredeyse onları kopyaladıklarını görürüz.

Şimdi ilk grup metinler, yani tarihsel melodramlar ve melodramlar hakkında daha ayrıntılı konuşabiliriz. Gördüğümüz gibi söz ettiğim dört yazarda da modern edebi araçlarla tarihin yeniden kurulması ciddi bir eğilimdir. Esasında, bu durum tüm döneme yayılabilir. Türkçenin bütün ünlü Tanzimat yazarları –Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Ahmet Midhat ve Şemsettin Sami– tarihsel anlatılar (roman ya da drama) yazmışlardır. Tarihsel dram ve tarihsel roman Ermeniler için daha çok önem arz etmiştir. Profesyonel Ermeni tiyatrosunun ilk 20 yılında (1850-1870) tarihsel dramlar neredeyse rakipsizdir. 1870 ve 1880'lerde tarihsel roman öne çıkmıştır. Tserents'in yazdığı üç önemli roman burada hatırlanabilir.

Tarihsel anlatılarının bu yükselişinin imparatorluğun hızla değişen şartlarında bir kimlik krizine paralel gitmesi sürpriz olmasa gerekir. Aslında yeni bir gelecek arayışında farklı toplumsal ve siyasal gruplar kendi geçmişlerini araştırmayı ve yeniden kurmayı ortak tutarlı bir kimlik tesis etme yolunda kullanmışlardır. Açıktır ki uluslar çağında klasik değerler sorgulanır hale gelmiştir ve yenilerinin icat edileceği yer tarih olur. Bu yolda edebiyat tarihin yeniden icat edilmesinin mekânı olmuştur.

Burada dikkat çekecek ilk şey "millilik" meselesinin yükselişi, edebiyatın ve edebiyat eleştirisinin merkez tartışması haline gelmesidir. İki edebiyatta da kafamızı nereye çevirsek "millî"-"azkayin" sıfatlarını görürüz. Terim devrin edebiyatının içeriği karışık kilit kavramlarından biridir ve burada söz ettiğim tarihsel anlatıların neredeyse hepsinin sıfatıdır. Ermenice edebi metinlerde ve edebiyat eleştirisinde terimin içeriği daha açıktır, *azkayin* Ermeni ırkını, kültürünü, tarihini niteler ve çok ciddi bir dinsel referans içermez. Türkçe metinlerde kavramın oldukça farklı bir içeriğe sahip olduğunu kolayca fark ederiz. Terimi Türkçe metinler için ilk dolaşıma sokanlardan Abdülhak Hamit millî'yi tüm İslami toprakları içine alan bir kavram olarak düşünür. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu, İslamın önderi ve temsilcisidir ve bu yolda etnik farklar önem taşımaz.[1] Bu ona, örneğin *Tarık*'ta onun Tarık Bin Ziyad'a övgüsünün temelini verir. Bu bakış açısının dönemin entelektüelleri arasında genel bir kabul gördüğü söylenebilir.

1 Mehmet Fatih Uslu, *Çatışma ve Müzakere*, İstanbul: İletişim, 2014, sf. 152.

Millî'nin Türkçe yazan Müslüman Osmanlılar için ne kadar çekici bir kategori olduğunun sayısız örneği ile karşılaşırız. Örneğin Şemsettin Sami, ki kendisi Arnavut kökenlidir, İslam öncesi bir İran-Kürt destanına dayanan oyunu *Gâve*'nin önsözünde oyunun *millî* sayılması gerektiğini, çünkü konunun İslam edebiyatında yaygın bilinir olduğunu söyler.[1] Yine Ahmet Midhat kozmopolitan romanı *Müşahedat*'ın önsözünde *millî* değil de *yerli* yazdığı için neredeyse özür dilemektedir. Roman millî değil yerlidir, çünkü romanın kahramanları İstanbullu Ermenilerdir.[2]

Sonuçta şunu söyleyebiliriz, "millî" ya da "azkayin", imparatorluğun değişen şartlarına uygun olarak yeni sınırlar tarif eden çekici ve dışlayıcı bir siyasi-edebi özellik olarak yükselmiştir. Bu kategori Ermeniler ve Türkler açısından ne edebiyat alanında ne de toplumsal alanda bir diyalog ya da uzlaşı imkânı taşır. Tam tersine iki edebiyatı ve onların üreticilerini kendi çemberleri içine kapatma işlevini görür.

Fakat millî tarihsel anlatıların nasıl ayrıştırıcı bir kuvvet taşıdığını söyleyip geçmek yetersizdir. Dönemin edebiyatının politik işlevlerini anlamak için daha elzem olanı, bu ayrıştırıcı kuvvetin izleyici kitlelere nasıl aktarıldığını analiz etmektir. Burada bu metinlerin melodramatik muhayyilesinden söz etmemiz gerekiyor. Söz konusu metinlerin göze ilk çarpan özelliği, karakterlerin iyi ve şeytaninin ne olduğu konusunda keskin bir bilince sahip olmasıdır. *Gornag*'ta, Gornag kötüdür, Nerses iyi.[3] Turyan'ın *Kara Topraklar*'ında tüm karakterlerin tek hedefi Moğol isyanına karşı duymak ve vatanı korumaktır.[4] *Tarık*'ta, Tarık ve aşkı ve gelecekteki karısı olacak Zehra ahlaken yüce karakterlerdir, asla yanlış harekette bulunmazlar. Kararları yüzde yüz doğru ve keskindir.[5] *Celâlleddin Harzemşah*'ta Celal tıpkı Tarık gibi ahlaken yüksek, eşsiz bir karakterdir.[6]

Bu metinlerin ikinci önemli özelliği ifade biçimleridir. Aşırı romantize edilmiş monologlar, abartılı jestler, kan-gözyaşı-ölüm retoriği metinlerin ilk başta göze çarpan özellikleri arasındadır. Şehit olmak adına ya da aşk yolunda kendini feda etmek aşırı duygusal monologlar, diyaloglar ve dramatik eylemler sürekli yüceltilir.[7]

1 Şemseddin Sami, *Şemseddin Sâmi'nin Tiyatroları*, Haz. Enver Töre, İstanbul, Assos Yayınları, 2008, sf. 255.

2 Ahmet Midhat Efendi, *Müşahedat*, Haz. Özlem Nemutlu, İstanbul, Özgür Yayınları, 2011, sf. 17.

3 Beşiktaşlıyan, Mıgırdiç, "Gornag", *Madenakrutyunk* içinde, İstanbul, B. Kirişçiya Matbaası, 1870.

4 Turyan, Bedros, *Sev Hoğer*, İstanbul, H. Goşgaryan Yayın ve Basım Evi, 1928.

5 Tarhan, Abdülhak Hâmid, "Tarık yahut Endülüs'ün Fethi", *Abdülhak Hâmid Tarhan Tiyatroları 5* içinde, Haz. İnci Enginün, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2002, sf. 31-142

6 Namık Kemal, *Celâleddin Harzemşah*, Yay. Haz. Hüseyin Ayan, İstanbul, Hareket Yayınları, 1969.

7 Yer olmadığı için değinemiyorum ama vurgulamak gerekir ki melodramın hâkimiyeti sadece tarihsel anlatılarla sınırlı değildir. Komedinin alanın dışında kalan neredeyse her metin imparatorlukta melodramatik muhayyileden payını alır.

Peki içe bakışın olmadığı, karakterlerin iç yaşamsız tipler olduğu ve melodramatik dışavurumun rakipsiz şekilde edebi söyleme hâkim olduğu bu yapının işlevi nedir? Lafı dolandırmadan söylersek, bu yapı devrin seyircisini ve okuyucusunu derinlemesine etkilemek için çok uygundur. İçe bakışın ve trajik eylemin olmamasının ilk anlamı yazarın keskin bir ahlaki tekele sahip olmasıdır. Takip edene eylem üzerine düşünmek için fırsat vermeyen bu keskin tarza verilecek tepki de keskin bir şekilde iki yönlüdür: Ya okuyucu/seyirci bu ahlaki tekeli reddedecek ya da suyuna kapılıp gidecektir. Melodram, belli bir yönde yoğun his uyandırma noktasındaki kabiliyetiyle yazarın ahlaki tekelinin okuyucunun ya da seyircinin estetik tecrübesine nüfuz etmesini sağlar. Devrin İstanbul'unun deneyimsiz kültür tüketicisi için melodramın kuvvetine dayanmak hiç de kolay değildir.

O zaman şunu söyleyebiliriz: Devir melodramatik üslubu ve dili kullanan ve bu yolla yeni nesillerin politik arzularına hizmet eden romantik metinlerle ağzına kadar doludur. Ermeni ya da Türk bu yazarlar *millî* ya da *azkayin* tarihler yaratmaya gayret etmişler ve yeni edebi imkânları ve dilin sadeleştirilmesini kullanarak bir tür millî-azkayin ahlakı yaratmaya nüfuz ettirmeye çalışmışlar, bunu yaparken okuyucuların ve dinleyicilerin sesini duyulmaz kılmaktan kaçınmamışlardır.

Fakat, bu tarihsel-melodramatik metinler rakipsiz değildir. Hiç şüphesiz modern edebiyatın imkânları başka şekillerde de işlemektedir. Dramatik edebiyatta komedinin ve diğer nesir türlerinde satirin öne çıktığı, bir alternatif olarak yükseldiği görülür. Örneğin tiyatroda, Victor Hugo'nun rakipleri Avrupa tiyatrosunun en büyük mizahçıları Goldoni ve Molière'dir. Şimdi ikinci grup metinlerden söz edebiliriz.

Bu grubun en önemli yazarları Türkçede Ahmet Midhat ve Ermenicede Hagop Baronyan'dır. Bunlar yüce, soyut, siyasi söylemlerin değil kahvehanelerin, otellerin, hanların, sokakların ve tiyatroların yazarlarıdır. Malum, bu mekânlar statik değildir, tam tersine, değişken ve dinamiktir. İşte Ahmet Midhat ve Baronyan, ilk grubun aksine, bu mekânlarda süregiden müzakereleri ve alışverişleri, bir başka deyişle yükselen piyasayı ve kapitalist piyasa ilişkilerini anlatırlar. Ahmet Midhat, Baronyan gibi salt satirist değildir, fakat mizahı Türkçe edebiyat içinde eşsizdir. Karakterleri her an her tür müzakereye açık ve istekli esnek öznelerdir. Burada ister istemez akla Ahmet Hamdi'nin Ahmet Midhat hakkında yazdığı ünlü pasaj geliyor. Evet, o sıradan şeyler hakkında konuşan Mısırçarşısı'nda ya da bir kahvehanedeki herhangi bir esnaf gibidir.[1] Ve en önemlisi hiçbir zaman melodramatik tekniklerin mahkûmu olmamıştır. Aynı şey Hagop Baronyan için de geçerlidir; özellikle 1870 ve

1 "Namık Kemal'de daima münevver kalabalığa hitap vardır. O kalem arkadaşlarıyla, dostlarıyla konuşur. En yalnız bulunduğu anda bile birtakım idealler ve huzursuzluklar aşılayacağı bir okur yazar kalabalığı karşısında imiş gibi davranır. Mithat Efendi ise bir zamanlar attar çıraklığı yaptığı Mısırçarşısı esnafının içinde, onlarla yarenlik edermiş gibi yazar. (Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 2003, sf. 445.)

80'lerde yoğun üretmiş bu ünlü mizah yazarı Ermeni toplumunun dönüşümünün usanmaz eleştirmenidir. Cemaatin değişen davranış kalıpları ve modernleşme karşısındaki eleştirilmemiş arzusu onun değişmez konuları arasındadır. Anlatılarından birinin adının *Kibarlığın Zararları* (Kağakavarutyan Vnasnerı) olması şaşırtıcı değildir.[1]

Modernleşmenin savunucusu olsa da, Baronyan entelektüellerin ve milletin özellikle *azkayin* meselelerdeki coşkusu konusunda oldukça şüphelidir. İlk ve belki de en komik anlatısı *Haşmetlü Dilenciler*'de (Medzabadiv Muratsganner) kitabını bastırmak için romanın baş kahramanı taşralı tüccardan para dilenen bir şairle dalga geçer. Şair bunu millet için, *azk* için yaptığını iddia etmektedir, zira milletin onun vatansever şiirine ihtiyacı vardır. Tüccar isterse üstüne bir millî trajedi ya da coşkulu bir makale yazabileceğini de söyler. Köylü tüccar şairin ne dediğini anlamaz. Fakat sonuçta parayı vermeyi kabul eder, çünkü kitap onun fotoğrafı ve ismi kapağa koyulmuş şekilde basılacaktır![2] Burada, Baronyan'ın dalga geçtiği sadece genç sanatçılar değildir, Beşiktaşlıyan ve Baronyan'ın çokça kullandığı romantik millî yaklaşımdır da aynı zamanda.

Evet, hem Baronyan hem Ahmet Midhat tıpkı Beşiktaşlıyan ve Namık Kemal gibi bir ahlaki değerler toplamı önermektedir. Fakat sanıyorum onların tavrı çok daha somut ve nesneldir; ahlak tartışmalarını somuta, gündeliğe, bireysele yönelik yazarlar ve sokağa, sıradan insana yaklaştıkları ölçüde esnek, konuşulabilir, dayatılmış soyut değerleri gizli ya da açık sorgulayan bir edebi alan yaratırlar. Buradan şu sonuca varabiliriz: Baronyan ve Midhat'ın edebi dünyaları ahlaki ve siyasal değerler açısından öncüllerine kıyasla çok daha az hegomoniktir ve değişim ile müzakereye çok daha açıktır.[3]

Buraya kadar bir noktada anlaşabiliriz: Edebiyat hem Ermeniler hem Türkler için bir ahlak üretme ve yayma makinesi gibi algılanıyor. Temel olarak burada tarihsel anlatılardan ve satirik metinlerden bahsettim ama bunu Tanzimat döneminin bütün modern nesrine yaymak mümkün. Örneğin sadece günlük hayatı anlatan çok sayıda roman ve oyun da aşkın, kendini fedanın ve ölümün kutsallaştırıldığı ahlakçı metinler olmaktan ibaret. Şerif Mardin'den Jale Parla'ya kadar konunun bütün yorumcularından öğrendiğimiz, Tanzimat yazarlarının kendilerini birer toplum rehberi, eğitimci hatta baba görmeleri de zaten bu yeni ahlakın kurulması meselesine dayanıyor.

---

1 Hagop Baronyan, "Kağakavarutyan Vnasnerı", *Yerger* içinde, Erivan, Sovedagan Kroğ Hradaragıçutyun, 1979, sf. 299-415.

2 Baronyan'ın anlatısının tiyatroya uyarlanmış versiyonu yakın zamanda Türkçeye de çevrildi. Bkz. Ç Hagop Baronyan, "Haşmetlü Dilenciler", çev. Ayşan Sönmez, *Baronyan Oyunları: Bağdasar Ağpar ve Haşmetlü Dilenciler,* İstanbul, bgst Yayınları, 2013. Ermenice aslı için bkz. Hagop Baronyan, "Medzabadiv Muratsganner", *Yerger* içinde, Erivan, Sovedagan Kroğ Hradaragıçutyun, 1979, sf. 214-298.

3 Bu ilk iki grup eserin tiyatro edebiyatı bağlamında karşılaştırıldığı bir çalışma için bkz. Mehmet Fatih Uslu, *Çatışma ve Müzakere: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Dramatik Edebiyat*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Şimdi üçüncü grubu tartışabiliriz: 1890'larda realist kaygılarının sahnede öne çıktığını görüyoruz. Dar anlamda siyaset ve eğitim kaygısıyla yazılmamış metinler Ermeniler ve Türkler arasında okunur hale geliyor. Bu metinler odağı bireye kaydırıyor, bireyin psikolojisiyle, kişilik sorunlarıyla, toplumsallaşma sorunlarıyla vs ilgileniyor. Melodramatik dil ve üslup arada işe karışsa bile, bunun amacı yazarın ahlaki-siyasi otoritesini okuyucuya dayatmak değil.

Gerçekçi yazarlar içinde en önemlilerinin Krikor Zohrab ve Halit Ziya olduğu söylenebilir. Aslında Halit Ziya melodramatik dili ve üslubu tam olarak terk etmemiş ama işleyip geliştirmiştir. Bunun tersine Zohrab karakterlerinin hayal kırıklıkları karşısında sinirleri alınmış gibidir, daha çok gündelik hayatın içindeki kötücüllüğü ve yıkıcı arzuları anlatmaya çalışır. Üslubu bütün gereksiz süslemelerden kurtulmuştur ve zariftir. Nihayetinde iki yazarın en büyük ortaklığı, karakterlerinin eylemlerini psikolojik durumlarını nedenselleştirirken ulaştıkları başarıdır. O güne kadar hem Ermenice hem Türkçe modern edebiyat ağzına kadar nedenselliği kurulmamış eylemlerle, psikolojik hallerle ve karakterlerle doludur. Bunun anlamı daha önceki roman, öykü ya da oyunlarda yazarın asla karşı çıkılamayan bir otoriteye sahip olmuş olduğu ve anlattığı karakterin ya da olayın olgusal zeminini kurmak konusunda çok çaba göstermedikleri ya da başarısız olduklarıdır. Bu önceki eserlerinin takipçilerinin yazarın ifşalarından, gösterdiklerinden başka inanacak şeyi yoktur. Fakat Zohrab ve Halit Ziya ile İstanbul şehrinde ilk defa yazarın ahlaki otoritesi tartışılmazlığını kaybeder.[1]

Bütün bu kaba 19. yüzyıl edebiyatı tartışmasından sonra bana öyle geliyor ki vardığımız yer iki edebiyat arasında bir yakınsama patikasıdır. Ermenice ve Türkçe edebiyatlar üç aşağı beş yukarı aynı düzeyleri tecrübe ederler ve 1890'larda aynı konuma ulaşırlar. Zohrab ve Halit Ziya imparatorluk başkentinde aynı yıllarda eleştirel gerçekçiliğin ilk üreticileri olmuşlardır. Burada daha önemlisi bu yakınsama, benzeşme durumu iki millet arasında artan bir diyalog, uzlaşma, söyleşme potansiyelinin taşıyıcısıdır. Devrin edebiyatı tarihsel anlatıların ya da melodramların siyaseten ayıran, dışlayan, ötekileştiren hegemonyasından günlük yaşamı, farklı kişilikleri, sıradan olayları ve bunun ertesinde de herkesin hayatına dâhil olan arzuları, kötücüllüğü, şeytaniliği, irrasyoneli vb. anlamaya çalışan bir yapıya evrilmiştir. Edebî modernleşmenin izlediği bu hat bize, büyüyen milliyetçilikler karşısında müzakereye yatkın modern öznelerin de, eşit ve demokratik bir kamusal alanın da Osmanlı coğrafyasında imkân dâhilinde olduğunu ima etmektedir. Edebiyat melodramların ve melodramatik tarihsel anlatıların sıkı çeperini kırdığında, ait olduğu kültürü tekleştirip kutsallaştırmayan, farklı ahlak olasılıklarını reddetmeyen metinler ortaya çıkmıştır. Melodramların altını oyan satirik edebiyat bu yeni alanın kapısını aralar. Eleştirel gerçekçilik ise

1 Zohrab'ın Türkçeye çevrilmiş hikâyelerinden oluşan bir derleme için bkz. Krikor Zohrab, *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus,* çev. Hermon Araks, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2001.

imparatorluğun her şeye rağmen ahlaki babalıktan vazgeçmeyen satiristlerinin ahlaki otoritesini kırar ve bireylerin ortak tecrübesini melodramatik-millici ahlakçılığın önüne koyar.

Edebiyattaki bu ortaklaşma özellikle II. Meşrutiyet'le beraber bir karşılıklı tanımaya da imkân verecek ve Ermenice metinler ilk defa Türkçeye çevrilmeye başlanacaktır. Örneğin Yervant Odyan'ın *Abdülhamid ve Sherlock Holmes*'ü[1] hem Ermenice hem Türkçe tefrika edilecek, Krikor Zohrab'ın hikâyeleri kitap olarak Türkçede yayımlanma şansı bulacaktır.[2] Bu öncü çalışmalardan belki de en önemlisi ise Sarkis Srents'in Türkçeye çevirdiği hikâyelerin 1912-1913 yıllarında *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanması ve sonra yine 1913 yılında bunların Srents tarafından *Ermeni Edebiyatı Numuneleri* adıyla kitaplaştırılmasıdır.[3] Bu kitabın başında bulunan takrizler o güne kadarki uzaklığın pişmanlığı ve Ermeni edebiyatını tanımanın coşkusuyla doludur. Süleyman Nazif şöyle demektedir:

> Muhterem Vatandaşım,
>
> Bir Osmanlı Türkü ve bu toprağın evladı sıfatıyla yüzüm kızarmadan itiraf edemeyeceğim: Siz, Servet-i Fünun'da Ermeni Edebiyatı'ndan numuneler çevirip yayımlayana kadar, ben, birçok ırkdaşım gibi, Ermeni Edebiyatı'ndan habersizdim. Bizimle aynı göğün altında yaşayan ve çalışan bir Ermeni cemaati, hem de gözü açık, hassas ve aydın bir Ermeni cemaati olduğunu biliyorum. Fakat bu ırkın ortak vicdanı, yani edebiyatının biçim ve derecesinden bihaberdim. Siz bu takdire şayan çalışmanızla bu cehaletimi ortadan kaldırdınız. Teşekkür ederim.[4]

Fakat 1915, giderek özgürleşen, derinleşen ve farklı kutupların birbirine yakınlaştığı bu edebiyat ortamını bir daha tamir edilemeyecek şekilde ortadan kaldıracaktır. Söz konusu tarihten sonra çoğunlukla sürgünde üretilecek Batı Ermenice edebiyat öncelikle tamamen Felaket'in gölgesinde ve Felaket'i anlatmaya odaklı bir edebiyata dönüşecek; daha sonra dilin kullanım alanının küçülmesiyle de beraber giderek daralacaktır. Türkiye coğrafyası içinde Ermenice edebiyat bakımından en önemli olay ise kaybedilen Anadolu'yu anlatan bir köy/taşra edebiyatı tarzının ortaya çıkmış olmasıdır. Özellikle Hagop Mıntzuri ve Mıgırdiç Margosyan ile en parlak örneklerini gördüğümüz ve şimdilerde sönmekte olan bu alttür Ermenilerin anavatanlarında ürettikleri son ciddi edebi olay olarak kabul edilebilir.

---

1 Bu kitap yakın zamanda yeni harflerle de yayımlandı: Yervant Odyan, *Abdülhamid ve Sherlock Holmes*, İstanbul, Everest Yayınları, 2014.

2 Bu tercümenin yeni harflerle yayımlanmış baskısı için: Krikor Zohrab, *Hayat Olduğu Gibi*, çev. Diran Kelekyan, haz. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Ayraç Yayınları, 2010.

3 Kitap yakın zamanda Aras Yayıncılık tarafından okuyucunun dikkatine sunuldu: Sarkis Srents, *Ermeni Edebiyatı Numuneleri – 1913*, haz. Ari Şekeryan ve Mahir Ünsal Eriş, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2012.

4 Age., sf. 21.

İnkâr ya da İkrar
Türkiye Edebiyatında Ermeni Soykırımı

Hacı Orman

Türkiye edebiyatında "*Gayrimüslim*"lerin temsil biçimlerini inceleyen kaynak eserlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Herkül Milas'ın *Türk ve Yunan Romanlarında 'Öteki' ve Kimlik*[1] başlıklı incelemesi, konuyla ilgili öncü bir çalışma olmakla birlikte, esasen Türk romanında Yunan/Rum algısına odaklanmıştır. Son yıllarda edebiyatta değilse de sinemada, sınırlı sayıda Rum, Ermeni, Yahudi karakterlerin yansımalarını sorgulayan araştırmalar yayımlanmaya başlamıştır. Bunlar arasında Dilara Balcı'nın *Yeşilçam'da Öteki Olmak*[2], Gül Yaşartürk'ün *Türk Sinemasında Rumlar*[3] adlı kitapları özellikle sayılabilir. Diğer yandan Rohat Alakom'un *Türk Romanında Kürtler*[4] ve Müslüm Yücel'in *Osmanlı-Türk Romanında Kürt İmgesi*[5] adlı kitapları da resmî ideolojinin edebi görünümlerini incelemeleri nedeniyle, bu kapsamda değerlendirilebilir. Türkiye edebiyatında veya sinemasında Ermenilerin, bilhassa "*Ermeni Soykırımı*"nın tutuğu yeri doğrudan doğruya inceleyen bir çalışma ise Murat Belge'nin eleştirilere yol açmış "*Edebiyatta Ermeniler*[6]" başlıklı kitabı dışında, bulunmamaktadır.

1 Herkül Milas, *Türk ve Rum Romanlarında Öteki ve Kimlik*, İletişim Yayınları, 2005.

2 Dilara Balcı, *Yeşilçam'da Öteki Olmak,* Kolektif Kitap, 2014, 1. Baskı.

3 Gül Yaşartürk, *Türk Sinemasında Rumlar,* Agora Kitaplığı, 2014.

4 Rohat Alakom, *Türk Romanında Kürtler*, Avesta Yayınları.

5 Müslüm Yücel, *Osmanlı-Türk Romanında Kürt İmgesi,* Agora Kitaplığı, 2014, 1. Baskı.

6 Murat Belge, *Edebiyatta Ermeniler*, İletişim Yayınları, 2013, 1. Baskı.

Ermeni Soykırımı'nın Türkiye edebiyatındaki yansımalarını inceleyen araştırmaların yokluğu kadar, bu konunun roman ve hikâyelere fazlaca konu edilmemiş olması da ilgi çekici bir durumdur. Bugün Hitler faşizmi ile birlikte anılan II. Dünya Savaşı hakkındaki sayısız roman ve filmin büyük bölümü Yahudi Soykırımı'nı işlediği halde, I. Dünya Savaşı koşullarında gerçekleşen Ermeni Soykırımı'nın edebiyat ve sinema açısından da âdeta yok sayılması, Ermenilerin evrensel ölçekte bir "*yüzyıllık yalnızlık*" yaşadıklarını düşündürmektedir. Ermeni kökenli ünlü Fransız edebiyat araştırmacısı Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*[1] adlı önemli incelemesinde, "*Türkiye'nin kendi tarihine ilişkin bu inanılmaz boşluğun*" daha soykırımdan itibaren başladığını ve "*hiçbir tarih çalışmasının o boşluğu asla dolduramayacağını*" söyler[2]. Nichanian'ın "*tamir edilmesi imkânsız sessizliğin kötülüğü*" olarak nitelediği bu durum, Ermeniler için aslında evrensel bir olgudur. Nichanian, "*felaketten söz edecek biricik alan edebiyattır*"[3] diyor ama edebiyatta da "*sessizliğin kötülüğü*" egemenliğini bugüne değin sürdürmüş görünüyor. Oysa Adorno, on yıllardır süregelen polemiklere yol açmış ünlü yazısında "*Auschwits'den sonra şiir yazmak barbarlıktır*"[4] dediği halde, Yahudi toplama kampları üstüne çok sayıda edebi eserin üretimi devam etmiştir. Daha sonra "*Anus Mati*" (*Dünyanın Götü*) diye anılan Auschwits'den 30 yıl kadar önce yaşanmış Ermeni Soykırımı'nın edebi eserlere çok az yansımış olması, tarihin edebiyat aracılığıyla ortaya koyduğu acımasız bir ironi olsa gerek.

Nitekim Türkiye edebiyat dünyasında Ermeni Soykırımı'yla ilgili toplumsal yankı uyandıran gelişmeler, popüler yazarların edebi eserlerinden ziyade siyasi demeç ve faaliyetleriyle mümkün olabildi. Bu yankı da, esasen derin bir öfke ve bazen linç histerisiyle el ele yürüyen dolaysız bir nefret söylemi olarak şekillendi. Orhan Pamuk'un "*Bu topraklarda bir milyon Ermeni ve 30 bin Kürt öldürüldü*"[5]günü söylemesi, konunun hararetle tartışılmasını sağlayan bir dönüm noktası olarak saptanabilir. Pamuk, bu sözleri nedeniyle ölüm tehditleri aldı, bir müddet Türkiye dışında yaşamak zorunda kaldı. Toplumun fanatik kesimlerinin, bu arada medya ve edebiyat dünyasının hedef gösterici tutumlarıyla yüz yüze geldi. Özellikle Nobel Edebiyat Ödülü vesilesiyle yoğunlaşan tepkiler arasında ulusalcı yazar ve şairler, Orhan Pamuk'un romancı kimliğinin değil, soykırımı dile getiren açıklamalarının ödüllendirildiğini öne sürdüler. Bazı roman ve öykü yazarları, şairler, eleştirmenler, Pamuk aleyhine imza kampanyaları açtılar, okurlara Pamuk'un kitaplarını boykot etme çağrısında bulundular. Özdemir İnce, *"Nobel kazanmış olan Pamuk, Ermeni Soykırımı'nı kabul ediyor.*

1 Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket,* İletişim Yayınları, Çeviren: Ayşegül Sönmezay, 2011, 1. Baskı.

2 Age, sf. 40.

3 Age, sf. 86.

4 Thodor W. Adorno, *Edebiyat Yazıları*, Metis Yayınları, Çeviren: Sabir Yücesoy-Orhan Koçak, sf. 145.

5 Orhan Pamuk'un bu sözleri haftalık İsviçre dergisi Das Magazin'de yayımlandıktan sonra, Türkiye'de ve dünyada birçok basın yayın organında yer aldı.

Türkiye satışa çıkarılmıştır, Türk tarihi açık artırmayla satılmıştır. Açık artırmanın en sıfır noktasında satılmıştır" derken, Fazıl Hüsnü Dağlarca, " *Ermeni'yi övmeyene armağan yok*" sözleriyle Türk milliyetçisi yazar ve şairlerin duygusunu özetlemekteydi[1].

"Millî Edebiyat"ta Gayrimüslim Karakterler

Ermeni Soykırımı'nın Türkiye edebiyatında algılanış biçimini Cumhuriyet dönemi eserlerinden başlayarak irdelediğimizde, tamamen politize olmuş bir manzarayla karşılaşıyoruz. Yalnızca Ermenilerin değil, daha çok da Rumların ve Yahudilerin genel olarak algılanışında yabancı düşmanlığıyla birlikte asimilasyoncu anlayışın tipik yansımaları bulunmaktadır. Özellikle *"Kurtuluş Savaşı*" sürecini anlatan romanlarda fetihçiliğin, ele geçirmenin, alt etmenin, sahip olmanın, askerî ve cinsel çağrışımları iç içe geçecek şekilde asimilasyoncu bir dille öne çıkarıldığını görürüz.

Asimilasyon, ele geçirme ve sahip olma arzusunda somutlaşan bir iktidar hastalığıdır. Bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de işgalci-fetihçi ideolojinin kültürel veçhesi olarak, 'ulus-devlet'in inşası sürecinde monolitik toplum tasavvurunun kurucu boyutlarından birini oluşturdu. 1930'lu yıllardan itibaren devreye sokulan "*Güneş Dil Teorisi*" ve "*Türk Tarih Tezi*", bu asimilasyon politikasının programatik temelini oluşturmaktaydı. Aralarında Yakup Kadri, Vedat Nedim, Şevket Süreyya gibi dönemin etkili yazarlarının bulunduğu, genellikle "*Kadro*" dergisi çevresinde organize olmuş Türk edebiyat dünyası, "*sınıfsız, imtiyazsız millet*" algısını yaygınlaştırmayı amaçlayan ürünlere ağırlık verdi. Bu, sosyal bilimlerde olduğu kadar, edebi eserlerde de Türk-İslam sentezine dayalı yönelimlerin sonraki yıllar boyunca sahneye çıkması anlamına geliyordu. Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin, Süryanilerin Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarında yok sayılması, egemen ulus olarak Türklüğün ve bilhassa 1970'lerin sonundan itibaren de egemen inanç olarak Sünni Müslümanlığın bütün sahneyi kaplaması, sürecin karakteristik özelliğidir. Türkler dışındaki ulusal karakterlerin roman ve öykülerdeki temsillerinde belirgin tarzda düşmanlık diliyle yoğrulmuş bir üslup egemendir. Özellikle Rum/Yunan karakterlerin tasvirinde cinsel açıdan maço, ulusal açıdan şoven, sınıfsal açıdan tahakkümcü-lümpen bir retorik dikkat. Aslında söz konusu üslup, 1930'lu yıllardan önce, örneğin Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi geçiş dönemi yazarlarında ilk örneklerini ortaya koymuştur. Gürpınar'ın Cumhuriyet sonrası romanlarından "*Ben Deli miyim*'de yer alan "*Türk'ün mirasından pay almaya çalıştınız. Ermeniler, Türkiye'nin şarkından boydan boya bir Ermenistan, Yunan; vahşi ordularıyla onun ciğergâhını çiğnerken, siz de Kudüs'ü payitaht yaparak Filistin'de bir Yahudi hükümeti kurmak istediniz. Parazit yaşadığınız bir memlekette yer sahibinden daha tok, daha refah içindesiniz. Fakat bu böyle gitmeyecek. Bugün ellerinizdeki tüm dalavere membalarını kurutacağız. Mal sahibi malın ba-*

1 Milliyet gazetesi, 13.10.2006.

şına geçecek, siz onun uşaklığını yapacaksınız[1]" şeklindeki ifadeler yeterince fikir vericidir. Cumhuriyet öncesinde hümanist, barışçıl denebilecek düzeyde politik fanatizmden uzak gülmeceleriyle bilinen bu yazarın, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren yazdığı eserlerde hem yeni 'ulus-devlet'in ruhuna uygun motifler, hem de '1930 Konsepti'ni haber veren emareler bulunmaktadır. Diğer yandan yazarın Ermeni ve Rumlarla birlikte Yahudileri de Türk uşaklığına uygun gören anlayışında dönemin henüz embriyon halindeki anti-semitik paradigmasını işaret eden ulusal ve sınıfsal argümanlar birbirine içkindir. Benzer bir durum, Yakup Kadri için de söylenebilir, onun da romanlarında milliyetçi saldırganlığın Cumhuriyet'le birlikte yükseldiğini görmek mümkündür. Önemli romanı *Yaban*'da, en kötü insan tipinin "*Yunan Ermeni, Rum Yahudi karışımı tipler*"[2] olduğunu yazar. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanlarında Rum/Yunan halkına yönelik düşmanlık dili belirgindir, ama Ermenilerin o derecede bir nefret söylemine muhatap edildiğini söylemek doğru olmaz. Üstelik bir romanında, Türk millî burjuvazisinin oluşum sürecini eleştirel bir üslupla açıklarken, "*Ankara'da hiç kimse bunların adını sanını bilmediği için Büyük Kavganın ikinci yılı birdenbire, ne gibi işlerle zengin oluverdiklerini hatırlamaz*"[3], diye yazar. Yakup Kadri, "*büyük kavga*" dediği I. Dünya Savaşı'nın ikinci yılında, dolayısıyla 1915'te, "*tehcir*" edilen Ermenilerin malvarlığına konarak birdenbire zenginleşme olgusuna dikkat çekmektedir. Ermeni Soykırımı'nın ekonomi-politik boyutuna değinen bu yaklaşımın daha belirgin örnekleri, ileride özellikle Orhan Kemal'in romanlarında karşımıza çıkacaktır.

"*Millî*" edebiyat imgeleminde Rum, Yahudi, Ermeni kadın varlığının biçimlenişi de ayrıca dikkate değerdir. Savaşçı ruhla yazılmış romanlarda cinsiyetçi ve milliyetçi saldırganlık, tıpkı savaşta işgal ve tecavüzün iç içe geçmiş olması gibi, birbirinin içine geçmiştir. Rum kadınları genellikle iffetsiz ve şuh, Ermeni kadınları ise çirkin ve kibirli kişiler olarak resmedilmişlerdir. Keza romanlarda bütün genelev işletmecileri, esasen Rum ya da Yahudi'dir. Türk ve Müslüman olmayan kadınlar, çoğunlukla şehvet nesnesi olarak tasvir edilmiştir. Bu durum tipiktir; Ömer Seyfettin'den Tarık Buğra'ya, Yakup Kadri'den Mithat Cemal Kuntay'a, Peyami Safa'dan Reşat Nuri'ye "*millî edebiyat*" kanonunu oluşturan yazarların birçoğunda değişik derecelerde vardır. Öyle ki, daha çok da Rumların pis, bulantı verici, kanla sarhoş, vahşi, sırnaşık, nankör, soysuz, fingirdek hizmetçi, dünkü uşak gibi ifadelerle açık bir ırkçılığın ve nefret söyleminin hedefi olduğu tespit edilebilir. Tarık Buğra gibi bazı yazarlarda bu egemen söylem en uç noktasını bulur; Yunanlılar "*tarihin her döneminde muhteşem ve kalleş orospular yetiştiren ırk*"[4] olarak itham edilir. Burada bir yandan da ulusal onurun cinsel iktidarla özdeşleştirildiğini, dolayısıyla milliyetçi ve cinsiyetçi ayrımcılığın, nefret söyle-

1 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Ben Deli miyim*, Everest Yayınları, 2011, sf. 173.

2 Aktaran Muharrem Demircioğlu, Sanat ve Hayat dergisi, sayı:18, sf. 25.

3 *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Ankara, İletişim Yayınları, 2007, 24. Baskı, sf. 35.

4 *Siyah Kehribar* romanından aktaran Muharrem Demircioğlu, age, sf. 25.

minin iç içe geçtiğini vurgulamak gerekir. Özellikle Rumların yoğun bir nefret söylemiyle sistematik tarzda ötekileştirildiği, hatta Cumhuriyet'in ilk dönemi eserlerinde görülen 'dış düşman' imgesinin 1955 *(6-7 Eylül katliamı)* ve 1974 *(Kıbrıs işgali)* gibi dönüm noktalarından itibaren ortaya konan eserlerde 'iç düşman' imgesiyle pekiştiği görülmektedir. Kadın temsilleri söz konusu olduğunda, en dikkat çekici noktalardan biri, Cumhuriyet'in başında üretilmiş bir kalıbın sonraki yıllar boyunca kelimesi kelimesine korunması, tekrarlanmasıdır. Örneğin Hüseyin Rahmi'de gördüğümüz "*Aslen İtalyan olan Madam Savaro, Abdülhamid devrinde Türkiye'ye gelmiş bir fahişedir*"[1] ifadelerini, Peyami Safa'ya geldiğimizde "*Madam Roza bir Ermeni kadınıdır. Beyoğlu'nun çamurlu molozlarla dolu sokaklarından birinde (…) pansiyonunu randevuhane olarak işletmektedir*"[2] biçiminde okuruz. Bu tür tasvirlere her dönemden sayısız örnek gösterilebilir. Türk ve Müslüman olmayan kadınlar genellikle fahişedir, fahişe olmayanlar da mürebbiye veya şarkıcıdır, bu mürebbiye ve şarkıcı tipi de esasen potansiyel metres olarak tasvir edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu ürünlerin bir kısmında Ermenilerin Rumlar kadar kötücül yansıtılmadığını, çoğunlukla sempatik birer güldürü motifi olarak işlendiğini belirtmeliyiz.

Bir Geçiştirme Örneği Olarak Attila İlhan

Bu "*millî*" çıkarlara angaje, tarihi-siyasi romancılık çizgisini kendine has dokunuşlarla yer yer inceltmiş, resmî ideolojinin temel kalıplarını korumakla birlikte bazı açılardan farklılıklar da sergileyen kayda değer bir yazardır Attila İlhan. Attila İlhan, Türkiye'nin politik tarihini hikâye etmeye bilhassa meraklı bir edebiyatçıdır. Bu yazarın romanları, incelemeleri gibi, gösteriş ve iddia dolu bir özgüven barındırmaktadır. *Kurtlar Sofrası, Bıçağın Ucu, Sırtlan Payı, Haco Hanım Vay, Fena Halde Leman, Dersaadet'te Sabah Ezanları, Yaraya Tuz Basmak* adlı romanları, Cumhuriyet'in kuruluşundan daha çok da 1960'lara kadar yaşanan süreç boyunca Türkiye'nin politik tarihine ışık tutmayı amaçlayan kitaplardır. Bu tarihsel dönemlerin en kayda değer konusu "*Ermeni Soykırımı*"na, geçerken şöyle bir değinmekle sınırlı kalsa da yer vermenin milliyetçi yazarlar arasında onun ayırt edici bir özelliği olduğunu söylemek mümkündür. Attila İlhan, birçok ulusalcı yazardan farklı olarak, "*soykırım*" olgusunun üstünden tamamen atlamaz, konunun farkında olduğunu okura hissettirir, ama meseleyi öne çıkarmaktan da kaçınır. Bununla birlikte Ermeni, Rum, Yahudi karakterlerin veya tiplemelerin genel olarak resmediliş şekli, "*millî edebiyat*" anlayışıyla uyumludur; aynı imge ve simgeler yeniden üretilmiştir. Attila İlhan'ın romanlarında sıklıkla karşımıza çıkan Rumlar ve Ermeniler, aslında karakter denebilecek derecede geliştirilmemiştir; kurguda dekoratif unsurlar olarak bulunan tiplemelerdir. Üstelik hikâyenin merkezine de uzaktırlar,

1 Aktaran Murat Belge, *Edebiyatta Ermeniler,* sf. 26.

2 Age, sf. 27.

edebi ya da siyasi olarak yazarın odak noktasının dışında kalırlar. İlhan'ın romanları, bu haliyle Yahudilerin paracı, Rumların fahişe, Ermenilerin pansiyoncu olarak resmedildiği egemen 'kanon'un klişelerini aynen tekrarlamaktadır. Hatta Rum kadınların 'fahişe' olarak yansıması da yetmez, Attila İlhan'da Rum erkekleri de genellikle eşcinsel olarak temsil edilirler. Milliyetçilik ile cinsiyetçiliğin birbirini tamamladığı, kadınların ve ulusal azınlıkların eril bilinçte özdeşleştiği romanlardır bunlar. "*Ufacık hilekâr gözlü, ağzı kalabalık Yahudiler; bol dudaklı, kaşları incecik alınmış, tırnakları boyalı Rum oğlanları; tepeden tırnağa sakal bıyık, yüreği yufka ve gülüşü çocuk Ermeni esnafı*"[1] ifadelerinde olduğu gibi Attila İlhan, tek cümlede, üç halka ilişkin algısını özetlemektedir. Milliyetçi ve cinsiyetçi bakış açısının kendi türündeki en dikkat çekici bir örneği olarak, "*Osmanlı yatağanı gibi, yalın ve sert, kadının içine girdi, garip şey, altında o an boylu boyunca uzanmış yatanın, Yunanistan olduğunu sandı*"[2] ifadeleri gösterilebilir.

Buna karşılık Attila İlhan'da Ermeni karakterler nispeten sevimli, kozmopolit İstanbul tahayyülünün içinde olumlu çağrışımları ağır basan tasvirlerle temsil edilirler. Murat Belge, Attila İlhan'ın "*Dersaadet'te Sabah Ezanları*" gibi İstanbul'un işgalini konu edinen romanlarında bu payenin nihayetinde askıya alındığını gösteren örnekler veriyor[3]. Öyle olsa bile, konumuz açısından gözden kaçırılmaması gereken olgu, Ermeni Soykırımı'nın bu roman sayfalarında ikrar edilen bir hakikat olarak arada bir görünüyor olmasıdır. *Sırtlan Payı*'nda Türk (Binbaşı Ferid) ile Ermeni (Pandikyan) arasında geçen bir konuşmada, Binbaşı'nın Şark Cephesi'nde savaşmamış olmasından duyulan memnuniyet dile getirilir. Ve hikâyenin anlatıcısı olarak Attila İlhan sorar: "*Acaba neye dokunduruyor? Enver Paşa'nın Sarıkamış vartasından ucuz kurtulmuş olmasına mı, yoksa Ermeni kırımına bulaşmamış olmasının yararlarına mı?*"[4] *Haco Hanım Vay*'da Şam'da dost olmuş Türk ve Ermeni hikâye kişileri vardır, onlardan biri "*Tuttuğu tehcirin matemidir, yollarda kaybedilmiş Ermenilerin yası*"[5] sözleriyle tanıtılır. Aynı romanda, "*kıyım*"ın sorumlularını tartışan küçük bir bölüm de mevcuttur. Doktor Nubar, bir Türk zabitinin yarasına bakmak zorunda kalınca bir iç hesaplaşma yaşar, "*tehcir faciasını unuttun mu Arşaluys, Ermenilere reva gördükleri muameleyi*", der. Ama bir başka Ermeni, Vahanak Mahcupyan, "*umumi felaketlerden, tek tek fertleri mesul addetmek caiz mi? Hiç zannetmem. Muamileyhi tanıdım, evime davet ettim. (…) Tehcirde vuku bulan fecayiden bizim kadar müteessirdi*"[6] sözleriyle onu dengeler. Attila İlhan, bu inkâr etmeme, ama ikrar ederken de konuyu sayfanın yüzeyinde hafifçe dalgalandırıp geçiştirme şeklin-

1 Attila İlhan, *Bıçağın Ucu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, sf. 41.

2 Attila İlhan, *Sırtlan Payı*, Bilgi Yayınevi, sf. 75.

3 Murat Belge, *Edebiyatta Ermeniler*, İletişim Yayınları, sf. 183-184.

4 Attila İlhan, *Sırtlan Payı*, Bilgi Yayınevi, sf. 358.

5 Attila İlhan, *Haco Hanım Vay*, Bilgi Yayınevi, sf. 20.

6 Age, sf. 97-98.

de özetleyeceğimiz tavrını "*6-7 Eylül Olayları*"nda da sergilemektedir. Murat Belge, Herkül Milas'ın "*Attila İlhan, Yaraya Tuz Basmak adlı romanın 1955 başlıklı bölümünü 12 Eylül tarihinde başlatarak olayı gizler gibidir*", dediğini aktarır ve "*bu olay için de orada 'Rezillik Dizboyu' demiş, ama başkaca üstünde durmamıştır*"[1] diye ekler. Konu hakkında bilgi ve fikir sahibi bir yazarın bilinçli bir taktik olarak başvurduğu anlaşılan bu tutumunun sonucu, Türkiye tarihini anlatma iddiasına sahip binlerce sayfalık romanların ancak üç-beş sayfasında konuya değinmekle yetinmek olmuştur.

Yarım Kalan Özür: Halide Edip Adıvar

Attila İlhan'dan çok önce, Türk edebiyatının ve siyasetinin önemli simalarından Halide Edip Adıvar da Ermeni Soykırımı'nın varlığını inkâr etmemiş, fakat "*tehcir*" politikasını esasen yanlış da bulmamıştır. Halide Edip'in bu konudaki tutumu kararsızlıklarla, tutarsızlıklarla örülüdür. İttihat ve Terakki'nin bazı uygulamalarını 'aşırı' bulduğu, örneğin Ermenilere yönelik zulmü ilk zamanlarda "*alçaklık*", "*iğrençlik*" olarak nitelediği rivayet edilmektedir. Bu konuda Talât Paşa'yla tartıştığı, İttihat ve Terakki'nin bazı yöneticileriyle sürtüştüğü bilinmektedir[2]. Fakat başlarda sergilediği şiddetli tepkinin zamanla sönümlendiği, yazarın bir müddet sonra adım adım geriye çekilmeye başladığı da açıktır. Örneğin 1915'ten birkaç yıl önce, daha Adana katliamı esnasında yazdığı bir gazete yazısında, "*Türklüğün, bütün insanlığın kızardığı bu baştanbaşa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabıyla beraber ruhum sizin için bir ana elemi ve ızdırab ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor. (…) Misli görülmemiş musibetiniz için sizden af dilemeye geldim. Bu haile-i faciada sevgililerini gömmüş olanların ayrı ayrı kederlerini paylaşmak, biçare mezarların en küçüğünden en büyüğüne kadar başında diz çökerek mensup olduğum kavim namına ruhumun yaşlarıyla ağlamak ihtiyacını hissediyorum*"[3] cümleleriyle Ermenilere seslenir ve bugün "özür dilemek" olarak siyasal literatürde bulunan özeleştirinin ilk örneklerinden birini verir. Dahası, aynı yazıda Türk halkına çağrıda bulunur ve Ermenilerin maruz kaldığı şiddetin sorumlularını sorgulamaya davet eder. Oysa 1915 ve devamına gelindiğinde, tavrı bu açıklıktan yoksun olduğu gibi, giderek de tamamen farklı bir görünüm arz eder. Örneğin *Ateşten Gömlek* adlı romanında, *"Ermeni kırımını ve medeniyet düşmanı Almanlarla işbirliği eden medeniyet düşmanları bizdik"*[4] diye yazar. Burada Türkler adına bir itiraf olduğunu, ama "*kırım*"ın asıl sorumlusu olarak Almanların gösterildiğini okuyoruz. Gerçekten de Ermeni Soykırımı'nda Alman devletinin rolü tartışmasızdır, fakat nihayetinde

1 Murat Belge, *Edebiyatta Ermeniler*, İletişim Yayınları, sf. 182.

2 Bkz. *Halide Edib- Biyografisine Sığmayan Kadın*, İpek Çalışlar, Everest Yayınları, 2010, sf. 130-140.

3 Tanin gazetesi, 18 Mayıs 1909.

4 Halide Edib Adıvar, *Ateşten Gömlek*, Can Yayınları, 2014, sf. 24.

soykırımı uygulayan güç İttihat ve Terakki'dir, Almanlar destekçi pozisyonundadır. Halide Edip'in yazdıklarında ise denklemin ters kurulduğunu görmekteyiz. Yazar aynı romanda, şunları da söyler: "*Onun ne kadar gâvur düşmanı, nasıl Erzurum'da Ruslarla gelen Ermenilerin bütün Erzurum'la kendi çocuklarını, karısını öldürdükten sonra Türkün ocaklarını söndüren Ermenileri zulme uğratmış bir millet diye gösteren Avrupa'ya kızgınlığını bilirim*"[1]. Bunlar, *"Erzurum Olayları*" için söylenmektedir. Halide Edip'in 1909'dan 1915'e uzanan süreçte, *"millî mücadele*" pratiği ve perspektifi içerisinde, Ermenilere ilişkin tavırlarında bir dönüşüm yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir bütün olarak bakıldığında, Halide Edip'in yazdıklarında, resmî ideolojinin ve geleneksel devlet politikasının asla kabul edemeyeceği unsurlar bulunacağı gibi, tam da resmî ideolojinin sarıldığı "*Ermeni Zulmü*" gibi argümanlara rastlamak da mümkündür. Dolayısıyla Ermeni Soykırımı'nı bir realite olarak kabul eden, bununla tereddüt geçirmeden yüzleşen edebiyatçıların ilk örnekleri arasında Halide Edip'i saymak oldukça zordur.

Tutarlı Bir Yüzleşme Çabası: Kemal Tahir

Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden 30-40 yıllık süreçten sonra, artık "*Kurtuluş Savaşı*" motivasyonunun edebiyat üstündeki etkisinin zayıflamaya başladığı, bu arada "*soğuk savaş*" dinamiklerinin öne çıktığı dönemde, Türkiye edebiyatının konu seçimlerinde, üslup arayışlarında elbette çeşitlilikler, özgünlükler görülür. Ermeni Soykırımı'nın edebiyattaki yansımaları bakımından bu dönemin dikkat çekici yazarlarından biri Kemal Tahir'dir. Kemal Tahir, romanlarında Ermenilere yönelik katliamları açık bir realite olarak kabul eder, bu trajedinin ekonomik ve sosyal sonuçlarını sergiler. *Yorgun Savaşçı*'da ana karakter, "*hangi sebeple olursa olsun kıyıcılığı sevmemişimdir, çocukluğumdan bu yana*"[2], der. *Kurt Kanunu* ve *Devlet Ana* romanlarında yer yer okurun karşısına çıkardığı bu konuyu özellikle *Büyük Mal* adlı eserinde belirgin ifadelerle, vurgularla gündemleştirir. Sülük Bey adlı karakter için, burada, "*Ermeni kırımında, seferberlikte, Kuvayı Milliye karışıklığında çok ölüm görmüştü, çeşitli ölümler ki, tatlı uykulardan adam hoplatır bu ölümler*"[3] diye yazılır. Bu karakter, başka bir yerde, bizzat kendisinin de içinde bulunduğu grupların Yakup Cemil'in emriyle Ermenileri nasıl katlettiklerini şöyle anlatır: "*Padişah fermanı ve de Enver Paşamızın emridir, Ermeni'nin İngiliz'le ve de Moskof'la sözü bir ettiği anlaşıldı. Bunların niyeti, İngiliz alttan, Moskof üstten vurup Osmanlı'yı kötületip sürüp geldiklerinde 'Bre urun' diyerekten bir gece apansız Müslüman'a saldırıp bizi bire kadar doğramaktır. Bu sebeple hükümatımız bunlara 'sür emri' çıkaracaktır. Hükümat olduğundan ancak 'sür emri' çıkarabilip 'vur emri' çıkaramamaktadır.*

1 Age, sf. 52.

2 Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, Bilgi Yayınevi, sf. 84.

3 Kemal Tahir, *Büyük Mal*, Bilgi Yayınevi, sf. 45.

Gerisi burada sizin gibi yiğit Türklere ve dini bütün Müslümanlara kalmıştır… Göreyim seni, dünyanın yüzünden Ermeni adını silesin, bu dünyada, padişahımızın, gayret nişanını göğsüne takıp salınasın."[1] Görüleceği gibi, tehcir yollarında Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle, güya devletin rolünü gizleyecek şekilde, gerçekleştirilen fecaat vurgulanmaktadır.

İdeolojik-Estetik Kopuş ve Nâzım Hikmet

Türkiye edebiyatının resmî ideolojiden koptuğu, aynı zamanda estetik olarak da evrensel çapta ürünler verdiği, bugün klasik dünya edebiyatı çerçevesinde rahatlıkla değerlendirilebilecek yetkinlikte yazarlara geldiğimizde, tablonun artık "*millî edebiyat*" çizgisini önemli ölçüde aştığını görebiliyoruz. Burada şüphesiz ideolojik-politik bir kopuşun varlığını da saptamak gerekir. Nâzım Hikmet, Sabahattin Ali, Faik, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Vedat Türkali gibi yazarlarda Ermeni Soykırımı ve genel olarak da "*Gayrimüslim*"lerin işleniş şekli, yukarıda çizilen "*Kurtuluş Savaşı edebiyatı*" tablosundan bütünüyle farklıdır. Burada Sait Faik ve Sabahattin Ali'nin konuyla ilgili hikâye ya da romanları bulunmadığını, fakat eserlerinde "*azınlıklar*"ın, "*Gayrimüslim*"lerin sevgi ve saygı dolu bir üslupla temsil edildiğini belirtmek gerekir. Soykırım olgusuna, esasen, Nâzım Hikmet, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Vedat Türkali'nin kitaplarında rastlarız. Çağdaş Türkiye edebiyatının temellerini oluşturan bu yazarların yanısıra, sonraki yıllarda daha modernist ve yer yer post-modernist çizgide güçlü romanlar yazmış Orhan Pamuk, Elif Şafak ve bunlardan ayrı bir üslubun içinde değerlendirebileceğimiz Ahmet Ümit gibi yazarların da 'soykırım' gerçeğinin bütünüyle bilincinde oldukları söylenebilir.

Nâzım Hikmet'in şiirlerinde Ermeni Soykırımı başlı başına ele alınmış, odakta tutulmuş, baştan sona eserin omurgasını oluşturmuş değildir; ama kayda değer ifadeler, açık tutumlar, vurgular vardır. Şairin *Memleketimden İnsan Manzaraları* kitabında Ermeniler, birkaç defa karşımıza çıkar. Örneğin İttihat ve Terakki muhalifi gazeteci Ali Kemal'in linç edilmesini anlatan bölümde, "*Attı bir adım/Etrafını zabitlerle polisler almış/Kireç gibi yüzü/Sarışın/Birden ahali başladı bağırmaya/'Kahrol Artin Kemal*"[2] dizelerini okuruz. Nâzım Hikmet, burada, yaygın olarak bilinen bir olguya, düşmanları tarafından Ermeni dostu ve dolayısıyla "*Artin Kemal*" lakabıyla anılan Ali Kemal'in, Sakallı Nurettin Paşa'nın komuta ettiği askerlerce linç edilmesi esnasında yaşanan duruma göndermede bulunmaktadır. Aynı kitapta, bir Ermeni karakter Kızıl Ordu'nun askeri olarak çıkar okurun karşısına: "*İyi yürekli, fakat çok aksi bir adam olan/Ermeni Sagamanyan*"[3]. Bir yerde ise Adana katliamı üzerinden, soykırım konusuyla ilişkili mısralar vardır:

1 Age, sf. 114.

2 Nâzım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, Adam Yayınları.

3 Fazıl Say'ın Nâzım Hikmet Oratoryosu'nda yer alan bu şiirin Ermenilerle ilgili kısmı sansür ve baskılarla karşılaşmıştır.

> "Menhus eller, kirli nasiyeler/Evli bir Ermeni kadının hanesine/Zevci gelir, bu mel'unların üçünü kurşunla katleder/Bu fırsattan istifade Ermeni evlerine hücum/Hükümetin miskinliği/İslamlar Ermenilere, Ermeniler İslamlara/Evler ateşe verilir (…) Adana kıtalı köylere/Tarsus sokakları cesetle doludur/daha okuyalım mı?"

Tarihi olayları, kısmen de olsa, nesnel bir bakış açısıyla hikâye etmeye dönük bu tasvirlerin Nâzım Hikmet'e gelinceye değin fazlaca olmadığını belirtmeliyiz. *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nın çeşitli bölümlerinde karşımıza çıkan başkaca Ermeni karakterler de vardır. Fakat Nâzım Hikmet'in Ermeni Soykırımı'nı daha açık ifadelerle dile getirdiği mısralar, "Hapisten Çıktıktan Sonra" adlı şiirin "Akşam Gezintisi" başlıklı bölümündeki şu dizelerdir: "*Bakkal Karabet'in ışıkları yanmış/Affetmedi bu Ermeni vatandaş/Kürt dağlarında babasının kesilmesini/Fakat seviyor seni/Çünkü sen de affetmedin/Bu karayı sürenleri Türk halkının alnına.*"[1] Bu şiir, az sözcük ve yalın bir üslupla, Ermeni Soykırımı gibi hassasiyet derecesi yüksek bir konunun serinkanlılıkla özetlendiği dikkate değer bir metindir.

Yaşar Kemal'de Ermeniler, Rumlar, Yezidiler

Yaşar Kemal'in de konuyu başlı başına hikâye ettiği bir romanı yoktur, ama birçok romanında Ermeniler ve 'soykırım' meselesi Nâzım Hikmet ve Kemal Tahir örneklerinde olduğu gibi, yazarın tavrı hakkında fikir vermeye yetecek ölçüde işlenmiştir. Kendisini "*değişmenin yazarı*" olarak tanımlayan ve hikâye kahramanlarını "*mecbur adam*"lar olarak niteleyen Yaşar Kemal, toplumsal siyasal dönüşüm süreçlerine duyduğu ilgi çerçevesinde Rumların ve Ermenilerin hayatındaki değişiklikleri, dramları da eserlerinde yansıtmıştır. Hemen hemen bütün romanlarında, öykülerinde yer alan gayrimüslim karakterlerin temsilleri de toplumsal gerçekçi bir gözlem gücünün ürünleridir. Ermeniler, örneğin son roman serisi "*Bir Ada Hikâyesi*"nin Rumları merkezine alması gibi, hiçbir romanının odağında bulunmaz. Fakat Ermeni bireyler, Ermeni toplumun kültürü ve etnografik nitelikleri, bu arada Ermeni Soykırımı da hikâyelerin akışı içinde açıkça görülebilecek, anlaşılabilecek boyuttadır. Soykırımdan sonra Türklerin kendi aralarındaki ilişkileri, mülkiyet paylaşımı esnasında yaşanan çelişkiler, yazarın özellikle ilgilendiği konulardır. *Demirciler Çarşısı Cinayeti*'nde geçen "*Kasabaya geldiğinde yalınayaktın. Ve Ermeniler kaçtığında en güzel Ermeni evine sen kondun… Türkmen ağalarına, ileri gelenlerine teker teker Ermeni evlerini sen dağıttın. Çadırdan çıkıp Ermeni konaklarına geçtiler… Altı bin dönümlük Vartan Beğyan'ın tarlasını hemen onun üstüne bir gün içinde yaptırıverdin, niçin? Sen olmasan kim gelir de o Ermeni topraklarının tapusunu alırdı, avuç avuç tapu harcı vererek?*"[2] diyaloğu buna örnek gösterilebilir. *Yağmurcuk Kuşu*'nda, annesi İsmail Ağa'yı, "*bir de senden dileğim, oğlum, o kasabaya gider-*

1 Bkz. Akşam Gezintisi başlıklı şiir.

2 Yaşar Kemal, *Demirciler Çarşısı Cinayeti*, Cem Yayınları, sf. 353.

sen, o Ermenilerden kalma evleri, tarlaları kabul etme. Sahibi kaçmış yuvada, öteki kuş barınamaz. Yuva bozanın yuvası olmaz. Zulüm tarlasında zulüm biter"[1] sözleriyle telkin eder. Yaşar Kemal hümanist bir yazardır; epik üslubuyla insan sevgisini, insana duyduğu umudu ve güveni dile getirir. Karakterleri de duygusal, romantik insanlardır. Fakat bir de hayatın acımasız gerçekleri vardır, nitekim yukarıdaki gibi öğütlere rağmen Ermenilerin mülkiyetinden pay kapma mücadelesi bütün dehşetiyle sürer gider. Çukurova'nın yeni zenginleri, Ermeni mülkleri üzerine konan, üstelik yıllar boyu sürecek acımasız bir rekabet ve dalaşın içinde palazlanan tipler olarak yansır bu romanlarda. Mesela annesinin öğüdünü dinleyen İsmail Ağa'nın yanı sıra, bir de "*Sen ne söylüyorsun, be akılsız Kürt, deli Kürt, onlar kuş değil, kuş değil. Evleri de yuva değil, olamaz*"[2] diye bağırıp çağıran Arif Bey gibileri vardır. Yaşar Kemal'in romanlarında, Ermeni Soykırımı'na katılan Türklerin ve Kürtlerin zenginleşme arzusunun yanında, ideolojik motivasyonun da belirli bir yeri olduğunu görürüz. Örneğin aynı romanın tiplerinden biri olan Sofi, bir Ermeni öldürmenin kendisini cennete götüreceğini söyler[3]. Yaşar Kemal, karakterlerine, "*kırım*"dan önce Ermenilerin, Kürtlerin, Türklerin barış içinde bir arada yaşadıklarını söylettiği gibi; savaşı, soykırımı, Ermenilerin Çukurova'dan kaçıp gidişlerini de anlattırır. Diğer yandan, yalnız Ermeni Soykırımı değil, genel olarak gayrimüslimlere ve Türk olmayan etnik topluluklara yönelik uygulamalar, yazarın dikkat çektiği başlıca konular arasındadır. Bu çerçevede, Ege'deki Rum-Türk mübadelesinin işlendiği bir romanında, Ezidiler'le ilgili şu bölüm, ilgi çekicidir:

> "Bak yavrum, iyi dinle. Biliyorsun ben Sünni Müslümanım. Ben bir tek insanım. Bir tek insan acı çekiyorsa, bütün insanlar acı çekiyordur. Bu Yezidiler yüzlerce yıldır acı çekiyorlar, öldürülüyorlar, soylarını tüketiyorlar. Dünyada bir tek Yezidi kalmadı, diye düğünler, bayramlar ediyorlar. Uzun bir süre de Yezidiler ortalarda gözükmüyorlar. Herkes artık onların soylarının tükendiğini sanırken bir de bakıyorlar ki Yezidiler kurt sürüleri gibi dağlardan çöle inmişler, Şeyh Adi Bin Misafirin dergâhına yüz sürüyorlar. Sen de gördün herhalde, yıllardır, önüne gelen Yezidi öldürüyor. Çocuk demiyor, bebek, genç kız, delikanlı, yaşlı, hasta demiyor, dağları, çölleri, mağaraları, delikleri bir bir arayarak Yezidi bularak öldürüyorlar. Gene de tükenmiyor, yılmıyor direniyorlar. Ve bütün insanlar, haberleri olsa da, olmasa da, onlarla birlikte öldürülüyor, acı çekiyor, aşağılanıyor, tükeniyor ya onlar tükenmiyor. Öldürenler de onlar kadar, onlar gibi onlarla birlikte ölüyorlar ya öldüklerinin, çürüdüklerinin farkına varmıyorlar."[4]

1 Yaşar Kemal, *Yağmurcuk Kuşu*, Adam Yayınları, sf. 53.

2 Age, sf. 97.

3 Yaşar Kemal, *Yağmurcuk Kuşu,* Adam Yayınları, sf. 144.

4 Yaşar Kemal, *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*, YKY, 2007, sf. 243.

"Tehcir"in Ekonomi-Politiği

Soykırımın özellikle ekonomi-politiği üstünde duran yazarlardan biri de Orhan Kemal olmuştur. Orhan Kemal'in bakışı, Anadolu'yu "*bin bir çiçekli bahçe*" olarak gören Yaşar Kemal'in bakışıyla benzerlikler sergiler:

> "1914 birinci büyük harp. On dört yaşında, kara ama gözlerden zekâ taşan bir delikanlı. Tehcirle boşalmış Ermeni dükkân tezgâhlarına üşüşen Osmanlılar da Ermeni, Rumlar kadar dost ya da düşman. Önce insan var, insanlar vardı. Çıkarını sağlayanlar ister camiye gitsinlerdi, ister kilise veya havraya. İsimleri ister Ahmet, Mehmet, Ali olsun; ister Bogos, Vartan, Alfred, Haçopupulo."[1]

Bu sözler, yazarın halklar arasında etnik ayrım yapmadığını, bunu vurgulamak istediğini ortaya koyar. Ama dahası, Orhan Kemal, soykırımda ölen ya da can havliyle kaçıp giden Ermenilerden geriye kalan devasa mülkün bölüşümü konusunda, devlet kurumları eliyle süregiden bir organizasyonun varlığını da vurgular: "*Bu fabrikayı baban mı yaptırdıydı? Ermeni malı. Partimizin sayesinde eline geçirip palazlanınca, sana onu temin edenlere karşı yan mı çiziyorsun? Kafamı kızdırma, bir kulpunu bulur elinden alıveririm ha!*"[2] Bu tehdidi savuran Nedim Ağa, romanın kötü karakterinden biri olarak, bütün nobranlığı ve acımasızlığıyla, söz konusu paylaşım kavgasının bin bir türlü entrikayla yürüdüğünü de gösterir okura. Diğer yandan Orhan Kemal, soykırımın çıkış noktasını daha ziyade ekonomik projelere bağlamaya eğilimlidir: "*Meşrutiyet, İttihat ve Terakki. Millî zengin yetiştirme modası. Ardından Ermeni tehciri.*"[3] Romanın asıl kötü karakteri olan Topal Nuri'yle ilgili yazılanlar da bunu pekiştirecek niteliktedir:

> "Topal Nuri, eski Ermeni mahallelerinden birinde iki katlı bir konak buldu. Kırmızı Marsilya kiremitli damıyla bu zarif ahşap konağı ilk sahibi kocaya vereceği kızı için özene bezene yaptırmış, hediye etmeye vakit bulamadan, İttihat ve Terakki'nin tehciriyle Halep'e kapağı atmıştı. Sonradan çeşitli eller değiştiren konak, Millî Mücadele'yle birlikte 'emvâl-i metrûke'ye kalmış oradan da, Ermeni mallarının yağması ile zenginleşmiş bir yeni zenginin eline geçmişti ki, Topal Nuri, Nedim Ağa'nın isteği üzerine bu evi Şehnaz'a yirmi bin liraya satın almıştı."[4]

Romanın daha birçok yerinde envai çeşit mülkün, ayakları oymalı ceviz masadan tapusuz tarlalara kadar, Ermenilerden kalma olduğunu okuruz. Romanın adının *Kanlı Topraklar* olduğunu göz önünde bulundurarak, bu kitabında Orhan Kemal'in, savaşlarla ve kıyımlarla

1 Orhan Kemal, *Kanlı Topraklar,* Tekin Yayınevi, 6. Basım, sf. 13.

2 Age, sf. 19.

3 Age, sf. 97.

4 Age, sf. 159.

yağmalanmış Anadolu coğrafyasının trajedisini merkezde tuttuğunu, bu arada "*Ermeni tehciri*"yle bilhassa ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Dikkat edilirse, Orhan Kemal'de de, tıpkı Yaşar Kemal veya Kemal Tahir ya da Nâzım Hikmet'te olduğu gibi, soykırımın olup olmadığına dair bir tartışma yoktur. Çünkü bu konu, zaten yeterince sarih ve henüz inkâr siyasetinin müdahalesine maruz kalmamış durumdadır. "*Soykırım oldu mu, olmadı mı*" tartışması, çok sonraları, inkârın bir ideolojik propaganda enstrümanı olarak devreye sokulduğu döneme özgüdür.

Sessizliğin Kötülüğüne Karşı Yeni Romanlar

Türkiye Edebiyatında Ermeni Soykırımı'nın başlı başına tartışıldığı, hikâyelerin başat konusunu oluşturduğu ürünlerde 1990'lı yıllardan itibaren bir gelişme olmuştur. Bu yıllarda Ayşe Nur Zarakolu ile Ragıp Zarakolu'nun başında olduğu Belge Yayınları, devlet terörüne rağmen, âdeta karanlığı yara yara, soykırımla ilgili referans kaynakları yayımladı. Bu öncü yayınların yarattığı farkındalık ortamının, roman ve hikâye yazarlarının konuya eğilmelerini sağlayan başlıca gelişmelerden biri olduğu söylenebilir. 1990'lardan itibaren başlayan bu yeni dönemden günümüze kadar aralarında Elif Şafak'ın *Baba ve Piç*[1], Ahmet Ümit'in *Patasana*[2], Doğan Akhanlı'nın *Kıyamet Günü Yargıçları*[3], Halil İbrahim Özcan'ın *Küller Arasında*[4], Zülküf Kışanak'ın *Yitik Köyler*[5], Murat Kahraman'ın *Gökyüzünü Kaybeden Kartal*[6], Metin Aktaş'ın *Harput'taki Hayalet*[7], Sami Özbil'in *Şafakta Yankılanan*[8], Akif Kurtuluş'un *Ukde*[9] adlı kitaplarının bulunduğu pek çok roman yazıldı. Bu dönemde yazdığı romanlarında Vedat Türkali'nin de konuyla özellikle ilgili olduğunu görüyoruz. Türkali, *Kayıp Romanlar*'da[10] önemli bir giriş yaptıktan sonra, *Bitti Bitti Bitmedi*'de[11] soykırım olgusunu başat konu olarak ele aldı ve toplumsal yüzleşmenin gerekliliğini vurguladı. Yine yakın zamanda

1 Elif Şafak, *Baba ve Piç*, Metis Yayınları, 2006.

2 Ahmet Ümit, *Patasana,* Everest Yayınları, 2010.

3 Doğan Akhanlı, *Kıyamet Günü Yargıçları,* Belge Yayınları, 1999.

4 Halil İbrahim Özcan, *Küller Arasında*, NoktaKitap, 2009.

5 Zülküf Kışanak, *Yitik Köyler*, Belge Yayınları.

6 Murat Kahraman, *Gökyüzünü Kaybeden Kartal,* İletişim Yayınları, 2015.

7 Metin Aktaş, *Harput'taki Hayalet,* İletişim Yayınları, 2012.

8 Sami Özbil, *Şafakta Yankılanan,* Ceylan Yayıncılık, 2013.

9 Akif Kurtuluş, *Ukde*, İletişim Yayınları, 2014.

10 Vedat Türkali, *Kayıp Romanlar,* Everest Yayınları, 2004.

11 Vedat Türkali, *Bitti Bitti Bitmedi,* Ayrıntı Yayınları, 2014.

yayımlanan *Kafamda Bir Tuhaflık*[1] adlı romanında Orhan Pamuk ile *Tek*[2] adlı romanında Rüstem Batum da konuya değinmektedirler. Bunlar arasında Elif Şafak ile Ahmet Ümit'in romanları, bazı özgün taraflarıyla öne çıkarlar. Ahmet Ümit, polisiye türünde yazan bir yazar olarak, bu kitabında Ermeni Soykırımı'nın uluslararası boyutuna dikkat çeken bir kurgu geliştirmiştir. Romandaki Türk karakterin yanı sıra Alman karakterin de konuyla yüzleşmesini gündemde tutan, sorgulayıcı bir hikâye anlatmıştır. Bu açıdan *Patasana*, Türkiye edebiyatında Ermeni Soykırımı'nı gerçekleştiren İttihat ve Terakki'nin yanı sıra, Alman devletinin rolüne de dikkat çeken belki de tek popüler romandır. Elif Şafak ise, *Baba ve Piç*'te, yine Türkiye'de pek ele alınmamış ama modern edebiyatın dünyada örneklerine sıklıkla rastladığımız "*birlikte yaşam*" temasını kurgunun merkezine koymuştur. Yazar, soykırıma rağmen, iki halkın bireylerinin sonraki kuşaklar boyunca bir arada yaşam pratikleri içerisinde karşılarına çıkan travmaları, yüzleşme sancılarını irdelemektedir.

Günümüzde Ermeni Soykırımı üstüne yazmanın bir tabu olmaktan çıkmış görünmesi, kuşkusuz edebiyatın sahip olacağı olanaklardan önce, toplumsal vicdan ve etik açısından önemlidir. Açık ki, konuyla ilgili çalışmaların henüz başlangıç noktasında bulunulmaktadır. Toplumsal vicdanın oluşması, tarih ve hafızanın hakiki bir yüzleşmeye dönüşmesi sürecinde, gayet tabii, edebiyatın önemli bir işlevi olacaktır. "*Kapalı bir dünyada, gittikleri yerde*" soykırım kurbanlarını "*imha ve tanıksızlığın beklediğini*" söyleyen Marc Nicanian, bu feci durumun tanıklığının ne derecede mümkün olabileceğini sorguluyordu. Türkiye edebiyatının 1915'le imtihanı, bu bakımdan, "*sessizliğin kötülüğü*"ne karşı ilgi uyandırıcı bir deneyim olmaya devam edecektir.

1 Orhan Pamuk, *Kafamda Bir Tuhaflık*, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

2 Hakan Nordik (Rüstem Batum), *Tek*, Doğan Kitap, 2014.

Barışmak, Ama Nasıl?

Pakrat Estukyan

Barışmak kavramı ancak dövüşenlerin, dövüş esnasında yol açtıkları yıkım için nedamet duygusu taşımalarıyla gerçekliğe dönüşebilir.

Farklı çıkarlar, farklı algılar, düşünce ve inanç farkları belirli bir yoğunluğa ulaştıklarında çatışma kaçınılmaz olur. Bireysel olduğunda kavga, toplumsal olduğunda savaş diye adlandırırız çatışmayı. Kavganın çatışmayla geçen süresi birkaç dakika ile sınırlı kalırken, savaşlar yıllarca, on yıllarca sürebilir.

Kavgalarda araya girip dövüşenleri ayıran biri olmadıkça, güçlü olan güçsüzü yere serecektir. Kaslarında takat kalmayanın gururu da onuru da incinmiştir ve eğer mecali kalmışsa öcünü ileriki bir zamana ve kurnaz bir pusuya ertelemek zorunda kalmıştır.

Savaşlarda da durum farklı değildir. Bu kez çatışmayı sonlandırmak için devletler araya girer ve yenilme durumunda olan dayatılan bir ateşkese razı olur. Burada gururun kırılması ve onurun incinmesi bütün bir topluma yayılır ve bu durumla baş etmek daha da zorlaşır.

İnsanlık tarihi çok eski çağlardan beri bu tespiti haklı çıkaracak deneyimlerle doludur. 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başları bu tür örnekler sunmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti, kendi sınırları içinde özerk bir yapıya sahip olan Dağlık Karabağ Otonom Cumhuriyeti'nin hukuki varlığını reddederek bölgeye askerî operasyonlar düzenledi. Savunmasız köyleri teker teker ele geçiren Azerbaycan milis güçleri, dört yıl sürecek olan ve iki taraftan da binlerce hayata mal olacak bir savaş başlattıklarını fark edememişlerdi. Nitekim işgal hareketinin bir aşamasından sonra Karabağ Ermenileri işgalci düşmana karşı silahla direnmeye başlayınca süreç tersine dönüverdi. Karabağ Ermenileri, Ermenistan'dan gelen gönül-

lü-gönülsüz milislerin de desteğiyle Azerbaycan birliklerinin ele geçirdiği toprakları teker teker geri aldı. Ardından da karşı saldırılarla Dağlık Karabağ coğrafyasını çevreleyen yedi bölgeyi ele geçirdiler. Ermenilerin Bakü'ye ilerlemesinin önünde herhangi bir engel, direnç kalmadığı noktada Moskova yönetimi devreye girerek Azerbaycan'ın ateşkes talebini Ermeni tarafına kabul ettirdi.

Azerbaycan toplumu milliyetçi hezeyanlarla giriştiği silahlı mücadelenin böylesi utanç verici yenilgisini tadarken, Ermeni tarafı da yüzyıllar sonra ilk kez elde edilen askerî bir zaferin gururunu yaşamaktaydı.

Ancak ateşkes ilanından bu yana geçen yirmi yılın ardından bu iki komşu devlet ve halkları, kalıcı bir barışı hayata geçiremediler. Azerbaycan yönetimi ülke gelirinin önemli bir kısmını silahlanmaya ayırırken, Ermenistan toplumu ise gelecek kaygıları içinde ekonomik darboğazı aşamıyor.

Mutlak ve kalıcı bir barışın tesisini engelleyen faktörlerden biri Azerbaycan'ın kırılan gururu, incinen onuru ve bu durumu şoven bir milliyetçilikle canlı tutmaya çalışan Aliyev yönetimidir. Bir diğer etken ise her zaman manipüle edilebilecek bir yaranın kapanmasını, ellerinden yitip gitmesini istemeyen Rusya, Türkiye, AB ve ABD gibi dış güçlerin sorunun sürüncemede kalmasından yarar uman politikalarıdır.

Yüzyıldan beri süregelen Ermeni-Türk gerilimini de aynı pencereden değerlendirebiliriz. Bu gerilimin tarafları yaşananları kendilerine yönelik bir haksızlık olarak algılamakta, karşılıklı olarak mağduriyetlerini ileri sürmekte. Ermeniler için 1915'in anlamı, tebaası oldukları devletin, dini ve millî saiklerle, onun da ötesinde, sahip olduklarının gasp edilmesi amacıyla soykırım uygulanmasıdır. Soykırım bu örnekte bir din savaşıdır ve mazlum Ermeni milleti salt Hıristiyan inancından olduğu için barbar Türk ve Kürt Müslümanlar eliyle katledilmiştir. Ülkedeki bütün Müslüman toplumların bir şekilde katıldıkları bu suçun sonucunda, Ermeniler üzerinde inşa ettikleri medeniyet ve kültür ile binlerce yıllık vatanlarından kovulmuşlardır. Tedavisi neredeyse imkânsız bu acı, sistematik ve sürekli bir inkâr ile günümüze taşındı.

İnkârın en önemli söylemlerinden biri, belki de başlıcası, Ermenilerin ihaneti üzerine kuruldu. Resmî Türk tarih tezi, I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığı, tebaası oldukları ülkeyi sırtından hançerlemeye yeltendikleri yalanını bir sav olarak gündemde tutuyor. Unutmayalım ki bu sav Osmanlı'ya karşı özgürlük mücadelesi veren Arap halkları için de, Balkan halkları için de hemen hemen aynı argümanlarla savunulmaktadır. Hastalıklı Türk devlet aklına göre Kuzey Afrika'dan Balkanlar'a, Ortadoğu'dan Ermenistan'a, Kürdistan'a kadar bütün toplumlar ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesine razı olmalı, bağımsızlık gibi bir ülküye kapılıp yüce Türk milletine ihanet etmemelidir. Roma'dan Bizans'a, oradan da Osmanlı'ya ve Türkiye'ye aktarılmış hastalıklı bir

kibrin dışavurumu olan bu zihniyet, aynı zamanda yalancıdır. Benmerkezci bir akılla her şeyin kendisine hak olduğu gibi bir inancı üretmiş ve benimsemiştir. Bu benimsemenin sonucu olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim tedrisatından geçmiş nesiller, sorgulayıcı bir akıl üretemedikleri için, resmî görüşü mutlak bir doğru olarak kabul etmekte zorlanmıyor.

İşte bu ahval ve şerait altında "Barışalım, ama nasıl?" sorusu bir dizi önermeyi gerektiriyor.

Yazının başında da andığımız gibi, barışmak kavramı ancak dövüşenlerin, dövüş esnasında yol açtıkları yıkım için nedamet duygusu taşımalarıyla gerçekliğe dönüşebilir. Böyle bir nedamet duygusu ise dayatmayla değil, gerçekliği arayan ve bulan sorgulayıcı bir akıl ile tesis edildiğinde anlamlı olacaktır. Bol miktarda "ne zaman, nerede, nasıl, ne için" sorusu üretmemiz, sonra da bunlara akılcı cevaplar bulmamız gerekiyor.

Cezasızlığın bir ilke gibi benimsenmesi barışın önündeki önemli engellerden birini oluşturuyor. Bilindiği gibi soykırımı tasarlayan ve uygulayan kadrolar siyasi bir güç olarak Cumhuriyet'in de kuruluşunda rol aldılar. Binlerce masum insanın yaşamından sorumlu olan Topal Osman gibi katiller, siyasi oyunlarla tasfiye edilmiş olsalar bile devlet nezdinde "millî kahraman" olarak algılanmaktalar. Eski başbakanlardan Tansu Çiller ve emekli general Veli Küçük, Giresun'a heykelini dikmek için kampanyalar düzenlemekten geri kalmamışlardı. Mütareke döneminde yargılanan ve idam cezasına mahkûm edilen Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey, idamının ardından iade-i itibara mazhar oldu, ailesine maaş bağlandı, gasp edilen Ermeni mallarından faydalanması sağlandı. Malta'ya sürgün edilenlerden çoğu daha sonra CHP saflarında siyaset yapmış, önemli kamu görevlerine atanmışlardır. Ceza bir yana, soykırım esnasındaki suçlarından ötürü ödüllendirilenler Türkiye'de devlet adına işlenen suçların cezasız kalma geleneğinin de kurucusu oldular. Günümüz Türkiyesi'nde "insanlığa karşı işlenen suç" kavramı ile tanımlanan pek çok fiil, bu gelenekten beslenmekte. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin alt birimleri, komisyonları Cumhuriyet rejimi içinde de, çok partili sisteme geçildikten sonra da varlıklarını sürdürdüler. Soykırımdan geriye kalan Türkiye Ermenilerine hayatı çekilmez kılmak için yeni yapılanmalar da aynı doğrultuda faaliyet sürdürdü ve teslim etmeliyiz ki başarılı oldular.

Velhasıl özellikle de komşu halklar arasında kalıcı bir barışın ve buna bağlı olarak da refahın tesisi geçmişin suçları, günahları ve utancı ile dolaysız ve açık yürekli bir yüzleşmeyi gerekli kılmakta. Ancak halen bu suçun nimetlerinden yararlananlar benzer bir yüzleşmenin önündeki en önemli engeli teşkil ediyorlar.

Dizin

I. Drtad 290
I. Dünya Savaşı 30, 33, 140, 143, 244, 259, 296, 353, 355, 367
II. Ardavast 289
II. Bayezid 285, 286
II. Dikran 288, 289, 306
III. Ahmed 259, 265, 271, 298
III. Mustafa 259, 263, 264, 265, 268, 277, 284, 285
III. Osman 265, 268
III. Selim 271, 273, 277, 278, 298
II. Mahmud Bendi 299
II. Meşrutiyet 320, 321, 351
II. Wilhelm 24, 25, 140
I. Mahmud 259, 265, 268, 269, 271, 298
IV. Mehmed 298 2. Aleksander 135
31 Mart
31 Mart ayaklanması
31 Mart Vakası 28, 63, 64, 334
93 Harbi 23, 92, 93, 94, 95
1839 Tanzimat Fermanı 20
1856 Islahat Fermanı 20, 21
1876 Anayasası 22
1898 Berlin Antlaşması 20
1936 Beyannamesi 86
[Hürriyet ve] İtilâf Partisi 323, 369

A

A. Arpiaryan 336
AB 182, 367
Abaraj (Kaya) 245
ABD 140, 188, 216, 245, 312, 367
Abdag (Tokat) 243, 332
Abdurrahman Bedirhan 93
Abdülaziz 135, 267, 274, 299, 303
Abdülhak Hamit 346
Abdülhamid 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 63, 67, 75, 96, 100, 101, 106, 113, 119, 120, 121, 122, 134, 135, 137, 140, 143, 172, 184, 229, 259, 265, 268, 274, 283, 298, 302, 332, 334, 351, 356
Abdülmecid 265, 266, 267, 274, 299, 301
Abraham Sakayan 281
Adana 11, 13, 14, 15, 19, 28, 35, 58, 59, 65, 66, 70, 74, 82, 173, 248, 249, 297, 298, 321, 334, 358, 360, 361
Adana Ermeni katliamı 334
Adana katliamı 358, 360
Adapazarı 74, 249
Adorno 172, 314, 315, 353
Afife Batur 297
Afyon 35
Agna Oror 223

Agnuni 31, 43, 49, 244
Agop Martayan Dilaçar 172
Agos
AGOS Gazetesi 111, 127, 132, 133, 171, 179, 188, 204, 218, 259, 300, 305, 314, 327
Ağpür 242
Ağrı Dağı 183, 241
Aharonyan 219, 222, 229, 234
Ahıska 245
Ahmet D. 163
Ahmet Ferit Tek 22
Ahmet Hamdi 348
Ahmet Midhat 346, 347, 348, 349
Ahmet Molak 159
Ahmet Refik 37
Ahmet Rıza 63, 71, 72, 119
Akad 287
Akdeniz 293
Akemen 287, 289
Akhtamar 293
Akhtamar Surp Khaç Kilisesi 293
Akira Kurosawa 176
AKP 69, 77, 82, 165, 190, 191, 202
Alan Ryan 213
Albert Berdson 282
Aleko (Aleksandr) 265, 267
Aleksandr Atabekyan 243
Aleksantr Araradyan 224
Alevi 68, 116, 159
Alevi-Bektaşiler 68
Ali Canip 31
Aliyev 367
Alman Başbakanı Bismarck 24
Alman İmparatoru II. Wilhelm 140
Almanya 24, 25, 27, 29, 30, 38, 68, 69, 70, 142, 198, 204, 205, 206, 217, 250, 267, 272, 312, 314
Almanya İmparatoriçesi Augusta Viktorya 267
Altın Ayı 308
Amele Taburları 35
Amenapırgiçyan Okulu 322
Amerika 58, 238, 246, 263, 284, 311, 313, 325, 327, 341
Amerika Amerika 311
Amerika Ermeni Mizahsever Gençliği 341
Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 212
A.M. von Schwarzenstein 25
Anadolu Ermenileri 295
Anahid 243, 342
Andon H. Sakayan 331
Andon Sakayan 246, 334, 335
Andon ve Garabed Tülbentçiyan 296
Angakh Mamul 244
Ani (Kars) 224, 291, 292, 299, 316
Ani Katedrali 291, 292
Anili Drtad 291
Aniyi Voğpı (Ani'nin Ağıdı) 224
Ankara 11, 13, 14, 15, 35, 41, 42, 43, 57, 58, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 78, 82, 110, 115, 128, 133, 142, 145, 148, 149, 166, 186, 203, 228, 268, 271, 355
Ankara hükümeti 73, 78
Anna Frank 309
Annamus 333
Anneannemin Dövmeleri 318
Antalya 156
Antaram 265, 283
Antep 66, 248
Antigone 315
Antik 204, 206, 208, 210, 274, 287, 288, 289, 290, 305
Antik Çağ Mimarlığı 290
Anto Amca 312
Antonia Arslan 313
Arabyan Matbaası 44, 331
Arakelots Kilisesi (Havariler Kilisesi-10. yüzyıl) 292
Aram Andonyan 44, 327, 334, 335, 336

Aram Aşçıyan 332
Aram Der Krikoryan 244
Aram Manukyan 59
Aram Vruyr 244
Aramyan Okulu 322
Arap 32, 114, 116, 148, 269, 287, 290, 291, 303, 367
Arapkir 281
Ararad (Ağrı Dağı) 113, 132, 241
Ararçahüt 323
Aras Havzası 236
Archinus 210, 211
Ardnin Desaranner 332
Ardzvi Vasburagan (Van Kartalı) 241
Arevelahayeren (Doğu Ermenicesi) 238
Arevelk 242
Arevelyan Mamul (Doğu Basını) 242
Arevmıdahayeren (Batı Ermenicesi) 238
Argina Kilisesi 292
Aristoteles 211
Arjantin 206, 246, 251
Arkeoloji Müzesi 300
Armanak 163
Armenag Der Hagopyan 338
Armenak 26, 51
Armen Garo 134, 135, 138
Armenia (Ermenistan) 242, 289, 291, 306, 307, 311
Armıdan, Fırat'ın Öte Yanı 275
Arnavut 32, 135, 269, 347
Aroğçabahagan Tert (Sağlık Gazetesi) 241
Arpi Araradyan (Ağrı Dağı Güneşi) 241
Arsen Şabanyan 281, 282
Arshile Gorky 263, 283, 284, 316
Arşag Çobanyan 223, 225, 243
Arşaluys Araradyan (Ararat Şafağı) 240
Arşaluys Mardiganian 311
Arşavir Avedyan 337
Artin Bogosyan 43, 45
Artin Usta 189
Arti Ororotsı [Modern Beşik] 235
Asadur Nevşehirliyan 80
ASALA 174, 188
Asoğik 291
Asur 236, 287, 288
Asya 95, 220, 238, 276
Aşkhadank (Emek) 242
Aşkhadavor 245
Aşkharapar 238
Aşod Atanasyan 244
Aşod Malakyan 312
Atatürk 68, 69, 172, 180, 181, 267, 274, 275
Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları 267
Atilla Dorsay 308, 309, 311, 313, 318
Atina 126, 140, 204, 208, 209, 210, 211, 242, 327, 332
Atom Egoyan 309, 312, 317
Attila 32, 356, 357, 358
Auschwitz 206, 314
Avdella 262
Avedaper 240, 241, 242
Avedaper Dğayots Hamar 242
Avedik Araskhanyants 242
Avedis Aharonyan 219, 229, 234
Avedis İsahagyan 243
Avedis Nazarpegyan 332
Avel 335
Avetik 312, 317
Avrupa 21, 64, 77, 87, 90, 91, 94, 111, 112, 115, 117, 119, 120, 126, 136, 137, 138, 139, 176, 204, 206, 220, 229, 236, 238, 241, 242, 245, 258, 259, 262, 267, 268, 272, 275, 277, 280, 284, 285, 287, 296, 301, 303, 304, 324, 329, 330, 331, 333, 341, 348, 359
Avrupa Birliği 77
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 90
Avusturya 250, 259, 272

Ayasofya 88, 276, 291, 292, 307
Ayasofya-ı Kebir Vakfı 88
Ayastefanos Abide'sinin Yıkılışı 262
Ayastefanos Antlaşması 331
Ayaş 41, 42, 43, 44, 52, 54, 57, 58, 70, 321
Aydın 3, 4, 11, 13, 14, 17, 19, 32, 33, 35, 151, 156
Aysel Çötelioğlu 268, 277
Ayvazovski 274, 303
Ayvazyan 246, 272, 274, 281, 282, 289, 305, 331
Azadamard 44, 47, 49, 50, 51, 58, 59, 118, 245
Azad Khosk 332
Azad Zakarian 312
Aziz Krikor Lusavoriç
Aziz Krikor 58, 289
Aziz Mesrob Maşdots
Aziz Mesrob 237
Aziz Sahak 237
Azkakragan Hantes 219, 220, 221
Azkayin Çoçer 341
Aztarar 240, 255, 257

B

Babıali 27, 92, 93, 94, 112, 119, 134, 136, 137, 142, 183, 263, 285, 294, 325
Babil 288
Babken Suni 134, 135
Badani 244
Badganyan 225, 240, 241
Badger 332
Badriarkarani Vorçerı (Patrikhanenin İnleri) 336
Bağdasar Ağpar (Bağdasar Emmi) 332, 349
Bağdat 142, 325
Bağlarbaşı 298, 299, 303
Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı 298, 303
Bahaeddin Şakir 19, 31
Bakanlar Kurulu Kararnamesi 36
Bakunin 135
Bakü 35, 243, 245, 246, 333, 367
Balıkesir 35, 156
Balıklı Ermeni Mezarlığı 297
Bali
Bali Balyan
Bali Kafa 76, 297, 298
Baliyan 298
Balkan Harbi 34
Balkan Hıristiyanları 26
Balkanlar 122, 136, 245, 262, 289, 367
Balkan Savaşı 69, 109, 118, 123, 128
Balyan Ailesi
Balyanlar 297, 298, 299, 302, 306
Balyan mimarlık bürosu 297
Baronyan 328, 330, 331, 332, 342, 348, 349
Basra 11, 13, 14, 325
Başlangıcından Cumhuriyete Kadar Türklerde Resim 267, 268
Başvekil İsmet 164
Batı Almanya 312
Batı Anadolu 171, 272, 289
Batı Ermenicesi 238, 310
Batı Ermeni Diasporası 238
Batı Ermenileri 123, 133, 311
Batı Felsefesi Tarihi 212
Batum 127, 229, 246, 365
Bayazıt
Beyazıd 156
Bayburt 110, 298
Baykar 246
Bedri Bey 65
Bedros Nemtse 296
Bedros Turyan 346
Belçika 251, 282
Belen 68, 298
Belge Yayınları 41, 67, 78, 98, 108, 135, 140, 187, 364
Belli Bir Bakış 311
Bellini 285

Bendis 211
Beni Kurtaran Türk 173
Berkin Elvan 167, 203
Berlin 20, 22, 23, 24, 30, 81, 93, 94, 96, 103, 110, 119, 136, 142, 204, 206, 231, 242, 282, 308, 313, 331
Berlin Antlaşması 20, 22, 23, 30, 96, 119, 136, 242
Berlin Kongresi 24, 93, 94, 110, 331
Bertrand Russell 212
Beşiktaş 281, 283, 299, 300, 301, 302, 303
Beşiktaş Ermeni Mezarlığı 299, 301
Beşiktaşlıyan 345, 346, 347, 349
Beşiktaş Makruhyan Okulu 303
Beşiri 61, 62
Beşyüzler Konseyi 209
Bethmann-Hollweg 25
Beylerbeyi Sarayı 274, 302, 303, 304
Beyoğlu 4, 79, 356
Beyrut 11, 13, 14, 35, 60, 113, 117, 123, 124, 126, 130, 132, 133
Bibliothèque Nationale de France 233
Bidzag 333, 338
Bildung 204
Binbir Kilise Şehri 291
Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 39
Bismarck 24
Bitlis 11, 13, 14, 15, 22, 35, 54, 57, 60, 61, 145, 248
Biyografileriyle Ermeniler 265, 296, 298, 307, 342
Bizans 20, 202, 240, 243, 276, 287, 289, 292, 293, 295, 306, 367
Blanchot 315, 316
B. Marimyan 332
Boğaziçi 297, 299, 300, 303, 304, 306, 326
Boğazlıyan 40, 110, 368
Boğazlıyan Kaymakamı 40, 110
Boğos Nubar Paşa 322
Bolu 11, 13, 14, 35, 156
Bosna-Hersek 216
Boston 58, 193, 201, 225, 246, 338
Boşnak 32
Broledariadi Grivı 243
Bronzart von Chellendraffe 68
Bruno Bauer 215
Buenos Aires 206, 246, 282
Bulgaristan 34, 58, 63, 70, 81, 246, 250
Bulgarlar 34
Bursa 35, 156, 246, 248, 249, 267
Burucúa 206, 207, 215, 216, 218
Bükreş 246
Bülbüldere 299
Büyük Devletler 137, 139

C

Callixenus 210
Canik 11, 13, 14, 66
Cannes 311
Carl Schmitt 213, 218
Carnot 136
Cavit (Maliye Nazırı) 68
C.B. Macpherson 214
Celadet Ali Bedirhan 97, 108
Celal Bayar 31, 33, 34
Celâlleddin Harzemşah 345, 347
Cemal Paşa 19, 28, 37, 39, 373
Cenevre 58, 63, 112, 135, 142, 242, 243
Cenk Türküsü 32
Ceride-i Şarkiye 247
Cevdet Paşa 21, 57
Charles Aznavour 316
Chester projesi 142
CHP 135, 190, 368
Cigerxwîn 97, 106, 108
Cinsel Organlar 323
Clark Gable 312
Crakağ 241

Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu 77, 165
Cumhuriyet 20, 22, 23, 40, 66, 68, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 89, 110, 144, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 164, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 190, 193, 199, 200, 201, 221, 228, 229, 260, 261, 262, 267, 270, 276, 284, 285, 294, 296, 328, 343, 354, 355, 356, 359, 368
Çalikan 57, 62
Çallı Kuşağı 281
Çamlıyamaç 293
Çanakkale 69, 128, 156, 191
Çanakkale Zaferi 191
Çan Dergisi 135
Çankaya Köşkü 75
Çankırı 41, 42, 43, 44, 52, 54, 58, 70
Çarents 310
Çarlık Akademisi 272
Çarlık Rusya 333
Çarli Çaplin 338
Çatalca 11, 13, 14
Çeçenistan 178
Çemişkezekli Ermeni 311
Çerkes Ahmet çetesi 321
Çerkez Ahmet 57, 65
Çerkez Şakir 57, 62
Çerlin
Çeplin 341
Çiçek Vazosu 262
Çin 80, 251, 325
Çorlu 66
Çorum 127, 156, 164
Çötelioğlu 268, 269, 277

D

Dağlık Karabağ 366, 367
Danimarka 106, 107
Darekrutyun (Vakayiname) 240
Daretsuyts "Lila Yıllığı" 336
Darwinizm 96, 323
Davutpaşa 263
Deli Fuad Paşa 267
Delos Ligi 209
Demircibaşyan 242
Demirci ustası Nazaret 317
Demokrasi ve Barış Konferansı 203
Deniz Gezmiş 135
Deniz Ressamları Derneği 282
Dersaadet 71, 79, 356, 357
Dersim 40, 80, 93, 148, 149
Der Zor 42, 142, 318
Dev-Genç 135
Devlet-i Âliye 24
Deyrizor 35
Diaspora 239, 310, 312, 313
Dibağ (Dikran Abağtsıyan) 337
Dicle 202, 325, 326
Dikranagerd 245, 248, 288
Dikran Civelekyan 247
Dikran Çuhacıyan 303
Dikran Esayan 281
Dimetoka 70
Dink 77, 81, 171, 179, 180, 181, 183, 185, 217, 296, 297, 305, 306
Diran K. Papazyan. 332
Diratzu Hovhannes 261
Diun 323
Divan-ı Harb 40, 42, 110, 123, 130
Divan-ı Harbi Örfi 321
Divan Oteli 75
Diyalog 211, 213
Diyarbakır
Diyarbekir 11, 13, 14, 22, 35, 42, 43, 44, 55, 57, 60, 61, 62, 65, 66, 74, 82, 130, 160, 245, 246, 248, 282, 288, 312, 321
Dndes 242

Doç. Dr. Sami Selçuk 179
Doğa Tarihi 323
Doğu Anadolu 27, 186, 287
Doğu Ermenileri 242, 310
Doğulu Çeşitli Milletleri Temsil Eden Yüz Fotoğraf Albümü 296
Doğu Sorunu 329, 331
Dokumacılar 262
Dolmabahçe Sarayı 265, 266, 274, 280, 299, 301
Don Askarian 312, 317
Doppelgänger 206, 216
Dörtyüzler Konseyi 209
Dr. Garabed Paşayan 53, 56
Dr. Nazaret Dağavaryan 53, 56, 57, 58, 322
Dr. Nâzım 81
Dr. Reşid 57, 60, 61, 62, 65
Drtad 289, 290, 291
Düvel-i Muazzama 21
Dzağig 242, 335

E

E. Agnuni 43, 49
Ecole Centrale 301
Ecole des Beaux Arts 301, 304
Eçmiadzin 58, 290, 295, 307
Eçmiyadzin Gatoğigosluğu 238
Eçmiyadzin Katolikosluğu 241
Edessa (Urfa) Süryani Metropoliti 237
EDF 111, 118, 135, 136, 137, 142, 143
Edirne 11, 13, 14, 34, 67, 70, 74, 82, 128, 156, 228, 332
Edouard Manet 267
Edward Saroyan 316
Ege 67, 272, 362
Ege Adaları 272
Egoyan 309, 312, 316, 317, 318
Eğin 26, 102, 121, 223, 232, 233
Eğin ninnisi 233
Ehl-i Hiref 269
Ekim Devrimi 245
Ekümenik Patrikhane 75
Elazığ 17, 35, 248
El-cezire 37
Elen Ticaret Akademisi 75
Eleusis 210
Elia Kazan 311
Elmadağ 42, 57
El Siluetazo 206
Emevi 20
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 11, 13, 14
Enver 14
Enver Paşa 36, 55, 57, 59, 140, 183, 357
Enver Ziya Karal 24
Eratosthenes 211, 212
Erciş 183
Erdoğan 19, 32, 33, 35, 69, 191
Eremya Çelebi Kömürciyan 297
Ergenekon 185
Erivan 58, 241, 246, 284, 289, 291, 293, 305, 306, 307, 342, 349
Ermeni Amira 295
Ermeni Anayasası 111, 241, 294, 305, 336
Ermeni Apostolik Kilisesi Katolikosluk Merkezi 290
Ermenice 41, 60, 63, 112, 113, 117, 122, 123, 126, 129, 130, 131, 133, 196, 220, 224, 225, 228, 231, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 252, 253, 254, 255, 257, 293, 296, 300, 303, 306, 310, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 342, 344, 345, 346, 349, 350, 351
Ermeni Cemaati 23, 299, 306
Ermenice-Rusça Aşkhadank 242
Ermeni Devrimci Federasyonu 59, 63, 111, 117, 118, 135, 138, 142
Ermeni Devrimci Federasyonu İstanbul Komitesi 138

Ermeni edebiyatı 221, 242, 314, 330, 345
Ermeni Harflerinin Doğuşu 323
Ermeni Hayırsever Genel Derneği 322
Ermeni Hıristiyan 289
Ermeni Katolik ve Apostolikler 298
Ermeni Kilikya Krallığı 293
Ermeni Kilisesi 58, 237, 289, 307
Ermeni Kralı II. Dikran 288
Ermeni Kralı III. Drtad 289
Ermeni Krallığı 58, 237, 288, 289, 291
Ermeni mebusları 23
Ermeni Mezarlığı 75, 297, 298, 299, 301, 303
Ermeni Nizamnamesi 89, 137, 301
Ermeni Öğrenci Birliği 244
Ermeni Patrikhanesi 293, 294
Ermeni Patrikliği 89, 237, 295, 307
Ermeni sanatları 305
Ermeni Sorunu 128, 133, 186, 329
Ermeni Sosyal Demokrat Partisi 135
Ermenistan 20, 22, 25, 58, 99, 111, 117, 130, 131, 133, 135, 137, 138, 142, 174, 177, 178, 189, 191, 217, 219, 220, 224, 225, 229, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 245, 246, 250, 281, 284, 287, 289, 290, 291, 293, 295, 305, 306, 307, 310, 311, 342, 354, 366, 367
Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı 245
Ermenistan Cumhuriyeti hükümeti 229
Ermenistan Diaspora Bakanlığı 239
Ermenistanlı Ermeni 310
Ermenistan Platosu 236
Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 245
Ermenistan Ulusal Galerisi 281
Ermenistan Ulusal Kütüphanesi 234
Ermeni Yerel Meclisi Delegesi 319
Erzurum 11, 13, 14, 15, 22, 26, 30, 35, 54, 55, 57, 60, 63, 66, 67, 70, 97, 102, 140, 142, 224, 248, 249, 281, 289, 321, 359
Esayan Okulu'ndan Yetişenler Derneği 231
Eski Ermeni Dinleri 323
Eski Sovyet 238
Eskişehir 11, 35, 37, 74, 249
ESSC 245
Eşcinsel Soykırımı 204
Ethel Schwabacher 263
Etnografya Dergisi 219, 220
Eurydike 315, 316
Ev Hijyeni 323
Evren'in Kuruluşu 323
Ezidi/Kürt 225

F

Falih Rıfkı Atay 19
Fatih Akın 308, 313, 317
Fatih Sultan Mehmed 285, 295, 305
Ferik İbrahim Paşa 263, 283
Ferik Tevfik Paşa 263, 283
Fırat 91, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 236, 275, 287, 325, 362
Filistin 118, 204, 354
Filiz Çağman 268, 270, 271
Flaubert 344
Fonograf 333
Foucault 285
François Joseph Hubert Ponscarme 281
Frankfurt Okulu 172
Fransa 69, 120, 136, 189, 246, 250, 263, 272, 280, 282, 312, 320, 322, 323
Fransız Devrimi 204
Fransız Elçiliği 322
Fransız Hastanesi 319, 322
Franz Werfel 312
Fresno 246
Friedrich Nauman 25
Fru-Fru 336, 340

G

Gabi Piterberg 204

Gabriel Bagradian 312
Gadag 332, 338
Galata Merkez Okulu 281
Galatasaray Spor Kulübü 303
Galatasaray Sultanisi 263
Gamsaraganlar 291
Garabed Amira Balyan
  Garabed 299, 300
Garabed Balyan 297, 299, 300, 303
Garabed Panosyan 246
Garabed Ütücüyan 241
Garapnad 336
Gargud 337
Garibaldi 135
Gaspar 265, 267
Gâve 347
Gavros 336
Gavroş 334, 335, 337, 338, 342
Gavroş-Gigo 337
Gavroşi Darekirk-Daretsuyts 337
Gavroşi Darekirkı 337
Gavroşi Daretsuyts 337
Gavroşi Yerkidzagan Darekirkı 337
Gaydz 243
Gaydzer 225
Gaziantep 156, 305
Geçici Kanun 36
Gedikpaşa Ermeni Okulu 63
Gelecek Uzun Sürer 312
Genelkurmay 15, 68, 69, 71, 74, 81, 86, 200
Getronagan Lisesi
  Getronagan Okulu 320
Gigo 52, 334, 335, 336, 337
Gindo 336
Giresun 156, 248, 368
Girit 135, 137, 140
Girit İsyanı 140
Globus Ottomanorum 269
Gohag 337
Goldoni 348
Golz Paşa 140
Gomidas
  Gomidas Vartabed 51, 221, 222, 223, 229, 232, 233, 243, 306, 310, 312
Gorky 263, 283, 284, 316
Gornag 345, 347
Gosdan Zaryan 243
Govgas 240
Grandük Konstantianos 274
Grek 237, 288, 289
Grekçe 236
Guguk 337
Guguregu 333
Guillermo Kexel 206
Güneş Dil Teorisi 260, 354
Günsel Renda 270, 271
Gürcü Pakraduniler
  Bagratlılar 292, 293
Güzel Sanatlar Akademisi 267, 272, 281

Ğ

Ğazarosyan 229
Ğugas Baltazaryan 240
Ğugas İnciciyan 240

H

Hafik 74
Hagop 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 225, 238, 240, 246, 254, 261, 275, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 328, 330, 331, 332, 338, 342, 348, 349, 351
Hagop Balyan 303, 304
Hagop Baronyan 328, 330, 331, 332, 342, 348, 349
Hagop Bey 301, 302
Hagop (Bey) Balyan 303
Hagop Garenyan 240
Hagop Meğabard 254
Hagop Melik-Hagopyan 225
Hagop M. Hacyan 331

Hagop Mıntzuri 275, 351
Hagop Paşa Kazazyan 303
Hagop Siruni 246
Hagop Şirinyan 338
Haleb 11, 13, 14
Halep 35, 54, 65, 363
Halide Edip
  Halide Hanım 19, 358, 359
Halil Bey 34
Halit Ziya 350
Hamaynk 243
Hamidiye Alayları 24, 26, 28, 67, 95, 96, 97, 100, 101, 103, 104, 107, 108, 120, 134, 184, 185, 274
Hampartsum Boyacıyan 43, 46, 53, 54, 55, 57, 58
Hampartzum 45, 132, 223
Hannah Arendt 100, 108
Hans von Seeckt 81
Haraç 118, 243, 244, 245
Harbiye Mektebi 299
Harbiye Nazırı Enver Paşa 36
Harbiye Nezareti 34, 36
Harold Rosenberg 263
Harput 22, 43, 102, 245, 248, 364
Harutyun Arslanyan 80
Harutyun Cangülyan 43, 46
Harutyun Hekimyan 330
Harutyun Sahrigyan 321
Harutyun Serveryan 296
Harutyun Sıvacıyan 330
Harutyun Şmavonyan 239, 255
Hasan Fehmi 145
Hassa Mimarları Ocağı 297
Hastalıklar Sözlüğü 323
Hatıra Defteri 309
Hayasdan 219, 240, 242, 289, 291, 305, 307
Hayasdani Oknutyan Gomide 246
Hayasdani Oknutyan Lraper 246
Hayat Güzeldir 309
Hayeli 243, 332, 333, 341
Hay Gin 229, 234, 235
Hayg Kalcıyan 337
Hay Marmnagrtagan Inthanur Miyutyun 245
Hayrenaser 240
Hayrenik 58, 225, 229, 246
Hayrig 224, 323
Hay Sgaud 245
Hayvan Yetiştiriciliği 323
Hazine 72, 81, 87, 89, 182, 301
Hazreti İsa 289
H. Baronyan 332
Hdbid 338
HDP 203
Hegel 215
Helenistik 287, 288, 289, 290
Hemşinliler 171
Henrik Malyan 311
Henri Verneuil 312
Hereke Fabrikası 299
Herzen 135
Hetum Setyan 80
H. Hacyan 335
Hınçak 13, 26, 27, 29, 111, 112, 113, 116, 119, 121, 126, 128, 132, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 242, 243, 332, 341
Hınçak Parti Komitesi 138
Hınçak Partisi 27, 111, 112, 113, 119, 126, 128, 135, 136, 139, 142, 242, 243, 332
Hınçak Partisi İstanbul Komitesi 139
Hıristiyanlık 93, 94, 236, 288, 289, 290, 291, 307
Hi-Hi-Hi 337
Hindistan 93, 239, 240, 250
Hint-Avrupa 236
H. İsagulyan 80
Hitit 287
Hitler 172, 173, 174, 193, 194, 201, 353

Hmayag Aramyants 337
Hnçag 242, 332
Hnutyunk Agna 223
Hob-Hob 243, 333
Hollanda 251, 262, 272, 274, 280
Hollanda Kraliyet Bilim ve Sanat Akademisi 274
Hollywood 311, 312, 313
Holocaust 98, 106, 193, 194, 201, 309
Holokost 40, 198, 218, 313, 314, 316
Horizon 245
Horkheimer 172
Horomos 292
Hosank 243
Hos-Hos 335, 338
Hosrof 163
Hovagimyan Kardeşler 80
Hovhannes Ayvazyan 272
Hovhannes Çamurcuyan 240
Hovhannes Hintliyan 58
Hovhannes Serengülyan 53, 54, 57, 63, 64, 321
Hovhannes Tumanyan 243, 246
Hoviv 244
Hovsep Aznavur 296
Hovsep Canigyan 223
Hovsep Çolayan 60
Hovsep Paşa Vartanyan
Hovsep Vartanyan 246
Hraçya Koçar 311
Hrant Dink 77, 81, 171, 179, 180, 181, 183, 185, 217, 296, 297, 305, 306
Hravirag 246
H. Tıngıryan 331
Humbaracı Ocağı 259
Huşarar 244
Huşartzan 323
Hüdavendigâr 11, 13, 14
Hügo 337
Hükümet Kararnamesi 36
Hüsisapayl 225, 241
Hüsnü Yusuf Bey 263, 283
H. Zarifyan 335

I

Iğdır 219
Inger 244
Isdepan Çıracıyan 53, 54, 57, 62
Isdepanos Nazaryants 241
Isfahan 238
Islahat Fermanı 20, 21
Istrati 268, 269, 272
Işdemaran Bidani Kidelyats 240
ITF 135

İ

İbrahim Çallı 282
İbranice 237, 327
İ. Derents 332
İhtida 153, 154
İknad Ağa 341
İlk Kadın Ressamlarımız 283
İncil 206, 293
İngiliz Kraliçesi Victoria 140
İngiltere 31, 69, 119, 225, 241, 250, 263, 272, 284, 285, 325, 326
İnsan Embriyolojisi 323
İnsanın Anatomisi 323
İran 91, 135, 178, 238, 246, 250, 287, 288, 289, 347
İravunk 241
İsak Karakaş kardeşler 296
İskenderiye 116, 327, 332, 335
İslam 21, 28, 37, 69, 84, 86, 87, 148, 153, 166, 258, 268, 347, 354
İslam Minyatürleri 268
İsmet 68, 69, 164
İspanya 280
İspenciyan 80

İsrail 46, 174, 204, 205, 251
İstanbul 4, 26, 27, 30, 33, 34, 35, 38, 41, 42, 43, 44, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 96, 98, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 159, 166, 167, 174, 192, 193, 194, 201, 206, 218, 220, 221, 224, 227, 229, 231, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 248, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 268, 270, 271, 274, 275, 280, 281, 284, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 310, 315, 320, 321, 322, 323, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 357
İstanbul Antlaşması 34
İstanbul Büyükelçisi Wangenheim 30
İstanbul Ermenileri 229
İstanbul Ermeni Patrikhanesi 294
İstiklal Caddesi 281
İsveç Drottningholm Şatosu 265
İşkhan 59, 60, 293
İtalya 140, 250, 259, 265, 267, 269, 272, 280, 281, 285, 313
İtalya Kralı I. Umberto 140
İTC 19, 28, 29, 30, 31, 33, 118, 119, 123, 185
İTC Genel Merkez 19
İTC Heyet-i Merkeziyesi 31
İTC İzmir Katib-i Mesulü Celal Bayar 31
İttihatçı 19, 31, 42, 43, 53, 55, 63, 65, 67, 70, 71, 72, 73, 75, 78, 80, 81, 152, 159, 183, 185, 202
İttihat ve Terakki 23, 28, 31, 42, 59, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 82, 110, 118, 128, 130, 133, 135, 172, 182, 183, 184, 187, 194, 195, 198, 199, 201, 358, 359, 360, 363, 365, 368
İttihat ve Terakki Cemiyeti 110, 118, 128, 184, 368
İttihat ve Terakki IV. Kongresi 31
İttihat ve Terakki Partisi 135
İvan Konstantinoviç Ayvazoski 272
İzmid 11, 13, 14
İzmir 31, 34, 35, 38, 54, 73, 74, 80, 156, 220, 240, 241, 242, 248, 332, 337, 338, 344, 345
İzmir'de Işdemaran Bidani Kidelyats 240
İzmir Tasfiye Komisyonu 74
İzmiryants Derneği üyesi 323
İzmit 35, 70, 82, 248

J

Jacques Damadyan 281
Jale Parla 349
Jan Brueghel 262
Jan Vermeer 262
Jean-Paul Laurens 281
Jean Portet 270
Jerzy Skapski 206
JİTEM 185
Joğovrtagan Lusavorutyun 245
Joğovrtayin Kidutyun 241
Johann Gutenberg 238
José Emilio Burucúa 206
Jön Türk 22, 28, 330, 334
Julian Akademisi 282
Julio Flores 206
Jürgen Habermas 213

K

Kadıköy 80, 208, 322
Kafkas Cephesi 69

Kafkaslar 245
Kafkasya 31, 37, 59, 63, 69, 112, 117, 119, 133, 136, 142, 240, 241, 243, 244, 287, 322, 333, 340
Kağakavarutyan Vnasnerı 332, 349
Kağapar 243
Kâğıthane 80, 126
Kahire 296, 307, 320, 322, 327, 333, 335, 338, 341
Kâhyayan 80
Kalcıyan
  Arşavir Avedyan 337
Kalust Aloyan 59
Kamboçya 206
Kanada 251
Kanlı Pazar 135
Kant 212, 214, 218
Kanuni Sultan Süleyman 295
Kapadokya 259
Kapıdağlı 268, 269, 271, 272, 273, 277, 278, 280
Kapıdağlı Konstantin 268, 269, 271, 272, 273, 277, 278
Kapriel Badganyan 240, 241
Karabağ Ermenileri 366
Karabet 163, 361
Karadeniz 67
Karamanuk 229, 231
Kara Melek 263
Kara Topraklar 347
Kardinal Federico Borromeo 262
Karekin
  Karekin Khajag 43, 46, 47, 50, 54, 140, 142, 220, 221
Karekin Pastırmacıyan 54, 140, 142
Karen Pastırmacıyan 134, 135
Karesi 11, 13, 14
Karlofça Antlaşması 259
Karni Tapınağı 290
Kars 156, 224, 248, 249, 292
Kartal 300, 337, 364
Kaspar 265, 267
Kastamonu 11, 13, 14, 35, 70, 156
Katolik 150, 151, 152, 176, 237, 295, 298
Katolikos 58, 322
Kavkaz 240
Kayseri 11, 13, 14, 35, 43, 53, 54, 57, 58, 66, 67, 70, 171, 245, 248, 249, 265, 296, 297, 298
Kayzer II. Wilhelm 24
Kazan 311
Kazaz Artin 298
Kazaz Harutyun 298
Kazım Nami Duru 31
Kefe 220
Keğam Kavafyan 296
Keğuni 244
Kemal Bey 368
Kemalizm 67, 110
Kesik 308, 313, 318
Kevork Ayvazyan 246
Kevork Boyacıyan 231
Kevork H. Ayvazyan 331
Kevork Pamukciyan 265, 267, 268, 298
Khaçkar 288
Khalkedonlu Thrasymachus 208
K. Hampigyan 334, 335
Khaparta 243, 333
Kharaşo 338
Kharazan 336
Khardalian 318
Kharkov 246
Khatapala 333, 340
Khelok Tavit 340
Kheyal 331
Khırimyan Hayrig 323
Khigar 332
Kırım 21, 152, 272, 282
Kırım Savaşı 21

Kırkkilise 34
Kırklareli 156
Kısa Ermeni Tarihi 323
Kızıl Sultan
  Kızıl Sultan Abdülhamit 135, 136
Kibarlığın Zararları 349
Kidagan Şarjum dergisi 322
Kiev 246
Kilikya 58, 237, 293, 306
Kilikya Ermeni Krallığı 237
Kitab-ı Mukaddes 237
Kitsch 317
Klasik Ermenice 240, 241
Kleistenes 209
K. Makulyan Evlatları 80
Kocaeli 156
Koharig Ğazarosyan 229
Komitas 312
Konstantin 268, 269, 270, 271, 272, 273, 277, 278
Konstantinopolis 79, 80
Konya 11, 13, 14, 35, 37, 60, 61, 65, 66, 82, 249, 269
Konyalı Kaluyan 269
Kordz 242
Koselleck 198
Kosova 213
Kotayk 290
Kozan 54, 57, 58, 297
Kozmoz H. Bellikçiyan 80
Köşker Agop 74
Kragan Hişadagner 341
Kral Dikran 288, 289
Kral Vramşabuh 237
Krikor
  Krikor Ağaton 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 65, 98, 108, 132, 220, 223, 242, 261, 289, 298, 299, 321, 323, 334, 335, 337, 338, 350, 351
Krikor Ağaton 323
Krikor Amira Balyan 299
Krikor Ardzruni 242
Krikor Balyan 298, 299
Krikor Der Melkisetegyan 242
Krikor Kalfa 298, 299
Krikor Mirzayan Süni 223
Krikor Zohrab 44, 53, 54, 55, 57, 58, 65, 321, 350, 351
Kristopher Mikaelyan 142
K. Torosyan 336
Kudüs 11, 13, 14, 58, 237, 241, 261, 299, 354
Kudüs Birliği 241
Kudüs Ermeni Patrikliği 237
Kudüs Surp Hagop Manastırı 261
Kumkapı 120, 135
Kuruçeşme 274, 303
Kutsal Kitap 236
Kuzey Afrika 367
Küçüksu Kasrı 301
Kümbet Camii 292
Kürdistan 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 148, 367
Kürtçe 107, 224
Kürt Özgürlük Hareketi 136
Kütahya 11, 35
Kwiatkowski 206, 207, 215, 216, 218
K. Yavruyan 80
K. Yeğigyan 337

L

Labder Tiokinyan 332
La Haye Eski Yugoslavya Savaş Suçluları Mahkemesi 216
La Masseria delle Allodole 313
Latince 237, 345
La Turquie Kemalist 260
Laz 32, 116

Leblebici 338
Le Hay 296, 297
Leman O. 163
Le Monde Illustré 301
Lenin 113, 135
Levon 44, 48, 49, 50, 51, 296, 301, 302, 304
Levon Güreğyan 296
LGBT 202
L. Hobhouse 271
Londra 121, 218, 242, 243, 282, 283, 285, 325, 327, 332
Londra Konferansı 243
Los Angeles 246
Louis B. Mayer 312
Lsonk 298
Luys 242
Lübnan Bzummar Ermeni Katolik Manastırı 237
Lynch Kumpanyası 325, 326
Lysias 211, 212

M

Maçka Silahhanesi 302, 304
Madenataran 237, 238
Madras 239, 240
Madteos Mamuryan 242
Magar 298
Makedonya 123, 262
Maksut Manas 263
Malatya 17, 249, 281
Maleş 338
Maliye Nezareti 267
Mal Sandığı 72
Malta 110, 187, 272, 368
Mampre Margosyan 281
Mamul 242, 244, 246, 329, 331
Mamuretülaziz 11, 13, 14
Manaki Kardeşler 262
Manana 220, 221, 338
Manas 259, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 277, 283, 285
Manase 265, 272
Manasî 270
Manchester 241, 257
Manchester Yergrakund 257
Mangavarjagan Tert 242
Mangavarjanots 242
Manuel 48, 131, 291, 293
Manzume-i Efkâr 247
Maraş 11, 15, 27, 35, 54, 80, 245, 249
Marc Nichanian 308, 310, 353
Mard 243
Mardiganian 311
Mardik Martin 313
Mardin 156, 349
Marek Edelman 204
Markarid Papayan 233
Mark Levene 103
Marksizm 123, 244
Marmara 67
Marx 112, 126, 215, 216, 218
Masis 241, 247
Masis Günlüğü 247
Masumların Katliamı 206
Maşdots 237, 238
Matteos İzmirliyan 137
Maurice Halbwachs 197
Mayda Saris 259, 261, 263, 268, 272, 281, 282
Mayrig 312
Mazzini 135
M. Dökmeciyan 335
Meclis 22, 23, 34, 35, 36, 53, 59, 62, 63, 74, 109, 123, 151, 319, 322, 323, 330
Meclis-i Mebusan 22, 23, 34, 109, 123, 319
Mecmua-i Havadis 246
Med 105, 287
Medeora 241

Medzabadiv Muratsganner 349
Meğabard 238, 254
Mehmed Münir Ertegün 312
Mehmet Ali Paşa 21
Mehmet Ali Şahin 77, 165
Mehmet Reşat 36
Mektep Tetkik Komisyonu 323
Meloslular 213
Meriç 70
Merkez-i Umumi 31, 34, 36
Mersin 35, 249
Meşrutiyet 58, 63, 67, 109, 122, 127, 228, 229, 320, 321, 322, 351, 363
Metro-Goldwyn-Mayer (MGM) 312
Meurs 322
Mezopotamya 237, 287, 354
MGK Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanlığı 181
MGM 312, 314
Mıgırdıç Civanyan 281
Mıgırdiç Çarkyan 296
Mıgırdiç Khrimyan 224
Mıgırdiç Margosyan 351
Mıgırdiç Portukalyan 242
Mıkhitar Abba 257
Mıkhitaryan 237, 240, 241, 244
Mıkhitaryan Birliği 240, 241, 244
Mırmıryan 299, 306
Mısır 35, 116, 120, 130, 166, 246, 250, 274, 322, 338, 341
Mısırçarşısı 348
Mihael Nalbantyan 135
Mihr 290
Mihran Azaryan 296
Mihran (Hrant) Ağacanyan 43
Mihran Sivaslıyan 242
Mihri Müşfik 265, 283
Mikael Nalpantyants 225, 227
Mikayel Gürciyan 332
Mikrobiyoloji 323
Milgram 173
Millet-i Mahkûme 21
Mimarbaşı Serkis Balyan 274
Mimar Koca Sinan 296
Mimos 331, 338
Minas 54, 298
Minyatür Sanatı 271
Mithat Sertoğlu 27
M. Nesib ve Aram (Andonyan) 335
M. Nuri Dersimi 106, 108
Modzag 333, 338
Moğol 291, 347
Monarşi 20
Mor Gabriel Vakfı 182
Moskova 221, 225, 243, 246, 289, 307, 310, 327, 331, 367
Msera Mseryants 241
Mşag 242
M. Taşçıyan 334, 335
Muğla 156
Muhafazakâr Sanat 276
Munedig 337
Murat Bardakçı 38, 74
Murc 242
Musa Dağ'da Kırk Gün 312
Musa Dağı 312, 314
Musevi 21, 68, 84, 149, 152, 165, 166
Mustafa Abdülhalik 60, 145
Musul 11, 13, 14, 35, 142
Mühendishane-i Berri-i Hümâyun 263
Münadi-i Erciyes 247
Münedig 337
Münih 282
Müzik 242

N

Nahapet 311, 312

Nalpantyants 225, 227, 228
Namık Kemal 135, 345, 346, 347, 348, 349
Narodnaya Volya 135
National Gallery 285
Nazaret
  Nazaret Dağavaryan 43, 46, 53, 54, 56, 57, 58, 317, 318, 319, 320, 321, 322
Nazaret Dağavaryan Doğa Bilimleri Sergisi 319
Nazei Ororı 229, 234
Nazeni Babayan 300
Nazi 92, 99, 143, 174, 176, 204, 213
Nazi Almanyası 99, 174
Nenni Bala 223
Nerses 48, 50, 52, 225, 347
New York 192, 193, 194, 200, 201, 218, 224, 228, 229, 246, 282, 284, 315, 338
New York Guggenheim Müzesi 284
Nichanian 308, 310, 311, 313, 314, 315, 353
Nicolás Kwiatkowski 206
Nigoğos
  Nigoğos (Bey) Balyan 299, 300, 301, 302, 303, 304
Nigoğos Balyan 301, 302
Nigol Kalanteryan 223
Niğde 11, 35
Nisan 1331 14, 15
Niyazi Berkes 21
Nor Arşaluys 246
Nor Dikranagerd 245
Nor Gesaria 245
Nor Kharpert 245
Nor Khosk 243
Normandiyalı Balıkçılar 281
Nor Maraş 245
Nor Or 246
Nor Pem 338
Nor Sepasdia 245
Nor Tomarza 245
Nor Yergir 246
Nouritza Matossian 263
Nşan Berberyan 332
Nvak Haygagank 242

O

Odesa 246
Odyan 50, 327, 332, 334, 335, 336, 338, 341, 351
Officier Académie 320, 323
Ogün Samast 180
Ohannes 17, 51, 163, 296
Okkabaz 335
Onnig Mağazacıyan 43
Onnik Tertsakyan 53, 54, 56, 57, 58
On the Old Roman Road 312
Ordu 13, 14, 69, 153, 154, 155, 156, 160, 163, 164, 165, 360
Oropus 212
Oror 223, 225, 232, 249
Oror (Agna) 223
Orork Hayasdani 225
Orpheus 315
Orpheus'un Bakışı 315
Ortadoğu 128, 245, 367
Ortaköy 269, 299, 303
Ortaköy Surp Asdvadzadzin Ermeni Apostolik Kilisesi 299
Ortodoks 150, 151, 152
Osmaniye Büyük Ermeni Oteli 80
Osmanlı 13, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 41, 42, 48, 53, 55, 58, 59, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 99, 102, 103, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 145, 146, 166, 172, 183, 190, 193, 195, 196, 199, 200, 201, 220, 221, 222, 224, 225, 228, 229,

239, 240, 241, 243, 244, 246, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 304, 305, 307, 310, 311, 314, 319, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 342, 343, 344, 346, 349, 350, 351, 352, 357, 359, 367
Osmanlı Devleti 294, 305
Osmanlı edebiyatı 344
Osmanlı Ermenileri 221, 224
Osmanlı Ermenistanı 113, 272
Osmanlı hükümeti 42, 59, 323, 324
Osmanlı İmparatorluğu 21, 67, 78, 83, 91, 109, 110, 111, 113, 118, 120, 121, 122, 132, 133, 258, 265, 271, 284, 294, 296, 307, 319, 328, 330, 334, 344, 346, 367
Osmanlılar 283, 347, 363
Osmanlı Meclisi 23, 53, 59, 62, 63
Osmanlı Meclis-i Mebusanı 23, 53, 59, 322
Osmanlı Parlamentosu 53, 65, 140, 322
Osmanlı Resim Sanatı 267, 270, 281
Otranto 206
Otuz Tiranlar 210, 211

Ö

Öklid 212, 213
Öldürülen Yahudiler Anıtı 206
Ömer Naci 31
Ömer Seyfettin 31, 32, 355
Özal 188
Özcan Alper 312

P

Padişah Portreciliğinin Çeşitlenmesi 270
Padova 345
Pagan Ermeni 289
Pakraduni 224, 291, 292
Palakaşyan 227, 242
Pamukciyan 265, 267, 268, 291, 292, 296, 297, 298, 299, 301, 304, 307, 342
Panaser 241, 323
Pan-İslamcı 24
Pantürkizm 31
Panvori Tzaynı 243
Papazyan 50, 54, 59, 60, 61, 63, 332, 333, 334, 335, 336
Paramaz 9, 66, 113, 116, 117, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 142, 143
Paris 71, 80, 118, 119, 220, 223, 225, 242, 243, 263, 267, 272, 281, 282, 289, 291, 296, 297, 300, 301, 303, 304, 306, 307, 322, 327, 332, 334, 335, 337, 345
Paris Ecole des Beaux Arts 304
Parki Yedeven 341
Parseğ Ganaçyan 223, 229
Parseğ Şahbaz 44, 51
Parseh Manas 265, 271
Part 287
Partoğomeos 289
Patrikhane 75, 85, 86, 189, 243, 330, 338
Patrik Krikor VI. Şığtayagir 261
Pazar Okulu 322
Pazmaveb 240, 257
Peleponez Savaşı 207, 209
Pera 79, 228, 281, 285, 297, 322, 323
Persler 209, 236
Pers Savaşları 209
Petersburg 228, 243, 272, 331, 333
Petersburg Çarlık Güzel Sanatlar Akademisi 272
Philadelphia 282
Philon 212
Pierre Guillemet 281
Pire 210, 211, 212
Platon 208, 211, 212, 214

Plaza de Mayo Anneleri 206
Plehanov 135
Poğ Aravodyan 331
Poğ Arevelyan 331
Polemarchus 211
Popokh 341
Poragadzin 323
Portekiz 272
Pozantı 37
Prens Vorontsov 240
Protestan 150, 151, 152, 240, 295
Providence 338
Prusya 204
Pun Hayasdan 219
Purasdan Mangants 242
Püzantion 243
Püzant Keçyan 48, 242, 247

Q

Qedri Cemilpaşa 108

R

Rafael Badganyan 225
Rafael Lemkin 181
Rafael Manas 259, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 272, 277, 280, 285
Raffi 225
Ramgavar Partisi 111, 246
Rashomon Etkisi 176
Ravished Armenia 311
Recaizade Mahmut Ekrem 346
Recep Tayyip Erdoğan 69
Renda 145, 270, 271, 272
Resim Müzesi 265, 266
Resim Sanatı 259, 262, 267, 270, 271, 280, 281
R. Ğazigyan 338
Rita Ender 204
Roben Efendi 282
Robert Hughes 284
Roboski 81
Rodolfo Aguerreberry 206
Rojava 134
Roma 204, 272, 287, 289, 293, 306, 367
Roma Cumhuriyeti 204
Romanos Melikyan 223
Romanya 58, 130, 246, 250
Rostom 31, 142
Rotterdam 312
Rouben Mamoulian 312
Rönesans 258, 275, 319
RSDİP Kafkasya Birliği 243
Ruanda 97, 98, 206
Rubens Manassé 265
Rue Paradis 312
Rum mebusu Soulides 24
Rupen 43, 46, 52, 243, 263, 265, 266, 267, 268, 270, 280
Rupen Manas 263, 266, 267, 268
Rupen Sevag 43, 46
Rupen Zartaryan 43, 52, 243
Rus Çarı 135
Rus Çarlığı 136, 142
Rus Donanması Resmî Ressamlığı 272
Rus İmparatorluğu 31
Rus-Japon Savaşı 243
Rusya 11, 22, 25, 29, 30, 31, 33, 69, 70, 111, 115, 117, 118, 119, 127, 140, 142, 219, 220, 221, 225, 240, 242, 243, 245, 250, 272, 310, 331, 333, 367, 374, 387
Rusya Ermenistanı 31
Ruzname-i Masis 247

S

Sabiha Gökçen 181
Sadana 243, 333, 335, 341

Sağlık 241, 323
Sahag 237
Sahak 49, 50, 237
Said Halim Paşa 29, 36, 38
Saimbeyli 297, 298
Sainte Barbe Koleji 300, 301, 303
Samos 209
Samsun 66, 70, 74, 82, 156, 249
Sanasaryan Hanı 75
Sanasaryan Okulu 63
Sanayi-i Nefise Mektebi 281, 296
Sandra Harding 214
Sapriç 243, 333
Saray 21, 27, 137, 138
Sarıkamış 33, 69, 70, 128, 140, 357
Sarkis Babigyan 337
Sarkis Balyan 301, 302, 303, 304
Sarkis Bey Adası 303
Sarkis (Bey) Balyan 301
Sarkis Minasyan 43, 49
Sarkis Srents 48, 351
Sarkisyan 113, 128, 191
Sarky Mouradian 312
Saroyan 316, 318
Sasani İmparatorluğu 237
Sason Ermenileri 26, 27
Sasun 112, 113, 224
Sa-Ta-Na 338
Satayel 341
Savarnag 341
Schindler 309, 314
Schindler'in Listesi 309, 314
Sebuh 265, 267, 270
Selahattin Demirtaş 203
Selanik 28, 31, 63, 118, 119, 121, 122, 123, 133, 262, 263
Selçuk Batur 297
Selçuklular 287
Selçuklu Türkleri 295
Selimiye 263, 299
Selimiye Kışlası 299
Senekerim Balyan 298, 299
Seropyan 292, 293, 307
Serpil Bağcı 270, 271
Serveryan 296, 299
Servet-i Fünun 351
Setrag Tarayan 244
Sevan Gölü 236
Sev Gadu 338, 339
Sevk Komisyonu 37
Seyfi Başkan 267, 268, 269
Seyhan 156
Sgsnag Panaser 323
Sherlock Holmes 351
Shoah 204, 309, 310
Sibil 231
Sicilya 209
Siirt 156
Silcikyan 80
Silihdari Bardeznerı 224
Silvan 102
Simeon Hakhumyan 242
Simon Amira Dadyan 300
Simon (Bey) Balyan 304
Simon Zartanyan 142
Sinan 202, 204, 206, 208, 210, 212, 214, 216, 218, 263, 296, 307
Sinop 127, 156
Sion 241
Sir Austen Henry Layard 285
Sir David Wilkie 271
Sir Edgar Vincent 136
Sirkeci 75, 80
Sirvart Karamanuk 229, 231
Sis 297, 309
Sis ve Gece 309
S. Kapamacıyan 332
Slade School of Art 282

Sofya 341
Sorbonne Üniversitesi 322
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi 111, 112, 113, 126, 128, 242
Sosyalist Enternasyonal 121, 135
Sosyalist Hilmi 136
Sotsialisd 243
Sotsial Temograd 243
Sovyetler Birliği 311, 312, 366
Soykırım Sözleşmesi 39
Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi 39
S.P. 323
Sparta 209, 210
Srents 48, 351
Staatsbibliothek zu Berlin 231
Stange 69
Stepan Zorian 142
St. Petersburg 228, 333
Strindberg 344
Sultan Abdülaziz 274, 299, 303
Sultan Abdülmecid 265, 266, 274, 299
Sultan III. Mustafa'nın Portresi 268
Sultan Mahmud 298, 299
Sultan V. Mehmed Reşad 262
Surapyan 335
Surmalu 219
Surp Agop Ermeni Mezarlığı 75
Surp Giragos Kilisesi 312
Surp Khaç Kilisesi 293, 294
Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 322
Surp Tateos 289
Susanne Khardalian 318
Süleyman Nazif 351
Sürat Topçuları 259
Sürgün Defterleri 73, 74, 81
Süryaniler 128, 130

Ş

Şam 19, 357
Şar Agna Joğovırtagan Yerkeri 223, 231
Şarjum 245, 322
Şark Federasyonu 135
Şavarş Krisyan 49, 58
Şebinkarahisar 134, 249
Şemsettin Sami 346, 347
Şerif 11, 13, 14
Sivas 11, 13, 14, 15, 17, 22, 35, 54, 57, 58, 66, 70, 74, 81, 195, 228, 245, 246, 248, 319, 321, 322, 323
Suriye 11, 13, 14
Şerif Mardin 349
Şer'i Mahkemeler 84
Şeyh Said
  Şeyh Sait 107
Şeyh Ubeydullah 93, 94, 101
Şili 206
Şinarar 246
Şirket-i Hayriye 303
Şişli 75, 159
Şmavonyan 239, 240, 255
Şuşan Boşnagyan 235
Şuşi-Tiflis 242
Şükrü Kaya 40, 148

T

Tadron 242, 331, 342
Tadron Paregam Mangants 242
Taha Toros 283
Tahran 341
Takrir-i Sükûn 76, 153
Taksim 55, 75, 167
Takvim-i Vekayi 36, 65, 71, 73, 246
Talât 15
Talât Paşa 55, 59, 60, 61, 62, 65, 130, 142, 180, 200, 358
Taniel Varujan 43, 46, 310

Tansu Çiller 368
Tanzimat dönemi 296
Tanzimat Fermanı 20, 21, 277, 343
Tao-Klarceti 292
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü 81
Tarık Bin Ziyad 346
Tarık Zafer Tunaya 67, 69, 70, 183
Tarkmançats Don 237
Tasdiarag 242
Tasfiye Komisyonu 72, 73, 74
Taşnak 11, 13
  Taşnak Partisi 11, 13, 26, 31, 64, 120, 135, 139, 142, 143, 311, 341
Taşnaktsutyun
  aşnaktsutyun Partisi 29, 30, 31, 58, 59, 63, 64, 65, 111, 117, 118, 119, 121, 123, 132, 135, 243, 244, 245, 333
Tatyos Efendi 189
Taviani Kardeşler 309
Taylaylig 337, 338
TBMM 67, 68, 70, 71, 73, 76, 78, 145, 148, 149, 164
Tbrots 242
Tekâlif-i Harbiye 144, 145
Tekâlif-i Milliye 144, 145
Tekirdağ 54, 156, 248, 312
Teotig 323
Tercüman-ı Efkâr 246, 247
Tercüme Odası 267
Teselya 140
Teşkilat-ı Mahsusa 35, 36, 53, 57, 65, 67, 131, 321, 360
Tevfik Fikret 140, 141
Tevrat 293
Thrasyllus 210
Tiflis 117, 142, 219, 220, 221, 223, 225, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 310, 327, 333, 340, 341
Time 284
Tokatlıyan Hotelleri 80
Topal Osman 368
Tophane Nusretiye Camii 299
Topkapı Sarayı Müzesi 265, 268, 271, 280, 285
Toros Dağları 293
Tovmas Efendi 282
Trablusgarp 28
Trabzon 11, 13, 14, 29, 35, 66, 74, 127, 142, 156, 228, 248, 292, 338
Trabzon Alman Konsolosu 29
Trabzon Kaymaklı 292
Trakya 34, 80, 149, 156
Transkafkasya
  Trans-Kafkasya 244, 333
Trieste 345
Troşak 58
Tsakhavel 338
Tserents 346
Tuğgeneral Tayyar Elmas 79, 181
Tukididis 207
Turan 30, 32, 33, 35, 37, 271
Turancı 28, 31, 70
Turan İmparatorluğu 33, 35
Turgenyev 135
Turyan 346, 347
Türk Dil Kurumu 260
Türkistan 32
Türkiye Komünist Partisi 110, 127
Türkiye Tarihi Müderrisliği 37
Türk Tarih Kurumu 63, 68, 69, 146, 149, 200, 260
Türk Tarih Tezi 79, 260, 267, 272, 354

U

Ulusal Kütüphane 237
Uluslararası Ceza Mahkemesi 216
Umut Tümay Arslan 318
UNESCO 178
Urartu 287, 288, 291

Urfa 11, 13, 14, 26, 35, 43, 44, 57, 65, 99, 103, 156, 237, 248
Urmiye 236
Urpatakirk 256
Usanoğ 244
Uzakdoğu 287, 288
Uzundere 293

Ü

Üsküdar 298, 299
Üsküdar Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı 298

V

Vahan Kahyayan 43, 48
Vahan Papazyan 54, 59, 60, 61, 63, 333, 334, 336
Vahe 345
Vahram Markaryan 338
Vakıflar Genel Müdürlüğü 77, 81, 85, 87, 88
Valéri 281
Van 11, 13, 14, 22, 26, 27, 29, 35, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 70, 82, 92, 93, 94, 97, 101, 102, 103, 105, 111, 115, 116, 117, 130, 134, 156, 220, 224, 228, 236, 241, 248, 263, 284, 288, 293, 316, 321, 337
Van-Ahlat 288
Van Denizi 224
Van Gölü-Akhtamar Adası 293
Varaka-i Havadis 247
Varjaran 242
Varlık Vergisi 80, 149, 187
Varna 327, 332, 341
Varşova Gettosu Ayaklanması 204
Vartan Sarksyan 229
Vartkes 44, 53, 54, 55, 57, 60, 63, 64, 65, 187
Vartuş 284
Varujan 43, 46, 310
Vasburagan Kralı Gagik Ardzruni 293
Vatan 31, 32, 58, 146, 184, 246, 345
Vatan yahut Silistre 345
Vatan, Yalnız Vatan 31
Vazife 32
Veli Küçük 368
Venedik 220, 237, 238, 240, 241, 256, 257, 272, 282, 285, 291, 303, 306, 308, 310, 345
Venedik Mıkhitaryan Kütüphanesi 237
Venedik Mıkhitaryanlar matbaası 256
Venedik Murad Rafaelyan Okulu 282, 285
Venedik Pazmaveb 257
Veradzınunt 219
Veragazmyal Hınçak Partisi 243
Vera Zazuliç 135
Victor Frankl 176
Victor Hugo 344, 348
Vilayet-i Sitte 22
Viyana 220, 237, 240, 259, 267, 291, 307, 345
Viyana Mıkhitaryan Kütüphanesi 237
V. Küçükyan 335
Voğp Ani Kağakin 224
von der Goldz 25
Vosdanig Manug Adoyan 284
Vramyan 31, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61

W

Wannsee 92
Washington 76, 142, 282
Wilhelm 24, 25, 140
Wolfgagng Gust, Alman Belgeleri 140

Y

Yahudi Muharebe Gücü 205
Yahudi Müzesi 206
Yahudi Soykırımı
Yahudi Soykırımı Holokost 172, 173, 174, 193, 194, 198, 204, 314, 316, 353
Yasin Hayal 180

Yeğanag Püzantyan 240
Yeğişe Çarents 310
Yerevan 80, 219, 222, 223, 237, 310
Yergrakund 241, 242, 257
Yerk Azadutyan 225, 227
Yervant Odyan
  Y. Odyan 327, 332, 334, 335, 336, 338, 341, 351
Yervant Oskan 281
Yervant Tolayan 52, 334, 335, 337, 338
Yesayan 52, 221, 224
Yesayi 259, 265
Yetvart Terziyan 296
Yevroba 241
Yeznig Yerzıngyan 244
Yıldız Kavşağı 300
Yıldız Sarayı 119, 139
Yugoslavya 178, 216
Yuğaper 224
Yukarı Fırat 236
Yunanistan 34, 67, 140, 177, 187, 246, 250, 289, 357
Yusufeli, İşkhan köyü Manastır Kilisesi 293
Yusuf Halaçoğlu 146, 154, 165

Z

Zabel Asadur 229
Zabel Boyacıyan 282, 283
Zabel Esayan
  Zabel Yesayan 221, 224, 315
Zartonk 219
Zehra 347
Zenop Manas 267
Zerdüşt 288
Zeren Tanıdı 270, 271
Zeren Tanındı 268, 270, 271
Zeytun 11, 27, 112, 113, 134, 224
Zig-Zag 334, 336
Zilan 183
Zimbardo 173
Ziraat Bankası 81
Ziraat Nezareti 322
Ziraat Yüksek Okulu 322
Ziya Gökalp 31, 32, 33, 97, 108
Zohrab 44, 53, 54, 55, 57, 58, 65, 321, 350, 351
Zonguldak 156
Zor 11, 13, 14
Zurna 243, 333, 338
Zvarcakhos 331
Zvarcakhos Ingerutyun 331

Ermeni Soykırımı gerçeği, yüz yıl sonra, sorumluların çaresiz siyasal ve ideolojik saldırılarla bir kez daha kapatmak istedikleri yalan mahzenini parçalayarak hayatımızdaki yerini alıyor. Bu kitap, Ermeni halkının maruz bırakıldığı kapsamlı ve çok boyutlu yok etme politikasının asla başaramadığı bir sonucu sergilemek istiyor. Bu coğrafyanın sosyal ve kültürel tarihine derin kökleriyle etkide bulunmuş olan Ermeni halkının kaybedilmiş olması, onların yarattığı eserleri, arkada kalanlara emanet ettikleri büyük sanatsal, edebi ve siyasal zenginliği yok edememiştir. Soykırım, uygulayıcılarını ve onların temsil ettikleri halkları yoksullaştırmış, karanlıkla yoğrulmuş bir kibir içinde kendi benliklerini de şaşırmalarına, kendilerini sürekli yeniden bozup inşa etmeye çalışmalarına yol açmıştır. Derlenen yazılar, bu gerçeğin tarihsel köklerini ve siyasal nedenlerini açıklamanın yanı sıra, "bizim kaybettiklerimiz" üzerine bir hesaplaşmayı da sunmaktadır.

EVRENSEL
BASIM
YAYIN

ISBN-978-605-331-348-9
9 786053 313489